

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk



[2024 | 3]

fajbiológia • arisztokrata képviselő • Szabad György • Pándi Pál •
nemzetiségek • tanyakérdés • női bűnözés • trendi nő

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Standeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)
Hradeczky Moni (szerkesztő)
Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1114 Budapest, Villányi út 11–13.
www.multunk.hu

Tel.: +36/30/719-1636 • E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya
Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest
Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,
levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.
Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:
www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),
1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu
Megjelenik évente négyszer.
ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Szavazás az ecseri Törekvő tsz vezetőségválasztásán, 1969.
Eredeti: Péterffy István / Forrás: Fortepan

E SZÁM MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap



Politikátörténeti Alapítvány



Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXIX. évfolyam 3. szám]

→
Szabad György gyermekkorának helyszínén, Eleken, 1970.
Forrás: a család tulajdona



Személyiségek a történelemben

KUND ATTILA

„a faj uralmi akaratának útja”

Keltz Sándor és fajelmélete

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.1>

Keltz Sándor (1875–1945) az 1920-as évek magyarországi szélsőjobboldalának egyik legrejtélyesebb és egyúttal legszélsőségebb figurája. Aktív közéleti tevékenysége mindössze néhány évig tartott, életéről kevés forrás áll rendelkezésre. Háromkötetes fő műve, a *Konzervatív világrend*¹ ugyanakkor a magyar „tudományos” rasszizmus, a fajbiológia legambiciózusabb vállalkozása: a benne kifejtett radikális gondolataival, erőszakos követeléseivel Keltz még az 1919 utáni szélsőjobboldali, antiszemita közegben is kirívónak számított.

A szakirodalom csak ritkán tárgyalja Keltz elképzeléseit. Míg a magyarországi fajbiológia legismertebb alakjáról, Méhelő Lajosról már szélesebb irodalom áll rendelkezésre,² az irány-

¹ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. Stádium, Budapest, 1923; KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. II. kötet. Nagykanizsai Nyomda és Lapkiadó Vállalat, Nagykanizsa, 1924; KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. Nagykanizsai Nyomda és Lapkiadó Vállalat, Nagykanizsa, 1926.

² A teljesség igénye nélkül ki kell emelni Gyurgyák János munkáit: GYURGYÁK János: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 387–397.; GYURGYÁK János: „Ezzé lett magyar hazátok.” *A magyar nemzeteszmé és nacionalizmus története*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 261–266.; GYURGYÁK János: *Magyar fajvédők*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012. 87–10., 244–248. Rajta kívül részletesebben foglalkozott Méhelő elméletével még: PAKSY Zoltán: A numerus clausus meghaladása: Méhelő Lajos és a tudományos fajvédelem Magyarországon az 1920-as években. In: MOLNÁR Judit (szerk.): *Jogfosztás – 90 éve. Tanulmányok a numerus claususról*. Nonprofit Társadalomkutató Egyesület, Budapest, 2011. 121–134.; KUND Attila: Méhelő Lajos és a magyar fajbiológiai kísérlete. *Múltunk*, 2012/4. 239–289.; népbírósi

zat másik prominens figurájáról, Bársony Jánosról is bővült a szakirodalom,³ és a fajbiológia későbbi fejleménynek tekinthető Zsidókérdéskutató Magyar Intézet történetének feldolgozása is megtörtént,⁴ Keltzet csak ritkán említik. A korszakkal foglalkozó szerzők között kivételnek számít Vonyó József, Paksy Zoltán és Bolgár Dániel, akik több írásukban is felhívták rá a figyelmet.⁵

A mérsékelt kutatói érdeklődést részben magyarázza, hogy a fajbiológia, minden közgondolkodásra gyakorolt befolyása ellenére,⁶ korántsem számított meghatározó szellemi irányzatnak az

perét Tóth Tamás dolgozta fel: TÓTH Tamás: Méhely Lajos és népbírósi pere. *Erdészettörténeti Közlemények*, 2011/83. 79–106.

³ Például KOVÁCS M. Mária: *Liberalizmus, radikalizmus, antiszemitizmus*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 88–90.; SZALLÁSI Árpád: Bársony János professzor pályafutása, a tévedések anatómiája. *Orvosi Hetilap*, 2003/28. 1401–1404.; KUND Attila: Eugenika és fajvédelem: Bársony János professzor nézetei. In: SZAPPANYOS Melinda (szerk.): *9. Országos Interdiszciplináris Grastyán Konferencia előadásai*. Pécsi Tudományegyetem Grastyán Endre Szakkollégium, Pécs, 2011; MARIUS TURDA: *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Palgrave Macmillan, Houndmills–Basingstoke, 2014. 149–151. DOI: <https://doi.org/10.1057/9781137293534>; KUND Attila: „Ha olyan férjet választana, akinek a vére zsidó vérral keveredett...” Faji antiszemitizmus és családi botrány dr. Bársony János végrendelete körül. *Múltunk*, 2020/3. 126–163.

⁴ PAKSA Rudolf: Zsidókérdéskutató Magyar Intézet, avagy a „tudományos antiszemitizmus” Magyarországon. *Múltunk*, 2018/1. 4–49.

⁵ Például VONYÓ József: Gömbös Gyula és a zsidókérdés. In: PAKSY Zoltán (szerk.): *Az antiszemitizmus alakváltozatai. Tanulmányok*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2005. 33.; VONYÓ József: Előszó. In: VONYÓ József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. (Tanulmányok, dokumentumok)*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 11.; VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2014. 144.; PAKSY Zoltán: *A magyarországi nemzetiszocialista mozgalmak megalakulása, tevékenysége és társadalmi bázisa a Dunántúlon, 1932 és 1939 között*. PhD-értekezés. Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2007. 51–54. Forrás: <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/16152/paksy-zoltan-phd-2008.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (Letöltve: 2024. 10. 23.); PAKSY Zoltán: *Nyilas mozgalom Magyarországon 1932–1939*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 52–55.; PAKSY Zoltán: *A nagykanizsai zsidóság és a holokauszt*. Nagykanizsa Megyei Jogú Város Önkormányzata. Nagykanizsa, 2014. 54–57.; BOLGÁR Dániel: A méret a lényeg? A zsidó koponya mérése Magyarországon (1875–1944). *Replika*, 2019/113. 132. <https://replika.hu/replika/113-07>; BOLGÁR Dániel: A Kiválasztódott Nép – A zsidó Siker régi magyarázatai (II.) Genetikai Elméletek. *Szombat*. Forrás: <https://www.szombat.org/tortenelem/a-kivalasztodott-nep-a-zsido-siker-regi-magyarazatai-ii> (Letöltve: 2024. 10. 23.).

⁶ A fajbiológia egyes megállapításait több ismert személyiség osztotta (KOVÁCS Tamás: A magyar fajvédelem. *Rubicon*, 2006/10. 52.), vagy fejleményeit legalább-

1920-as években, és még a fajbiológusok között sem Keltz volt a legismertebb személyiség. Ez nem jelenti azonban, hogy radikális elgondolásai visszhang nélkül maradtak volna, sőt néhány évig a szélsőjobboldali értelmiségi diskurzus egyik karakteres résztvevője volt. E tanulmány – az életút vázlatos bemutatása mellett – gondolkodásának feltárására tesz kísérletet, abban a reményben, hogy ezzel hozzájárulhat az 1919 utáni szélsőjobboldali gondolkodás átfogóbb megismeréséhez.

A magyar fajbiológia

Az első világháború utáni Magyarországon láthatóvá vált egy irányzat, melynek képviselői egy magyar fajelmélet megalkotásán fáradoztak. A többféle elnevezés közül talán a „fajbiológia” a legegységesebb, és ad okot a legkevesebb félreértésre. Az irányzat képviselői – a legismertebb Méhelj Lajos zoológuson és Bársony János nőgyógyászon kívül e körbe sorolható még Ritoók Zsigmond belgyógyász, Koller K. Pius genetikus, Malán Mihály antropológus és természetesen e tanulmány főszereplője, Keltz Sándor – nem alkottak egységes mozgalmat, elképzeléseik között is voltak hangsúlyeltolódások, gondolataik alapvonásai mégis azonosnak tekinthetők.

Felfogásukban a „faj” kizárólag természeti-biológiai fogalom volt, ellentétben a korszakban közkeletű, a nemzet, vagy az etnikum szinonimájaként használt értelmével.⁷ A fajbiológusok a különféle társadalmi problémákat, konfliktusokat „faji okokra” visszavezethető természeti tényekként interpretálták, és közvetve vagy közvetlenül a „zsidókérdéshez” kapcsolták: gondolkodásuk sarokköve ugyanis a faji antiszemitizmus volt. Bár a hangnem-

is követte [UNGVÁRY Krisztián: Egy magyar intézmény: a „Zsidókérdéskutató Magyar Intézet” keletkezéséhez. In: RAINER M. János (szerk.): *Évkönyv 2003. XI. Magyarország a jelenkorban*. 1956-os Intézet, Budapest, 2003. 147–163.]

⁷ Nota bene, a „faj” Horthy-korban növekvő népszerűsége rámutat bizonyos antiszemita tendenciákra, de e kifejezést nem csak antiszemiták használták. SZABÓ Miklós: Az etnikus gondolat a Horthy-kor nemzetfelfogásában. In: NÉMETHY Szabolcs–SOMOGYI Zoltán (szerk.): *Múmiák öröksége. Politikai és történelmi esszék*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1995. 152.

ben voltak különbségek, általánosságban elmondható, hogy a szerzők egyik legfontosabb célja az antiszemita nézetek – illetve az azokon alapuló politikai követelések – alátámasztása volt a „tudományosság” tekintélyére építve.

Az antiszemitizmustól nem függetlenül, felfogásuk másik fontos tézise a magyarság állítólagos degenerációja volt. E hanyatlás szerintük természetesen nem erkölcsi vagy társadalmi-gazdasági okokra vezethető vissza, hanem biológiai romlásra, elkorcsosulásra, ami a „magyar faj” végső pusztulásához vezethet. Tehát a nemzethalál toposzának sajátos újraértelmezésével a magyarság biológiai pusztulását vizionálták. „Megoldási javasolatainkban” szintén voltak különbségek, de abban egyetértettek, hogy az államnak szükséges volna beavatkoznia az emberi reprodukcióba.

A magyar fajbiológusokra nagy hatással voltak a fajelméletek „klasszikusai”, mint Arthur de Gobineau, vagy az 1919 utáni magyar szélsőjobboldalon különösen népszerű Houston Stewart Chamberlain, de mellettük ismerték az olyan, akkor már nemzetközileg kurrens szerzők munkáit is, mint például a később a náci Németországban nagy karriert befutó Eugen Fischer vagy Hans F. K. Günther.

A szűken vett fajelméleteken túl, a fajbiológusok gondolkodásában kimutatható a korszakban Magyarországon is – és korántsem csak a szélsőjobboldalon – figyelmet keltő olyan egyéb irányzatok hatása is, amelyek társadalmi jelenségeket szintén biológiai okokkal, vagy legalábbis biológiai metaforákkal próbáltak magyarázni. E kategóriába sorolható a szociáldarwinizmus, a társadalmi evolúciós elmélet, a Lombroso-féle antropológiai kriminológia és természetesen az eugenika.

A magyar fajbiológusokat érő nemzetközi hatások mellett meghatározó volt az 1919 utáni időszak magyar szélsőjobboldali, antiszemita közege. Ezekben az években a fajbiológusok közül többen is aktív közéleti szerepet vállaltak, gyakori közreműködői voltak a szélsőjobboldali társadalmi egyesületek tevékenységének, sőt később, a fajvédők kormánypártból való kiválása után többen is az új párttal tartottak.

Nemesi származás és kamarási méltóság – Keltz Sándor családi háttere és előélete

A mindkét ágon nemesi származású Keltz Sándor 1875-ben, Budapesten született Keltz Pál, a Magyar Királyi Nemesi Testőrség tagja, későbbi őrnagya⁸ és Vay Ilona bárónő egyetlen gyermekeként. A Keltz család német származású, egyes források szerint salzburgi eredetű.⁹ Celtz István 1568-ban Miksa királytól kapott magyar nemességet.¹⁰ A Cheltz írásmóddal is ismertes egykori szomszédvári várnagy családi birtoka Vas vármegyében, az önálló településként ma már nem létező Fületinc nevű falu határában volt.¹¹ Innen származott az időnként még Keltz Sándor által is használt egyik nemesi előnév, a fületinczi. A másik előnév, a löki, avagy loóki, a Fejér vármegyében található, ma Nagylókként ismert településre utal, ahol Mária Terézia adományozott birtokot Kelcz József (1721–1783) királyi tanácsosnak.¹² Az évszázadok során a család számos tagja viselt megyei és kormányzéri hivatalt.¹³ Keltz Sándor a Keltzek borsodi ágához tartozott, a családi lakhely és a birtok Vatta községben volt.¹⁴ Édesanyja, Vay Ilona bárónő a számos, „a 18–19. századi Magyarország egyházi, társadalmi, politikai közéletének legkiemelkedőbb befolyású és hatású”¹⁵ alakját soraiban tudó, nagy

⁸ HELLEBRONTH Kálmán: *A magyar testőrségek névkönyve*. Stádium Sajtóvállalat Részvénytársaság, Budapest, 1940. 497.

⁹ BORÓVSZKY Samu: *Magyarország vármegyéi és városai. Bars vármegye*. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest, 1903. 538.

¹⁰ PETTKÓ Béla–Ifj. REISZIG Ede: *Magyar nemzetségi zsebkönyv. Második rész: Nemes Családok*. Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság, Budapest, 1905. 327. A nemesi címer leírását lásd: SZLUHA Márton: *Vas vármegye nemes családjai*. Heraldika Kiadó, Budapest, 1998. 69.

¹¹ Uo.

¹² PETTKÓ Béla–Ifj. REISZIG Ede: I. m. 327.

¹³ NAGY Iván: *Magyarország családai. Czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*. Ráth Mór, Pest, 1859. 168.

¹⁴ PETTKÓ Béla–Ifj. REISZIG Ede: I. m. 327.

¹⁵ BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: A Vay család a társadalmi, politikai közéletben. In: BOLVÁRI-TAKÁCS Gábor: *Követek és követők. Közéleti és Sárospatak szellemi hatástörténetéhez*. Zempléni Múzea, Sárospatak, 2015. 27.

múltú Vay család, azon belül is az „idősebb bárói ág”¹⁶ sarja volt. Anyai nagyapja, Vay Lajos háromszoros Borsod vármegyei főispán volt, e tisztséget szintén betöltötte nagybátyja, Vay Béla is. Vay Ilona leszármazása visszavezethető – egy kevésbé ismert ágon – Thurzó György nádorig.¹⁷

Keltz Sándor 1902-től a kizárólag ősi nemesi származású személyek részére elérhető méltóság, a császári és királyi kamarás cím viselője is volt,¹⁸ és 1904-től a Nemzeti Casino tagja.¹⁹ „Udvarképességét”²⁰ alátámasztják azok a tudósítások is, melyek megjelenéséről számolnak be különböző, a király személyes részvételével zajló udvari rendezvényeken.²¹ Rendszeresen részt vett egyéb, a státuszához illő társasági eseményeken is, például vadászatokon.²²

Az illusztris származás nem jelentett szükségszerűen kiemelkedő gazdagságot. Az 1895-ös adatok szerint az anyja, Keltz Pálné neve alatti 380 kataszteri holdnyi birtok csak a harmadik legnagyobb volt Vatta községben, és művelését nem is

¹⁶ GUDENUS János József: *A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. kötet.* Heraldika Kiadó, Budapest, 1998. 171.

¹⁷ Kis Bálint: Thurzó György nádor jogtalanul mellőzött örökösei. *Genealógiai Füzetek*, 1911. IX. C1 tábla. A bethlenfalvi gr. Thurzó György nádortól leszármazó 5 gróf Pekri leány nemzedékrendje. 142.

¹⁸ *Magyarország tiszti cím- és névtára.* 1904. XXII. KSH, Budapest, 1904. 44. E méltóság „az ősi nemesség 24 éven felüli férfi tagjai részére volt fenntartva, amennyiben kérelmezték és az uralkodó sem zárkózott el az adott illető kinevezése elől. (Többek között a »kifogástalan politikai magaviselet« is a feltételek közé tartozott.) Automatikusan tehát senkinek sem járt és nem lehetett a kinevezést követelni sem. A kamarási méltóság viselője tényleges udvari szolgálatra is beosztható volt...” BALLABÁS Dániel: *A magyar nemesség társadalmi tagolódása (16–20. század).* In: KOLLEGA TARSOLY István–KOVÁCS Eleonóra–PANDULA Attila–VITEK Gábor (szerk.): *Genealógia 2.* Tarsoly Kiadó, Budapest, 2013. 41.

¹⁹ A Nemzeti Casino tagjainak névsora 1907-ben. *A Nemzeti Casino szabályai és Tagjainak Névsora*, 1907. (84. évfolyam) 38.

²⁰ E státusztól lásd: BALLABÁS Dániel: I. m. 40–41.

²¹ 1903 februárjában például Keltz is a budai palota márványtermében zajló Udvari Bál vendége volt (Udvari bál – Budapest február 7. *Pesti Napló*, 1903. február 8. 6–7.), a következő év májusában Ferenc József személyes kihallgatásán is részt vehetett (Királyi kihallgatás. *Pesti Napló*, 1904. május 17. 9–10.)

²² A *Vadászlap* tudósítása szerint a gróf Pejachevich nasici birtokán tartott szalonkavadászaton Keltz tizenegy madarat lőtt. A gróf Pejachevich féle nasici uradalomban. *Vadászlap*, 1906. május 5. 172.

a család irányította, hanem haszonbérleő gazdálkodott rajta.²³ Feltételezhető, hogy a korban csak középirtoknak²⁴ számító földterület szerényebb jövedelmezősége is hozzájárult ahhoz, hogy Keltz Sándor a tipikus dzsentri életpályán indult el, állami hivatalt vállalt, és majd csak élete későbbi szakaszában – és az ország másik szegletében – kezdett maga is gazdálkodással foglalkozni. A jeles tanuló középiskolai tanulmányait Kassán végezte,²⁵ egyetemi évei után – Budapesten hallgatott jogot,²⁶ Kolozsvárt avatták az államtudományok doktorává²⁷ – kezdett az államapparátusban dolgozni.

Hivatalnokként végig a Földművelési Minisztérium tisztviselője volt, és folyamatosan haladt felfelé a ranglétra grádicsain.²⁸ 1910-ben, mindössze harmincöt évesen maga kérte nyugdíjazását, mely alkalomból – miután a minisztertanács a javaslatot tudomásul vette²⁹ – a miniszter előterjesztésére a király miniszteri

²³ TAKÁCS László–KOVÁCS Zsolt: *Vatta község története*. Vatta Község Önkormányzata, Vatta, 2000. 156.

²⁴ KÖVÉR György: Magyarország társadalomtörténete a reformkortól az első világháborúig. In: GYÁNI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete*. Osiris Kiadó, Budapest, 1998. 87.

²⁵ Keltz Sándor a Jászóvári Premontrei Kanonok Rend Kassai Fögimnáziumába járt, ahol 1893-ban érettségizett. A matúrára jelentkező negyvenhárom diák közül mindössze hárman tettek jeles vizsgát, egyikük Keltz volt. (Értesítők. *Budapesti Hírlap*, 1893. augusztus 4. 8.)

²⁶ *A Budapesti Kir. Magyar Tudomány-Egyetem Almanachja. MDCCCXCVI–XCVII. tanévre*. Magyar Királyi Tud.-Egyetemi Nyomda, Budapest, 1897. 108.

²⁷ Doktorrá avatások. *Kolozsvár*, 1897. december 4. 3.

²⁸ 1897 őszén „ideiglenes minőségű díjtalan miniszteri fogalmazó-gyakornokként” kezdett (Hivatalos rész. *Földművelési Értesítő*, 1897. október 10. 1.), majd már a következő év májusában megtörtént „miniszteri segédfogalmazói” kinevezése (Kivonat a Hivatalos Lapból – május 3. *Pesti Napló*, 1898. május 4. 16.). Érdekes adalék, hogy 1900-ban e pozícióban a minisztérium VII. főosztályának 2. ügyosztályán csak ketten dolgoztak: Keltz és Jászi Oszkár (*Budapesti cím- és lakásjegyzék*. 1900. május – 1901. április. 200.). Keltz 1906-ban „miniszteri segédtitkári címmel és jelleggel felruházott miniszteri fogalmazó” lett (Kinevezések a Földművelésügyi Minisztériumban. *Pesti Napló*, 1906. december 1. 12.), bő fél év múlva teljes jogú segédtitkárrá léptették elő (Kinevezés a Földművelésügyi Minisztériumban. *Pesti Napló*, 1907. július 19. 8.)

²⁹ *Minisztertanácsi Jegyzőkönyvek*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 27 19100416 1910.04.16. 1910. április 16-i ülés, 44. napirendi pont.

titkári címmel tüntette ki.³⁰ A 12 év, 7 hónap, 26 nap beszámított szolgálati idő alapján évi 1584 koronás nyugdíjat állapítottak meg számára.³¹ Források hiányában nem tudható a korai nyugdíjazás oka, de ez életében további változásokat is jelentett.

A hivatalnokként még Budapesten élő Keltz 1909-ben vásárolta meg a flandriai gróf volt birtokát a Nagykanizsa melletti Palin községben,³² a nyugdíjazását követő években már onnan irányította a gazdaságot és egyéb üzleti ügyeit.³³

1902-ben vette feleségül Telegdy Ilonkát.³⁴ Apósa a Bihar megyei kormánypárti országgyűlési képviselő,³⁵ a partiumi csalá-

³⁰ Kitüntetett segédtitkár. *Pesti Hírlap*, 1910. május 19. 11.

³¹ *Kimutatás azokról az állami nyugdíjasokról, a kik az 1910. évben nyugalmaztattak, továbbá azokról az özvegyekről és árvákról, a kik az említett évtől kezdve állami ellátást élveznek.* Magyar Királyi Állami Nyomda, Budapest, 1911. 95.

³² Birtokvásárlás. *Zalai Közlöny*, 1909. április 26. 3. – A gazdaság központja Palinban volt, de maga a földbirtok – későbbi források szerint – Korpaváron. (*Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára.* Rudolf Mosse Magyarországi Képviselete Rt., Budapest, 1924. 1001.) Ma már mindkét, egykor különálló település Nagykanizsa részét képezi. A birtok korábban a régi nemesi Inkey családé volt, 1846-ban anyagi és egyéb családi problémák miatt adták el. A vevő a belga királyi család tagja, Herceg Száz Koburg Gothai Ágoston volt, aki a Flandria Hercege címet is viselte. (GÓCZE Rezső: A palini Inkeyek a késői feudalizmusban. *Honismeret*, 1988/1. 23.) Más források szerint a vásárló maga a belga király, I. Lipót volt, aki kisebbik fiának, Fülöp Eugénnek vásárolta meg a birtokot, aki később a „Flandria Grófja” címet is viselte. (TARNÓCZKY Attila: Hol, mi? *Kanizsai házak és lakói.* Nagykanizsa, 2020. 237–239.

Forrás: <https://holmi.nagykar.hu/keptar/7337/65274/download.html> (Letöltve: 2024. 10. 23.). A birtok egy része később parcellázásra került. (KAPOSZI Zoltán: A kiegyezés szerepe a magyarországi mezőgazdaság fejlődésében. *Agrártörténeti Szemle*, 2017/1–4. 82.) Vélelmezhető, hogy Keltz már csak egy kisebb részét vásárolja meg.

³³ Keltz 1911-ben egyik alapítója a Dunántúli Parcellázó és Finanszírozó Bank Részvénytársaság nevű cégnek. (A „Dunántúli parcellázó és finanszírozó bank részvénytársaság” alapítási tervezete. *Zala*, 1911. október 1. 2.) A következő évben megalakult szintén nagykanizsai központú Néptakarékpénztár Részvénytársaságnak – mely egyszersmind egyesült is a Dunántúli Parcellázó és Finanszírozó Rt.-vel – már Keltz az egyedüli vezetője (Kivonat a Magyarországi Kereskedelmi Cégjegyzékekből. *Központi Értesítő*, 1912. július 7. 1566.), akit közfelkiáltással választottak meg (Pénzügyintézetek fúziója. *Zalai Közlöny*, 1912. április 29. 3.), és e pozíciója csak 1922 tavaszán szűnt meg. (Kivonat a Kereskedelmi Cégjegyzékekből. *Központi Értesítő*, 1923. április 6. 287.)

³⁴ „Házasság”. *Vasárnapi Ujság*, 1902. június 6. 440.

³⁵ STURM Albert (szerk.): *Országgyűlési almanach 1901–1906.* A Budapesti Tudósító kiadása, Budapest, 1901. 377.

di birtokán sikeres mintagazdaságot létrehozó³⁶ Telegdy – más írásmódban Telegdi – József volt. A házaspárnak egy gyermeke született, 1903-ban, Malvin.³⁷ A házasság 1913-ban válással végződött.³⁸

Tudományos és politikai ambíciók – szerény sikerek

A fiatal Keltz Sándor első publikációjával már közvetlenül a jogi doktorátus megszerzése után jelentkezett: ő írta a Márkus Dezső szerkesztette *Magyar jogi lexikon* „Adó” című szócikkét.³⁹ Első jelentősebb írása 1904-es filozófiai dolgozata, melyben a klasszikus test-lélek problémát taglalva egyfajta idealista álláspont mellett érvelt, elutasítva a hagyományos, két szubsztancián alapuló filozófiai dualizmust.⁴⁰ A tanulmány megjelenése csak korlátozott figyelmet keltett. A sajtóvisszhang – egy félflekkes ismertetőt leszámítva⁴¹ – a *Huszedik Század* recenziójára korlátozódott. A recenzens úgy látta, hogy a művet „[e]gészesen pozitív szellem hatja át, a mely mentes minden metafizikai túlkapástól”,⁴² de határozottan polemizált Keltz alapkonceptiójával, tehát avval a felfogással, mely az empirikus valóságot és a logikai összefüggéseket is az emberi pszichéből vezeti le.⁴³

³⁶ VARGA Árpád: Egy mezőtelegdi pénztárkönyv tanulságai. *Erdélyi Múzeum*, 1994/3–4. 62.

³⁷ KEMPELEN Béla: *Magyar nemes családok. V. kötet. Hé-Kezy*. Grill Károly Könyvkiadó Vállalata, Budapest, 1913. 426.

³⁸ Ugyan nem tudni, hogy pontosan mi történt, de a vagyonmegosztási szerződésben „Keltz Sándor beismerte, hogy neje ellen oly súlyos házastársi kötelezettségmegtérítéseket követett el, amelyek a nőt a házasság felbomlásának kérésére feljogosítják”. *A jogszolgáltatás területi szervei. Hedry Aladár közjegyző iratai. Okiratok*. Budapest Főváros Levéltára (BFL) VII.171.a. 1913/0366. Egyezség, illetve vagyonekülönítési szerződés. 10.

³⁹ KELTZ Sándor: Adó. In: MÁRKUS Dezső (szerk.): *Magyar jogi lexikon*. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1898. 81–90.

⁴⁰ KELTZ Sándor: *A psycho-physikai dualizmus*. Ranschburg Gusztáv Könyvkereskedése, Budapest, 1904.

⁴¹ A psycho-physikai dualizmus. *Az Ujság*, 1905. március 9. 13.

⁴² ENYVVÁRI Jenő: A Psycho-physikai dualizmus. *Huszedik Század*, 1905/1. 557.

⁴³ Uo.

Művével megpályázta az Akadémia Marczibányi-jutalmát,⁴⁴ de a bírálók tetszését nem nyerte el a benyújtott értekezés. Felrötták, hogy a szerző láthatóan nem ismeri a téma kurrens irodalmát – többek között Wilhelm Wundt munkásságát sem⁴⁵ –, kritizálták homályos megfogalmazásait, fogalmi pontatlanságát, és további kutatómunka szükségességére hívták fel a figyelmét.⁴⁶

Egy év múlva, 1905-ben Keltz a politikában próbált szerencsét: Nógrád vármegyében, kormánypárti programmal elindult az országgyűlési választásokon, de alulmaradt Kálosy Józseffel, az inkumbens függetlenségpárti képviselővel szemben.⁴⁷ Talán már a vereségét előlegezték meg azok a kampányát sújtó szerencsétlen, botránys esetek, melyekről a fővárosi sajtó is beszámolt. Ilyen incidens volt, amikor a Nézsán korteskedő Keltz programbeszédét sem tudta elmondani, mert a közönség az ellenfél szüntelen éltetésével, megalázó módon belefojtotta a szót,⁴⁸ vagy amikor Rád községbe nyolc csendőr társaságában érkezett, hogy megtartsa beszédét, de a karhatalom jelenléte tiltakozást váltott ki a helyiek körében.⁴⁹

Feltételezhetően e kudarcok is közrejátszottak abban, hogy évekre teljesen eltűnt a nyilvánosságból, és majd csak Zalába költözése után hallatott magáról: friss birtokosként 1909-ben részt vett az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE) rendkívüli közgyűlésén,⁵⁰ 1914-ben pedig bekerült a vármegyei

⁴⁴ A patinás díjról lásd: FEKETE Gézáné: *Az Akadémia 1831–1858 között alapított jutalomtételei és előzményei*. Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Budapest, 1988. 13–17.

⁴⁵ Wilhelm Wundt (1832–1920) a modern, tudományos alapú pszichológia egyik úttörője ekkor már magyarul is olvasható volt: WUNDT Vilmos: *Az ember élettanának kézikönyve*. Heckenast, Pest, 1871., vagy WUNDT Vilmos: *A lélektan alapvonalai*. Franklin, Budapest, 1898.

⁴⁶ Jelentés a Nagyjutalomról és a Marczibányi Mellékjutalomról. *Akadémiai Értesítő*, 1905/8–9. 444–445.

⁴⁷ FABRÓ Henrik–UJLAKI József (szerk.): *Sturm-féle Országgyűlési almanach 1905–1910*. A Pesti Lloyd-társulat Könyvnyomdája, Budapest, 1905. 301. Az almanach tévesen Keltz Jánosnak nevezi a vesztes kihívót, de más forrásokból egyértelmű, hogy Keltz Sándorról van szó. Keltz végül 1430 szavazattal kapott kevesebbet ellenfelénél. (Választási hírek. *Alkotmány*, 1905. január 28. 6.)

⁴⁸ „Készülődés vidéken”. *Budapesti Hírlap*, 1905. január 19. 4.

⁴⁹ *Budapesti Hírlap*, 1905. január 26. 6.

⁵⁰ Az OMGE rendkívüli közgyűlése. *Köztelek*, 1909. február 17. 374.

közgyűlés központi választmányába.⁵¹ Keltz a háború vége felé, különösen az ellenforradalom időszakában lett igazán aktív a közéletben. Források híján korábbi szellemi fejlődéséről sincsenek pontos ismereteink, de feltételezhető, hogy a szélsőjobboldali fordulatot nála is – számos kortársához hasonlóan – a háborús évek váltották ki.

A radikális jobboldali Keltz

Hosszú hallgatás után Keltz csak 1918-ban jelentkezett újabb publikációval. Pamfletjében a Vázsonyi Vilmos-féle választójogi tervezet vitájához szólott hozzá,⁵² már egyértelműen a jobboldali radikalizmus hangján, megelőlegezve a következő években kifejtett antidemokratikus nézeteit. Bár Vázsonyi sem indítványozta a választójog azonnali, általános kiterjesztését,⁵³ Keltz még így is túlzásnak tartotta a törvénytervezetet. A kodifikátor motivációjában „szabadkőműves szellemet” vélt felfedezni, és a tervezet alapelvét jelentő, a minimum négy elemi iskolai osztály elvégzését megkövetelő műveltségi cenzust elégtelennek minősítve, a „szennylapok”, valamint a „hazaárulásra buzdító röpiratok” által befolyásolt „olvasó proletárok” rémképét vetítette elő.⁵⁴ A bírálaton túl kiegészítő – a választójogot tovább korlátozó – javaslatokat is megfogalmazott: „Ha már beletévedtünk a demokratikus eszmekörbe és [...] nincs erőnk, amely a tiszta konzervatív nacionalista világnézethez visszavezethetne...”⁵⁵ A választójog mellett a választhatóság jogát is korlátozta volna, minimum két esztendő érdek-képviseleti tagságot írt volna elő olyan szervezetekben, mint például az OMGE vagy az MTA.⁵⁶ A nemzetiségi pártok alapítását szigorúan tiltotta volna, akárcsak az osz-

⁵¹ Vármegyei közgyűlés. *Magyar Paizs*, 1914. szeptember 17. 2.

⁵² Keltz Sándor: *Néhány szó a választójogi javaslatához*. Szerzői kiadás, Budapest, 1918.

⁵³ Varga Lajos: *Kormányok, pártok és a választójog Magyarországon 1916–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004. 88–89.

⁵⁴ Keltz Sándor: *Néhány szó...* I. m. 3.

⁵⁵ Uo. 3.

⁵⁶ Uo. 5.

tályalapon állókat és a monarchia ellen fellépőket. Előírta volna, hogy a képviselők esküt tegyenek arról is, hogy nem tagjai titkos társaságoknak.⁵⁷ Kiadványa visszhangtalan maradt, a választójogi vitát elemző szakirodalom sem idézi. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy argumentációja nagy hasonlóságot mutat a törvényjavaslat korabeli konzervatív kritikájával, és nála is kimutatható az a szemlélet, amely a választási jogosultság kérdéseit nem az egyének polgári jogai, hanem az állam vélt érdekeinek irányából fogalmazta meg.⁵⁸ Ugyancsak kimutatható e szövegben az a demokráciával és a szélesebb néprétegek közéleti részvételével szembeni averzió, mely későbbi gondolkodásának egyik alappillére lesz.

A forradalmak utáni hónapokban kezdődött legtevékenyebb közéleti korszaka. Bizalmi feladatként 1919 őzén gróf Sigray Antal, Nyugat-Magyarország főkormánybiztosa Keltzet Zala megyei politikai biztosnak nevezte ki. Feladata a tisztviselők Tanácsköztársaság alatti tevékenységének vizsgálata volt.⁵⁹ Nem ő volt az egyetlen olyan prominens fajbiológus, aki tevékeny szerepet vállalt az ellenforradalmi számonkérésekben. A budapesti egyetemen lefolytatott igazolási eljárásoknak aktív közreműködője volt a két talán legismertebb fajbiológus-professzor, Bársony János⁶⁰ és Méhelý Lajos is.⁶¹ Utóbbi akadémikusként még az MTA elszámoltatásaiban is tevékenyen részt vett.⁶²

Az ellenforradalom kezdeti időszakában Keltz több, az új hatalom helyi megszilárdulását támogató esemény közreműködője volt. 1919 novemberében már a Határrendőrség táncestjének vendége,⁶³ majd 1919 karácsonyán a Nemzeti Hadsereg számára

⁵⁷ Uo. 6.

⁵⁸ A tervezet konzervatív kritikájáról lásd: VARGA Lajos: *Kormányok...* I. m. 118.

⁵⁹ PAKSY Zoltán: *A nagykanizsai...* I. m. 54.

⁶⁰ TÓTH István: Bársony János 1860–1926. *Orvosi Hetilap*, 1926. március 7. 235.

⁶¹ DÉNES Iván Zoltán: Az igazolási eljárástól a nyugdíjazásig: Marczali Henrik eltávolítása az egyetemről (1919–1924). *Századok*, 2017/4. 1341., 1343. és 1353.

⁶² VARGHA Domokosné–BALÁZS Lajos: Kövesligethy Radó „tetemrehívásáról”. *Magyar Tudomány*, 2006/12. 1501.

⁶³ A határrendőrség táncestélye. *Zala*, 1919. november 28. 2.

szervezett gyűjtést szűkebb pátriájában.⁶⁴ A húszas évek első felében is aktív részese maradt a nagykanizsai közéletnek. Egyes nyilvános szereplései protokolláris jellegűek voltak, és valószínűsíthetően földbirtokosi státuszával és kamarási méltóságával magyarázhatók. Erre példa Horthy Miklós kormányzó 1923-as látogatása a zalai városban, mely alkalommal Keltz is tagja volt a vármegyei notabilitásokból álló fogadóbizottságnak.⁶⁵ Ugyanakkor nagykanizsai szerepléseinek másik hányadát – melyek az országos szélsőjobboldali egyesületek helyi szervezeteihez kapcsolódtak – már egyértelműen politikai kötődései magyarázzák.

Az ellenforradalom időszakában fellépő – és az antiszemita közhangulathoz nagymértékben hozzájáruló – különböző szélsőjobboldali társadalmi egyesületek Nagykanizsát sem kerülték el. Az Ébredő Magyarok Egyesülete (ÉME), mely az egyik legradikálisabb és egyben legbefolyásosabb is volt az efféle egyesületek között, éppen Nagykanizsán alapította meg első vidéki szervezetét.⁶⁶ A másik, az ÉME-ből kinőtt, talán még befolyásosabb szervezet, a Magyar Országos Véderő Egylet (MOVE) már 1919-ben főosztályt alapított a városban.⁶⁷ Keltz neve mindkét szervezet kapcsán előkerült. Már 1920 januárjában „népmulatságot” rendezett Palinban, melynek résztvevői az est teljes bevételét a MOVE-nek adományozták.⁶⁸ Fajelméleti nézeteit – a fellelhető források alapján – először 1921-ben, az ÉME nagykanizsai taggyűlésén, a helyi Keresztény Otthon nagytermében tartott felolvasásán tárta a nyilvánosság elé. A *Zalai Közlöny* tudósítása szerint „mélyen szántó, alapos tudományossággal állította össze értekezését, a melyben eddig egészen új felfogás nézőszögéből igen érdekfeszítően és mindvégig lebilincselően ismertette a szemita

⁶⁴ Palin áldozatkészsége. *Zalai Közlöny*, 1919. december 25. 7.

⁶⁵ A Kormányzó Úr nagykanizsai látogatása. *Zalai Közlöny*, 1923. május 1. 1.

⁶⁶ NÉMETH László–PAKSY Zoltán: Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945. In: NÉMETH László–PAKSY Zoltán (szerk.): *Együttélés és kirekesztés: Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2004. 11–12.

⁶⁷ BARBARITS Lajos: *Nagykanizsa*. (Magyar városok monográfiája IV.) A Magyar Városok Monográfiájának Kiadóhivatala, Budapest, 1929. 184.

⁶⁸ Adakozás a MOVE céljaira. *Zalai Közlöny*, 1920. február 26. 3.

faj eredetét, életmódját és elszórodottsága révén az egész világra igen végzetszerűen kiható erkölcsi életfelfogását”.⁶⁹

Az 1922-es nemzetgyűlési választások időszakában újra felbukkant az országos politikában: ideiglenesen az őriszentpéteri körzet képviselőjelöltje lett az Egységes Párt színeiben.⁷⁰ Több jelölttel együtt az ő neve is utólag került fel a listára, a párt négyfős vezető bizottságának – Bethlen István, Klebelsberg Kuno, Gömbös Gyula és Nagyatádi Szabó István – döntése alapján.⁷¹ Vélelmezhető, hogy listára kerülése a párton belüli, képlékeny erőviszonyok következménye volt, mint az is, hogy végül mégsem ő lett a jelölt, hanem majd a mandátumot is elnyerő Patacsi Dénes.⁷²

Keltz Sándor helyi szélsőjobboldali közéletben elfoglalt pozícióját demonstrálja, hogy 1924 novemberében ő mondhatott zárszót az országos fajvédő körút nagykanizsai gyűlésén, melyen olyan prominens fajvédő politikusok is felszólaltak, mint Gömbös Gyula, Lendvai István vagy Ulain Ferenc.⁷³

Ebben az időszakban azonban már fővárosi rendezvényeken is egyre többet szerepelt, és időnként az országos sajtó szélsőjobboldali szegletében is publikált. Budapesti szerepléseinek egy kisebb részét azok a rendezvények tették ki, amelyekre rangja miatt volt hivatalos.⁷⁴ Nyilvános fővárosi fellépéseinek zöme viszont egyértelműen a jobboldali/szélsőjobboldali társadalmi egyesületekhez és – annak megalakulása után – a Fajvédő Párthoz köthető.

⁶⁹ Az ÉME taggyűlése. *Zalai Közlöny*, 1921. április 24. 3.

⁷⁰ Az Egységes Párt újabb jelöltjei. *Budapesti Hírlap*, 1922. május 7. 5.

⁷¹ SIPOS József: Az Egységes Párt szervezése és 1922-es tavaszi kampánya. In: BÁRKÁNYI Ildikó–F. LAJKÓ Orsolya (szerk.): *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve*, 2014. Móra Ferenc Múzeum, Szeged, 2014. 341.

⁷² HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001. 37.

⁷³ Lelkes tömegek tüntettek az ébredő gondolat mellett. *Szózat*, 1924. november 18. 5.

⁷⁴ E kategóriába esett például a Nemzeti Kaszinó 1926-os Széchenyi-lakomája. A banketten – Keltz mellett – többek között tiszteletét tette Klebelsberg Kuno, Bethlen István, Herczeg Ferenc és Apponyi Albert is. – A Nemzeti Kaszinó Széchenyi-lakomája. *Budapesti Hírlap*, 1926. február 9. 3.

A magnum opus: Konzervatív világrend

Keltz fő műve az 1923 és 1926 között megjelent *Konzervatív világrend*. A háromkötetes munka már méreténél fogva is egyedülálló a 1920-as évek magyar fajbiológiai irodalmában. Míg az irányzat többi szerzője rendszerint beszédek, újságcikkek, folyóirat-közlemények, vagy brosúraként kiadott pamfletek formájában fejtette ki nézeteit – például az amúgy igen termékeny tollú Méhelő Lajos sem publikált vaskos könyveket –, addig Keltz egy összességében több mint 750 oldalas művel állt elő, rövidebb szövegeket csak ritkábban közölt.

A nagyszabású vállalkozás első kötetét a közismert budapesti kiadó, a Stádium adta ki,⁷⁵ a két következőt⁷⁶ viszont a legnagyobb példányszámú zalai napilap, a Nagykanizsán megjelenő *Zalai Közlöny* nyomdája, a Nagykanizsai Nyomda és Lapkiadó Vállalat. A kiadóváltást magyarázhatja, hogy ekkoriban a megyei lap főszerkesztője Hegedüs György ügyvéd, ÉME-alelnök volt.⁷⁷ A jobboldali sajtóban a kötetek megjelenését reklámkampány is kísérte.⁷⁸ A háromkötetes munka kötetenként két-két „könyvre” tagolódik, melyek még külön-külön fejezetekre oszlanak. Valószínűsíthető, hogy Keltz a szokatlan szerkesztési móddal a klasszikus traktátusok példáját követte, hogy ezzel is nagyobb nyomatókat adjon gondolatainak.

A *Konzervatív világrend* egy sor különféle témát tárgyal. A szerző történelemfilozófiai, máshol jogbölcseleti fejtegetésekbe bocsátkozik, közgazdasági és társadalomelméleti kérdésekkel foglalkozik, és átfogó narratívát állít fel, mind a – nyilvánvalóan eurocentrikusan értelmezett – világtörténelemről, mind a magyar történelemről. Ugyanakkor legyen bármi is a téma, két kérdés folyamatosan jelen van szövegeiben: a „faji szempont” és a „zsidókérdés”.

⁷⁵ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m.

⁷⁶ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. II. kötet. I. m. és KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m.

⁷⁷ PAKSY Zoltán: *Nyilas mozgalom...* I. m. 52.

⁷⁸ Például *A Nép*, 1925. szeptember 26. 7.

A rendhagyó fajbiológus

A jogászdoktor Keltz indíttatása és műveltsége eltért a többi fajbiológusétól, akik jellemzően természettudósként vagy orvosként kezdtek a „faji kérdéssel” foglalkozni. Keltz soha nem folytatott valódi természettudományos kutatásokat, ebbéli tevékenysége egy műtrágya-hatékonysági vizsgálathoz nyújtott adatszolgáltatásban merült ki.⁷⁹ E különbség a szövegeiben is kimutatható. Míg Méhelyék, alátámasztandó faji elképzeléseiket, rendszeresen hivatkoztak állítólagosan egzakt, természettudományos igazságokra, gyakran élve a tudományos szakirodalom jellegzetességeivel – lábjegyzetekkel, ábrákkal, hivatkozásokkal –, addig Keltz argumentációjában inkább a szellemtudományok kifejezőmódját követte, stílusa esszéisztikusabb volt, a természettudós helyett a „gondolkodó” szerepét vette magára. Keltznél Joseph Arthur de Gobineau és Houston Stewart Chamberlain hatása is szembetűnőbb, különösen erős ihletet jelenthetett számára Chamberlain és a körülötte csoportosuló „Bayreuthi kör” miszticizmusa és irracionálizmusa.⁸⁰ Mindez korántsem jelenti, hogy ő ne bocsátkozott volna „biológiai” okfejtésekbe. Írt például az „idegen fajjal való keveredés” esetén „egymással harcban álló” kromoszómákról,⁸¹ vagy a zsidó koponyák állítólagos jellegzetességeiről, sőt őslénytani aspektusairól.⁸² Hangneme – és ebben hasonlított más fajbiológusokéra – gyakorta csapott át a szélsőjobbaldali sajtó goromba heccstílusába.

Faj, törzs, nemzet

Kelzt Sándor emberképének alapja a „faj”. Elméletében az egyén helyett a „faj” válik a valódi aktorrá, individuummá. Az egyént

⁷⁹ GYÁRFÁS József: Háromévi kísérletek a mésznitrogén hatásának megállapítására. *Kísérletügyi Közlemények*, 1915. január–április. 309.

⁸⁰ Erről lásd: George L. Mosse: *Toward a Final Solution. A History of European Racism*. J. M. Dent & Son, London, 1978. 94–112., különösen 108.

⁸¹ KELTZ Sándor: Fajvédelem mint világnézet. In: MÉHELY Lajos–KELTZ Sándor: *Fajunk védelméről: két beszéd*. ÉME, Budapest, 1925. 31.

⁸² KELTZ Sándor: *Konzervatív világnézet*. III. kötet. I. m. 427–429.

csupán absztrakciónak tartja.⁸³ Mindez nem azt jelenti, hogy az emberi viszonyokat a társadalmi kontextussal vagy a durkheimi értelemben vett társadalmi tényekkel magyarázná: a mozgatórugó a „faj” vastörvénye. Innen következik, hogy „születés és halál csak relatív, a faj tovább él”.⁸⁴ A fa metaforájával élve, Keltz az egyes nemzedékeket a fa egy-egy évben növesztett, majd elhulajtott lombjához hasonlítja.⁸⁵

Az emberi individuum ilyen szélsőséges mértékű háttérbe szorítása és az egyéni emberi életek értékének ilyen mérvű leszálítása egészen extrém következtetésekhez vezethet – és ezekhez Keltz el is jut –, amelyek nemcsak az „ellenséges fajjal” szembeni erőszakos fellépést legitimálják, hanem a „saját fajhoz” tartozó egyének életének leértékelését és a velük szemben alkalmazott erőszakot is, ha a „faj érdekei” úgy kívánják. A „faj” legfontosabb célja – okfejtése szerint – a fajfenntartás, az egyéni önfenntartás is csak ennek lehet alárendelve.⁸⁶

Bevezeti a törzs fogalmát is, amelyet a „fajjal” nagyjából azonos értelemben, szintén az emberi lét alapegységeként használ: „A törzsbeliség is fajiság, de konkrétabb értelemben.”⁸⁷ A faj inkább „természet tudományos” fogalom, míg a törzs „etikai”. A törzsi lét princípiuma véleménye szerint a „törzsi higiénia” szabályrendszere – a házasodási szabályok összessége –, amely már a „primitív ember” életét is meghatározza, és „a faj tisztaságnak a beltenyésztés elkerülésével való megőrzése annak a célja”.⁸⁸ És hogy miképpen ragadhatóak meg e szabályok a mai világban? „Mindaz, amit az egészséges közvélemény becstelenségnek, ocsmányságnak bélyegez, merénylet a törzsi higiénia ellen. Az individualista etika nem képes indokolni, legfeljebb isteni paranccsal, hogy az élvhajhászat miért legyen bűn? A törzsi higiénia megadja a feleletet.”⁸⁹ Eszerint – érvel Keltz – a „szexuális perverziókat” azért ítéli el a közvélemény, mert azok visszavetik a

⁸³ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m. 60.

⁸⁴ Uo. 60–61.

⁸⁵ Uo. 61.

⁸⁶ Uo. 62.

⁸⁷ Uo. 63.

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Uo.

törzs szaporodását. A női szexualitást korlátozó állítólagos alapelv indítéka a faj tisztaságának megőrzése.⁹⁰ Figyelemre méltó, hogy minden, nem a gyermeknemzést célzó szexuális érintkezés a perverzió kategóriájába kerül. Ugyanakkor feltűnő az is, hogy a nőket érintő elvárások sokkal szigorúbbak a férfiakénál, holott a vér állítólagos „tisztaságának” logikájából nem következne ilyen különbségtétel.

De Keltz szerint nemcsak a szexualitást, hanem az emberi lét minden más aspektusát is a törzs/faj ereje határozza meg. Mivel csak születés alapján válhat valaki a törzs tagjává, lehetetlen a szabad be- és kilépés, ezért úgy véli ez – tehát a leszármazás és az átöröklés – lehet az *etikum* alapja,⁹¹ egy olyan etikumé, amely elveti az univerzális emberi értékek lehetőségét.

A nemzetet a törzsből vezeti le, ami így szintén szigorúan leszármazási közösség: „Etikai értelemben véve a törzsnek ott van határa, ahol a reális és hatékony törzsi érzéseknek a határa van. Eme legfelsőbb határon a törzs helyébe a nemzet fogalma lép. A nemzet etikai maximum, mert annál távolabbi és tágabb körű fogalom etikailag irreális lenne, vagyis hiányoznék az állandó és hatékony ösztön, amely a cselekvést megfelelően irányítaná.”⁹²

Állam, társadalom, politika

Felfogásában az ideális állam kizárólag „az uralkodó faj (törzs, nemzet) hatalmi szervezete”. Az egyéb megközelítéseket, például a társadalmi szerződéselméleteket, „mesemondók” agyszüleményeinek tartotta.⁹³ Mivel álláspontja szerint az állam hatalmi struktúrája a család mintáját követi, így nem lehet demokratikus, hiszen a családfő sem választásokon nyeri el pozícióját.⁹⁴ Ezért úgy érvel, hogy a „faji ösztönökön” alapuló „patriarchális állam a legstabilabb állam”.⁹⁵ Az általa elképzelt eszményi ál-

⁹⁰ Uo.

⁹¹ Uo. 63.

⁹² Uo.

⁹³ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. II. kötet. I. m. 7.

⁹⁴ Uo. 8.

⁹⁵ Uo.

lam társadalma „faji alapon létesült kaszt-diktatúra” lenne. Az egyes kasztokon belül engedne bizonyos önkormányzatiságot, „de itt sem az egyéni szabadság alapján, hanem a faji »élite« és »superélite« szerint kialakuló tekintélyek alatt”.⁹⁶ A „szabadság” és az „egyenlőség” jelszavai Keltz szerint nem összeegyeztethetőek a „reális emberi természettel”.⁹⁷ Egyedül a „konzervatív szabadságot” tartja helyénvalónak, ezen pedig azt érti, hogy az egyének szabadságában áll a nemzet érdekében való fejlődés.⁹⁸

Társadalomképében kitüntetett helyet kapnak az arisztokraták, akik szerinte az eredeti uralkodó fajtól származnak, míg a „demokraták” a leigázott fajtól, tehát ellentétük faji ellentét.⁹⁹ A „leszármazott arisztokrácia és a nacionalizmus egymást feltételező és sokszoros vonatkozásban átszövő fogalmak. Arisztokrácia a faj tiszta elitje, a faji ideál megtestesítője”.¹⁰⁰ A magyar arisztokrácia helyzetét viszont több ponton is problémásnak látta, leginkább azt kifogásolva, hogy Magyarországon kevert vérűek, sőt, hogy a legutóbbi időkben zsidók is bekerültek a főnemességbe.¹⁰¹

Keltznél az arisztokrácia fontos szerepét részben magyarázhatja személyes státusza: Vay-leszármazottként, császári és királyi kamarásként, a Nemzeti Kaszinó tagjaként valószínűleg arisztokratának tartotta saját magát is. Ez azért is figyelemre méltó, mert ugyan az 1920-as években újraszerveződött a dualista időszak társadalmi hierarchiája, a külsőségek és a bonyolult rendszert alkotó címek és rangok ismét fontossá váltak,¹⁰² viszont a szélsőjobboldalon ebben a korszakban valódi arisztokraták nem exponálták magukat – a fajvédők tipikusan katonatisztek és értelmiségiek közül rekrutálódtak. A főnemeselek jellemzően csak a következő évtizedben, a gazdasági válság időszakában

⁹⁶ Keltz Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 185.

⁹⁷ Keltz Sándor: *Konzervatív világrend*. II. kötet. I. m. 11.

⁹⁸ Uo. 16.

⁹⁹ Uo.

¹⁰⁰ Uo. 27.

¹⁰¹ Keltz Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 204.

¹⁰² PÜSKI Levente: Arisztokrácia a 20. századi Magyarországon. *Korunk*, 2008/10. 99–100.

jelentek meg a szélsőjobboldali kezdeményezések körül.¹⁰³ Tehát bizonyos szempontból Keltz megelőzte korát, bár valószínűtlen, hogy őt kortársai valódi arisztokratának tartották volna.¹⁰⁴ Másfelől kiemelt érdeklődése az arisztokrácia iránt és a mód, ahogyan összekapcsolta azt a faji kérdéssel, úgy tűnik, példázza azokat a fajelméletek eredetére vonatkozó, ma már klasszikusnak számító interpretációkat is – olyan egymástól amúgy nagyon különböző karakterű szerzők tollából, mint Lukács György,¹⁰⁵ Hannah Arendt¹⁰⁶ vagy Ernst Nolte¹⁰⁷ –, melyek a fajelméleteket a hagyományos európai társadalmi hierarchia felbomlására, az arisztokrácia visszaszorulására adott reakcióként értelmezték. Mindazonáltal Keltz efféle elképzeléseit nem osztotta a többi fajbiológus. Sőt, majdhogynem ellentétes álláspontok is megfogalmazódtak. Bársony János például az „államalkotó faj nemesítésének” forrását a parasztságban látta.¹⁰⁸

A demokrácia iránt Keltz mély ellenszenvvel viseltetett, jóformán a hanyatlás, a pusztulás szinonimájaként emlegette. A demokratikus gondolatok terjedése – csakúgy, mint a szabadság vagy az egyenjogúság eszméié – véleménye szerint maga a „kultúrdekadencia”, annak tünete, hogy az elit, a „kultúrfaj” elvesztette az önmagába vetett hitét.¹⁰⁹ Bár szerinte a demokrácia

¹⁰³ ROMSICS Ignác: A magyar arisztokrácia és a szélsőjobboldal a Horthy-korszakban. *Rubicon*, 2004/11. 60.

¹⁰⁴ A Horthy-kori arisztokráciáról és ismérveiről lásd: GYANI Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban. In: GYANI Gábor–KÖVÉR György: *Magyarország társadalomtörténete*. I. m. 233–236.

¹⁰⁵ LUKÁCS György: *Az ész trónfosztása*. Magvető Kiadó, Budapest, 1978. 596–607.

¹⁰⁶ Hannah ARENDT: *A totalitarizmus gyökerei*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1992. 208. Vö. KOVÁCS Gábor: Faj, nemzet, nemzetkarakter (Eszmetörténeti vázlat). In: HÖRCHER FERENC–LAJTAI MÁTYÁS–MESTER Béla (szerk.): *Nemzet, faj, kultúra a hosszú 19. században Magyarországon és Európában*. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2016. 115–128.

¹⁰⁷ ERNST NOLTE: *A fasizmus korszaka*. XX. Század Intézet–Kairosz Kiadó, Budapest, 2003. 425–427.

¹⁰⁸ BÁRSONY János: *Rectori beszéd a Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem 1922. évi szeptember hó 29-én tartott megnyitó díszünnepségen, elmondta Bársony János Dr. egyetemi tanár*. M. Kir. Tudományegyetemi Nyomda, Budapest, 1922. 75.

¹⁰⁹ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. II. kötet. I. m. 8.

gondolata az alsóbb osztályoktól – tehát a „fajilag alsóbbrendűektől” – ered, mégsem szükségszerű, hogy ezek az osztályok a hívei legyenek. A konzervatív parasztság ugyanis tiszteli a „faji fejlődés ranglétráján” felette állókat, a „nemzetfenntartó” arisztokratákat.¹¹⁰ Keltz a közéletet már csak azért is a felső osztályok privilégiumává akarta tenni, mert a politizálás csak elvonja a polgári és a munkásosztályt a munkától.¹¹¹

„Fajvédelmi” programjavaslatokat is felvázolt. Elsőként a „faji világnézet” és a „faji esztétika” alapjait kívánta megvetni. Erre építve látta megvalósíthatónak a „fajnemesítés” programját, majd ennek eredményeit óvó intézkedéseket vezetett volna be.¹¹² A politikai vezetés – követelte, deklarálta a lótenyésztés módszerét példának állítva – a „magas tenyészértékű párok családalapítását” támogassa.¹¹³

A különböző társadalmi-gazdasági rendszerek közül három típust különített el. A szocializmust, mint zsidó érdeket szolgáló társadalmi berendezkedést, teljes mértékben elutasította.¹¹⁴ A kapitalizmussal szemben nem volt ilyen ellenséges, alapelveit nem vetette el, de a felmerülő problémákért, társadalmi feszültségekért a zsidóságot kárhóztatta.¹¹⁵ A fennálló európai kapitalista rendszert a „zsidó faj világhuralmi törekvéseinek exponenseként” látta,¹¹⁶ de elvi antikapitalista követeléseket nem támasztott. Sőt, egyes antiszemita kijelentéseit is kapitalizmuspárti álláspontonról fogalmazta meg, például amikor arról írt, hogy a szakszervezetek „zsidó vezéreinek” felforgató tevékenysége, a sztrájk, a „rombolás” elriasztja a befektetőket. A kapitalizmusban jelentkező más problémákat – a korrupciót, a „pártpolitikai célokra való pumpolást” – nem meglepő módon szintén a zsidósághoz kötötte.¹¹⁷ Afféle harmadikutas megközelítésként az „agrárizmust” is külön irányzatként kezelte mint „konzervatív és nacionalista gazdasági

¹¹⁰ Uo. 27.

¹¹¹ Uo. 38.

¹¹² KELTZ Sándor: Fajvédelem mint világnézet. I. m. 29.

¹¹³ Uo. 34.

¹¹⁴ KELTZ Sándor: *Konzervatív világnézet. II. kötet.* I. m. 142–168.

¹¹⁵ Uo. 117–141.

¹¹⁶ Uo. 141.

¹¹⁷ KELTZ Sándor: *Konzervatív világnézet.* I. kötet. I. m. 213.

világnézetet”, és a kapitalizmusnál is pozitívabban ítélte meg,¹¹⁸ de – *laissez-faire* alapon – óvott a túlzott szabályozástól, és az állam korlátozott szerepe mellett érvelt.¹¹⁹ Az antiszemita kitételek itt sem hiányoztak, például amikor „zsidó bankok” helyett „nemzeti hitelelosztót” javasolt.¹²⁰ Talán valamilyen vidéki romantikára apellálva a szociális problémák megoldásaként az „egyszerű életmód” propagálását javasolta, amely „kihúzza az irigység és az úrgyűlölet méregfogát”.¹²¹ A hagyományos hierarchia védelmében a földreformtörekvéseket is ellenezte.¹²² Illetve máskor úgy nyilatkozott, hogy azt csak zsidók földjének elvételével és „magyarokhoz” juttatásával tudja elképzelni.¹²³

Keltz és a „zsidókérdés”

Ha van téma, ami Keltz Sándor érdeklődésének középpontjában állt, az a „zsidókérdés” volt. Bármilyen problémát is tárgyalt, jóformán mindig eljutott a zsidósáig, felvonultatva az antiszemita toposzok egész skáláját.

Keltz zsidósággépe értelemszerűen faji alapú volt. Saját terminológiájával a zsidóságot „néptörzsnek” titulálta.¹²⁴ Akárcsak más antiszemiták, Keltz is a Kr. e. 5. században élt Esdrás által bevezetett vallási reformoktól eredeztette a zsidóság állítólagosan sajátos faji összetételét és annak fennmaradását.¹²⁵ „A zsidó törzs számos rassz kereszteződéséből keletkezett (orientális, kaukázusi vagy armanoid, balti [szláv], negroid, stb.), tehát nem faj, és ezért vannak a zsidók közt szőkék és barnák, világos és sötétbőrűek, szürke és fekete szeműek, sima, hullámos, gyapjas hajúak stb. Viszont orientális és negroid faji elemei minden más európai néptől megkülönböztetik.”¹²⁶

¹¹⁸ Keltz Sándor: *Konzervatív világnézet*. II. kötet. I. m. 171.

¹¹⁹ Uo. 174–175.

¹²⁰ Uo. 178.

¹²¹ Uo.

¹²² Uo. 182–186.

¹²³ Keltz Sándor: Fajvédelem mint világnézet. I. m. 33.

¹²⁴ Keltz Sándor: Faj-e vagy felekezet a zsidóság. *Szózat*, 1925. május 31. 7.

¹²⁵ Keltz Sándor: *Konzervatív világnézet*. I. kötet. I. m. 197.

¹²⁶ Keltz Sándor: Faj-e vagy felekezet a zsidóság? I. m. 7.

Mindezek ellenére Keltz a zsidóságot biológiailag egységes entitásként kezelte, mely egységes ösztön szerint cselekszik: „A zsidó nép hasonló a méh- és hangyatársadalomhoz, mely tanulás és összebeszélés nélkül is biztos faji ösztön szerint cselekszik és pedig úgy, ahogyan a faji érdek kívánja.”¹²⁷ Így a zsidóságon belüli különbségek, törésvonalak létét is tagadta. Nem tartotta relevánsnak az ortodox–neológ ellentétet, sőt kifejtette, hogy a neológ zsidó az „egységes zsidó érdekek ügynöke, kémje, pionírja”.¹²⁸ Szélsőséges antiszemitizmusa nyilvánvalóan nem összeegyeztethető a korszak hivatalos köreire jellemző, a „jó zsidókat” és „rossz zsidókat” megkülönböztető „szelektív antiszemitizmussal”,¹²⁹ és nála nem olvashatunk a „nemesebb” szefárd zsidókról szóló közkeletű feltételezéseket sem¹³⁰ – melyek még fajbiológusokat is megihlettek.¹³¹ A cionizmust is elutasította, pedig azt – az asszimiláció elvetése és a zsidóság önkéntes távozásának programja miatt – még egyes antiszemiták, sőt néha fajbiológusok is bizonyos szimpátiával nézték.¹³² Keltz szerint viszont a cionizmus a fehér faj ellenében világalomra aspiráló zsidóság eszköze,¹³³ jellemző módon a *Cion bölcseinek jegyzőkönyvére* is „cionista jegyzőkönyvekként” hivatkozik.¹³⁴

Az ismert antiszemita kliséket felsorolva, maga is recitálja a saját állam alapítására való képtelenséget, a parazita attitűdöt, az eredetiségre, az önálló alkotásra való alkalmatlanságot, a „fehér faj” találmányainak, vívmányainak faji érdekből való

¹²⁷ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m. 198.

¹²⁸ Uo. 208.

¹²⁹ A szelektív antiszemitizmusról lásd: ORMOS Mária: Az antiszemitizmus alakváltozatai a XX. században. In: PAKSY Zoltán (szerk.): *Az antiszemitizmus alakváltozatai*. I. m. 15–16.

¹³⁰ Lásd: John MERON: Scientific Racism and the Mystique of Sephardic Racial Superiority. *The Leo Baeck Institute Year Book 1993*. XXXVIII. Secker & Warburg, London, 1993. 75–96. DOI: <https://doi.org/10.1093/leobaec/38.1.75>

¹³¹ „A szefardi zsidó az ideális zsidó typus megtestesítője.” MÉHELY Lajos: *A magyar fajvédelem irányelvei*. Held Irodalmi és Nyomdavállalat, Budapest, 1926. 43.

¹³² MÉHELY Lajos: Faj, vagy felekezet? *A Cél*, (XII). 1927. 6.

¹³³ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 187.

¹³⁴ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m. 272.

használatát:¹³⁵ „ők csak a pusztításban, megrontásban nagyok, pozitív alkotásra képtelenek”.¹³⁶ Határozottan kijelenti, hogy a „zsidó” „született gonosztevő”.¹³⁷ A vélelmezett zsidó bűnösséget igazolandó, Keltz jellemző módszere a zsidóságra állítólagosan általánosan jellemző negatív vonásoknak egyedi esetek anekdotikus felsorolásával való alátámasztása. Beleértve olyan – nyilvánvalóan a vérvád toposzára rímelő – rémtörténeteket is, mint például egy állítólagosan emberhússal kereskedő zsidó banda esete.¹³⁸

Szintén sztereotípiákat követve, véleménye szerint a zsidókra főleg az „intellektuális bűnök” jellemzőek, mint a csalás, uzsora, lázítás.¹³⁹ Karakterisztikus, ahogyan a zsidók szempontjából látszólag pozitív tény, az erőszakos bűnözők közötti alulreprezentáltságot is negatív vonásként értékeli. Míg e jelenséget még olyan antiszemita értelmiségi is, mint Kovács Alajos, a zsidók „nagyobb intelligenciájával” és kedvezőbb anyagi helyzetével magyarázta,¹⁴⁰ addig Keltz szerint az ok a zsidók „testi ügyetlensége” és gyávasága.¹⁴¹

Véleménye szerint a bűnözés a zsidók körében nem deviancia, a bűnöző nem lesz megvetés tárgya, mivel „istene parancsát teljesíti”.¹⁴² „A zsidó sokkal több, mint egyszerű kapzsi ember, aki a kísértéseknek nem tud ellenállni. Ő nem gyöngye, hanem igen következetes jellem, akinek kötelessége a nemzsidók elleni irtó háború.”¹⁴³ A zsidók az ő értelmezésében fondorlatos módon „meg-

¹³⁵ Uo. 198.

¹³⁶ Uo.

¹³⁷ Uo. 203.

¹³⁸ Uo. 213.

¹³⁹ Uo. 212.

¹⁴⁰ KOVÁCS Alajos: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. A szerző kiadása, Budapest, 1922. 50.

¹⁴¹ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m. 212. A testileg gyenge zsidó – nem csak antiszemita által osztott – sztereotípiájáról lásd BOLGÁR Dániel: *Miért éppen a zsidók?* Corvina Kiadó, Budapest, 2024. Különösen: 254–258.

¹⁴² Uo.

¹⁴³ Uo. 211.

szövik a hálót, amivel magukhoz fűznek lehető sok nemzsidót is”,¹⁴⁴ politikusokat, tisztviselőket korrumpálva.¹⁴⁵

A fentiekkel látszólag ellentmondva Keltz szerint a zsidókat ezenkívül az „alacsony fajiság bélyegzi”.¹⁴⁶ „A világ legcsúfabb népe, mert nemcsak az arca, hanem termete is torz, mozgása idétlen. Beszéde, taglejtése nevetséges, de bosszantó.”¹⁴⁷ A „zsidó” – vélekedik – „a történelemelőtti majom-ember hazajáró kísérteteként forong közöttünk”. A becsmérlésekben önmagára licitáló szerző esetenként az útszéli antiszemita stílust is megengedi magának, például mikor úgy ír, hogy a zsidóság „az összes emberfajok legaljasabb söpredéke”.¹⁴⁸

Erősen támaszkodva a 19. század második felében német nyelvterületen, elsősorban katolikus körökben elterjedt, a Talmudot tendenciózusan félrefordító és meghamisító antiszemita pamfletirodalomra – például August Rohling¹⁴⁹ teológus munkáira –, Keltz egy sor állítólagos „Talmud-idézetet” is citál, vallási érvekkel alátámasztandó a zsidóság ártó szándékairól szóló feltevélezéseket.¹⁵⁰ Ezenkívül a vérvádak valódisága mellett is hitet tesz,¹⁵¹ noha ekkor már egyes antiszemiták is kételkedtek azok

¹⁴⁴ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m. 212.

¹⁴⁵ Uo.

¹⁴⁶ Uo. 203.

¹⁴⁷ Uo. 204.

¹⁴⁸ Uo. 203.

¹⁴⁹ A Talmudot meghamisító irányzat talán legismertebb és leghírhedtebb alakja August Rohling (1839–1931) volt, aki nagy hatást gyakorolt az antiszemita közgondolkodásra, de nagy kontroverziát is okozott, több per folyt ellene Ausztriában és Németországban is. Legismertebb könyve nem sokkal a német nyelvű kiadás után magyarul is megjelent (ROHLING Ágost: *A Talmudzsidó*. Franklin, Budapest, 1876), amit később számos újabb kiadás követett. Rohlingról és „Talmud-fordításáról” lásd még: George Y. KOHLER: Manuel Joel in Defense of the Talmud: Liberal Responses to Religious Antisemitism in Nineteenth-Century Germany. *Hebrew Union College Annual*, Vol 79. 2008. 141–163.; Adam MINTZ: Words, Meaning and Spirit: The Talmud in Translation. *The Torah U-Madda Journal*, Vol 5. 1994. 122.; Helmut Walser SMITH: The Learned and the Popular Discourse of Anti-Semitism in the Catholic Milieu of the Kaiserreich. *Central European History*, 1994/3. 321.

¹⁵⁰ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m. 109–202.

¹⁵¹ A rituális gyilkosságok zsidók ellen emelt vádjáról könyvtárnyi szakirodalom áll rendelkezésre. A kérdés historiográfiájának feldolgozását lásd: Hannah JOHNSON: *Blood Libel. The Ritual Murder Accusation at the Limit of Jewish History*.

valódiságában. Fejtegetésében először maga is bizonytalan, végül mégis a vérvádak igaz volta mellett érvel.¹⁵²

Könyvében még paleoantropológiai okfejtésekbe is bocsátkozik: csatlakozva a Korvin Ottó külsejét, megjelenését tematizáló diskurzushoz,¹⁵³ arról számol be, hogy tanulmányozta¹⁵⁴ az 1919. december 29-én kivégzett Korvin anatómiai sajátosságait – közelebbről koponyáját –,¹⁵⁵ és arra a következtetésre jutott, hogy a zsidókra jellemző a „pitekantropoid jelleg”, még ha a későbbi keveredések miatt ez nem is mindig nyilvánvaló.¹⁵⁶ És mivel az „ember [és] a pitekantropus¹⁵⁷ [...] divergens ágazat”,¹⁵⁸ megállapította, hogy a zsidók tehát alapvetően nem emberek. Sőt, mellékelt ábráival azt sugallta, hogy a zsidóság anatómiailag közelebb áll a Neander-völgyi emberhez, mint a modern *Homo sapiens* korai megjelenését képviselő *cro-magnon*hoz.¹⁵⁹ A zsidók biológiai különbsége mellett felhozott érvekkel Keltz egyrészt a zsidóság alacsonyabbrendűségét próbálta igazolni, másrészt azt, hogy a zsidók taxonómiailag is külön fajt alkotnak.

University of Michigan Press, Ann Arbor, 2012. DOI: <https://doi.org/10.3998/mpub.4499528>; A legismertebb magyarországi vérvádról, az 1882-es tiszaezslári esetről a közelmúltban két jelentős, eltérő fókuszú kötet is megjelent: egy társadalomtörténeti kontextust felvázoló könyv (KÖVER György: *A tiszaezslári dráma. Társadalomtörténeti látószögek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2012) és egy, a peranyagot jogtörténetileg feldolgozó munka (BLUTMAN László: *A rejtélyes tiszaezslári per*. Osiris Kiadó, Budapest, 2017).

¹⁵² KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. I. kötet. I. m. 204–207.

¹⁵³ E diskurzusról lásd: CSUNDERLIK Péter: *A „Vörös farsangtól” a „vörös tatárjárásig”. A Tanácsköztársaság a korai Horthy-korszak pamflet- és visszaemlékezés-irodalmában*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 242–246.

¹⁵⁴ Arról a meglepő epizódról, miszerint Keltz hozzáférhetett a kivégzettek holttestéhez, Lendvai István képviselő nemzetgyűlési felszólalásában említést tett, megjegyezve, hogy ez a „legkeservesebb munkájába került”. *Nemzetgyűlési Napló*, 1922. XXIV. kötet, 318. A nemzetgyűlés 295. ülése 1924. évi június hó 4-én, szerdán.

¹⁵⁵ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 427–429.

¹⁵⁶ Uo. 427.

¹⁵⁷ *A Pithecanthropus a jávai előembernek – a Konzervatív világrend írásakor az emberfélék legrégebbi ismert leletének – korabeli elnevezése. A jelenlegi tudományos konszenzus szerint a *Homo erectus* egyedéről van szó.*

¹⁵⁸ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 423.

¹⁵⁹ Uo. 430.

Nyilvánvaló, hogy Keltz antiszemita állításai ellentmondások. Hiszen, mint láthattuk, szerinte a zsidók egyrészt fajilag elmaradottak, tehetségtelenek, másfelől viszont nagy formátumú manipulációk kieszelői és végrehajtói. Egyrészt a fennálló viszonyokat felforgató szocialista ágensek, másfelől viszont vezető kapitalisták, a fennálló viszonyok első számú haszonélvezői; és még számos hasonló ellentmondás feszül az antiszemita kijelentései között. Egy irracionális gondolkodási minta sejlik fel, ami az antiszemitizmus gyakori jellemzője, és amire már a klasszikus antiszemitizmussal foglalkozó irodalom is felfigyelt. Az ellentmondást Theodor W. Adorno és szerzőtársai nagy hatású munkájukban akképpen magyarázták, hogy az antiszemita irracionális gyűlölete egy olyan képzeletbeli, sztereotípiák alapján felvázolt zsidó képe ellen irányul, melyhez az egyes zsidó személyek legfeljebb csak részben hasonlíthatnak.¹⁶⁰ Jean-Paul Sartre úgy vélte, e paradoxon oka, hogy az antiszemita képzeletben a zsidók nem csupán a saját érdekükben észszerű magatartást követik, hanem „metafizikai princípium” hajtja őket a rossz cselekedetre, tehát „a zsidó a gonosz szellemmel azonosítható”.¹⁶¹

Az erőszak kultuszától a népirtás programjáiig

Keltz Sándor az erőszak alkalmazását nemcsak elfogadható, esetlegesen szükséges eszköznek tartotta, de kimondottan helyeselte is. Abból a gondolatból kiindulva, hogy a versengés kiküszöbölése a társadalmi viszonyokból ellentétes lenne az ösztönökkel, hogy egy „békevilágszövetség” visszafejlődés lenne, kifejti, hogy a verseny eldöntésének „arisztokratikus módja” a fegyveres harc, és a „büszke lovagra” a gyengék és gyávák irigykedő gyűlölettel néznek fel.¹⁶²

¹⁶⁰ Theodor W. Adorno–Else Frenkel-Brunswick–Daniel Levinson–Nevitt Sanford: *The Authoritarian Personality*. Harper, Oxford, 1950. 75–76.

¹⁶¹ Jean-Paul Sartre: Vádirat az antiszemitizmus ellen. In: Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999. 221.

¹⁶² Keltz Sándor: *Konzervatív világtrend*. I. kötet. I. m.75–76.

Az erőszakos megoldás a „zsidókérdés” tárgyalásakor is előkerül: így jut el Keltz legszélsőségesebb követeléséig, a népirtás szorgalmazásához. Ez monstre művében többször előfordul. Néha egészen nyíltan fogalmaz: „Gyökeres megoldás csak egy lehet: a zsidó típus, a zsidó faj tökéletes kiirtása és azután áttörhetetlen védőgát emelése minden barbár vér beszivárgása ellen”,¹⁶³ vagy egy másik szöveghelyen: „ha a fehér faj a maga kultúrájának területéről a szemita fajt ki nem irtja, akkor az utóbbi fogja őt megsemmisíteni”.¹⁶⁴ Máshol eufemisztikusabban szól, de egyértelműen: „A zsidó kérdésnek egyetlen megoldása van: az összes zsidóknak vallásukra való tekintet nélkül való deportálása [...] oda, ahonnan nincs visszatérés.”¹⁶⁵

Bár a durva antiszemita retorika nem volt szokatlan az ellenforradalmi Magyarország nyilvánosságában, Keltz szélsőségesége mégis kirívó. Ezzel nemcsak a korszak fősodorbéli antiszemitizmusától tért el, de követelései a többi fajbiológus nézeteihez képest is extrémnek számítottak. Noha cikkeiben és előadásai-ban maga Méhelý Lajos is szélsőséges hangon szólt a zsidóságról, mégsem jutott el olyan végletes követelésekhez, mint Keltz. A „zsidókérdés” megoldásának lehetőségeit latolgatva Méhelý így nyilatkozott: „a legkevésbé sem gondolok erőszakos rendszabályokra”.¹⁶⁶ Sőt, mind a zsidóság kiirtását, mind elűzését megveendőnek tartaná,¹⁶⁷ de mivel elmélete szerint az asszimiláció „biológiailag” lehetetlen, a „zsidók” és a „magyarok” egymás kölcsönös, „barátságos módon” való elismerését javasolta.¹⁶⁸ Az más kérdés, hogy a Méhelý elképzelései szerinti együttélés mennyire lett volna valójában „barátságos”. Erőszakos terveket ugyanakkor más fajbiológusnál sem olvashatunk, sőt, például Bársony

¹⁶³ Uo. 284.

¹⁶⁴ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 8.

¹⁶⁵ Uo. 188.

¹⁶⁶ MÉHELÝ Lajos: *Az én antiszemitizmusom*. Held Irodalmi és Nyomdávalallat, Budapest, 1930. 29.

¹⁶⁷ Uo. 35.

¹⁶⁸ Uo. 36.

János nyilvános megszólalásaiban még az antiszemita kitételeket is legtöbbször eufemizmusokra, célszókra korlátozta.¹⁶⁹

Magyarok, turániak és árják

A magyar fajbiológiai kísérletek neuralgikus pontja mindig is az állítólagos „magyar faj” megragadása volt. Mivel a más népekkel való keveredés ténye akkor is közhelyszámba ment, a magyarság valamennyire is plauzibilis biológiai meghatározásához összetettebb okfejtésekre volt szükség.

Keltz a fenti dilemmát úgy oldotta fel, hogy a magyarság kettős jellegét hangsúlyozta. Úgy vélte, hogy a magyarságon belül két makrocsoport egymástól biológiailag is elkülönül. Míg a vezető réteg történetileg hun–török származású, addig a közrendűek ugorok.¹⁷⁰ Úgy vélte, e faji kettősség az évszázadok során fennmaradt, így egy „honalapító”, bátor, nagylelkű, méltóságteljes „úri magyar típus” áll szemben egy „pórias vagy palóc típussal”, mely „értéktelenebb”, hajlamos a hetvenkedésre, a hazugságra, a részegeskedésre, hálátlanságra és a gúnyolódásra. E típus szerint csak kemény eszközökkel kormányozható.¹⁷¹ Az alacsony származás biológiai jelének tartotta többek közt a „mongoloid” jelleget is.¹⁷²

A magyarság efféle dichotómiában való értelmezése nem volt unikális a korszakban, eltérő hangsúlyokkal a két világháború közötti turanista történelemszemléletben is kimutatható,¹⁷³ de más látásmódú szerzőnél is felbukkan. Idősebb Bibó István nemzetkarakterológiai ihletésű fejtegetésében a „nemzeti jellemre” vonatkozó megállapításait a vadászó-halászó ugor és a

¹⁶⁹ Nota bene, fanatikus faji antiszemitizmusáról – a numerus clausus érdekében kifejtett fáradozásain túl – még végrendelete is tanúskodik, lásd: KUND Attila: „Ha olyan férjet választana, akinek a vére zsidó vérrrel keveredett...” I. m.

¹⁷⁰ KELTZ Sándor: *Konzervatív világtrend*. III. kötet. I. m. 202.

¹⁷¹ Uo.

¹⁷² Uo. 201.

¹⁷³ ERŐS Vilmos: A magyar történetírás a két világháború közötti időszakban. *Erdélyi Múzeum*, 2009/1–2. 22.

pásztorkodó török népelem közötti feszültségből vezette le.¹⁷⁴ A befolyásos jobboldali publicista, Milotay István ugyancsak e kettősséget hangoztatta.¹⁷⁵ A fajbiológusok között sem Keltz volt az egyetlen, aki a magyarságon belül két, egymástól biológiailag különböző csoportot feltételezett. Méhely Lajos nagyon hasonló elképzelésekkel állt elő a honfoglalás kori törökös vezetőrétegről, illetve az „ugoros” „derékhadról”.¹⁷⁶ Keltz és Méhely tulajdonképpen a magyar nemzetben belüli állítólagos etnikai különbségek toposzát¹⁷⁷ fordította át a fajbiológia nyelvére. Mindez nyilvánvalóan ellentétes volt a 19. századi emancipatorikus liberális nemzetfelfogással, vélelmezhetően Keltz ezért is bírálta a magyar nacionalizmust amiatt, hogy az a francia forradalom „destruktív eszméinek” befolyása alatt áll.¹⁷⁸

Az első világháború utáni Magyarországon, különösen a szélsőjobboldal köreiben népszerű lett a magyarság keleti eredetét hangsúlyozó, keleti orientációt hirdető turanizmus, nagyjából ugyanahhoz a közönséghez szólva, mint a fajbiológia. Akadtak, akik egyszerre mindkét irányzat tanításából emeltek ki gondolatokat – elsősorban politikusok, publicisták¹⁷⁹ –, őket bírálta Szekfű Gyula, amikor a „Gobineau–Chamberlain karácsonyfadíszzeit” a „barnás-sárga turáni bábura” akasztókat tűzte tollhegyre.¹⁸⁰ A turanizmus és a fajbiológia ugyanis nehezen volt összeegyeztethető. Míg előbbi a magyarság eredetmitoszaira építve a „turáni” népekkel való közösséget szorgalmazta, addig

¹⁷⁴ BIBÓ István: A magyarság és a magyar társadalom jelleme. *Társadalomtudomány*, 1923. 367–385.

¹⁷⁵ LACKÓ Miklós: A magyar politikai-ideológiai irányzatok átalakulása az 1930-as években. In: LACKÓ Miklós: *Válságok-választások*. Történeti tanulmányok a két háború közötti Magyarországról. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. 323. Vö. UNGVÁRI Tamás: A „zsidókérdés” és a jobboldali radikalizmus. *Valóság*, 1999/6. 73. és SIPOS Péter: Milotay István pályaképéhez. *Századok*, 1971/3–4. 731.

¹⁷⁶ MÉHELY Lajos: *A magyar fajvédelem irányelvei*. I. m. 29.

¹⁷⁷ SZABÓ Miklós: Az etnikus gondolat a Horthy-kor nemzetfelfogásában. I. m. 159.

¹⁷⁸ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. II. kötet. I. m. 30.

¹⁷⁹ Lásd például VONYÓ József: *Gömbös Gyula*. I. m. 123–126.

¹⁸⁰ SZEKFŰ Gyula: Fajbiológiai vagy történeti egység? In: SZEKFŰ Gyula: *Történetpolitikai tanulmányok*. Magyar Irodalmi Társaság, Budapest, 1924. 96.

a fajbiológia a nyugati fajelméletek mintáját követte, és nyilvánvalóan osztozott velük a nem „fehér” népek megvetésében. Sőt, Chamberlain a turáni származás – pontosabban a turáni vér beáramlásának – lehetőségét éppen a zsidóság esetében vetette fel.¹⁸¹

Erre az ellentmondásra reflektált a fajbiológia, ellentétben az elméletet érintő egyéb inkonzisztenciákkal, melyek felett jellemzően átsiklottak a szerzők. Méhely Lajos többször bírálta a turanistákat, felróva túlzó, ábrándos elképzeléseiket, és kifogásolta a nyugati kultúra és civilizáció elvetését, melyből Méhely a modernt tudományt, így végső soron saját elméletét eredeztette. Nem volt ugyanakkor teljesen elutasító: például a férfiszépség ideálját a „turáni lovasban” találta meg,¹⁸² folyóiratában is helyt adott turanista írásnak,¹⁸³ és az antiszemitizmus is közös nevezőre hozta őt a turanistákkal.¹⁸⁴

Keltz még rosszabb véleménnyel volt a turanizmusról. A magyarság részleges turáni eredetét nem tagadta – bár a „turáni faj” koncepcióját elvetette, csak a „turáni néptörzsek” létezését ismerte el –, de mindezt negatív vonásként értékelte. Chamberlain és követőinek árjakultuszát teljesen magáévá téve, eleve kizárta, hogy a keleti származás bármilyen kedvező hatással lehet a magyarságra. Kijelentette, hogy „kultúránk árja kultúra”. És hogy a turáni eredetű, de bármilyen civilizációs teljesítményt felmutató népek esetében a „mongol fajtaelem annyira elmosódott, hogy azok nem a sárga, hanem a fehér emberfajták sorába emelkedtek”.¹⁸⁵ Megkérdőjelezte a nem „fehérekhez” köthető jelentős történelmi sikerek lehetőségét is. Például olyan birodalomépítőket, mint Dzsingisz kán vagy Attila hun király eredményeiről úgy spekulált, hogy a rájuk jellemző „szervezőképesség talán az árja

¹⁸¹ Houston Stewart CHAMBERLAIN: *The Foundations of the Nineteenth Century*. John Lane Company, New York–London, 1912. 360.

¹⁸² MÉHELY Lajos: *A turáni lovas*. Held János Irodalmi és Nyomdavállalata, Budapest, 1931.

¹⁸³ DESSEWFFY István: Turáni gondolat. *A Cél*, XVII. (1927. május). 139–146.

¹⁸⁴ ABLONCZY Balázs: *Keletre, magyar! A magyar turanizmus története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2016. 163–164.

¹⁸⁵ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 199.

vagy kaukázusi fajtaelem velejárója lehetett”.¹⁸⁶ Mindez nagyon hasonlít ahhoz a gobineau-i gondolathoz, mely jóformán minden nagy történelmi civilizáció esetében – az ókori Egyiptomtól Kínáig – árja alapítást, vagy legalábbis árja behatást feltételezett.¹⁸⁷

Az adott kontextusban az árjaelmélet adaptálása a magyarság sorsának a németekhez kapcsolását jelentette. Valószínűleg ez magyarázza, hogy Keltz nem oszthatta az akkori szélsőjobboldalon népszerű – a fajbiológiában is felbukkanó¹⁸⁸ –, az antiszemitizmust a németellenességgel ötvöző, a „két malomkő között őrlődő magyarság koncepcióját”.¹⁸⁹ A nemzetiségi törekvéseket ugyan általánosságban ellenezte, de a magyarországi német kisebbséggel sem foglalkozott. Kijelentette, hogy a német nemzet lehet a magyar arisztokrácia egyetlen szövetségese.¹⁹⁰ Szerinte „a német szövetséghez való szoros csatlakozás” a magyar nemzet „létérdeke” lett volna történelmileg is, ám a Habsburgok téves politikája és az arra adott szintén téves ellenreakció (az arisztokráciára épülő politika helyett a forradalom) letéritette a nemzetet a helyes útról.¹⁹¹

Fejtegetéseiben többször túllépett a magyar kereteken, és az állítólagosan hanyatlástól fenyegetett „fehér faj” miatt fogalmazta meg aggodalmait. Megoldást is ajánlott: „Az orvoslás módja a fehér faj (északi rassz) még meglévő tiszta rétegeinek a fajvédelme és a többi faji réteg fölötti uralmának biztosítása.”¹⁹² És mivel szerinte az európai nemzetek többsége germán alapítású, a hagyományos uralkodói rétegük is germán eredetű. „Ezért kell – érvel – a fehér faj alkotta nemzetek tisztavérű úri rétegeinek egyesülniök az őket megsemmisítéssel fenyegető alsó rétegek feletti uralom átvitele céljából.”¹⁹³ Az így kialakuló „faji impérium” természese-

¹⁸⁶ Uo. 199–200.

¹⁸⁷ Michael D. BIDDISS: Gobineau and the Origins of European Racism. *Race*, 1966/3. 264. DOI: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/030639686600700303>

¹⁸⁸ Lásd: MÉHELY Lajos: *A németek Magyarországon: fajbiológiai tanulmány*. Stephaneum Ny., Budapest, 1929.

¹⁸⁹ GYURGYÁK János: „Ezzé lett magyar hazátok.” I. m. 265–266.

¹⁹⁰ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. II. kötet. I. m. 56.

¹⁹¹ KELTZ Sándor: *Konzervatív világrend*. III. kötet. I. m. 239.

¹⁹² Uo. 177.

¹⁹³ Uo.

tesen „árja” uralom alatt állna és a magyarság döntő többsége alávetettségben élne, de Keltz ezt nem látja problémának.

A „nőkérdés”

A magyar fajbiológusok különös érdeklődéssel kísérték a „nőkérdés” alakulását. A nőket kizárólag a „faji” reprodukció szempontjából tekintetbe vevő szerzők igen kritikusan viszonyultak a korszak változó nemi szerepeihez: az önállóan fellépő, munkát vállaló, tudományos vagy művészeti tevékenységet folytató, politikai kérdésekben megnyilvánuló nőket csakúgy, mint a feminista törekvéseket a faji degeneráció szimptomáinak tartották.

Keltz hasonlóan vélekedett, és mindennemű emancipációs törekvést ellenzett. „A nők politikai joga első sorban a család és nő eszményével ütközik össze.”¹⁹⁴ Úgy érvelt, hogy „a nőies női típus, a női szépség hosszú kiválás eredménye”, de szerinte mindez veszélybe kerül, ha a nők munkát, még hozzá „férfimunkát” vállalnak. Hiszen „akkor a nőiesség testileg és lelkileg veszendőbe megy, megszűnik a gyöngéd nem fogalma, ezzel együtt a férfi lovagias alkata és barbár fajok esztétikai nivójára süllyedünk, amelynél a női arc csontos, durva, férfias”.¹⁹⁵

Keltz a „nőkérdést” a faji hierarchiával is összekapcsolta, amikor afféle történelemfilozófiai fejtegetésekbe is bocsátkozva – és nyilvánvalóan kapcsolódva ahhoz a toposzhoz, mely a nő–férfi dichotómiában előbbi a természet, az ösztön, az alapvetően biológiai funkció kategóriájába helyezi, míg a férfinemet a szellem, a lélek, a kultúra képviselőjévé teszi – „levezette”, hogy a „legalsó fokon lévő fajok” társadalmi formája a „nőközösség”.¹⁹⁶ Majd úgy érvelt, hogy „a női uralom mindig a hanyatlás tünete volt, a férfi elkorcsosodásának kísérője”.¹⁹⁷ Efféle gondolatokat a női emancipáció elleni érveiket állítólagos természeti törvényekre alapozó többi fajbiológusnál nem olvashatunk. Mindazonáltal a nemek egyenlőtlenségét Keltz argumentációja szerint is valamiféle alap-

¹⁹⁴ Keltz Sándor: *Konzervatív világrénd*. II. kötet. I. m. 6.

¹⁹⁵ Uo. 68.

¹⁹⁶ Uo. 64.

¹⁹⁷ Uo. 68.

vető törvényszerűség szentesíti, ami minden alternatívát kizár, és bármilyen eltérés a biztos romláshoz, hanyatláshoz vezet.

Kereszténység

Keltz fellépése a magát keresztény-nemzetiként definiáló kurzus időszakában történt. A kor kontextusában a keresztény jelző vallási szempontokon túl politikai-identitásbeli jelentést is magában foglalt.¹⁹⁸ A német nácizmussal ellentétben „a magyar szélsőjobb – elenyésző kivételtől eltekintve – hangsúlyozottan kereszténynek vallotta magát”.¹⁹⁹ Ez a fajbiológusok többségére is érvényes volt. Méhelý Lajos magát magyar katolikusként azonosította,²⁰⁰ a biológiai evolúció elfogadását és a vallásos hitet összeegyeztethetőnek tartotta,²⁰¹ a zsidóság kikeresztelkedését bátorító Bangha Bélával polemizálva teológiai érvekkel is operált.²⁰² Bársony János vallásosságát is többször kiemelték kortársai,²⁰³ Koller K. Pius személyében pedig egy bencés szerzetes is tagja volt a fajbiológusok szűkebb körének.²⁰⁴

Keltz alapállása viszont kifejezetten ellenséges volt. A kereszténységet történelmileg káros tényezőnek, a „fehér meghasonulás” előidézőjének látta, ami hozzájárult a „fehér faj” hanyatlásá-

¹⁹⁸ ORMOS Mária: Politikai ideológia a két világháború között. In: VONYÓ József (szerk.): *Társadalom és kultúra Magyarországon a 19–20. században. Tanulmányok.* ProPannonia Kiadói Alapítvány–Magyar Történelmi Társulat, Pécs, 2003. 81.

¹⁹⁹ GERGELY Jenő: A magyarországi katolikus egyház és a fasizmus (különös tekintettel az 1930-as évektől 1944-ig). *Századok*, 1987/1. 3.

²⁰⁰ MÉHELÝ Lajos: *Lassan páter a keresztittel! Bangha Bélának útravalóul.* Held János Könyvnyomdája, Budapest, 1934. 5.

²⁰¹ MÉHELÝ Lajos: Lamarckizmus és Teremtő. *Magyar Kultúra*, 1923/6. 349–351.

²⁰² MÉHELÝ Lajos: *Lassan páter...* I. m. 11–13.

²⁰³ Például egykori harcostársa, az orvos-politikus Csilléry András az emlékére elmondott „Bársony-serlegbeszédben”. MONE közgyűlése. *Budapesti Hírlap*, 1937. március 6. 9.

²⁰⁴ Koller 1918-ban tette egyszerű, 1922-ben ünnepélyes fogadalmát. A rendet 1947-ben – már emigrációban – hagyta el. BERKÓ Pál–LEGÁNYI Norbert (szerk.): *A pannonthalmi Szent Benedek-Rend névtára, 1802–1986.* Szt. Benedek-Rend, Győr, 1987. 177.

hoz.²⁰⁵ Fő kifogása a keresztény emberkép univerzalizmusa volt: „ha keresztény vallási alapra helyezkedtünk a zsidósággal szemben, akkor éppen a világnézeti elvi harcot adtuk fel, mert el kell fogadnunk a fajok és emberek egyenlőségéről vallott dogmát”.²⁰⁶

Keltz az általa megvetett demokrácia gyökereit is a kereszténységben találta meg. Nem véletlen, hogy „nemzetközi keresztényi demokráciáról” beszélt, amiből „[a] kivezető út a faji kiválóság öntudatának, a faj uralmi akaratának útja”.²⁰⁷ Mindez – hangsúlyozta – nem teszi szükségessé, hogy „akár a török mohamedanizmusból, akár a kínai vagy tibeti buddhizmusból merítsünk”, hanem – írta 1926-ban (!) – a kereszténység meghaladását a horogkereszt által inspirálva „az árják fogják megvalósítani”.²⁰⁸ Feltűnő, hogy a kereszténység mellett szintén univerzális emberképű vallási tradíciókat említ elutasítóan, megidézve Gobineau buddhizmusellenességét, aki a buddhizmust a kasztrendszer feladása, és így „az árja vér tisztasága elleni merénylet” miatt ítélte el.²⁰⁹ A kereszténységgel kapcsolatban Keltz csupán szerény – a főbb keresztény felekezetek tanításával egyértelműen szembenelő – engedményre lett volna hajlandó: „A kereszténység csak azzal a korlátozással fogadható el, hogy kizárólag a tisztavérű fehér fajra” vonatkozzon tanítása.²¹⁰

Konzervativizmus?

Keltz Sándor fő művének címével is jelzi, szövegeiben is sokszor közli, hogy álláspontját konzervatívnak tartja. Ez különösnek tűnhet, hiszen radikális javaslataival nemcsak a liberális elveket, a modern társadalmi viszonyokat – vagy éppen a szocialista reformtörekvéseket – támadta, de az olyan hagyományos intézményeket is, mint az egyház.²¹¹ Önmeghatározásával egyedül

²⁰⁵ KELTZ Sándor: *Konzervatív világtrend*. III. kötet. I. m. 18.

²⁰⁶ KELTZ Sándor: *Konzervatív világtrend*. II. kötet. I. m. 386.

²⁰⁷ KELTZ Sándor: *Konzervatív világtrend*. III. kötet. I. m. 409.

²⁰⁸ Uo. 201.

²⁰⁹ Michael D. BIDDISS: I. m. 266.

²¹⁰ KELTZ Sándor: *Konzervatív világtrend*. II. kötet. I. m. 195.

²¹¹ A konzervativizmus történetében ugyanakkor ez nem példátlan: a weimari köztársaság idején kibontakozó, rendkívül nagyhatású értelmiségi

állt hazai elvbarátai között is, akik bár sok kérdésben nagyon is konzervatív álláspontra helyezkedtek – néhányuk, például Bársony János különösen –, és kifogásoltak megannyi modern társadalmi jelenséget, de ezeket jellemzően tudományos/orvosi nyelven tették, elfajzásról, degenerációról szólva, de nem hivatkoztak semmiféle konzervatív eszmére.

A konzervatív jelzőt a Horthy-korral foglalkozó szakirodalom sem a jobboldali radikalizmus képviselőire használja, hanem például Bethlen István konszolidációs politikájára,²¹² vagy minisztere, Klebelsberg Kuno reformjaira,²¹³ ugyanakkor a nemzetközi irodalomban már nem példátlan a fajelméletek klasszikusainak konzervatívokhoz sorolása.²¹⁴ Kérdéses viszont, hogy Keltz valóban köthető-e valamilyen magyar konzervatív hagyományhoz.

Elsőre felfogása több hasonlóságot is mutat a reformkori törekvésekkel szemben fellépő nemesi irányszattal – az „ókonzervativizmussal” vagy „struktúrakonzervativizmussal”.²¹⁵ Dessewffy Aurél és társai követelései – a hagyományos elit pozícióinak fenntartása, a jogkiterjesztés, a „kiváltság nélküliek”

mozgalom, a „konzervatív forradalom” vezető alakjai – a keresztényellenes, a keresztény morált elutasító nézeteket is osztva – Friedrich Nietzschét tekintették egyik fő mentoruknak. Roger Woods: *The Conservative Revolution in the Weimar Republic*. Palgrave Macmillan–St. Martin’s Press, London–New York, 1996. 29–58. DOI: https://link.springer.com/chapter/10.1057/9780230375857_3

²¹² ORMOS Mária: A konzervatív politizálásról a Horthy-korszakban. *Múltunk*, 2002/3–4. 479.; ROMSICS Ignác: a konszolidáló konzervatív. *Világosság*, 1997/9–10. 132–143.

²¹³ GLATZ Ferenc: *Konzervatív reform*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2016. 71.; UJVÁRY Gábor: Klebelsberg Kuno tudománypolitikája. *Iskolakultúra*, 1995/15–17. 181.

²¹⁴ Néhány példa: David LLOYD: Race under Representation. *Oxford Literary Review*, 1991/1. 68.; Steven KALE: Gobineau, Racism, and Legitimism: A Royalist Heretic in Nineteenth-Century France. *Modern Intellectual History*, 2010/1. 35. DOI: <https://doi.org/10.1017/S1479244309990266> – Figyelemre méltó, hogy Arnold H. Rowbotham 1939-ben – tehát nagyjából másfél évtizeddel Keltz trilógiájának megjelenése után – is konzervatívnek nevezte Gobineau-t. (Arnold H. ROWBOTHAM: Gobineau and the Aryan Terror. *The Sewanee Review*, 1939/2. 157.) Jellemzőbb azonban az a megközelítés, ami Gobineau-t és Chamberlaint a náciizmus szellemi előmenyeként, és nem a konzervatív hagyomány részeként tárgyalja, például: Andrew VINCENT: *Modern Political Ideologies*. Wiley Blackwell, Chichester, 2010. 153–154.

²¹⁵ TÖKÉCZKI László: A mai magyar konzervativizmus forrásai. *Hitel*, 1996/8.

asszimilációjának ellenzése²¹⁶ – emlékeztetnek Keltz társadalmi hierarchia iránti elkötelezettségére. Ugyanakkor – az időbeli távolságon túl – nagy különbség, hogy a 19. század első felében Magyarországon – ahogy Kelet-Közép-Európa más országaiban is – megjelenő konzervativizmus nem volt nacionalista.²¹⁷ Noha a fentebb tárgyalt „faji impérium” is túlmutat a nemzeti kereteken, de Keltz nem volt antinacionalista, csak a magyar nacionalizmus emancipatorikus elemeit utasította el.

A dualizmus korában fellépő, az agrárius irányzathoz sok szállal kapcsolódó *újkonzervativizmus*²¹⁸ bizonyosan hatással volt rá, már személyes háttere miatt is. Alighanem egyetértett az újkonzervatívok antiliberalizmusával, de biztosan nem osztotta antikapitalista felfogásukat, főleg nem a „keresztényi könyörület” preferálását a gyengét eltíró, kegyetlen piaci versennyel szemben.²¹⁹

Fejtegetéseiben maga Keltz teszi világossá, hogy a fentiekkel szemben konzervativizmuson elsősorban fajelméletét, faji antiszemitizmusát érti. Saját korát a demokrácia koraként definiálja, melyben a konzervatív eszmék viasszaszorultak, és amelyben gyakorlatilag a zsidóság uralma érvényesül. Azé a zsidóságé, mely véleménye szerint nem rendelkezik erkölcsi rendszerrel, és „nem is hasonlít az európai emberekhez”.²²⁰ A máshol is sokszor emlegetett antiszemita kliséket itt is felsorolva megállapítja, hogy a zsidóság irányítja a politika, a tudomány, a művészet, a gazdaság és a sajtó világát.²²¹ „A zsidó faj világuralmi törekvése” rejtett módon történik – érvel. – „Demokrácia, liberalizmus, egyenlőség, sajtó- és tanszabadság, pacifizmus, modern haladás stb., ezek

²¹⁶ DÉNES Iván Zoltán: Liberális és konzervatív megújulás. In: SZOBOSZLAI György (szerk.): *A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, 1988*. Magyar Politikatudományi Társaság, Budapest, 1988. 241–242.

²¹⁷ TRENCSENYI Balázs: „Jön a tatár!” A nemzeti antiliberalizmusok kihívása Kelet-Közép-Európában. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Liberalizmus és nemzettudat: dialógus Szabó Miklós gondolataival*. Argumentum–Bibó I. Szellemi Műhely, Budapest, 2007. 243–244.

²¹⁸ Lásd: SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története, 1867–1918*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003.

²¹⁹ Uo. 137.

²²⁰ KELTZ Sándor: *Konzervatív világtrend*. I. kötet. I. m. 9.

²²¹ Uo. 11.

a leggyakoribb jelentkezési formák.”²²² „Konzervatív” vállalkozásának céljául ezen eszmék ellentmondásosságának bizonyítását tűzi ki, és hogy mindezek helyébe alternatívaként felvázoljon egy „érthető, következetes és az ember kiirthatatlan ösztöneivel egyező világnézetet”.²²³ Megjegyzi, hogy mindezt a „jóság abszolút mértékegységének” alapján kell véghez vinni,²²⁴ világossá teszi, hogy nem egy hagyományos filozófiai vitát kezdeményez. Nem a liberális és progresszív elméletek érveit próbálja megcáfolni, vagy egyáltalán értelmezni, hanem már úgy indít, hogy „ki kell mutatnunk az új tanok csalárd célzatát. Meg kell találnunk a forrást, melyből táplálkozhatnak és az embertípust, melynek érdekeit szolgálják. És ezt az embertípust ki kell irtanunk, vagy fegyverrel a kezünkben elpusztulunk. Mert alsóbb szolgáljaként nem akarunk élni. Ki kell mutatnunk, hogy az eszmék harca mögött a fajok harca dűl, amely csak győzelem és szolgaság között enged választást”.²²⁵ Figyelemre méltó, hogy a zsidóság „kiirtásának” ötlete ebben a kontextusban is felbukkan.

Reakciók

A *Konzervatív Világrend* megjelenése számottevő figyelmet keltett, meghozva Keltz számára az ismertséget. A jobboldali sajtó egy része elismerő hangon szólt a könyvről. Zsilinszky lapja, a *Szózat* dicséretekben nem fukarkodó cikkeket közölt az első két kötetről (a *Szózat* a harmadik kötet megjelenése előtt megszűnt). A lap szerint Keltz könyve komoly „filozófiai” munka,²²⁶ „nagy tudással megírt államtudományi mű”.²²⁷ A *Magyar Jövő* szerzője szerint az „izzó fajszeretet, a magyarság jövőjéért való féltő aggodás sugárzik [Keltz] minden sorából”.²²⁸ A könyvről még a

²²² Uo.

²²³ Uo.

²²⁴ Uo.

²²⁵ Uo.

²²⁶ Konzervatív világrend. *Szózat*, 1923. szeptember 30. 8.

²²⁷ Konzervatív világrend. Második kötet. Írta: Keltz Sándor. *Szózat*, 1924. augusztus 15. 11.

²²⁸ CSINTALAN József. Konzervatív világrend. *Magyar Jövő*, 1924. február 25. 2.

témától látszólag távol álló – ám a jobboldali radikalizmustól nem idegen²²⁹ – *Magyar Vadászújság* is beszámolt, sőt, a könyv megvásárlására szólította fel olvasóit: „minden magyar szerezz be [...] Történelmi alapon tárgyalja a héber nemzetiség szerepét a közgazdaságban, világtörténelemben, politikában, és hiteles adatokkal rávilágít a héberségnek azon törekvéseire, melyek a magyarságra károsak és veszélyesek.”²³⁰

A mű ugyanakkor jobboldali körökben sem aratott osztatlan sikert. Pethő Sándor a *Magyarság* vezércikkében ugyan egyetértett, hogy a könyv „a magyar antiszemita irodalomban kivételes értéket képvisel”, de hosszan bírálta Keltz keresztényellenességét.²³¹ Ezzel nem volt egyedül: a konzervatív szellemű irodalomtudományi folyóirat, az *Irodalomtörténet* könyvszemléje Keltzet szintén a kereszténységet támadó gondolatokért marasztalta el.²³² Hasonló bírálatot fogalmazott meg a *Protestáns Szemle*²³³ és a Bangha Béla-féle *Magyar Kultúra* szerzője is.²³⁴

A könyv a liberális sajtó figyelmét is felkeltette: a *Világ* kritikusa Keltz művét a magyar konzervativizmus kontextusában vizsgálta, megállapítva, hogy Dessewffy Aurél halála után nyolcvan évvel esedékes lenne egy új „tudományos alapvetés”, de szerinte Keltz ebben kudarcot vallott. Ugyan a cikket csak S. G.-ként jegyző szerző – valószínűleg Supka Géza²³⁵ – úgy véli, hogy a könyv „itt-ott komoly meglátásokat is tartalmaz”,²³⁶ de Keltz „betéved a dívó politika semmitmondó jelszavaiba”.²³⁷ A *Világ* recenzense is bírálta a kereszténység alapelveit kikezdő Keltz-féle nézeteket, de emellett a humanizmus eszméjétől a sajtószabadságig mindent a

²²⁹ NAGY Domokos Imre: A vadászati felügyelet Magyarországon, 1945–1949. *Agrártörténeti Szemle*, 1994/1–4. 471.

²³⁰ Heti hírek. *Magyar Vadászújság*, 1928. január 10. 28.

²³¹ PETHŐ Sándor. Konzervatív világrend. *Magyarság*, 1924. június 27. 1–2.

²³² Zs: Összefoglaló könyvszemle. *Irodalomtörténet*, 1924. 24.

²³³ SCHEITZ Emil. Dr. Keltz Sándor: Konzervatív világrend 2 vol. 1923–4: Stádium Kiadóvállalat. *Protestáns Szemle*, 1924. XXXIV. 253–257.

²³⁴ KOVÁCS György. Keltz Sándor Konzervatív Világrend I. kötet. Budapest 1924. Stádium kiadása. *Magyar Kultúra*, 1924/4. 252–253.

²³⁵ GULYÁS Pál: *Magyar írói álnév lexikon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978. 392.

²³⁶ S. G. Keltz Sándor dr, Konzervatív világrend. *Világ*, 1924. február 17. 21.

²³⁷ Uo.

zsidó viláгурalmi tervek részének láttató antiszemitizmusát is. Ebből „aligha fog »konzervatív világrend« kialakulni” vont le a konklúziót.²³⁸

Keltz gondolatai a társadalomtudományos diskurzusba is bekerültek: Weis István szociológus az arisztokrácia kérdését boncolgatva többször is hivatkozik Keltz faji alapon értelmezett arisztokráciafelfogására. Bár Weis világossá teszi, hogy nem osztja Keltz nézeteit, mint legitim vitapartnerrel polemizál vele.²³⁹

Politikai kontextus: Keltz és a fajvédők

Az 1920-as évek belpolitikai terében Keltz kétségkívül a fajvédőkhöz állt legközelebb. A források arra utalnak, hogy a fajvédők körüli, tágabb értelmiségi társaság tagja volt. Az évtized derekán előadásaival gyakori szereplője volt a szélsőjobboldali társadalmi egyesületek és a Fajvédő Párt rendezvényeinek. Az Ébredő Magyarok Egyesületének „ellenörként” tisztségviselője is volt,²⁴⁰ a szervezet kongresszusán elmondott beszéde nyomtatásban is megjelent.²⁴¹ A fajvédők Irányi utcai pártközpontjában, a „pártvacsorán” például kedves témájáról, a választójogról adott elő,²⁴² úgy érvelve, hogy az adócenzus helyett a választójog korlátozásához „fel kell használni minden nemzeti értékkel bíró organizmust”,²⁴³ tehát a közigazgatási szervek dönthetnék el, hogy ki méltó a választójogra. Nem sokkal később, ugyanazon a helyszínen egy kifejezetten női közönség számára rendezett „vitaestélyen” tartott – a *Szózat* szerint – „magas színvonalú fajbiológiai előadást”.²⁴⁴ A fajvédők körében élvezett elismertségét

²³⁸ Uo.

²³⁹ WEIS István: *Az arisztokrácia. Magyar Szemle*, 1929/21. 3–4.; WEIS István: *A mai magyar társadalom. Magyar Szemle Társaság*, Budapest, 1930. 128.

²⁴⁰ Az Ébredő Magyarok országos kongresszusa. *Nemzeti Ujság*, 1924. december 18. 9.

²⁴¹ KELTZ Sándor: Fajvédelem mint világnézet. I. m.

²⁴² *Zalai Közlöny*, 1925. január 23. 2.

²⁴³ Választójogi vita a Fajvédő klubban. *Szózat*, 1925. január 23. 3.

²⁴⁴ Csütörtökön és szombaton vitaestet rendez a fajvédő párt. *Szózat*, 1925. február 19. 10.

mutatja Lendvai István képviselő 1925-ös nemzetgyűlési felszólalása is, melyben a barátjának mondott Keltzet „a zsidóknak épen antropológiai szempontból egyik legnagyobb ismerőjének” titulálta.²⁴⁵

A fajvédők ideológiája és a fajbiológia viszonya ugyanakkor összetettebb probléma, egybemosásuk súlyos tévedés lenne. Bár a biológiai fajelméletek hatottak Gömbös Gyula pártvezér gondolkodására,²⁴⁶ azokat részben – főleg ekkor, ellenzéki időszakában – el is fogadta,²⁴⁷ de felfogását nem lehet a fajbiológiával azonosítani, attól 1923-ban a Nemzetgyűlés plénuma előtt el is határolódott.²⁴⁸ Ami a Keltz-féle radikalizmust illeti: „nincs nyoma annak, hogy [Gömbös] valaha is gondolt volna a faj megsemmisítésére”.²⁴⁹ A másik meghatározó vezető, Zsilinszky Endre, szintén elhatárolta magát a „faj” szűk, biológiai értelmezésétől.²⁵⁰ Gondolkodását még az első világháború előtti nemzetiségi vitákat meghatározó, nem biológiailag értelmezett „faji kérdés”²⁵¹ befolyásolta, ugyanakkor eseteként, a „zsidókérdést” taglalva maga is Chamberlaint idéző érveléssel élt.²⁵²

A helyzet ambivalens voltát mutatja viszont, hogy az elhatárolódások ellenére Zsilinszky lapja, a *Szózat* rendszeresen nyilván-

²⁴⁵ *Nemzetgyűlési napló*, 1922. XXIV. kötet. A nemzetgyűlés 295. ülése 1924. évi június hó 4-én, szerdán. 318.

²⁴⁶ VONYÓ József: Gömbös Gyula és a zsidókérdés. I. m. 30. vö. THOMAS SAKMYSTER: Gyula Gömbös and Hungarian Jews, 1918–1936. *Hungarian Studies Review*, 2006/1–2. 160.

²⁴⁷ VONYÓ József: Gömbös Gyula és a nemzeti gondolat. (Gömbös nemzetről vallott nézetei az 1920–1930-as években.) In: LENGVÁRI István (szerk.): *In Memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére*. JPTE TK Kiadói Iroda, Pécs, 1996. 429.

²⁴⁸ Az 1922. évi június hó 16-ára hirdetett Nemzetgyűlés nyomtatványai. *Napló*. XVIII. kötet. (1923. december 17.) 159–160.

²⁴⁹ VONYÓ József: Gömbös Gyula kormánypártjának ideológiája és programja. *Századok*, 2011/1. 7.

²⁵⁰ ZSILINSZKY Endre: A faji kérdéshez. *Szózat*, 1923. január 1. 1.

²⁵¹ BARTHA Ákos: Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai szocializációja és 1919 előtti ideológiai portréja. *Történelmi Szemle*, 2016/2. 243.

²⁵² VONYÓ József: Zsilinszky és a zsidókérdés. In: VONYÓ József: *Jobboldali radikálisok Magyarországon 1919–1944. Tanulmányok, dokumentumok*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2012. 64.

nosságot biztosított Keltz gondolatainak.²⁵³ Sőt, Gömbös szótárába is bekerült – éppen a Keltz-mű megjelenésének időszakában – a „konzervatív világrend” kifejezés.²⁵⁴

Utóélet

Az 1920-as évek második felét követően Keltz eltűnt a nyilvánosságból, nem szól arról forrás, hogy az 1930-as években újra erőre kapó szélsőjobboldalon bármilyen szerepet vállalt volna. További írásairól sem lehet biztosat tudni. Magánkiadásban még jelentek meg tőle szövegek,²⁵⁵ de ezek a visszhangot megjelenésük idején sem keltő, hírhedt könyvében Kolosváry-Borcsa Mihály által sem említett,²⁵⁶ könyvtárakban sem hozzáférhető, a szakirodalom által sem ismert kiadványok – a címekből ítélve – vélelmezhetően a *Konzervatív Világrend* részleteinek alacsony példányszámú újraközlései voltak.²⁵⁷

Későbbi sorsáról, személyes viszonyairól még kevesebb információ áll rendelkezésre. Az 1920-as évek második felétől Keltzről már csak a társasági hírekben lehetett nagy ritkán olvasni.

²⁵³ Például a *Konzervatív világrend* köteteinek tartalmáról támogató, összefoglalónak is beillő kritikákat közölt a *Szózat* (Konzervatív világrend. *Szózat*, I. m. és Konzervatív világrend Második Kötet írta: Keltz Sándor. *Szózat*, I. m.), és Keltz publikált is a lapban: Keltz Sándor: Faj-e vagy felekezet a zsidóság. I. m.

²⁵⁴ „Gömbös a fővárosi választás tanulságaként a keresztény erők összefogását követeli.” *Uj Nemzedék*, 1926. május 26. 2.

²⁵⁵ A kor ismert antiszemita ideológusa, Levatic László által terjesztett kiadványok végén lévő könyvhirdetésekből/könyvajánlókból szerepeltek efféle Keltz-kötetek. Például Világtörténelem faji alapon és a magyar politika története. In: BOSNYÁK Zoltán: *Magyarország elzsidósodása*. Held János könyvnyomdája, Budapest, 1937. 161.

²⁵⁶ KOLOSVÁRY-BORCSA Mihály: *A zsidókérdés magyarországi irodalma: a zsidóság szerepe a magyar szellemi életben: a zsidó származású írók névsorával*. Stádium, Budapest, 1943.

²⁵⁷ A feltételezést erősíti, hogy az egyik ilyen kiadvány szerepel a második világháború után az Ideiglenes Nemzeti Kormány „fasiszta, szovjetellenes és antidemokratikus sajtótermékek” megsemmisítéséről szóló rendeletének jegyzékében is, méghozzá a szintén a listán lévő *Konzervatív világrenddel* azonos könyvészeti adatokkal. *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek I. sz. jegyzéke*. Második, javított kiadás. Magyar Miniszterelnökség Sajtóosztálya, Budapest, 1946. 20.

Például annak kapcsán, hogy egy „lovagias ügy” alkalmával párbajsegéd volt,²⁵⁸ vagy hogy Karintiában hódolt vadászszenvedélyének.²⁵⁹ Lányának, Malvinnak első férje Unkelhäusser Ferenc²⁶⁰ – az egykori horvát–szlavón–dalmát tárca nélküli miniszter és kijelölt horvát bán, Unkelhäusser Károly fia²⁶¹ – volt, második férje egy bizonyos farádi Veres Gyula.²⁶² Malvin lánya – a források alapján Keltz Sándor egyetlen unokája –, Unkelhäusser Mária (Marinka) 1942-ben kötött házasságot dr. Rajos József belügyminisztériumi fogalmazóval, esküvőjük egyik tanúja Werth Henrik egykori vezérkari főnök volt.²⁶³

1926 után Keltznek zalai birtoka mellett budapesti címe is volt,²⁶⁴ 1934-re végleg visszaköltözött a fővárosba.²⁶⁵ 1945-ben halt meg, egyes források szerint öngyilkos lett.²⁶⁶

A nyilvánosságból való eltűnése nem jelenti, hogy gondolatai véglegesen feledésbe merültek volna. Emigráns szélsőjobboldali kiadványok még évtizedekkel halála után is idézték,²⁶⁷ és jelentettek meg tőle régi szövegeket.²⁶⁸ Komikus módon, utólagosan

²⁵⁸ LUKÁCS István: Lovagias ügy gróf Keglevich Pál és Bárczay Ferenc között egy „foglalkozás nélküli egyén” kifejezés miatt. *Magyar Hírlap*, 1928. április 4. 5.

²⁵⁹ Augusztusi napló. *Pesti Napló*, 1936. augusztus 11. 4.

²⁶⁰ A jogszolgáltatás területi szervei. Lázár Ferenc közjegyző iratai. Okiratok. BFL VII.179.a 1926/1156. Válasszi egyezség.

²⁶¹ <https://www.geni.com/people/Ferenc-Unkelhauser-von-Abenst-Dr/6000000025082290170> (Letöltve: 2024. 10. 23.)

²⁶² 1933-ban kötöttek házasságot: *Hegyen Épített Város. A Budai Luther-Szövetség Egyházi és Politikai Hetilapja*, 1933. április 7. 55. Különválásuk: A jogszolgáltatás területi szervei. Fekete László közjegyző iratai. Okiratok. BFL VII.160.a 1935/0279. Jegyzőkönyv házastársi elhagyás tanúsításáról.

²⁶³ Dr. S. A.: Novemberi társaság. *Színházi Magazin*, 1942. október 28. 21.

²⁶⁴ A Nemzeti Casino tagjainak névsora 1926. *A Nemzeti Casino Évkönyve* 1926. 81.

²⁶⁵ A Nemzeti Casino tagjainak névsora 1934. *A Nemzeti Casino Évkönyve* 1934. 34.

²⁶⁶ <https://www.geni.com/people/S%C3%A1ndor-Keltz-de-F%C3%BCletincz-et-Lo%C3%B3k/6000000028257202583> (Letöltve: 2024. 10. 23.)

²⁶⁷ NEMES VÁRADI Imre: *Mérlegen. A magyarországi nemzetiségek rövid története*. Turán Print, Garfield, N. J., 1969. 291.; BIRÓ Géza: Amit nem vettek figyelembe a trianoni békeszerződés aláírásakor. *Hídő*, 1970. augusztus 7.; BIRÓ Géza: Trianon: 1920–1970. *Virrasztó*, 1972/1. 21.

²⁶⁸ KELTZ Sándor: Konzervatív világrend (részlet). *Hungarista Mozgalom – Ausztráliai Szórványok Tájékoztató Szolgálat*, 1994/5., szeptember-október. 5.,

még egyetemi tanári „kinevezést” is kapott.²⁶⁹ Az újraközlések valószínűsíthető oka Keltz antiszemitizmusa lehetett, mely így kapcsolódott az efféle orgánumok egy részére jellemző, szélsőségesen zsidóellenes retorikához.²⁷⁰ Keltz poszthumusz felbukása a második világháború utáni, emigrációs háttérű, obskúr periodikákban beleillik abba a mintázatba is, mely alapján a hungarista emigráció a magyar fajbiológiát valamilyen szinten beépítette saját hagyományaiba. Erre utalhatnak a régi szövegek reprintjei a hungarista emigráció kiadványaiban,²⁷¹ vagy akár a régi fajbiológusok elképzeléseire is támaszkodó új fajelméleti fejtegetések.²⁷² Ez még annak számbavételével is figyelemre méltó, hogy e nyilas csoportok marginális pozíciót foglaltak el, a szélesebb emigrációs közvéleményre nem fejtettek ki jelentékeny hatást.²⁷³

Zárszó

Keltz Sándor igazán aktívan csak néhány évig volt jelen a nyilvánosságban, és valódi érdeklődést ekkor is csak a szélsőjobboldalon váltott ki. Hiba volna jelentőségét túlbecsülni. A még a szélsőjobboldalon is kirívóan szélsőséges álláspontjából sem lehet általános következtetéseket levonni. Ugyanakkor negligálása is hiba volna, hiszen – közéletileg aktív éveiben – a szélsőjobboldali társadalmi szervezetek és a Fajvédő Párt körüli értelmiség karakteres figurája volt, aki könyvtrilógiájával és rendszeres előadásaival bizonyosan befolyást gyakorolt e közegre. Másfelől nézeteinek extremitása, atipikus volta a korabeli magyarországi antiszemitizmus skáláján kijelöl egy végpontot is, mely explicite

7., 13., 16–17. és KELTZ Sándor: Fajvédelem mint világnézet. *Szittyakürt*, 2010/3. 8–9.

²⁶⁹ BIRÓ Géza: *Trianon*. I. m. 21.

²⁷⁰ STARK Tamás: Nyilas írások 1945 után. *Történelmi Szemle*, 2000/1–2. 295.

²⁷¹ Az utánközlések sorából természetesen Méhelý Lajos sem maradt ki: MÉHELY Lajos: Az egyenjogúsítás után. *Új Hídő Könyvtár*, 1993/1–2. 40–41.

²⁷² VIZÖNTÓ: Átalakuló világ. Nemzetiszocializmus. *Út és Cél*, 1978/1–2. 1–6.

²⁷³ BORBÁNDI Gyula: *A magyar emigráció életrajza. 1945–1985*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1989. II. kötet, 175.

mutatja fel az antiszemita gondolkodás logikáját. Keltz felől vizsgálva talán a korszak kevésbé agresszívabb hangú, burkoltabb antiszemita megnyilvánulásai is könnyebben értelmezhetők, és ezáltal gondolatainak és azok kontextusának további feltárása hozzásegíthet – Keltz jelentőségén túlmutatva – a korszak antiszemitizmusának mélyebb megértéséhez.

ENGELBERTH ISTVÁN

Egy arisztokrata hölgy küzdelmei a Horthy-kori választásokon

Orosdy Fülöpné a szécsényi választókerületben
(1931–1935)

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.2>

Báró Bói Orosdy Fülöpné (született Herzog Margit) nem közismert alakja a magyar történelemnek, ugyanakkor élete érdekes és tanulságos. Magyarországon ő volt az első arisztokrata származású női képviselőnő és az első édesanya a parlamentben. Első abban is, hogy egy vidéki egyéni választókerületben, nyílt szavazás mellett nyert mandátumot¹ Nógrád vármegyében, a szegény és erősen katolikus szécsényi térségben. A korabeli sajtóforrások szerint egyedülálló módon a képviselői jövedelmét teljes egészében kerületének támogatására fordította.² Életét meghatározta zsidó származása, de az is, hogy megkeresztelkedése után mélyen hívő katolikusként végezte közéleti tevékenységét.

1931 előtt a szécsényi választókerület több, az országos politikában is nagy súllyal bíró képviselővel rendelkezett. Roszner Ervin a király személye körüli miniszter volt (1915–1917) Tisza István kormányában. Scitovszky Béla a Képviselőház (1917–1918), majd a Nemzetgyűlés elnöke (1922–1926) volt, aztán belügyminiszter 1926 és 1931 között. Rakovszky Istvánt az 1921-es „királypuccs” alatt miniszterelnöknek nevezte ki IV. Károly. Roszner 1887 és 1892, Scitovszky 1910 és 1918, Rakovszky 1922

¹ Az első magyar női parlamenti képviselő, Slachta Margit az 1920-as titkos választáson egy budapesti egyéni választókerületben nyert mandátumot. Kéthly Anna lett a második női képviselő 1922-ben, aki mandátumát több cikluson keresztül lényegében 1948-ig megtartotta. Őt minden alkalommal titkos szavazású listás választókerületben választották meg.

² *Esti Kurir*, 1935. április 2. 6.

és 1926 között képviselték a kerületet a parlamentben. Alig tudott, hogy az 1926-os országgyűlési választáson Bethlen István miniszterelnök Szécsényben is – egyhangú – mandátumot szerzett, ám ő inkább a debreceni képviselőiséget választotta. Az 1927-es szécsényi időközi választáson a helyben ismert Krúdy Ferenc, a neves író másod-unokatestvére lett a befutó. 1931-ben azonban feltűnt a térségben egy Budapesten élő, a Tiszántúlon és a Pilisben nagybirtokokkal rendelkező, helyi gyökerek nélküli hölgy, aki sikerrel győzte meg a szavazókat.

E tanulmány célja a szécsényi kerület azon két, 1931-es és 1935-ös képviselő-választásának bemutatása, amelyeken fellépett a bárónő. A pontos feltárást azonban nehezíti a források hiánya. Orosdy-hagyaték nem maradt fenn, a családról nem született összefoglaló írás, és a helyi források is gyérek. A helyi választások megismerésében a Nógrád Vármegyei Levéltárban megtalálható alispáni és a Törvényhatósági Bizottság központi választmányi iratai nyújtanak segítséget, ám ezek is igen hiányosak.³ Utóbbiban 1931-ből megmaradtak Krúdy Ferenc ajánlóívei és a szavazókörök jegyzőkönyvei, illetve Orosdyné választási kiadványa. 1935-ből rendelkezésre állnak a választási bizottság és a választási biztos jegyzőkönyvei. Ezekon túlmenően fontos helyi forrás a szécsényi ferencesek háztörténete (*Historia Domus*), illetve más helytörténeti vonatkozású munkák (visszaemlékezések, néprajzi források, helyi kiadványok).

A bemutatást segítik a sajtótudósítások is. E két választást azért kísérték nagyobb figyelemmel az újságok is, mert egyrészt egy hölgy igyekezett mandátumot szerezni, másrészt nem voltak egyhangúak, előre lefutottak, mint más kerületekben. A bárónő kereszténypárti (keresztényszocialista) világnézete miatt hasznos a katolikus lapok kiadását végző Központi Sajtóvállalat Rt. által megjelentetett *Nemzeti Újság* vagy *Új Nemzedék*, mivel ezek viszonylag bőven adtak hírt a képviselőasszony működéséről. A korszakban az egyetlen megyei, egyben kormányközeli újság a Balassagyarmaton megjelenő *Nógrádi Hírlap*, amely azonban

³ Magyar Nemzeti Levéltár Nógrád Vármegyei Levéltára (MNL NML) IV. 435. és IV. 433. fondok. A főispáni iratanyag (IV. 431.) sajnos nem tartalmaz e választásokkal kapcsolatos információkat.

az akkori megyeszékhelyre koncentrált, így a keresztény párt-ról, illetve Szécsényről kevés információt közölt. Külön szécsényi újság nem volt a korszakban, amit valamelyest pótol az akkor nagyközségi rangú település 1928 és 1935 közötti közéleti eseményeinek emlékkönyve.⁴

Orosdy Fülöpné családja, élete és politikai pályára lépése

Herzog Margit 1871. március 20-án született Budapesten. Édesapja, az élete végéig izraelita vallásához hű Herzog Péter a dualizmus korának egyik jelentős üzletembere, aki terménykereskedőként kezdte, majd legsikeresebb üzleteit a dohánykereskedelemben érte el. Kapcsolatokat épített ki a Balkánon és a Közel-Keleten. Voltak cukorgyárai, malmai, részvényei bányavállalatban és az Adria Hajózási Rt.-ben, szódagyára Boszniában. Az Angol–Magyar Banktársaság igazgatója is lett.⁵ Az arisztokráciába emelkedés jegyében birtokot vásárolt Csete-Kéthalompusztán, 1886-ban „csetei” előnévvel nemességet, majd 1904-ben bárói rangot kapott Ferenc Józseftől. A királyhoz fűződő viszonyát jellemzi, hogy vendég volt a gödöllői vadászaton. Sikerei részben magyarázzák fiatalabb lánya Habsburg-párti és legitimista szellemiségét. Margit franciaországi és angliai iskolákban tanult,⁶ amelyekből magával hozta a nyugat-európai normák és kultúra iránti szimpátiát. Élete nagy részében rendszeresen utazott nyaralni és üzleti ügyeket intézni, főként Franciaországba és Angliába, illetve parlamenti képviselőként kapcsolatot tartott francia és brit honatyákkal. Tagja lett az Interparlamentáris Unió magyar csoportjának, nemzetközi konferenciákon is részt vett. Négy idegen nyelven beszélt: angol-

⁴ GALCSIK Zsolt (szerk.): *Szécsény közéleti eseményeinek emlékkönyve 1928–1935*. Antal Károly Honismereti Alapítvány–Magyar Mezőgazdasági Múzeum Baráti Köre Szécsényi Helyi Csoportja, Szécsény, 2009.

⁵ KÖVÉR György: M. L. Herzog & Comp. Három nemzedék öröksége. *Budapesti Negyed*, 1993/1. 45–58.

⁶ Arról, hogy pontosan milyen végzettséget szerzett, nincs (eddig) ismert információ.

lul, franciául, németül és olaszul.⁷ Gazdag könyvtára volt, saját maga vezette luxusautóját, szeretett vadászni és teniszezni.

Margit 1893. október 11-én Budapesten, a Dohány utcai zsinagógában kötött házasságot az éppen akkor harmincadik életévét betöltő Orosdy Fülöp nagykereskedővel. Fülöp apja, az izraelita vallású Schnabel Adolf 1848-ban magyarosította a nevét Orosdira. A szabadságharcban főtiszti rangot szerzett, majd követte Kossuth Lajost Törökországba, ahol a titkára lett. Az emigrációban sikeres kereskedelmi vállalkozásba fogott Back Fülöppel, akivel megalapították a nemzetközi hírűvé vált Orosdi-Back-vállalatot. Az üzleti modell lényege az volt, hogy európai termékeket szállítottak a közel-keleti és a balkáni nagyvárosokban lévő áruházaikba. Fülöp második fiúként született 1863-ban Konstantinápolyban. Franciaországban végezte tanulmányait, majd visszatérve Törökországba ipari és kereskedelmi vállalkozásokban vett részt, feltehetőleg apja cégeiben is. Az Orosdi-Back-vállalat 1888-ban a francia fővárosba helyezte központját, bár az Orosdiak részéről az ügyeket inkább Fülöp bátyja, Leon vitte.

Az ifjú pár kezdetben hol Budapesten, hol Konstantinápolyban élt. Fiuk, Raoul 1895-ben született Budapesten, és katolikusnak keresztelték. Röviddel utána édesanyja is áttért. A család ezután végleg Magyarországra költözött, megvették a VII. kerületi Damjanich utca 12. szám alatti palotát. Raoul 1916-ban a keleti fronton halálosan megsebesült, ami az Orosdy-ág kihalását jelentette. Testvére, Júlia 1902-ben született, később gróf Pálffy Géza gróf felesége lett.⁸

Mind a Herzogok, mind az Orosdyak éltek a dualizmus kori arisztokraták megszokott és társadalmilag is elvárt életét. Margit – édesanyjához, Schweiger Júliához hasonlóan – rendkívül sokat jótékonykodott. Az 1899-ben szerzett pilisszántói mellé a család 1911-ben megvette a tiszabői birtokot is, ahol Margit anyavédelmi központot is kialakított. 1903-ban X. Leó pápa a Pro Ecclesia et Pontifice érdemrend díszkeresztjével tüntette ki,⁹ amiben va-

⁷ ALFÖLDY Gábor: A pilisszántói Orosdy-kastély és parkja. *Ars Hungarica*, 1991/2. 389–418.

⁸ Uo. 405.

⁹ *Pesti Napló*, 1903. november 25. 9.

lószerűleg szerepet játszott ismert és a sajtóban is hivatkozott katolizáló tevékenysége. Az első világháború alatt a neves Hüttl professzor tanítványa és műtőasszisztensnője volt a Szent István Kórházban. A pesti palotájukban harmincágyas kórházat állított fel sebesült tisztek részére (Orosdy Fülöpné Önkéntes Kisegítő Hadikórháza). Tagja volt a katolikus Központi Oltáregyletnek, a VII. kerületi egyházközség elnöki tanácsának, és a tiszabói egyházközség világi elnöki tisztét is betöltötte.¹⁰ Az első világháború után saját vagyonából Törökszentmiklóson telepet alapított hadirokkantaknak, akik házhelyet és két hold földet is kaptak. A Vöröskereszt Egylet vezetőségének is a tagja volt.

Orosdy Fülöpné 1931-ben, hatvanévesen, férje 1930. novemberi elhunytá után lépett politikai pályára. Hogy döntését mi motiválta, arról csak feltételezéseink lehetnek. Nyilatkozatai alapján „férje munkáját” kívánta folytatni, aki 1910 és 1918 között a Nemzeti Munkapárt színeiben volt a Képviselőház tagja, bár báróvá emelése (1905) után, 1912-től jogot kapott a főrendiházi tagságra is. A bárónó maga így indokolta föllépését: „Sokat utazgattam Angliában és sok angol barátnőm van, aki már régen részt vesz a politikai életben [...] Ez a példa ösztönzött arra, hogy én is foglalkozzam a közügyekkel. Meggyőződésemmel, hogy ez a munkakör felel meg legjobban egyéniségemnek. Az élet ügyis nagyon megváltozott és a főúri társadalom helyzete is vele változott. Mindenkinnek dolgoznia kell.”¹¹

Mindkétszer a kormánypárt hivatalos jelöltjével szemben mérettette meg magát. 1931-ben Krúdy Ferenc volt az ellenfél, 1935-ben a Gömbös-párti Mikolay József. Mindkét férfi helyben jól ismert, beágyazott politikusnak számított. Krúdy szécsényi születésű volt, 1927-től képviselő. Mikolay a Szécsény közeli Alsózsunypusztá térségében bérelt több ezer hektár földet.

¹⁰ HORTOBÁGYI Jenő: *Keresztény magyar közéleti almanach 2. M-Zs.* Budapest, 1940. 1193.

¹¹ *Kis Újság*, 1931. június 14. 13.

A szécsényi választókerület

Szécsény nagyközséget hátrányosan érintette a trianoni békediktátum, Ipoly menti településként elveszítette vonzáskörzete északi részét. A járáshoz, ezzel a választókerülethez 1918 előtt 58 település¹² tartozott, a Horthy-korszakban csak 27.¹³ Az agrárjellegű kerület keleti részén voltak olyan települések, ahol a lakosság egy része bányászként dolgozott, például Etesen, Kishartyánban, Ságújfalun. Ezt jól mutatják Krúdy Ferenc 1931-es ajánlóívei, melyeken az aláírók foglalkozását is rögzítették.¹⁴ A terület társadalmi-gazdasági helyzetét jól illusztrálja, hogy Szécsény népessége – és néhány Ipoly menti községé is – 1920 és 1930 között csökkent (1920: 4214 fő, 1930: 3943 fő).¹⁵

A választókerületek már a dualizmus korában is különböző nagyságúak voltak. A trianoni határ által kettévágott kerületeket – leginkább a revíziós igények fenntartása miatt – nem változtatták meg, így ezek jó része különösen kis létszámú lett. Szécsény azonban nem tartozott utóbbiak közé, itt a választójogosultak száma átlagos volt: 1931-ben 9639, 1935-ben 11 906 fő.¹⁶ Ahogy szintén átlagos volt a jogosultak aránya az össznépességhez képest: 1931-ben 29,3%.¹⁷

Hubai László szerint 1920 után a határmenti, „csonka” választókerületek kevéssé lehettek célpontjai az ellenzéki pártok mandátumszerző törekvéseinek, mert a sikerhez a revízió kiemelt

¹² A m. kir. belügyminiszter 1914. évi 55.000. számú körrendelete valamennyi törvényhatósághoz, az országgyűlési képviselőválasztó-kerületek részletes beosztásának közzétételéről. *Magyarországi Rendeletek Tára*. Magyar Kir. Belügyminisztérium, Budapest, 1914. 620–621.

¹³ A nemzetgyűlési képviselőválasztó-kerületek részletes beosztása. A m. kir. belügyminiszternek 59.000/1922. B. M. számú rendelete. *Belügyi Közlöny*, 1922. április 23. 960.

¹⁴ Krúdy Ferenc ajánlóívei. MNL NML IV. 433. 13. doboz. Országgyűlési képviselőválasztási ajánlási ívek.

¹⁵ *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész*. Budapest, 1932. 68.

¹⁶ Országos átlagban 1931-ben 10 110, 1935-ben 12 194 választó tartozott egy vármegyei választókerülethez. *Statisztikai Évkönyv 1931*. Budapest, 1933. 294.; *Statisztikai Évkönyv 1935*. Budapest, 1938. 323.

¹⁷ 1931-ben az össznépesség 29%-ának volt választójoga a vármegyékben, 29,4%-ának országosan. *Statisztikai Évkönyv 1931*. I. m. 294. A Szécsényi járás népessége 1930 végén 31 213 fő volt. *Az 1930. évi népszámlálás. I. rész*. I. m. 68.

hangsúlyozása kellett, és ebben nem tudtak túltenni a hatalmon lévőkön.¹⁸ Ám a szécsényi kerület nem csak választói száma miatt nem illik bele ebbe a kategóriába, hiszen 1922-ben Rakovszky Istvánnak, majd 1931-ben Orosdynének is nem kormánypárti-ként sikerült győznie.

Utóbbi azért is volt különleges, mert 1926-ban és 1931-ben Nógrád és Hont vármegye hét választókerületének tizennégy „választását” szinte teljes egyhangúság jellemezte – az egyetlen kivétel, ahol valódi szavazás történt, éppen az 1931-es szécsényi eset volt. A többi helyen a kormány hivatalos jelöltjei ellenfél nélkül szereztek mandátumot a kormánypárt színeiben, illetve a drégelypalánki kerületet a koalíciós partner, a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (KGSZP) egyik vezetője, Ernszt Sándor kapta meg.¹⁹ 1927-ben Szécsényben merült fel, hogy a Bethlen István itteni mandátumáról történt lemondása miatti időközi választáson hivatalos kormánytámogatással a szintén kereszténypárti Bernolák Nándor lépjen fel.²⁰ Ez végül nem valósult meg – Krúdy Ferenc lett a hivatalos jelölt, majd a képviselő –, de Bernolák később Orosdyné fontos segítője lett annak 1931 és 1935 közötti képviselősége idején.

Az 1931-es választás

Az 1931-es országgyűlési választásra a gazdasági világválság következményei nyomták rá a bélyegüket. A voksolást Bethlen nyomására írta ki a kormányzó, azzal a céllal, hogy újabb évekre biztosítva legyen az Egységes Párt többsége. Ez kis mandátum-vesztéssel sikerült is, bár még a nem demokratikus választás során is látszott, hogy nő az elégedetlenség a politikájával szemben. 1931-ben a választási részvétel a nyílt kerületekben

¹⁸ HUBAI László: Választók és választói jog Magyarországon (1920–1947). *Társadalmi Szemle*, 1999/7. 104–117., 112.

¹⁹ Az egyhangú szavazásról mint a kormány eszközéről a választások befolyásolására lásd HUBAI László: I. m. 110–112. A vármegye választási adatai: HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza 1920–2000. II. kötet* és CD-ROM. Napvilág Kiadó, Budapest, 2001.

²⁰ *Az Est*, 1927. január 26. 8.

átlagosan 81%-os volt, a szécsényi kerületben is csak kicsivel alacsonyabb, 80%-os.²¹

Érdekes és egyértelműen nem megválaszolható kérdés, hogy a bárónó milyen politikai színekben is indult el a választáson. A korabeli lapokban a legjellemzőbb a keresztényszocialista jelző volt.²² Előfordult azonban a „keresztény gazdasági”,²³ a – külön említve más kereszténypártiaktól – „keresztény ellenzéki”,²⁴ a „wolffista”,²⁵ a pártonkívüli,²⁶ de a „szélsőséges keresztényszocialista” is.²⁷ A Magyar Távirati Iroda (MTI) „nem hivatalos kereszténygazdasági párti” jelöltként említette a választás napján.²⁸ A *Pester Lloyd* szinte egyedüliként adott meg konkrét pártnevet Orosdyné neve mellett: „Christlichsozialen Wirtschaftspartei” (Keresztényszociális Gazdasági Párt – a lap rendszeresen nevezte így a KGSZP-t).²⁹ A helyi szavazási jegyzőkönyvekben³⁰ a keresztényszocialista megjelölés szerepelt, párt megnevezése nélkül. A Lengyel–Vidor-féle országgyűlési almanach pedig így fogalmaz: „pártokon kívüli, de keresztényszociális programmal lépett fel”.³¹ E változatosságot nemcsak Orosdyné bizonytalan politikai helyzete, hanem az akkori pártrendszer jellege is magyarázza, amelyben még gyakran átalakuló, nem országos szervezettségű választási pártok is jelen voltak. Indulása a KGSZP színeiben azért is kizárható, mert a párt koalíciós társként nem vállalt volna fel ilyen nyílt küzdelmet az Egységes Párttal, annak hivatalos

²¹ HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. I. m. I. kötet, 50., illetve CD-ROM.

²² *Magyarország*, 1931. június 12. 4.

²³ *Magyarország*, 1931. június 23. 5–6.; *Pesti Hírlap*, 1931. június 30. 1–3.

²⁴ *Kis Újság*, 1931. június 30. 6.

²⁵ *Népszava*, 1931. június 30. 3–4. Wolff Károly a Budapestet irányító Keresztény Községi Párt vezetője volt, de az országos politikában, így a parlamentben a KGSZP-hez tartozott.

²⁶ *Magyar Hírlap*, 1931. június 30. 2.

²⁷ *Kassai Újság*, 1931. július 4. 2.

²⁸ Napi Hírek. Nem hivatalos választási jelentés éjjel 12 órakor. *MTI*, 1931. június 28. https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1931_06_2/?pg=604&layout=s (Letöltve: 2024. 12. 06.)

²⁹ *Pester Lloyd*, 1931. június 12. 4.

³⁰ Szavazási jegyzőkönyvek, 1927–1935. MNL NML IV. 433. 2. doboz.

³¹ LENGYEL László–VIDOR Gyula (szerk.): *Magyar országgyűlési almanach, 1931–1936*. Budapest, 1931. 220.

jelöltjével szemben. Mindent figyelembe véve Orosdyné 1931-ben lényegében pártonkívüli jelöltnek tekinthető.

A jelöltek közül Krúdy Ferenc indulásáról számoltak be először, június elején a lapok. Csak pár nappal később – először június 12-én – említették Orosdynét, de akkor felmerült egy harmadik jelölt is, gróf Széchenyi József, aki „kereszténypárti” programmal lép fel Szécsényben.³² A *Magyarország* Széchenyit a „Keresztény Gazdasági Párt” jelöltjének tartotta, aki a lap szerint már össze is gyűjtötte az ajánlásokat, azonban pár nap múlva kiderült, hogy a gróf visszalépett a küzdelemtől.³³

A hírek alapján Orosdyné kezdetben nem tűnt esélyes jelöltnek. A *Magyarország* meg sem említette a nevét, amikor arról írt, hogy Krúdy „kemény kihívót kapott Széchenyi gróf személyében”.³⁴ Egy kormányközeli lap előre ki is hirdette az eredményt: „az egységes párt ajánlási íveit a választók nyolcvanegy százaléka írta alá, így Krúdy Ferenc megválasztása nem vitás”, főleg, hogy az újság szerint ellenfelét 131 aláírás pótlására utasította a választási biztos.³⁵ Más forrás szerint Krúdy 7272, míg Orosdyné 4663 ajánlást szerzett,³⁶ bár e két szám együttesen jóval meghaladta a választójogosultak számát (9639 fő).

A korszak választásainak ugyanis egyik komoly problémája volt az ajánlási rendszer. Ahhoz, hogy egy képviselőjelölt elinduljon a választáson, a jogosultak 10%-ának (de maximum 1000 főnek) aláírását kellett összegyűjteni, ami igen magas küszöb volt.³⁷ A rendszer lehetőséget adott a hatalomnak a visszaélésre, a nem kívánt (ellenzéki) jelölt tevékenységének megnehezítésére, sőt az indulásának megakadályozására. Ebben a közigazgatás készséggel segítette is a kormánypárti indulókat. Például megtörténhetett, hogy az ajánlási ívekre hamis aláírások kerültek.

³² *Az Est*, 1931. június 12. 2–3.

³³ *Magyarország*, 1931. június 13. 4.; *Pester Lloyd*, 1931. június 20. 4.

³⁴ *Magyarország*, 1931. június 13. 4.

³⁵ *8 Órai Újság*, 1931. június 24. 2.

³⁶ *Magyarország*, 1931. június 23. 6.

³⁷ Az adott választókerület aktuális képviselője kedvezményt kapott: neki csak a jogosultak 5%-ának (maximum 500 főnek) az ajánlását írta elő a törvény. 1925. évi XXVI. tc. 62. §. (5). 1931-ben Szécsényben ez Krúdy Ferencre vonatkozott.

Az íveket aztán az általában a kormánypárthoz kötődő választási biztos ellenőrizte, aki a többes jelölés tilalma miatt a több jelölt listáján is szereplő aláírásokat kihúzta, így az ellenjelölt ajánlásainak száma könnyen az előírt 10%-os érték alá csökkenhetett. Ugyanakkor a jelölteknek lehetőségük volt a hiányzó (érvénytelenített) ajánlások pótlására, és az ellenzéki jelöltek elővigyázatosságból gyakran félre is tették az aláírásaik egy részét ilyen esetre.³⁸

Ha tehát igaz volt az újsághír, hogy a bárónőt ajánlások pótlására utasították, akkor a benyújtott aláírásainak nagy részét érvénytelenítették, de a pótlásokkal mégis sikeresen vette a jelölési akadályt. Az is megjelent egy kormányközeli lapban – talán a hívek elbizonytalanítására –, hogy visszalép.³⁹ Ugyanakkor az újságok arról már nem írtak, hogy a hamis ajánlások miatt – bár a számok alapján nyilvánvaló csalás történt – a választási biztos tett-e lépéseket.⁴⁰

A nyílt szavazást kihasználva a választókat listázták, ami a korszakban nem volt tiltott. Erre utal a Krúdy 1931-es ajánlóívei között található gépelt – minden egyéb megjelölés nélküli – „etesi lista”.⁴¹ Ez (valószínűleg) a Krúdy Ferenc támogatói között nem szereplők adatait tartalmazza. A 2912 fős Etes 98 polgára került rá, választói névjegyzékben szereplő sorszámával, születése évével, foglalkozásával. A lista utolsó oszlopa további információt tartalmaz. A „Orosdyné” bejegyzés arra utalhat, hogy az illető a bárónő híve volt, tán alá is írt neki. Más települések neve azt jelezte, hogy a választó elköltözött, ahogy azt is feltűntették, ha az illető „elhalt” vagy „kivándorolt”, vagy ha „nem akar”-t

³⁸ BORSÁNYI György: Válság és választás – 1931. In: FÖLDES György–HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 142.

³⁹ *Új Barázda*, 1931. június 24. 2.

⁴⁰ A választási törvény a következőt írta elő: „Ha a választási biztosnak az ajánlási íven előforduló valamely aláírás érvényessége ellen kifogása van, köteles az ajánlási ívet a választás befejezése után – büntető eljárás folyamatba tétele végett – az illetékes kir. ügyészséghez haladéktalanul megküldeni.” 1925. évi XXVI. tc. 62. §. (19).

⁴¹ Országgyűlési képviselő ajánlási ívek, 1931. MNL NML IV. 433. 13. doboz, 16. kötegszám. Etes volt a választókerület második legnépesebb települése, jelentős bányászlakossággal. (Az „etesi lista” a szerző megnevezése.)

ajánlást adni. Az anyag része egy másik lista is 57 névvel, akik Etesen írták alá az ajánlóívet, de a választókerület más településeinek választói névjegyzékébe voltak felvéve.

A korábban esélytelennek tartott bárónőt a kormánypárt végül komoly ellenfélnek tartotta. Erre utal Krúdy Ferenc szécsényi választási gyűlése, melyet pár nappal a szavazás előtt, június 24-én, szerdán délelőtt tartottak több száz támogató, illetve az Egységes Párt vezető személyeinek jelenlétében.⁴² Utóbbiak ugyanis elsősorban olyan kerületekbe látogattak el, ahol kiélezett volt a verseny. A gyűlést Bolgár Miklós, a párt helyi elnöke nyitotta meg, majd a jelölt tartott programbeszédet. Bethlen miniszterelnök hívének nevezte magát, és felsorolta az elmúlt öt év fejlesztéseit a kerületben: utak több faluhoz, községi iskolák, Szécsényben népház, könyvtár, vámórségpalota, ivóvízkút. A bárónőt – neve említése nélkül – a nagytőke embereként jellemezte, ki a „pénz kufárja”, és szemben áll a gazdatársadalommal: „gyűlölik a gazdát, a munkást, az iparost és a kereskedőt”.

Utána Sztranyavszky Sándor belügyi államtitkár, az Egységes Párt kormányzati kampányfelelőse,⁴³ a salgótarjáni kerület képviselője beszélt, aki szorgalmas, becsületes emberként jellemezte Krúdyt, ám úgy vélte, az emberek elbizonytalanodtak, hogy ki legyen a képviselőjük. Szintén tőkésnek nevezte Orosdynét, aki pénzen akar mandátumot venni. Szerinte azonban a „nők feladata inkább otthon van és nem a közéletben”, míg a bárónőnek a fellépés „csupán sport”, és mint „olyan, aki a férfi munkakörét akarja kisajátítani, elveszítette azt, hogy a férfiak vele szemben a lovagiasság szellemében lépjenek fel. Férfi az férfit válasszon!” – vonta le a tanulságot. Ezt azzal egészítette ki, ha mégis egy nő lesz a képviselő, azzal Szécsény a „vicclapokba kerül”. Kiemelte: Bethlen küldte őt Szécsénybe, mert az országos politika szempontjából is szükséges Krúdy győzelme. Hiszen Bethlennek köszönhető az ország felemelése, és a szavazók tartoznak azzal, hogy kiállnak mellette. Emellett Scitovszky Béla belügyminiszter, a balassagyarmati – korábban szécsényi – képviselő üzenetét

⁴² *Nógrádi Hírlap*, 1931. június 28. 1–2.

⁴³ BORSÁNYI György: I. m. 143.

is tolmácsolta, aki szintén Krúdy támogatására szólított fel a választókat.

Sztranyavszkyt követően az Egységes Párt ügyvezető elnöke, Rubinek István úgy fogalmazott, a „vezérnek szakértő munkatársakra” van szüksége, és Orosdyné nem az, majd öregasszonynak nevezte. Füzesy Imre, a kormánypárt törökszentmiklósi elnöke azzal érvelt, hogy ha olyan jó jelölt lenne Orosdyné, akkor saját körzetéből „nem engedték volna Nógrádba”. A papságot Mráz György sóshartyáni esperes képviselte, aki szintén hitet tett Krúdy mellett, és felszólította a jelenlévőket, hogy az „itt kapott meggyőződésüket terjesszék a falvakban, a megtévelyedettek közt”.⁴⁴ A gyűlést Bolgár Miklós zárta be, akinek javaslatára a résztvevők üdvözlő táviratot küldtek a miniszterelnöknek. A megjelentek között volt még Soldos Béla Nógrád vármegyei főispán, vitéz Mikolay József – a bárónő későbbi, 1935-ös ellenfele – és Balog Gábor, az Országos Vitézi Szék ügyésze is.

Kodolányi János újságíróként másnap járt Szécsényben, és tudósításában azt írta, hogy a Sztranyavszky-beszéd Krúdy kortesei szerint is „kissé elvetette a sulykot”.⁴⁵ A lakosság ugyanis katolikus, ahogy Orosdyné is, és „[m]elletle vannak tehát elsősorban az asszonyok. Azután meg a papság. Ez pedig sokat jelent”. A ferencesek *Historia Domusa* hasonló álláspontot tükröz: „Az államtitkár úriemberhez nem méltóan beszélt a nőkről.”⁴⁶ A katolikus egyház helyi képviselőinek jó része valóban a bárónő támogatója volt, a szavazati joggal bíró szerzetesek – a nem szavazó guardián kivételével – a szécsényi tartózkodásai során a miséket rendszeresen látogató Orosdynéra voksoltak.⁴⁷

Kodolányi leírása képet ad a nagyközség választás előtti napjainak hangulatáról. Nagy sürgés-forgás volt az egyébként álmos településen. A városháza kapuján ki-be jártak az emberek,

⁴⁴ Mráz fellépését szintén említi: *Historia Domus Conventus Szécsényiensis 1880–1950*. (Továbbiakban: *H. Dom.*) 1931. június. 349. Magyar Ferences Könyvtár és Levéltár, Budapest.

⁴⁵ KODOLÁNYI János: Egy felbolygatott község. Választási körkép Szécsényről. *Pesti Napló*, 1931. június 27. 5.

⁴⁶ *H. Dom.* I. m. 1931. június. 349.

⁴⁷ Fr. KOVÁCS Sándor Kamill: *Kamill testvér kalandozásai a XX. században*. Szent István Társulat, Budapest, 1989. 200–204.

gyakran egymással is vitatkozva. A főutcán a két jelölt kortesei kampányoltak csendőrök sokasága között. „A két jelölt egyaránt bőkezű”, a szegény nép pedig rájárt a „potyára”, tehát a jelöltek a vendéglátással – ezt részben a kampányszabályok megengedték – is igyekeztek meggyőzni a választókat. Akik viszont Kodolányi szerint nem igazán akartak beszélni idegenekkel a választásról, nem mertek nyíltan állást foglalni.

- Mi történe például, ha maga Orosdynéra szavazna? – kérdeztem egy vendéglőst.
- Nagyon egyszerű – felelte suttogva. – Elvennék az italmérési engedélyemet.
- Miből állapítja ezt meg? Ki mondta?
- Nem kell azt mondani sem. Természetes. Tudja ezt minden kocsmáros, vendéglős. S annyi itt az adósság, meg az adóhátralék, hogy akitől nem vehetnek el semmit, az is fél.

Ennek hátterében a nyílt szavazás intézménye állt. A szavazás során ugyanis a választónak a szavazatszedő küldöttség előtt élőszóval kellett kimondani a támogatott nevét, ami súlyosan sértette a politikai jog szabad gyakorlását. Ráadásul a választás lebonyolítását a kormányhű közigazgatási szervek tagjai végezték, akik – ahogy arra Kodolányi is utal a cikkében – egyben a kormánypárt választási gépezetének részeként is dolgozva megismerték a szavazók politikai irányultságát. Fenyegetésre sokszor nem is volt szükség, a választó maga is belátta szavazatának feltételezhető következményeit. Azonban súlyos és erőszakos választási visszaélésekre a hatalom részéről általában csak ott került sor, ahol az esélyes ellenzéki jelölt győzelmét mindenképpen meg akarták akadályozni.⁴⁸

Orosdyné indulásával kapcsolatban számos kérdés nyitott. Egyrészt nem ismert olyan helyi küldöttség, amely – a kor szokása szerint – hivatalosan felkérte őt a jelöltségre. A bárónő saját

⁴⁸ A közigazgatásnak a hivatalos jelölteket támogató tevékenységét részletesen bemutatja az 1926-os választások kapcsán: IGNÁCZ Károly: Választói magatartás 1926-ban. A kormánypárt választási gépezetének működése és egy statisztikai felmérés tanulságai nyílt szavazású választókerületekben. *Múltunk*, 2018/1. 87–134.

állítására szerint nem tartott programbeszédet sem.⁴⁹ Talán ezt pótolhatta az a röplap, melyben összegezte indulásának okait és céljait. Törekedett figyelembe venni a térség társadalmi-gazdasági jellemzőit, és olyan programot kínálni, amellyel sikeresen szólíthatta meg az embereket. Múltjából fakadóan is szerepet kapott szociális érzékenysége, igyekezett megnyerni a gazdákat, munkásokat, kisiparosokat és külön a nőket is. Hitet tett a legitimizmus mellett, és Trianon okán kitért arra, hogy „Szécsény mellett nem húzódhat a határ”. Elítélte a kommunizmust és hangsúlyozta a katolikus értékeket. Bár kritikus volt, de nem támadta élesen a kormánypártot. Igyekezett a realitás talaján maradni, utalt az anyagi erőforrások országos korlátozottságára: „Világválsággal állunk szemben.”

Nagy hangsúlyt kapott női mivolta, és a szokatlan szerepet igyekezett megmagyarázni a polgároknak. Angliát hozta példaként, megemlítve, hogy azok szerint, akik ázsiai származásúnak tartják a magyarokat, nincs helye a közéletben a nőknek. De „mi európai nemzet vagyunk, és ami Európa többi népénél hasznos [...] üdvös lesz a magyar nemzet életében is”.⁵⁰

Valószínűleg – ahogy ellenfele is – járta a kerületet,⁵¹ miközben meg kellett küzdenie a hatóságok okozta nehézségekkel. Arról, hogy akadályozták mozgását, több lap is említést tett: Orosdynét „nem eresztették be a kerületbe”,⁵² és „a szécsényi kerületből hatósági terrorról érkeznek panaszok. [...] Orosdy bárónénak és híveinek eddig még egyetlen gyűlést sem engedélyeztek. Ezenkívül [...] csak bizonyos meghatározott órákban szabad kerületének községeiben tartózkodni” – írták.⁵³ Egy nyilatkozatban elmondta, a választáson „mindig csendőrök kísérték. Azt mondták, hogy életemet és vagyonomat akarják megvédeni”.⁵⁴ Később úgy fogal-

⁴⁹ GUTHY Böske: Szécsény követe, báró Orosdy Fülöpné a szegényeknek ajánlja fel képviselői fizetését. *Színházi Élet*, 1931. július 12. 48.

⁵⁰ A szécsényi választókerület polgáraihoz. MNL NML XI. 13/a. Dräxler testvérek póstyénpusztai hengeralmának családi ügyiratai (1893–1947). 15. tétel.

⁵¹ *Friss Újság*, 1931. június 21. 13.

⁵² KODOLÁNYI János: I. m.

⁵³ *Magyarország*, 1931. június 28. 4.

⁵⁴ *Az Est*, 1931. július. 21. 2.

mazott, hogy „elkészült ugyan a legerősebb küzdelemre, de arra nem számított, ami a választás során történt”.

Az ellenfeléről ő maga nem mondott semmit nyilvánosan, utólag se.⁵⁵ Ezzel szemben a negatív kampányról tanúskodtak – a visszaemlékezésekből származó – különféle rigmusok: „Krúdy Ferenc sánta lába nem illik az országházba.”⁵⁶ „Krúdy Gyula [sic!] gatyába sz...t, egye meg, aki vele tart. Szécsénybe csak nyolc tart vele, hogy a ménkő csapjon bele.”⁵⁷ Erőszakos cselekményről is született hír a választás napján: miközben a választókat tizes csoportokban tartóztatta le a hatalom, Kobela Péter rimóci lakost Sós István csendőr törzsőrmester szuronnyal keresztülszúrta.⁵⁸ Erről azonban csak egy lap számolt be, így kérdéses, hogy pontosan mi is történt. Nem valószínű, hogy volt halálos áldozat, mert abból nagyobb hír és botrány lett volna.

Ehhez képest a szavazási jegyzőkönyvek alapján a június 28-ai voksolás tulajdonképpen nyugodtan telt. Mindössze Endrefalva község dokumentuma tanúskodik arról, hogy viszonylag sok, 17 esetben nem engedélyezték a szavazat leadását, gyakran a bárónő nevének nem pontos bemondása miatt (például grófnő használata a bárónő helyett, vagy „Orosi” Orosdy helyett). A többi szavazókörben egy-két hasonló esetet jegyeztek fel. A szavazás időtartamára, az esetleges korai zárás miatt sem voltak panaszok, pedig ezzel a szavazatszedő küldöttségek (és azok kormánypárthoz tartozó elnökei⁵⁹) gyakran visszaéltek a korszakban. Sőt, a két szécsényi szavazókörben egészen sokáig, este 6-ig, illetve fél 7-ig lehetett voksolni. A két jelölt által delegált bizalmi emberek száma között nem volt jelentős különbség, ami

⁵⁵ Orosdy Fülöpné elmondja, miért lépett a politikai pályára. *Új Nemzedék*, 1931. július 11. 5.

⁵⁶ HABONYI Zoltán: Önéletrajz helyett. Hetven év emlékeiből III. *Palócföld*, 1991/3. 283–307.

⁵⁷ SOMOGYVÁRI László: Régi választás. Körkép Szécsényből. *Nógrádi Népujság*, 1958. október 18. 4. (A Gyula név nyilvánvalóan elírás.)

⁵⁸ *Reggeli Újság*, 1931. június 29. 5.

⁵⁹ Ilyen volt például Esőssy Béla ügyvéd a szécsényi 1. szavazókörben, és Sóshartyánban Mráz György esperes, aki pár nappal korábban még Krúdy gyűlésén korteskedett.

arra utal, hogy a bárónő viszonylag gyorsan ki tudott építeni egy megfelelő kortescsapatot a térségben.

A választás napja izgalmasan alakult. Sokáig Krúdy tűnt győztesnek az MTI jelentései szerint: 15 órakor 116, 16 órakor 124, 18 órakor 12 szótöbbséggel vezetett.⁶⁰ A végén azonban 3846 szavazattal 3827 ellenében a bárónő győzött,⁶¹ akit másnap nagy ünnepséggel fogadtak Szécsényben. A siker egyedi volt, hiszen ilyen szoros eredmény egy kormánypárti és nem kormánypárti jelölt között nem született 1931-ben. Magában Szécsény nagyközségben, ha kevéssel is, de Krúdy győzött: 519 voksot kapott, míg kihívója 507-et. A szavazatok további megoszlását tekintve nem volt általános mintázat, sőt jellemzőek a nagy különbségek az egyes települések között, amelyek oka valószínűleg a helyben meghatározó személyek befolyása lehetett. Ez utóbbit csak erősítette az, hogy a választókerület alapvetően néhány száz fős településekből állt, kivéve Szécsényt, illetve az akkor több mint kétezer lakosú, bányásztelepülésnek számító Etest. Figyelemre méltó, hogy utóbbiban Krúdy nagyarányú sikert aratott (456 szavazat 181 ellenében). Ennek hátterében a kiszolgáltatottság is állhatott: a bárónő megemlítette egy választás utáni interjúban, hogy sok bányászt elbocsátottak, mert rá szavaztak.⁶² A legjellemzőbb ellenpélda Nógrádsipek, ahol Orosdyné 195 szavazatával szemben a kormánypárti jelölt csak 26-ot kapott. Ugyanakkor Pilinyben, ahol – szemben a választókerületi 80%-os részvételi aránnyal, csak a jogosultak kevesebb mint egynegyede (23%-a!) szavazott – 66–3 arányban Krúdy nyert. Feltételezhető, hogy itt a bárónő híveit nem engedték voksolni, vagy más visszaélés történhetett. Konkrét panasz ez ügyben nem ismert, talán azért, mert Orosdyné ezzel együtt is győzött.

A szavazási jegyzőkönyvek egyébként önmagukban nagy visszaélésekre nem utalnak, ami természetesen nem feltétlen jelenti

⁶⁰ Napi hírek. *MTI*, 1931. június 28.

https://library.hungaricana.hu/hu/view/NapiHirek_1931_06_2/?pg=571&layout=s (Letöltve: 2024. 08. 03.)

⁶¹ A korszak sajtójában némileg eltérő számok jelentek meg. A tanulmányban az alábbi munka adatait használom: HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza, 1920–2000*. I. m. II. kötet és CD-ROM.

⁶² *Kis Újság*, 1931. július 11. 4.

azt, hogy ne lettek volna ilyenek. Ezekre a bárónő nyilatkozataiból következtethetünk, bár – valószínűleg győzelme tudatában, és kerülni akarván a konfliktust – részleteket ő sem közölt. A következő választáson, az 1935-ös veresége után azonban már sokkal nyíltabban fogalmazott.

A szavazást követő nap Krúdy Sztranyavszkyval találkozott Budapesten,⁶³ majd az Egységes Párt úgy döntött, petícióval támadja meg a mandátumot, de a benyújtás negyedórával a határidő után történt meg.⁶⁴ A Képviselőházban december 1-jén hangzott el, hogy a Közigazgatási Bíróság megszüntette az eljárást a Mikolay József és társai részéről emelt panasz ügyében, így a bárónő igazolt képviselővé vált.⁶⁵ Ám további két ügyben kérte a fővárosi főügyészség – a szécsényi járásbíróság megkeresése alapján – a mentelmi jog felfüggesztését. Az indoklások szerint a bárónő a kampányidőszakban törvénytelenül, be nem jelentett helyen és időben tartott választási gyűlést.⁶⁶ A Ház – a mentelmi bizottság javaslatára – 1932. november 18-án a kérést elutasította azzal az indokkal, hogy a vélelmezett bűncselekmények és a képviselő személye közötti összefüggés kétséges, és inkább zaklatási szándékot lát.⁶⁷

Az 1931-es választási siker után Orosdyné a parlamentben feladta pártonkívüliségét, és csatlakozott a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (KGSZP) frakciójához. A párt 1931 decemberéig, Ernst Sándor népjóléti és munkaügyi tárcáról történő lemondásáig tekinthető a kormánykoalíció részének. Ezután még egy ideig kívülről támogatta a kormányt. Gömbös Gyula miniszterelnökségével szemben azonban már jóval tartózkodóbb volt, és a

⁶³ *Kis Újság*, 1931. június 30. 3.

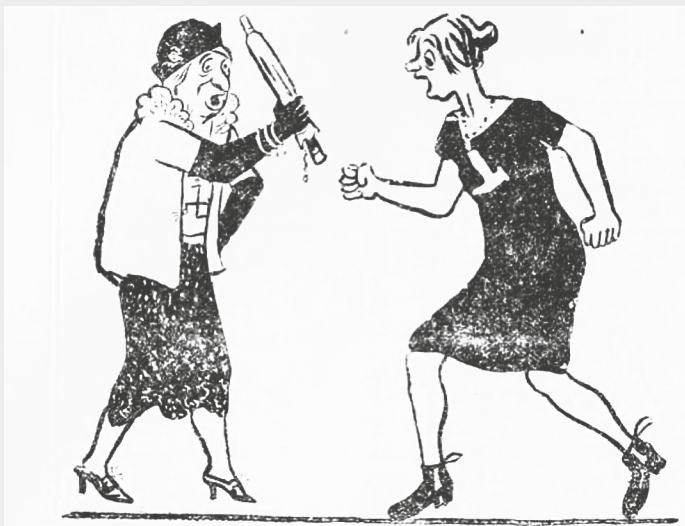
⁶⁴ *Kis Újság*, 1931. augusztus 2. 1.

⁶⁵ *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. III. kötet. Budapest, 1931. 63.

⁶⁶ Az egyik indítványban konkrétan megjelölték a törvénytelen gyűlés dátumát, június 16-át. *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Irományai*. IV. kötet. Budapest, 1932. 89–90.

⁶⁷ *Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója*. XI. kötet. Budapest, 1932. 407–408.

Kéthly Anna és Orosdy Fülöpné párviadala a folyosón



MARGIT

Annám, adnál egy kis püdert?

ANNA

Pardon, mikor ittunk brúdert?
ön bárónó, én meg proli,
két világ ez, nem gondolí?

MARGIT

Ej, de felválták a nyelved.

ANNA

Mert én tisztelem az elvet,
nálam az elv nem sikk, nem lom,
szakszervezet nekem templom.

MARGIT

Nézd mán, hogy beszél a szóga,
nem templom az, zsinagóga,
mert ebben oszt nincsen vita,
minden szoci izralita.

ANNA

Izralit az öregapja.

MARGIT

Nézd, a bankot ő hogy adja,
felforgató, szovjet-elem,
viszont velem,
kezet fogott tegnap Bethlen.

ANNA

Lehetetlen.
De ha mégis igaz lenne,
nagysád szívességet tenne,
ha tudatná, hogy csinálta.

MARGIT

Megsűghatom, jer, te pösze,
mindig mondtam, tartsunk össze.

A Nagy Imre által szerkesztett zsidó élclap sorozatként közölte a mellékelt karikatúrapárt, változó szövegű versikékkel az 1931-ben megválasztott (mindössze) két országgyűlési képviselő, a keresztényszociális Orosdy Fülöpné (Herzog Margit) és a szociáldemokrata Kéthly Anna kitalált párbeszédeiről. A korrektségtől távol álló alkotások 1931 júliusától előbb hetenként, majd alkalmanként jelentek meg 1932 májusáig.

Az itt közölt szöveg forrása: *Az Ojság*, 1931. július 19. 7.

párt vezetői 1933 nyarán bejelentették, hogy ellenzékbe vonulnak.⁶⁸

Orosdyné évente rendszeresen tartott képviselői beszámolót Szécsényben, több száz fős gyűlés keretében, amelyek után helyi pártvacsorát is szerveztek. Ezeken megjelentek a helyi támogatók mellett az országos kereszténypárt vezetői, képviselői is.

A bárónő képviselői tevékenysége – melynek feltárása további munkát igényel – nem lehetett egyszerű. Jól példázza ezt az 1934. október 21-én Szécsényben tartott beszámolója, amikor már – saját megfogalmazása szerint – ellenzékiként állt szemben a gömbösi politikával.⁶⁹

A vasárnapi mise után 11 órára meghirdetett gyűlésre az engedély jó idő esetére a templomtérre, rossz idő esetére a népházba szült. Reggel a kellemetlen idő miatt a népházba irányították az embereket. Később az időjárás kedvezővé vált, és Orosdyné beszéde alatt a járási főszolgabíró szavára csendőrök jelentek meg. Szuronnal fenyegetve követelték az épület elhagyását, mondván, jó idő esetére szabadtéri gyűlés engedélyezett. Még Ernszt Sándor, a KGSZP vezetője, volt miniszter is igyekezett meggyőzni a csendőröket, ám hiába. A tömeg így a templomtérre vonult, és ott hallgatták meg Orosdyné és más politikusok beszédeit.⁷⁰ Az eset felháborodást keltett, az ügyben – más hatósági korlátozásokkal együtt – a bárónő pedig interpellálta Keresztes-Fischer belügyminisztert.⁷¹

Szécsényben ezen a napon, október 21-e délután adták át az 1740-es években készült, akkor felújított Szentháromság-szobrot, amelynek költségeit a bárónő állta, és amelyet Mráz esperes szentelt fel. A szobor és a választás a népi emlékezetben összefonódott és folklorizálódott: „Báró Orosdy Fülöpné nagy korteskedést folytatott, mindenáron azt akarták, hogy őt válasszák meg. Amikor

⁶⁸ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon (1924–1944)*. Typovent Kiadó, Gödöllő, 1993. 89., 95., 100.

⁶⁹ *Báró Bóji Orosdy Fülöpné Szécsényben 1934. október 24-én tartott beszámoló beszéde*. Szécsény, 1934. Országgyűlési Könyvtár, C4/4027. 5. (A kiadvány címében az október 24-ei dátum valószínűleg elírás.)

⁷⁰ *Nemzeti Újság*, 1934. október 23. 2.

⁷¹ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XXIV. kötet. Budapest, 1935. 102–104.

sikerült, »borzalmas nagy ünnepségek« voltak, énekelték »éljen Orosdyné, éljen a báróné, leszavaztunk rája. [...] És akkor ő építette hálából a szécsényieknek ezt a Szentháromság-szobrot. [...] Azért is választották meg, mert megígérte.«⁷²

A kerület, illetve a szegények segítése minden bizonnyal nyomot hagyott a közéletben, még akkor is, ha ezek mértékéről, illetve a képviselőnő népszerűségéről – a források korlátozottsága vagy elfogultsága miatt – nehéz pontos képet alkotni. 1933 végén például Kishartyán községből érkezett egy levél a *Kis Újság* szerkesztőségéhez, amely szerint 130 helyi lakos kérte, hogy juttassanak el a bárónőnek egy újévi üdvözlő iratot. „Köszönetet mondunk a nemes képviselőnőnek, emberbaráti szeretetért, jóságos, nemes cselekedetért, amellyel mindig segítségére siet kerületében a küszködő, szenvedő embereknek. Az árvákat, a szegény gyermekeket mindig anyagi támogatásban részesíti és mindenkin segít, akin csak lehet.»⁷³

Az 1935-ös választás

1935-ben Gömbös Gyula radikális politikája, diktatórikus törekvései nehezítették az alkotmányvédelem talaján álló bárónő és pártjának tevékenységét. A miniszterelnök március 5-én jelentette be az ismét előrehozott választásokat. (Az országgyűlés mandátuma több mint egy évvel később, 1936 nyarán járt volna csak le.) A voksolás március 31. és április 7. között zajlott, a szécsényi kerületben március utolsó napján, vasárnap szavaztak a polgárok.⁷⁴

A részvételi arány a nyílt kerületekben átlagosan 80%-os volt, a szécsényi kerületben viszont alacsonyabb, 76%-os.⁷⁵

⁷² LIMBACHER Gábor: A Szentháromság kultusza Nógrádban, különös tekintettel a szabadtéri ábrázolásokra. In: BARNÁ Gábor (szerk.): *„Oh boldogságos Háromság”*. Kairosz Könyvkiadó, Budapest, 2003. 115.

⁷³ *Kis Újság*, 1933. december 30. 10.

⁷⁴ SIPOS Péter: *Órségváltás szavazócédulákkal – 1935*. In: FÖLDES György-HUBAI László (szerk.): *Parlamentari választások... I. m.* 151–180.

⁷⁵ HUBAI László: *Magyarország XX. századi választási atlasza*. I. m. I. kötet, 58., illetve CD-ROM.

1935-ben a kormánypárt, új nevén Nemzeti Egység Pártja (NEP) győzelmét semmi sem veszélyeztette. Ám a parlamenti erőviszonyok gyökeresen megváltoztak, a korábban meghatározó bethlenista-konzervatív tábor jelentősen vesztett súlyából. A kormánypárti képviselők nagy része kicserélődött, többségük Gömbös híveként került be a parlamentbe. Ilyen volt az Orosdynét legyőző Mikolay József⁷⁶ is Szécsényben. Országosan is nagy veszteséget szenvedett az immár ellenzéki KGSZP: a korábbi 32 mandátum helyett csak 14-et sikerült szereznie. Az ellenzék minden szereplője egyetértett abban, hogy ezen a választáson történt a legtöbb törvénysértés és csalás, és minden addiginál nagyobb számban, összesen 38 mandátumot támadtak meg petícióval. Ebből 17 esetben a Közigazgatási Biróság az eredményt meg is semmisítette.

A szécsényi választókerületben 1935-ben több név merült fel jelöltként, mint négy évvel korábban. Bézay Jenő miniszteri osztálytanácsos, majd az 1931-es ellenfél, Krúdy Ferenc⁷⁷ „hivatalos jelöltként”, aztán Söpkéz Sándor a NEP nem hivatalos indulójaként. A kormánypárt embere azonban végül Mikolay József lett. Bejelentkezett két budapesti ügyvéd is, László Miklós, a Gazdasági Reformpárttól és Vészi Mátyás.⁷⁸ A bárónó keresz-

⁷⁶ Mikolay József 1891-ben született Gödöllőn, római katolikus, nyugalmazott főszolgabíró és százados. Az első világháborúban háromszor is súlyosan megsérült, szolgálataért többször kitüntették. 1919-ben a Nemzeti Hadseregben szolgált főhadnagyként, majd Horthy István, a későbbi kormányzó bátyjának segédtisztje volt. 1920 októberében egészségi állapota miatt – fél lábára megsántult – nyugállományba ment, és bérelt földön, a Szécsény közeli Alsózsunypusztán gazdálkodott, lakhelye Nagylóc volt. 1935 előtt a vármegye törvényhatósági bizottságának és a kisgyűlésének tagja, elnöke a szécsényi járási mezőgazdasági bizottságnak. Az 1930-as években a Corona Tejcsarnok Rt. igazgatósági tagja, illetve a balassagyarmati királyi törvényszék gazdasági szakértője. Parlamenti képviselőként (1935–1939) a véderő és a mentelmi bizottságok, illetve a NEP-en belül az ún. vitarendező bizottság tagja. Az 1939-es választáson már a kisgazdapárt színeiben indult a balassagyarmati kerületben, sikertelenül. HAEFFLER István (szerk.): *Országgyűlési almanach az 1935–40. évi Országgyűlésről*. Budapest, 1940. 192–193., 326.

⁷⁷ *Az Est*, 1935. március 8. 2.

⁷⁸ *Pesti Hírlap*, 1935. március 13. 3. – Vészi (vagy Vészy) Mátyás hódmezővásárhelyi születésű, budapesti ügyvéd, az első világháborúban a montellói ütközet hőse. Az 1920-as években a Vázsonyi Vilmos vezette Nemzeti Demokrata Párt tagja. 1939 márciusában egyike volt annak a parlament karzatán megjelenő

ténypárti jelöltsége nem volt kétséges, amit a március 11-én kelt nyilatkozatában erősített meg.⁷⁹

Az ajánlási folyamat végére Orosdyné, Mikolay és Vészi maradtak talpon. Március 23-án a választási biztos átvette a jelöltség elfogadásáról szóló nyilatkozatokat és az ajánlásokat az indulók támogatóitól. Március 27-én közölte, hogy Mikolay és Orosdyné indulása lehetővé vált, de Vészi esetében csak 549 ajánlást fogadott el, így az 1000-hez hiányzó 451 pótlása szükséges, amire 36 órát biztosított. Vészi emberei másnap benyújtották az újabb aláírásokat, amelyek közül a választási biztos már elegendő számú talált hitelesnek, így Vészi is indulhatott a választáson.

A lapok szerint Mikolay 7809, Orosdyné 6500, Vészi 4000 ajánlást adott le. Így ismét az a helyzet állt elő, ami 1931-ben, hogy az ajánlások összesített száma (mintegy 18 ezer) jóval több volt, mint a választójoggal bírók száma (11 906 fő). A választási iratokban azonban nem szerepel, hogy a jelölteknek pontosan hány érvényes ajánlásuk volt, ahogy az sem, a választási biztos foglalkozott-e a potenciális csalással, az aláírások hamisításának kérdésével.

A kampány a bárónő és csapata számára nem lehetett könnyű, akárcsak 1931-ben. Pedig az ajánlások gyűjtésével napokkal a határidő előtt végeztek, a *Nemzeti Újság* már március 20-án írta, hogy Orosdyné 6500 aláírást szerzett, „így a harcot a biztos győzelem kilátásaival veszi fel”.⁸⁰ Ám megjelentek a hamis információk is, amelyek az esélytelenségét hangsúlyozták. A képviselő szerint olyan hír terjedt, amely szerint ajánlásainak „egy részét meg fogják semmisíteni, hogy elússék a jelöltségtől”.⁸¹

hűsz, fekete ruhába öltözött, zsidó származású világháborús frontharcosnak, akik jelenlétükkel tiltakoztak a készülő második zsidótörvény ellen. (Az *Est*, 1939. március 22. 7.) 1945-től a Polgári Demokrata Párt tagja, 1947-ben országgyűlési képviselő lett, a választást követően azonban távozott a pártból. 1949-ben felfüggesztették ügyvédi tevékenységét, ősszel Ausztriába menekült, majd Londonban telepedett le. 1959-ben halt meg. MARELYN KISS József-VIDA István (főszerk.): *Az 1947. szeptember 16-ra Budapestre összehívott Országgyűlés almanachja*. Magyar Országgyűlés, Budapest, 2005. 458–459.

⁷⁹ Báró Böi Orosdy Fülöpné nyilatkozata a jelöltség elfogadásáról. MNL NML IV. 435. 2. doboz. Külön kezelt iratok, 1922–1938.

⁸⁰ *Nemzeti Újság*, 1935. március 20. 2.

⁸¹ *Magyarság*, 1935. március 22. 4.

Máshol arról írtak, hogy 160 pótajánlást kell szereznie,⁸² de erre semmi nem utal.

Orosdyné március 17-én tartotta meg programbeszédét Szécsényben, amelyet nyomtatott formában is terjesztettek.⁸³ Ebben részletesebben foglalkozott külpolitikai ügyekkel, mint 1931-ben, miközben kisebb hangsúlyt kaptak a szociális kérdések. Élesen bírálta a kommunista és fasiszta diktatúrákat. Ekkor is kiállt a revízió mellett, amihez – követve a bethleni külpolitika gondolatát – Franciaország és Anglia támogatását is szükségesnek tartotta. Beszédében megjelentek a katolikus értékek és a Habsburg-, illetve Ottó-párti legitimizmus vállalása. Aktuális gazdasági és társadalmi kérdések is előkerültek, például a telepítési törvény, és élesen bírálta a fedezetlen pénzkibocsátás lehetőségét. A várható választási reformhoz kapcsolódva követelte a titkos választójogot, az igazságtalan ajánlási rendszer megváltoztatását, illetve azt, hogy a nők választójogát ne szűkítsék. Természetesen előkerült a gazdák, bányászok, iparosok segítése is. Vészi Mátyás ugyanazon a napon, ugyanúgy Szécsényben tartotta meg a programbeszédét.⁸⁴

A megmérettetés azonban Mikolay sikerét hozta 4428 szavazattal, Orosdyné 3686, Vészi Mátyás 615 voksot kapott. Mikolay így, ha kevéssel is, 63 szavazattal, de abszolút többséget (50,7%) szerzett két ellenfelével szemben, így pótvalasztásra nem került sor. A sajtóhírek és a ferencesek beszámolója szerint is sokan elkeseredve fogadták a hírt. „[A] szegényebb rétegek körében nagy az elkeseredés, mert attól félnek, hogy Orosdy bárónéban nemcsak képviselőjüket, hanem egyúttal nagy jöltevőjüket veszítik el, aki [...] tehetségesebb gyermekek neveléséről, betegek gyógyításáról, a szegényebbek támogatásáról mindig nagy szeretettel gondoskodott, képviselői jövedelmét pedig teljesen a kerület közcéljaira fordította.”⁸⁵

⁸² *Pesti Napló*, 1935. március 28. 8.

⁸³ *Báró Bói Orosdy Fülöpné programbeszéde Szécsényben, 1935. március 17-én*. Szécsény, 1935. Országos Széchényi Könyvtár, 167.758.

⁸⁴ *Vásárhelyi Újság*, 1935. március 21. 3.

⁸⁵ *Esti Kurir*, 1935. április 2. 6. Lásd még: *H. Dom.* I. m. 1935. március 31. 431.

A bárónő hívei az eredményhirdetés után azonnal értekezletet tartottak, és elhatározták, hogy a törvénytelenségek miatt petíció útján kérni fogják az eredmény megsemmisítését, illetve annak kimondását, hogy a megválasztott képviselő Orosdy Fülöpné.⁸⁶ A választás napján történekről a bárónő – nyilván nem elfogulatlan – nyilatkozataiból kaphatunk képet, amelyben a korszak választásaira jellemző anomáliák, visszaélések köszönnek vissza. Szerinte „a választás eredményét jogtalanul megváltoztatták”,⁸⁷ az *Esti Kurir*nak pedig részletesen is kifejtette, mire alapozza ezt a véleményét:

Választóim igen nagy részét, mintegy 1500 embert, egyáltalán nem engedték be a szavazatszedő küldöttség termébe [...] A zárórát a legtöbb helyen délután két órára tűzték ki, bár még igen nagy tömegek vártak a szavazásra. Ságújfalun a csendőrség üzte ki a választókat a szavazás helyéről. Etesen, ahol négyszáznál több szavazó várt arra, hogy reám leszavazhasson, háromnegyed 11 óráig egyetlenegy sem bocsátottak szavazásra, később a szavazás vontatott menetével gátolták a szavazati jog gyakorlását, a záróra kitűzése után pedig senkit nem engedtek be választóim közül. Hasonló visszaélést jelentettek Varsányból, Nagylócról, Megyerről, Endrefalváról, Kishartyánból, a Gergekből, Szakálból és több más községből. Magában Szécsényben az egyik szavazatszedő küldöttség botrányos jelentekek közt gátolta meg, hogy száznál több szavazó a terembe léphessen. A szavazásban résztvettek szavazatainak számottevő részét egyes küldöttségi elnökök jogtalanul érvénytelenné nyilvánítottak, több szavazatot a jegyzőkönyvbe nem vetettek fel, így Nagylócon 13 leadott szavazat a jegyzőkönyvekben nem szerepel. Nem kétséges, hogy helye van a választási eredmény kiigazításának.

A bárónő egyértelműen megfogalmazta, hogy a visszaéléseket a kormánypárt követte el:

[...] az egységes párt érdekében a községi jegyzők és más alacsonyabb hatóságok a megfélemlítés és jogtalan befolyásolás egész skáláját igénybe vették. A legtöbb helyen adóvégrehajrással, a határmenti községekben a határátlépési igazolványok bevoná-

⁸⁶ *Magyarország*, 1935. április 2. 4.

⁸⁷ *Friss Újság*, 1935. április 2. 3.

sával, másutt a közmunkákból való kizárással, erdők felparcellázásából való kizárással félemlítették meg a választókat. Ehhez járult a jogtalan befolyásolás sok más tiltott eszköze is.⁸⁸

A részletes választási adatok bár egyértelműen nem igazolják Orosdyné kifogásait, de nem is állnak vele szemben. Ahogy fentebb szó volt róla, a részvételi arány alacsonyabb volt mind az országos átlagnál, mind az 1931-es választás szécsényi adatánál, ami a választói névjegyzékek pontatlansága mellett a szavazók egy részének (erőszakos) távortartására is utalhat. A bárónő számszerűen kevesebb szavazatot kapott, mint négy évvel korábban, miközben a választók száma jelentősen nőtt – igaz, a korábbihoz képest 1935-ben nem egyedüli jelölt volt a hivatalos kormánypárti indulóval szemben. Ami azonban feltűnő, az az érvénytelenített szavazatok nagy száma – erre a báróné is utalt –, különösen a nyílt, tehát élősztavas szavazásra tekintettel: míg 1931-ben csak 18 ilyen eset történt, addig 1935-ben 305. Ez a kerület összes szavazatának 3,4%-a, ami már önmagában eldönthette a választás eredményét, figyelembe véve Mikolay kis különbségű győzelmét, és azt, hogy nagy valószínűséggel nem a kormánypárti szavazatokat nyilvánították nagy számban érvénytelennek. Ebből a szempontból a legkirivóbb települések az alábbiak voltak: Liptagerge 31 érvénytelen (ez a helyi szavazatok 23%-a), Rimóc 103 (17%), Varsány 48 (14%), Karancsság 31 (7%).

Orosdyné panaszait és a küzdelem kiélezettségét a ferences háztörténet is részben megerősíti, amely szerint „a választási küzdelemben az emberek megfélemlenek a hűsvéti gyónásról”. Azt is rögzítette, hogy „a választás napján nem engedték szavazni Orosdyné híveit”. Szécsény esetében – hasonlóan a bárónő nyilatkozatához – a szavazók (itt 200 fő) távortartásáról írt, mert „előbb zárták le a választást”. Az egyik szavazókör elnöke – az egyébként a kormánypárthoz tartozó, helyi egyházközségi vezető Esőssy Béla ügyvéd – durván utasította el a szavazókat. A szavazásra várókat a nagy hidegben szándékosan nem engedték be, és ezt sokan nem tudták kivárni. Egy páterrel szemben, akinek nem is volt választójoga, a csendőrök, de egyes hívek is durván

⁸⁸ *Esti Kurir*, 1935. április 2. 6.

– bár nem tetteleg – léptek fel. Hasonló események máshol is történtek, például a nógrádszakáli plébánost a csendőr nem engedte szavazni. A háztörténet egyértelmű kormánypárti elfogultságról is írt, „igyekeznek bevinni a hivatalos jelöltet”. „Sok piszok került a felszínre. Az a legszomorúbb, hogy mindez felülről” – összegzett a szerző.⁸⁹ A háztörténet, amely egyébként ritkán tudósít politikai eseményekről, már 1935 februárjában azt jegyezte fel: „Mráz György esperes berendelte a kerület papságát, hogy testületileg tisztelegjenek az új főszolgabírónál.” A szerző értékelt is: „Kár ennyire cselédsorba kergetni a papságot.”⁹⁰ Utóbbi is mutatja, hogy a ferencesek nem a kormánypárt, hanem Orosdyné „szimpatizánsai” voltak.

A bárónő személyi titkára, illetve a kereszténypárti politikus, Bernolák Nándor hetekig gyűjtötték az anyagot a kerületben a választás elleni hivatalos petícióhoz, amit április 30-ig kellett benyújtani. A kormánypárti gépezet azonban itt is igyekezett minden eszközzel, például csendőri igazoltatásokkal és kihallgatásokkal akadályozni a munkájukat. Mivel Szécsényben nem volt, így Rétságról kellett közjegyzőt felkérni, hogy jegyzőkönyvbe foglalja és hitelesítse azoknak a választópolgároknak a vallomásait, illetve aláírásaikat, akik nem tudtak szavazni. Az eseményre mintegy ötszáz választópolgár gyűlt össze. Ám a közjegyző nem tudta végezni a munkáját, ugyanis két csendőr jelent meg, és mondvacsinált ürüggyel a „hajtási igazolványa” után érdeklődtek. A közjegyző „kiképzés alatt állt”, így ideiglenesen okmány nélkül is vezethetett, de a csendőrök mégis a főszolgabíróhoz kísérték, ahol több órát kellett eltöltenie, így nem folytathatta a munkáját. Bernolák ekkor úgy döntött, hogy 240 peticionáló utazzon Budapestre. Egy részük vonattal, mások autóbusszokkal tettek volna meg az utat. A buszra egy vendéglőben várakozókat azonban a csendőrség igazoltatta, majd „szétzavarta”. A bárónő „bizalmi embereit” pedig elő is állították.⁹¹ A megmaradt peticionálókat másnap délben szállították haza.⁹²

⁸⁹ *H. Dom.* I. m. 1935. március 31. 431.

⁹⁰ *H. Dom.* I. m. 1935. február 14. 429.

⁹¹ *Nemzeti Újság*, 1935. május 3. 4.

⁹² *Újság*, 1935. május 2. 2.

Végül a benyújtott petícióról a Közigazgatási Bíróság döntött. Az október 24-i tárgyaláson a bárónó hívei azzal érveltek, hogy a választók nagy számát jogosulatlanul utasították vissza, és legalább ezer választót be sem engedtek a választóhelyiségekbe. A kormánypárti „választásvédők” azzal a kifogással éltek, hogy a panaszosok későn és szabálytalanul terjesztették be a választói névjegyzék kivonatát, illetve a hitelesítések körül mulasztások történtek, a petíció egyes aláírói szerepeltek Mikolay ajánlasi ívein is. Bernolák azzal indokolta a késedelmet, hogy több közjegyző különböző ürügyekkel lemondta a munkát, majd előadta a rét-sági közjegyző esetét. A panaszos választók pedig számos olyan konkrét esetről nyilatkoztak, hogy nem gyakorolhatták jogukat, mert megfélemlítették és jogtalanul befolyásolták őket.⁹³ Másnap a bíróság a petíciót formai okokra hivatkozva elutasította, és a panaszosokat 1200 pengő költség megfizetésére kötelezte. Az indoklás szerint a panasztevők a petícióval egy időben nem nyújtották be a választói névjegyzék hiteles kivonatát, és azt csak késve pótolták.⁹⁴ A bíróság így tehát a petíció érdemi részét nem vizsgálta.

Az 1935-ös pótválasztásoknál kétszer is felmerült a bárónó neve. Egyszer, amikor a kápolnai kerületben Eckhardt Tibor lemondása miatt új választást írtak ki. Majd akkor, amikor felmerült a lehetősége, hogy Gömbös Gyula Szegeden tartja meg a mandátumát, és az abádszalókiról mond le. Az abádszalóki indulás azért is tűnt volna kézenfekvőnek, mert a település az Orosdy-birtok közelében feküdt. A lapok arról írtak, hogy „Orosdyné elindulna az új választáson, és a legsúlyosabb áldozatoktól sem riadna vissza, hogy visszakerüljön a parlamentbe”: „rég-i kerületében a választási küzdelem nem kevesebb, mint százhusz ezer pengőjébe került és [...] hasonló összeget szánna az új választás költségeire is”,⁹⁵ illetve „semmi áldozatot sem tart soknak azért, hogy a miniszterelnök kerületét az ellenzéki politika számára elhódítsa”.⁹⁶ Azonban Gömbös a szegedi mandátumáról mondott

⁹³ *Nemzeti Újság*, 1935. október 25. 8.

⁹⁴ *Kis Újság*, 1935. október 26. 6.

⁹⁵ *Dél-Magyarország*, 1935. május 10.

⁹⁶ *Magyarország*, 1935. május 11. 7.

le, a bárónő pedig nyilatkozatban cáfolt: „Szécsényi választóim [...] petícióval támadták meg a választás eredményét, amely panasz olyan nyomós érvekkel van alátámasztva, hogy szó sem lehet arról, hogy más kerületet keressék.”⁹⁷ 1936-ban, a miniszterelnök halála után ismét felmerült a neve Abádszalókon, ám ismét közleményben tudatta, hogy a hír „alaptalan”.⁹⁸

A szécsényi kerülethez ragaszkodását az is mutatta, hogy 1935. szeptember 1-jén, vasárnap Etesen gyűlést hirdetett híveinek. Chikán János plébános megnyitója után a bárónő tartott „nagy lelkesedéssel fogadott” beszédet. Választási sérelmei ismét előkerültek beszédében: a „keresztény párt a választásokon erőszakkal és az alkotmányos jog elnyomásával találkozott”. Huszár Mihály, majd Töbler János kereszténypárti országgyűlési képviselők is felszólaltak, ezt követően a „népgyűlés hatalmas közönsége a Himnuszt énekelve és Orosdy Fülöpné bárónét éltetve, lelkes hangulatban oszlott szét”.⁹⁹

1935 őszén a bárónő a magyar küldöttség tagjaként vett részt Londonban a Nemzetközi Parlamenti Kereskedelmi Konferencián. A *Daily Express*nek adott interjúbán kijelentette, hogy a nyílt szavazás miatt bukott meg a választásokon. Ennek egyik oka a választóinak, akik között sok a szegény ember, zsarolhatósága volt. „Ha a választók ellenzéki jelöltre szavaztak volna, elvesztették volna állásukat.” Kiállt a restauráció mellett is, mondván, jobb lenne, ha „ismét császáruk volna”. Azt is hozzáfűzte: „Mi foglyok vagyunk Magyarországon.”¹⁰⁰ Gondolatai kemény bírálatokat váltottak ki a kormányközeli lapokban.¹⁰¹

⁹⁷ *Az Est*, 1935. május 21. 9.

⁹⁸ *Nemzeti Újság*, 1936. október 20. 4.

⁹⁹ *Magyarság*, 1935. szeptember 5. 5.

¹⁰⁰ Bizalmas Értesítések. *MTI*, 1935. október 1. https://library.hungaricana.hu/hu/view/BizalmasErtesitesek_1935_07_12/?pg=169&layout=s (Letöltve: 2024. 12. 12.)

¹⁰¹ *Budapesti Hírlap*, 1935. október 2. 3.

Az utolsó évek Magyarországon

Orosdyné közéleti aktivitása 1935 után sem lankadt. 1935 májusában ismételten a Magyar Nők Szent Korona Szövetségének alelnöke lett.¹⁰² Részt vett a korszak legjelentősebb legitimista eseményein, a budai várban tartott novemberi Károly-napi eseményeken, és az augusztusi Károly-émlékünnepeken Tihanyban.¹⁰³ A külpolitika iránti érdeklődése sem csökkent, látogatta a Külügyi Társaság eseményeit. A hazai arisztokrata társasági eseményeken túl továbbra is rendszeresen utazott Bécsbe és Nyugat-Európába.

A pártpolitikában is aktív maradt. Bekapcsolódott a kereszténypárt 1935-ös kudarca utáni újjászervezésbe, így többhetes munkával 1937. november 14-ére megszervezte az Egyesült Keresztény Párt zászlóbontó gyűlését Szécsényben.¹⁰⁴ Az eseményt nemcsak a legitimizmus szelleme hatotta át, hanem diktatúra- és németellenes is volt. A felszólalók bírálták a kormány központosító törekvéseit is, Orosdyné a titkos választójog mellett érvelt, és földbirtokreformot sürgetett.¹⁰⁵

A közelgő veszedelem hírnöke volt, hogy 1937-ben az Orosdy név megjelent olyan munkákban, amelyek zsidó családok listázását tartalmazták.¹⁰⁶ Ennek ellenére 1938-ban a bárónő részt vett az Eucharisztikus Kongresszus szervezésében és eseményein, sőt olasz és francia főpapoknak adott szállást.¹⁰⁷ Augusztusban az interparlamentáris unió magyar csoportjának tagjaként Hágában jelent meg egy konferencián.¹⁰⁸

A csökkenő társadalmi aktivitás 1938 őszétől kezdődhetett. Gyakran emlegetett neve eltűnt a sajtóból. Feltételezhető, hogy a zsidótörvények jelentettek fordulatot. Ezt jól szimbolizálja a második zsidótörvény vitájának jelenete 1939 márciusában, amikor

¹⁰² *Nemzeti Újság*, 1935. május 24. 8.

¹⁰³ *Nemzeti Újság*, 1936. november 4. 9.; 1935. augusztus 17. 4.

¹⁰⁴ *Nemzeti Újság*, 1937. november 17. 6.

¹⁰⁵ *Az Est*, 1937. november 16. 9.

¹⁰⁶ KEMPELEN Béla: *Magyarországi zsidó és zsidó eredetű családok 1.* Budapest, 1937; BOSNYÁK Zoltán: *Magyarország elzsidósodása.* Budapest, 1937.

¹⁰⁷ *Az Est*, 1938. május 26. 3.

¹⁰⁸ *Budapesti Hírlap*, 1938. augusztus 18. 6.

a liberális Fábián Béla képviselő kiáltotta oda a kereszténypárti Müller Antalnak, hogy „még zsidó országgyűlési képviselőjük is volt [...] Báró Orosdy Fülöpné!” Müller felszólalásai ugyanis a kereszténypárt erősödő antiszemitizmusát mutatták.¹⁰⁹

Orosdyné 1939 februárjában Londonban másodszorra is férjhez ment, akkor az angol Raymond Wodehouse Foxhoz (1873–1948).¹¹⁰ Megismerkedésük és házasságuk körülményei nem ismertek. A bárónő 1942-ben hagyta el Magyarországot véglegesen. Vagyona lánya, illetve unokája nevére került, akik hamarosan szintén emigráltak. Távollétében – még 1944-ben, a német megszállás alatt is – megjelentek az Orosdy Raoul Alapítvány pályázati felhívásai a Vöröskereszt szervezésében, azon katolikus anyák részére, akik elveszítették fiukat (az első) világháborúban.

A bárónő New Yorkban visszavonultan élt férjével annak haláláig, illetve lányával, Júliával és unokájával, Pálffy Rudolfal. Júlia a megélhetésükért franciát tanított. A bárónő otthonában őrzött egy üvegkeretbe foglalt képet. Ennek eredetije a képviselői ingyenes utazáshoz használt MÁV-igazolványarcképe volt, amely egyedülálló módon egy róla készült festmény kicsinyített mása volt.¹¹¹ 1957. október 15-én hunyt el New Yorkban, ahol katolikus szertartással helyezték örök nyugalomra.

Összegzés

Az 1931-es és 1935-ös szécsényi választások során megjelentek azok az antidemokratikus jellemzők, visszaélések és korlátozások, amelyek a korszak választásait jellemezték Magyarországon. Utóbbiaknak nem az országos hatalom megszerzése volt tétje, mert erre nem volt valós esély. Ugyanakkor helyi szinten, a nehezített pálya ellenére volt lehetőség nem kormánypárti sikerre is, amit Orosdy Fülöpné 1931-es esete is pél-

¹⁰⁹ *Népszava*, 1939. március 22. 6.

¹¹⁰ *Liverpool Daily Post*, 1939. február 20. 10.

¹¹¹ Az ismeretlen időpontban készült és eltűnt festményt egy, a korszakban rendkívül neves művész, László Fülöp készítette, aki megfestette a pápát, az amerikai elnököt, de Ferenc Józsefet, Horthyt és Bethlent is.

dáz. Az ő fellépése kihívást jelentett a hatalom számára, amely kénytelen volt egy nem kormánypárti női jelöltet támadni, ami igen ritka volt a korszakban. Ráadásul egy erősen katolikus hölgyet, egy olyan vidéki térségben, ahol a katolikus egyháznak jelentős volt a befolyása a lakosságra. Mindez olyan helyzetet teremtett, amely döntően meghatározta a választásokat, így a bárónő 1931-es győzelmét is. Orosdyné legjelentősebb erőforrásait a kormánypárti erőfölénnyel szemben az országosan is közismert szociális érzékenységén és jótékonykodásain alapuló ismertsége, a katolikus vallása, illetve a női mivolta jelentették. Ehhez társult a családi háttéréből származó vagyon, amely lehetőséget biztosított a választási küzdelem finanszírozására. 1931-es győzelme – ezek mellett – országosan is nagy meglepetésnek számított. 1935-ös vereségében pedig valószínűleg szerepet játszottak a visszaélések, illetve általában a választás antidemokratikus jellege. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a források szerint a (zsidó) származás később meghatározóvá váló kérdése sem 1931-ben, sem 1935-ben nem került elő nyíltan a szécsényi választási kampányban.

A bárónő kitartó ellenfeleket talált a kerületben: Mráz György esperest, illetve Mikolay Józsefet. Utóbbival való kiélezett viszonyát jellemzi, hogy egy 1936-os parlamenti vitában az ellenzéki Dinnyés Lajos azt kiáltotta oda Mikolaynak: „Jó lesz hallgatni, mert majd rád uszítom a bárónét.”¹¹² Ugyanakkor Orosdynének sikerülhetett kialakítania egy jelentős helyi támogatói kört is egy számára addig teljesen ismeretlen terepen.

A bárónő nem számított a női jogok élenjáró harcosának. Simándi Irénnek a női választójogról szóló 2009-es munkája is csak egyszer említi meg a nevét.¹¹³ Bár a nők érdekében számos alkalommal felszólalt, a női politikai jogok ügyében visszafogottabb volt. Ez talán vitathatatlan konzervativizmusából adódik, amihez társult, hogy a nők helyzetét inkább szociális oldalról

¹¹² *Újság*, 1936. június 21. 4.

¹¹³ SIMÁNDI IRÉN: *Küzdelem a nők parlamenti választójogáért Magyarországon 1848–1938*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 237. GERGELY JENŐ 1993-as munkájában (*A keresztényszocializmus Magyarországon, 1924–1944*. I. m.) pedig nem is szerepel Orosdyné neve.

közelítette meg. Ugyanakkor konzervatívizmusa egyáltalán nem jelentett maradiságot, inkább egyfajta „fontolva haladást” az európai példák alapján. Jól illeszkedik ez ahhoz a tágabb politikai világlátáshoz, hogy bizonyos szempontból a korszakban a katolikus legitimisták képviseltek egyfajta nyugatias orientációt a magyar politikában és társadalomban.

A női politikai jogok terén a bárónő egyedi helyzetben volt. Egy, a férje halála után örökölt bútorgyári ingatlan révén Vácon a virilisták közé került. A városi képviselő-testület ülésein mint nő nem vehetett részt, ám mint országgyűlési képviselőnek elviekben joga lett volna erre. A testületi jegyzőkönyvek alapján végül nem vett részt üléseken, és 1933 januárjában azzal a megjegyzéssel jelölt férfi meghatalmazottat maga helyett, hogy nem kíván élni a képviselőséggel járó joggal. 1933. március 1-jei országgyűlési felszólalásában azonban indítványozta, hogy azok a nők, akik virilisták egy településen, személyesen is részt vehessenek az üléseken, és szavazhassanak, ne csak meghatalmazottjaik útján.¹¹⁴ Javaslatát azonban nem fogadták el.

Orosdy Fülöpné tehát mértékletességet, konzervatív, ugyanakkor a változásokat elfogadó európaiságot képviselt az 1930-as évek radikalizálódó Magyarországon. Nem volt ezzel egyedül a korszakban, de talán nem véletlen, hogy sem ő, sem a hozzá hasonló személyiségek nem lettek túl ismertek. Többek között ezért is elfeledett személyiség egykori kerületében, Szécsényben is. Sorsa, életpályája és az általa képviselt értékek mindenesetre tanulságokkal szolgálhatnak az utókor számára is.

¹¹⁴ Az 1931. évi július hó 18-ára hirdetett Országgyűlés Képviselőházának Naplója. XIII. kötet. Budapest, 1933. 417–418.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Névválasztás és szerepfelfogás

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.3>

Tanulmányomban Szabad György történész, iskolateremtő egyetemi tanár, az 1990 és 2010 közötti magyar liberális demokrata jogállam egyik alapító atyja születésének (1924. augusztus 4.) századik évfordulója alkalmából arra teszek kísérletet, hogy névválasztását, szerepvállalását és szerepfelfogását azonosítsam és értelmezsem. Arra keresem a választ, hogy Schwartz György miért választotta magának a Szabad György nevet. Továbbá arra, hogy mennyire lehetett szabad Szabad György, aki gyerekként és fiatalemberként egész életét meghatározó traumákat élt át, felnőtt életének túlnyomó részét zsarnokságban és kiváltságrendszerben élte le, amelyben az áldozatokkal volt szolidáris, és szemben állt az elkövetőkkel. Milyen szerepek közül választhatott, és milyen szerepet választott? Milyen kapcsolat volt választott neve és szerepe között? Azzal a névvel és szereppel, amelyet a traumatizáltak *megmentőszerepeként* azonosíthatunk.¹

Módszerem a Quentin Robert Duthie Skinner és John Greville Agard Pocock nevéhez kötődő cambridge-i eszmetörténeti iskola „speech act” (a beszédaktust, a közéleti beszédet közéleti cselekvésnek tekintő) diskurzuselemző megközelítése és a Stephen

¹ Stephen H. KARPMAN: Fairy Tales and Script Drama Analysis. *Transactional Analysis Bulletin*, 1968/7. 39–43. Forrás: <https://www.karpmamandramatriangle.com/pdf/DramaTriangle.pdf> (Letöltve: 2024. 08. 11.), VELKEY Ferenc: Szabad György autobiográfiái. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 468–480.

DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.5>

Karpman-féle traumaháromszög (áldozat, elkövető, megmentő) alkalmazása.

Visszaemlékezését követve áttekintem életpályája 1924 és 1969 közötti csomópontjait. Bemutatom az indoktrináció és az ellenkánonképzés álláspontjainak ütközését akadémiai doktori vitáján. Rekonstruálom és értelmezem 1956 utáni első közéleti állásfoglalásait és szerepfelfogását (1973, 1974), illetve a kapcsolatot névválasztása és szerepfelfogása között.

Az 1968/69-es tanévtől másfél évtizedig Szabad György tanítványa voltam. Számos tanítványának egyike. Kapcsolatunk a hatvanas-hetvenes évek fordulóján túlmutatott a *mester-tanítvány* szerepein a *választott apa-választott fiú* irányába. Ő hívta fel a figyelmemet Bibó István zsidókérdés-tanulmányára.

Életrajz és pályakép (1924–1969)

Családi háttér

Szabad György Schwartz György néven kétgyerekes család ifjabbik tagjaként született az akkor már Romániához csatolt Aradon. Édesapja Schwartz Imre (Elek, 1892 – Budapest, 1941) bőrnagykereskedő, édesanyja Blantz Erzsébet (Elek, 1898 – Budapest, 1988), nővére Szathmáry Éva (Arad, 1922 – Budapest, 2004) orvos.

Anyai dédapját, Steiner Gábort (Székesfehérvár, 1841 – Hódmezővásárhely, 1935) gyerekként még ismerte. Anyai nagyapja és nagyanyja, Blantz Mór és Steiner Hermina (majd Steiner Hermina halála után Blantz Mór második felesége, Spitzer Róza) a Gyula szomszédságában fekvő Eleken laktak. A nagyapa falusi vaskereskedő volt, a nagymama olvasmányjegyzetei között Schiller, Eötvös, Madách és Jean Paul Richter nevére bukkantunk.

A Blantzok ősei francia zsidók voltak (Blanc), akik feltehetően az 1598-as nantes-i ediktum visszavonása után hagyták el Franciaországot a 17. század végén. Szeged városa a 18. században közülük két szücsmestert fogadott be. Az ő leszármazottaik



A Schwartz-család. Szülők: Schwartz Imre, Schwartz Imréné, Blantz Erzsébet. Gyermekük: Schwartz György és Ágnes. Budapest, 1934.

Forrás: a család tulajdona

Orosházán, majd Hódmezővásárhelyen bukkantak fel, ott találkoztak és házasodtak össze a Steiner családdal.

A leszármazottak közül a felfelé ívelő és kikeresztelkedett ágat Blantz Vilmos pályája képviselte. Ő 1848-ban önkéntes, 1849-ben honvéd hadnagy, Világos után büntetőszázadba sorozott közlegény volt. Később katolizált, hadnagy, majd csapattiszt lett, a millennium alkalmából nemességet kapott, s a 20. század elején tábornokként halt meg.

A család másik ágát zsidó polgárok és értelmiségiek kereskedő, orvos, tanítónő, tanár és ügyvéd pályára lépett tagjai képviselték. Blantz Mór beszélt németül és franciául, tudott zongorázni, házának egész berendezése a kis- és középnemesség lakáskultúráját idézte, könyvei a korabeli ízlésvilágot képviselték, a 19. századi klasszikusokat, Eötvös Károlyt, a vasárnapi mellékletet, a *Borsszem Jankót*, a *Pesti Napló* és a *Világ* képes mellékleteit.

„[O]lyan szellemi igény jellemezte, amely átsugárzott gyermekeire, akik között ott volt édesanyám is. Szerény anyagi körülmények között éltek, de szomjazták a kultúrát, amit talán a társadalmi emelkedés vagy visszajutás eszközeinek tartottak. [F]elnövő nagybátyáim érdeklődésének megfelelően e falusi polcokon megjelent a *Nyugat* is. Édesanyám és testvérei a hódmezővásárhelyi könyvtárból és egyik nagybátyjuk, a Steinerről magyarosított Sándor Jenő könyvtárból látták el magukat könyvekkel. A nyári szünetekben pedig kölcsönkönyvtárba iratkoztak, és ládában kölcsönöztek könyveket Aradról.”²

A hódmezővásárhelyi nagy-nagybácsi, Sándor Jenő a tízes évek elején a helyi értelmiségi lap, a népi plebejus, polgári liberális és demokratikus irányzatok találkozhelyét jelentő *Jövendő* egyik szerkesztője volt. A Függetlenségi Párt Károlyi-szárnyával, Nagy György Köztársasági Pártjával és a polgári radikálisokkal voltak személyes kapcsolatai. Nagymamájának bátyja, Ormos Ede ügyvéd, agrárszocialista, majd szociáldemokrata újságíró volt, akit 1944-ben a német megszállók elhurcoltak.³



Testvérek. Schwartz Éva és György. Budapest, 1937.

Forrás: a család tulajdona

² SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel.* (Tények és Tanúk) Magvető Kiadó, Budapest, 2017. 23., 25. Köszönöm Szabad Júlia Annának az anyai dédapa és nagymama adatainak azonosítását.

³ Vö. SZABAD György: Nagy György, a leghívebb republikánus. *Tiszatáj*, 1991/10. 54–57.; Spitzer Arnold Ede / Ormos Ede (Hódmezővásárhely, 1873 – Németország, 1944) ügyvéd, újságíró, író, szerkesztő, szociográfus, történész, költő. Fő művei: *A szocializmusról, különös tekintettel a hódmezővásárhelyi munkáskérdésre.* Hódmezővásárhelyi Nyomda, Hódmezővásárhely, 1896; *1894. április 22. A hódmezővásárhelyi munkás zendülés.* Közoktatásügyi Népbiztosság, Budapest, 1919; *A tanyától a városig.* (Modern Könyvtár) Athenaeum, Budapest, 1919; *A földosztás. 1919. évi XVIII. néptörvény a földművelő nép földhöz juttatá-*

Egyik nagybátyja, Blantz Béla kivételes teljesítménye alapján a hódmezővásárhelyi református gimnázium önképzőköri elnöke, az első világháborúban frontkatoná, 1919-ben a román megszállókkal szemben ellenálló volt, akit 1945 elején zsidóként meggyilkoltak. Másik nagybátyja, Blancz Jenő a numerus clausus miatt nem járhatott Magyarországon egyetemre, Padovában végzett kiváló eredménnyel,⁴ nagy ígéret volt, aki egyaránt elhatárolódott a marxizmustól és a fasizmustól. Hazatérése után – korai haláláig – a Polgári Demokrata Párt ifjúsági szervezetének főtítkáráként tevékenykedett. Harmadik nagybátyja, Blantz Sándor a zsidótörvények és édesapja anyagi lehetőségei beszűkülése miatt nem mehetett egyetemre, tisztviselő volt, behívták munkaszolgálatra, és 1943-ban a Don-kanyar egyik aknamezőjén meghalt.⁵

Schwartz György az elemi iskola első két osztályát Aradon, Marosvásárhelyen, majd Kolozsváron végezte. Az iskolában a



Anya és fia.

Özv. Schwartz Imréné, Blantz Erzsébet és Schwartz György, Budapest, 1941.

Forrás: a család tulajdona.

tanítás ugyan hivatalosan két tannyelvű volt, de Marosvásárhelyen és Kolozsváron a román volt a meghatározó, ezért otthon az édesanya két gyermekét Magyarországról átcsempészett tankönyvekből tanította. A kisfiúnak Magyarországról az első élményeit az aradi kivégzettek emlékoszlopa, korán megtanult versek, a nagyszülők házában látott képek,

sáról. Wodianer, Budapest, 1919; *Mi okozta Magyarország szétbomlását?* Jászi Oszkár előszavával. Julius Fischer, Wien, 1921.

⁴ Lásd erről KELEMEN Ágnes Katalin: Peregrináció, emigráció, száműzetés. A két világháború közötti magyar diákvándorlás és a numerus clausus összefüggései. *Múltunk*, 2018/4. 4–31.

⁵ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 28–29. – Első monográfiáját nagybátyjai, Blantz Béla, Blancz Jenő és Blantz Sándor emlékének ajánlotta. SZABAD György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1957. 3.

olvasmányok – így Eötvös Károly *Aki örökké bujdosott* című műve és első folyamatosan elolvasott gyerekregénye Dörmögő Dömötör Nagy-Magyarországon tett utazásáról, Sebők Zsigmond tollából – alkották.⁶

A Schwartz család a *Pesti Naplót*, a *8 Órai Újságot*, *Az Újságot* és az *Esti Kurírt* járatta, és Rassay Károly pártjával, a Nemzeti Szabadelvű Párttal (1935-től Polgári Szabadságpárt) rokonszenvezett.⁷

Kétszeres kisebbségben (1924–1932)

„[É]desapám [...] Trianon után is megőrizte magyar állampolgárságát. Erre jogi lehetőséget az adott, hogy a határ innenső oldalán született. Így illetősége címén módja volt eldönteni, felveszi-e a román állampolgárságot, ez ugyanis a román oldalra kerültek számára akkor volt kötelező, ha ott is születtek. Ő megtartotta magyar állampolgárságát, s ebből konfliktusaink is származtak. Idegen állampolgároknak számítottunk és rendszerezen a Siguranțan, a román rendőrségen kellett meghosszabbítanunk tartózkodási engedélyünket. Az alkalmi nehézségek nagyon erős konfliktusba torkolltak. Édesapám, aki szakemberként a meggyesfalvi börtény igazgatói tisztségét nyerte el, egy bukaresti utazás alkalmával terrortámadás áldozata lett. A nyílt pályán vasgárdisták állították meg a vonatot, és igazoltatták az utasokat. Apám magyar útlevéllal igazolta magát, de az útlevéllől kitesztett, hogy nemcsak magyar, hanem zsidó vallású is. Ez a vasgárdisták számára kettős »örömet« jelentett. Vasrudakkal úgy ellátták a bajját, hogy amikor a vonatról ledobták, azt hitték, halott. Parasztok találták meg, és szekéren szállították be a brassói szanatóriumba, ahol hosszú lábadozás, elég súlyos utókövetkezmények nyomán sem jött teljesen rendbe.»⁸

⁶ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 30–31.

⁷ Vö. SZABAD György: Egy polgári demokrata centenáriumán. Emlékezés Rupert Rezsőre. *Kritika*, 1980/9. 16.

⁸ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 19–20. Vö. VELKEY Ferenc: I. m.; CSORBA László: Szereplő és visszatekintő – egy szövegtípusról jegyzetkészítés közben. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 481–487. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.6> Lásd még: MISKOLCZY Ambrus: *A Vasgárda (1927–1937). Antiszemitizmus, mitológia, vallás*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2015; Uő: *A Vasgárda II. (1937–1964). Antiszemitizmus, mitológia, vallás*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2019.

Blantz Erzsébet döntése vetett véget ennek a helyzetnek: a család 1932-ben Romániából áttelepült Magyarországra.

Az apa öngyilkossága (1941)

Schwartz Imrét a bántalmazás fizikailag és lelkileg nagyon megviselte. 1941-ben, a harmadik zsidótörvény elfogadása idején öngyilkos lett. Az édesanya elvesztette férjét, két gyermeke apa nélkül maradt. Schwartz György ekkor tizenhét éves volt.

„Édesapám magyarként szenvedte meg a kisebbségi sorsot Erdélyben. Nagyon keményen. Magyarként települt haza is. És öszseroppant, amikor azon a Magyarországon, amelyhez való tartozását nem kevés kockázat árán is megőrizte, a zsidótörvények egyszerre másodrangú állampolgárrá fokozták le. Egy konfliktus során, amely ugyan veszélyt nem, csak megaláztatást hozott a számára, öngyilkos lett és meghalt 1941-ben.”⁹

Gimnazista, majd kertésztanonc (1941–1943)

Szabad György az interjúban gimnáziumi tanárai közül Vajthó László és Kardos Tibor irodalomtörténészekről, osztálytársai közül pedig a munkaszolgálatosként elhunyt Rév Tamás Gáborról és a költő-irodalomtörténész Rába Györgyről mint nagyon ösztönzőkről emlékezett meg.¹⁰ A Fővárosi Könyvtár Corvin téri

⁹ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 29.; SZABADNÉ SUJÁN Andrea: Szabad György életrajza. In: GERŐ András (szerk.): *A polgári Magyarországról. Emlékkötet Szabad György tiszteletére.* Közép- és Kelet-Európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2016. 359–366., különösen 360–361. Köszönöm Szabad Júlia Anna felvilágosítását, pontosítását.

¹⁰ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 34–35. Vö. *Diákjaink 1908-tól*: https://www.berzsényi.hu/index.php?id=6&id_a=20 (Letöltve: 2024. 08. 10.). Lásd még: RÁBA György: A puska részei. *Jelenkor*, 1992/7–8. 579–588.; BAK M. János: Tizenkét lipótvárosi berzsényista életútja és családja. Emlékek, emlékezősek. *Múlt és Jövő*, 2012/1. 39–81. – Mindkét írásra Fenyves Katalin tanulmányában bukkantam: FENYVES Katalin: Zsidó B osztályok a Budapesti VI. Kerületi Magyar Királyi Állami Kölcsey Ferenc Gimnáziumban, avagy... In: BOLGÁR Dániel–FENYVES Katalin–VÉR Eszter Virág (szerk.): *Egy polgár emlékkönyvébe. Tanulmányok a 66 éves Gerő András tiszteletére.* KIR Bt., Budapest, 2019. 233–266., 257., 259.

fiókjának az olvasója volt, de szakkönyvtárba is járt, elsőként a Mezőgazdasági Múzeuméba. A történelem, a szociológia és a politológia érdekelte. A népi írók műveit (a *Viharsaroktól* a *Cifra nyomorúságig*) Blantz Bélától megkapta. Ezekben az években José Ortega y Gassetet (*A tömegek lázadása, A szerelemről; Korunk feladata*), Wilhelm Röpkrét (*A harmadik út: korunk társadalmi válsága*) és Richard Coudenhove-Kalergit (*Totális állam, totális ember*) olvasott.¹¹

Schwartz György 1942-ben érettségizett a Berzsényi Dániel Gimnáziumban.¹² Mivel a zsidótörvények miatt nem mehetett egyetemre, 1942–1943-ban a Magyar Zsidó Kézmű- és Földművelési Egyesület kőbányai, Keresztúri úti kertésztelepén kertésztanonc lett.¹³

Munkaszolgálat, szökés, bujkálás (1944)

Schwartz György 1944. március 19., a német megszállás után munkaszolgálatos volt. A Bükkben erdőirtáson dolgozott, Rákosrendezőn romeltakarítást végzett. 1944. október 15-én megszökött a munkásszázadból, és Blantz Sándorné Kozlik Margitnál (1909–1957), meggyilkolt anyai nagybátyja özvegyénél bujkált az újlipótvárosi Hollán Ernő utca 37.-ben.¹⁴ A felszabadulás után elvitték az oroszok – onnan is sikerült megszöknie.¹⁵

¹¹ Vö. SZABAD György: Egy polgári demokrata centenáriumán. Emlékezés Rupert Rezsőre. *Kritika*, 1980/9. 16.; Uő: A Habsburg-birodalom körbonctani lelete. Jászi Oszkár: A Habsburg-birodalom felbomlása. *Kortárs*, 1983/11. 1819–1824.; Uő: Történelmi üttévesztésünk értelmezője. Bibó István válogatott tanulmányai. *Kortárs*, 1986/11. 147–152.; Uő: Jászi Oszkár újratemetésén. In: LITVÁN György (szerk.): *Jászi Oszkár hazatérése*. Társadalomtudományi Társaság, Budapest, 1996. 27.

¹² https://www.berzsényi.hu/index.php?id=6&id_a=20 (Letöltve: 2024. 08. 10.). Vö. SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 34–35.

¹³ SZABADNÉ SUJÁN Andrea: I. m. 360–361.

¹⁴ A rendszerváltás után a Hollán Ernő utcai ház falára emléktáblát helyeztett, amelyen nagynénje emberségét és bátorságát örököltette meg. Köszönöm Szabad Júlia Anna pontosító felvilágosítását.

¹⁵ SZABADNÉ SUJÁN Andrea: I. m. 360–361.; SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 29.

„A szó szoros értelmében hős lelkű édesanyámnak köszönhető, hogy mi át tudtuk vészelni ezt a megrázkódtatást. Neki és a Don-kanyarban odaveszett nagybátyám keresztény feleségének köszönhető, hogy 1944 embervadászatát túléljük. Magam munkaszolgálatosként, majd rövid ideig, de annál fenyegetettebben, orosz fogolyként estem át megpróbáltatásokon. Mindkét helyzetből kalandos szökéssel menekültem...”¹⁶

Házasság, névválasztás (1945)

1945-ben nevet változtatott és megházasodott. Nevét Schwartz Györgyről Szabad Györgyre magyarosította. Névválasztása tudatos volt, életprogramot jelentett. Felesége, Szabad Györgyné Szegő Judit (1923 – Budapest, 2003) a vészkorszak túlélője volt.

Szabad 1945-ben belépett a Független Kisgazdapártba, amelyből Sulyok Dezső kizárásakor, 1946 tavaszán kilépett. Néhány évig Nagykőrös és Tiszakécske környékén, felesége földjén gazdálkodott, s közben Budapesten egyetemi tanulmányokat folytatott.¹⁷

Az ötvenes években feleségével Budapesten a Szemere utcában bérlakásban, a hatvanas-hetvenes években a Rippl-Rónai utcában egy kis saját lakásban lakott.

Gazdálkodó, egyetemista, aspiráns, oktató (1945–1954)

Egyetemi tanulmányait – a gazdálkodás mellett (addig, amíg a kényszerítő körülmények miatt a földet fel kellett ajánlani az államnak) – 1945-től 1949-ig végezte a Pázmány Péter Tudományegyetemen, majd 1949-től 1950-ig annak jogutódján, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Amíg lehetett, szabad bölcsész volt, és Domanovszky Sándor, Hajnal István, valamint Kosáry Domokos óráit látogatta. 1948–1949-ben, amikor szakosodnia kellett, a történelmet, a könyvtárt és a társadalomtudományt választotta. 1949 nyarán – Varga Jánossal, Várkonyi

¹⁶ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 29.

¹⁷ Uo. 37–41.

Ágnessel és másokkal együtt – levéltári előkészítő tanfolyamra járt, majd a történelem mellett levéltár szakos egyetemista lett.¹⁸

Ott Szentpétery Imre, Borsa Iván, Sinkovics István és Lederer Emma tanította. Tanulmányait 1950-ben fejezte be. Szakdolgozatának – *Agrárszegénységünk és a magyar mezőgazdaság munkaerő-szükséglete 1849–1867 között* – nem volt konzulense, csak bírálója. Mód Aladár bírálta el, akivel akkor találkozott először. Amikor elvégezte az egyetemet, már egy éve gyakornok volt a Magyar Országos Levéltárban. 1951-től 1954-ig az ELTE-n aspiráns volt, 1954-től az ELTE adjunktusa, 1956-tól docense. Felesége, Szegő Judit az Országos Széchényi Könyvtárban dolgozott.¹⁹

Az Országos Levéltárban sokat tanult Paulinyi Oszkártól, s bár nem volt tanítványa, monográfiája opponensétől és lektorától, Szabó Istvántól. Pályatársai közül Varga Jánossal, R. Várkonyi Ágnessel és Vörös Károllyal jó szakmai kapcsolatban volt.²⁰ Rába Györgyhez pedig szoros barátság fűzte.

¹⁸ Uo. 42. Vö. HERZKA Ferenc (szerk.): *R. Várkonyi Ágnes történeisz.* (Nők a tudományban) Medicina Könyvkiadó Zrt., Budapest, 2011. 28–29. Ó Kumorovitz Bernát, Szentpétery Imre, Maksay Ferenc, Spira György és Lederer Emma nevet sorolta fel a tanárok között, évfolyamtársakként Benczédi Lászlót, Kubinyi Andrást, Purjesz Istvánt, Péter Lászlót, Szűcs Jenőt, Varga Jánost, Vincze Editet, Vörös Antalt említette meg. Ebből úgy tűnik, hogy Szabad György egy évvel előbb kezdte a kurzust, mint Varga János és R. Várkonyi Ágnes.

¹⁹ SZABAD György: Paulinyi Oszkár (1899–1982) tudományos munkásságáról. *Történelmi Szemle*, 1984/3. 505–507.; Uó: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 37–62.

²⁰ SZABAD György: Szabó István köszöntése. *Kortárs*, 1968/7. 1171–1172.; Uó: Szabó István (1898–1969). *Századok*, 1970/2. 516–518.; Uó: Szabó István a felszabaduló jobbágság földtulajdonlási igényéről. In: RÁCZ István (szerk.): *Szabó István emlékkönyv*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 1998. 302–309.; OROSZ István: Szabó István és Szabad György történetirői kapcsolatáról. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetirői munkássága*. Ráció Kiadó, Budapest, 2018. 34–40.; ERŐS Vilmos: Egy „polgári” történész viszontagságai az 1950-es, 1960-as években. *Múltunk*, 2020/4. 106–130.; SZABAD György: R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. *Századok*, 1963/1. 191–196.; VARGA János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban* című monográfiájának (Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971) Szabad volt a lektora.

Agrártörténeti monográfia (1955)

Amikor Szabad György kandidátusi értekezését írta, melyet 1955-ben védett meg, a társadalmi formációk (ősközösség, rabszolgatartó, feudális, kapitalista, kommunista társadalom) *ötosztatú* sztálini sémája, az osztályharc, a forradalom és a forradalmi erőszak marxi–lenini–sztálini értelmezésének illusztrálása volt a totalitárius pártállam ideológiai elvárása.

1963-ban az eredeti tőkefelhalmozás tételét egy bő évtizeddel korábbi adaptálója, Pach Zsigmond Pál az elkanyarodás, a második jobbágyság és a porosz utas fejlődés téziseivel váltotta fel.²¹ Szabad első monográfiája az eredeti tőkefelhalmozás tételének illusztrálásával szemben a Domanovszky-iskola uradalomtörténeti irányvonalának folytatása és meghaladása volt.²² Akkori tanítványai – Kecskeméti Károly visszaemlékezése szerint – szakdolgozati témaként uradalomtörténeteket dolgoztak fel.²³

1956

Szabad György soha nem volt az állampárt tagja. Hallgatói mint igényes tanárt és kiváló előadót tartották számon. A Kolhoz Kör, amelyet Molnár József szervezett, és negyven-ötven tagja volt, 1956. március 15. előestéjén illegális összejövetelt tartott, ahová meghívták Szabadot. Visszaemlékezése szerint Molnáron kívül jelen volt I. Tóth Zoltán, a Történettudományi Kar dékán-

²¹ PACH Zsigmond Pál: *Nyugat-európai és magyarországi agrárfejlődés a XV–XVII. században*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1963. – Pach Zsigmond Pál elkanyarodás és röghöz kötés tételét Varga János szembesítette a forrásokkal: VARGA János: *A jobbágyrendszer a feudalizmus kései évszázadaiban. 1556–1767*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

²² Az értekezés opponensei Pach Zsigmond Pál és Szabó István voltak. Szabó István lektorálta a monográfiát. Lásd még: KAPOSZI Zoltán: A nagybirtok-átalakulás strukturális kérdései Szabad György „A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra” című munkájában. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 15–33.; Továbbá: SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 55–62.

²³ Kecskeméti Károly szóbeli közlése. Vö. Uó: *Tök község parasztsága az Urbáriumtól az úrbéri perek végéig, 1770–1879*. Petőfi Emlékkönyvtár és Művelődési Ház, Tök, 2009.

ja, Varga János dékánhelyettes, Hegedűs Viktor (I. Tóth aspiránsa) és Szabad több hallgatója.²⁴ A Kolhoz Körhöz tartozott – mások mellett – még a Szabad-tanítvány Kecskeméti Károly és Trencsényi-Waldapfel Imre idősebb fia, Trencsényi Imre is.²⁵ I. Tóth Zoltán és Szabad ezután rendszeresen együtt ebédeltek és beszélgettek. I. Tóth Szabadot a Magyar Történelmi Társulat Budapesti Tagozata titkárának kérte föl. Szabad részt vett a Petőfi Kör ülésein, Rajk László és társai október 6-i újratemetésén és az október 23-i tüntetésen. Ott volt a Bem-szobornál és a Kossuth téren. A forradalom napjaiban Bolla Ilona javaslatára az Oktatók Ideiglenes Forradalmi Bizottsága tagjának, november 4-e után pedig Pais Dezső felkérésére az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság titkárának választották meg. A kádári restauráció idején, „a megpróbáltatás éveiben” érezhetően megfigyelték. Siklós András, a tanszék akkori vezetője, Szabad főnöke és több meg nem nevezett párttag oktató folyamatos politikai nyomás alá helyezte, ezért előadásairól gyorsírásos jegyzeteket készített. Kniezsa István dékán védte, a nagy tekintélyű Pais Dezső pedig erkölcsileg támogatta. Az is nyilván számított, hogy 1957-ben jelent meg monográfiája, kandidátusi értekezésének könyvvé fejlesztett változata.²⁶

²⁴ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 63. Vö. ZSEBÓK Csaba-NAGY ERVIN-BENCE Lajos: *Tiszta szívvel 1956-ban. A „Kolhoz Kör”: a forradalom (egyik) szellemi előkészítője.* Oikosz Alapítvány, Dunakeszi, 2019. Lásd még: SZABAD György: Molnár József (1930–1974). *Agrártörténeti Szemle*, 1975/3–4. 534–535.; Uő: Varga János köszöntése. *Magyar Nemzet*, 1987. március 6.; Uő: Emléksorok Molnár Józsefről. *Rédei Hírek*, 1991/12. 3–4.; Uő: I. Tóth Zoltán (1911–1956). *Magyar Szemle*, 2007/1–2. 39–42.; Uő: Varga János (1927–2008). *Magyar Tudomány*, 2008/12. 1540–1541.; Uő: A halhatatlan történész hagyatéka. *Magyar Nemzet*, 2008. január 25. – I. Tóth Zoltán szobrának felállítását Szabad György kezdeményezte. Forrás: https://www.kozterkep.hu/2716/1_Toht_Zoltan_akademiai_56_os_emlek_Budapest_2006.html (Letöltve: 2024. 08. 12.).

²⁵ Kecskeméti Károly és Trencsényi Balázs szóbeli közlése. Vö. KECSKEMÉTI Károly: I. m. Bevezetés.

²⁶ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 63–86.

Szabad György és a Szabad-iskola



A történész diákkör kirándulása Debrecenbe, 1974. április.

A képen szereplők: hátsó sor balról jobbra: Szabad György, Erdődy Gábor, Wellmann Nóra, Gyáni Gábor, Pajkossy Gábor; középső sor: Bakcsi Erzsébet, Cservényi Magdolna, Csorba Csilla, Kerényi Péter; első sor: Szabolcs Júlia, Rieger Edina, Szekeres Zsuzsanna, Kőrösi Ilona.

Forrás: a család tulajdona

Egyetemi előadásait az 1790 és 1849 közötti magyar történelemlről, speciális kollégiumait, szemináriumait és levéltári demonstrációit tematikus kérdésekről és esetfeldolgozásokból tartotta, miként szakdolgozati és egyetemi doktori témajavaslatait, szakdolgozat-vezetéseit és konzultációit is. Igényes előadásai nagy népszerűségnek örvendtek, és hallgatói számára szakmai, értékrendszerbeli, előadói és viselkedési mintát jelentettek. Szemináriumai a történeti kutatómunka feltételeinek, készségeinek és technikájának elsajátítására irányultak az egyéni feladatmegoldás, annak közös megvitatása, a csoportdinamika és a személyre szabott figyelem együttes segítségével.²⁷

²⁷ Hős János: Szabad György meghirdetett egyetemi órái, 1953–1990. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 271–284.

Szemináriumain a részvételt előzetes írásbeli jelentkezéshez kötötte, és a létszámot maximálta. Mégis olyan túljelentkezés volt, hogy előfordult, hogy hallgatói kérésére más időpontot nem találva szombat reggelre hirdette meg óráját.²⁸

Egyetemi és Eötvös kollégiumi órái, szakkollégiumai a továbbképzés formái voltak, ahol szakmai ismereteket és tapasztalatokat osztott meg fiatalabb kollégáival. Az Országos Levéltárban és a Pest Megyei Levéltárban tartott levéltári demonstrációi pedig sokak számára az első találkozást jelentették a kéziratos forrással. Olyan személyes élményt, amelynek motiváló ereje meghatározó volt. Akiket érdeklődőknek és tehetségeseknek látott, azoknak szakdolgozati témákat javasolt, és mindenki számára nyitva álló heti konzultációin segített abban, hogy a diákok témájukat önállóan fel tudják dolgozni. A szakdolgozatokról és a doktori értekezésekről igényes (alapos, lelkiismeretes, tárgyilagos és kritikus), a forrás és irodalom felhasználásától a téma feldolgozásának tartalmi, szerkezeti és stiláris értékeléséig terjedő írásbeli véleményt készített, amelyből egy példányt leadott a dékáni hivatalnak, egyet pedig átadott az értekezés szerzőjének. Tanítványaival államvizsgájuk után kezdeményezte, hogy tegezzenek egymást. A mintaadó mester–tanítvány viszony nyomán a tanítványok között is kollegiális és baráti kapcsolatok szövődtek, illetve a már kialakult kollegiális és baráti kapcsolatok megerősödtek. Soha nem volt tanszékvezető, tanárként semmiféle hatalmi pozíciója sem volt: nem rendelkezett pénzek és státuszok felett. Amit nyújtott, az tudás, figyelem, szellemi és erkölcsi példa, egyéni és közösségi értékelési és magatartásminta volt. Erre épült a nemzedékeken átívelő Szabad-iskola.²⁹

²⁸ Ezt az információt Karsai Lászlónak köszönöm.

²⁹ DÉNES Iván Zoltán: *Emlékeim Szabad Gyögyről. Élet és Irodalom*, 2015. december 4. 8. Vö. GERŐ András (szerk.): *A polgári átalakulásért. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány*, Budapest, 2016. 83–356.; VELKEY Ferenc: I. m.; CSORBA László: I. m. – Tanítványai közül a tisztelgő kötetekben szerepeltek: Borsi-Kálmán Béla, Csorba László, Dénes Iván Zoltán, Dobszay Tamás, Dóka Klára, E. Csorba Csilla, Erdmann Gyula, Erdődy Gábor, Fónagy Zoltán, Frank Tibor, Fülöp Éva Mária, Gergely András, Gerő András, Heiszler Vilmos, J. Ujváry Zsuzsa, Jeszenszky Géza, Kovács István, Melczer Tibor, Miskolczy Ambrus, Pajkossy Gábor, Pálmány Béla, Ress Imre, Ring Éva, Rosdy Pál.

Szabad György számos tanulmányt, két nagymonográfiát, egy kismonográfiát, egy, a forrásbemutató és a feldolgozás háttérén elhelyezhető könyvet írt, és annak nyomán két szemelvénygyűjteményt, a kétkötetes *Magyarország története* 1849 és 1890 közötti részének, az egyetemi tankönyv és a tízkötetes szintézis neoabszolutizmus/önkényuralom korabeli részének a szerzője volt. Tanulmányait nem gyűjtötte össze és nem adta ki tanulmánykötetekben.³⁰ Azt csak jóval halála után tették meg mások.

A Molnár Erik-vita

1956 után a pártállam ideológusai megváltoztatták a marxista-leninista értelmezési keret kánonját. Molnár Erik (Szabó Ervint követve) felülírta a *népi = haladó, népi = nemzeti, nemzeti, tehát haladó* – Szűcs Jenő által feltárt – szillogizmusát és Révai József tételét a kettős lelkű középnemesség polgári funkciójáról. Előfeltevése, a *haladó, tehát nem nemzeti* alapján a Habsburg-abszolutizmust és Birodalmat haladónak, a magyar nemesiséget feudálisnak, a rendi nemesi függetlenségi harcokat pedig szeparatistának és reakciónak minősítette.³¹ Molnár Erik és a

³⁰ SZABAD György: *A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom...* I. m.; Uó: *Forradalom és kiegyezés válaszüttján (1860–61)*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967; Uó: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth Kiadó–Helikon Kiadó, Budapest, 1977; Uó: *Miért halt meg Teleki László?* Helikon Kiadó, Budapest, 1985. A továbbiakra lásd: PAJKOSSY Gábor: Szabad György szakirodalmi munkássága (1951–1983). In: DÉNES Iván Zoltán–GERGELY András–PAJKOSSY Gábor (szerk.): *A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest, 1984. 463–480.; KULCSÁR Erzsébet–SZABAD Júlia–SZABADNÉ SUJÁN Andrea: Szabad György történeti munkáinak bibliográfiája. In: GERÓ András (szerk.): I. m. 369–395. Lásd még: MIRU György: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai*. (Eszmetörténeti Könyvtár 15.) Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011; Uó: Szabad György Kossuth-értelmezése. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 143–167.; Uó: Szabad György és a magyar történetírás függetlenségi paradigmája. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 437–445. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.2>

³¹ LACKÓ Miklós: Molnár Erik és a 60-as évek történelem-vitája, *Századok*, 2008/6. 1483–1536. Vö. ANATOL LIEVEN: *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path of Independence*. Yale University Press, New Haven–London, 1994; JAMES MARK: *The Unfinished Revolution. Making Sense of the*



Szabad György, 1961.

Forrás: a család tulajdona

nézetei körül kialakult vita számos tabut tört meg, ami megnyitotta az utat a korábbi sémáktól kevésbé terhelt kutatások előtt. Molnár Erik merev történelemfelfogása – amelyet (a balti szovjetkötársaságokban alkalmazott nomenklatúracsere és antinacionalista kampány után) az 56-os forradalom örökségével szemben fogalmazott újra és emelhetett a Kádárrendszer történettudományi kánonjává – ugyanakkor új tabukat hozott létre. Ezek közé tartozott a nemzeti örendelkezés, a nemzetépítés és a nemzeti függetlenség, amelyeket nem önértéknek,

hanem a társadalmi haladás eszközeinek, többnyire akadályának, hátráltatójának minősített.

Indoktrináció és ellenkánonképzés ütközése (1969)

1969. október 11-én az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán – a Kommunista Ifjúsági Szövetség keretei között, ám annak pártállami jellegével szembenálló, akkor már fél éve kibontakozásnak indult – ezeröttszáz tagot kétszázötvennyolc küldöttel képviselő demokratikus egyetemista diákmozgalom kari gyűlést tartott. A diákmozgalmat Magyarországon 1956 óta nem tapasztalt reformvágy, szellemi pezsgés, politikai dinamizmus és autonómia jellemezte. Ám a kari gyűlést a fel-

sőbb pártszervezetek egyetértésével Székely György dékán annak nyitónapján berekesztette, ami a demokratikus diákmozgalom, „a magyar 68” felszámolásának kezdetét jelentette.³²

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának akkori, Pesti Barnabás utcai (ma Piarista köz) épülete és a Magyar Tudományos Akadémia Roosevelttel (ma Széchenyi) téri palotája négy villamosmegállónyira volt egymástól. Tizenhat nappal a kari gyűlés betiltása után a pártállam által kontrollált Magyar Tudományos Akadémián egy akadémiai doktori értekezés vitája zajlott le. Olyan, amely a pártállami kereteket feszegette. Ebben a fejezetben a szokatlan és a korban példátlan vita lefolyását, dinamikáját, álláspontjait, az álláspontok ütközéseit, előfeltevéseit és értelmezési kereteit rekonstruálom, elemzem és értelmezem az Akadémiai Levéltárban található jegyzőkönyv alapján. Azért, hogy az ideológiai indoktrináció és az ellenkánonképzési kísérlet ritualizált keretek közötti ütközéseit feltárhassam.³³

Botrány a ceremónián

1969. október 27-én reggel 9 órai kezdettel – Mód Aladár elnöklésével – került sor Szabad György akadémiai doktori védésére a Magyar Tudományos Akadémia felolvasótermében. A jegyzőkönyv később közreadott kivonata szabályos, megszokott,

³² DÉNES Iván Zoltán: Diákmozgalom Budapesten, 1969. In: Uó: *Szabadság – közösség. Programok és értelmezések*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008. 239–259.; TÁBOR Ádám: Adalékok az 1969-es bölcsész-kari diákmozgalomhoz. *Élet és Irodalom*, 2008. augusztus 22. 2.; GERGELY Ferenc: *KISZ. A Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség története 1957–1989*. Holnap Kiadó, Budapest, 2008; APOR Péter: Az alternatív demokrácia nyomorúsága. Ideológia, politikai nyelv és az ellenzékiesség lehetőségei Magyarországon, 1968–1973. *Történelmi Szemle*, 2017/4. 591–604.; RAINER M. János: *Hatvannyolcas tavasz a bölcsészkaron – 1969-ben*. Kézirat. (Megjelenés előtt.)

³³ Vö. GYÁNI Gábor: Kánon, ellenkánon, politikai megfelelés. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A magyar történetírás kánonjai*. Ráció Kiadó, Budapest, 2015. 19–39.; RÁCZ Sándor: A nemzeti történelem dekanonizációja és a politikai közösség rekonstrukciója. Uo. 66–84.; GERGELY András: Kísérlet mesterebeszélés megalkotására: a „tíz-kötetes” Magyarország története. Uo. 206–213.; GYÁNI Gábor: *A történelmi tudás*. Osiris Kiadó, Budapest, 2020.

rituális eseményt sejtetett.³⁴ Holott a védés szokatlan, sőt az akadémiai doktori védések sorában egyenesen példátlan volt. Szokatlan volt, mert Szabad György már megjelent politikatörténeti nagymonográfiáját, a *Forradalom és kiegyezés választútján (1860–61)* című – 1964-ben elkészült és 1967-ben publikált – vaskos könyvét nyújtotta be értekezéséként. Példátlan pedig azért volt, mert a jegyzőkönyv tanúsága szerint a védés két napig, tíz órán keresztül tartott. Ugyanis Lukács Lajos, számos vitában Szabad régi ellenfele obstrukcióval felérő hozzászólásával hosszú órákra megbénította az eljárást, ami miatt a védést el kellett napolni. A második napon pedig Siklós András, a kádári megtorlások idején Szabad főnöke, felszólalásában polgárinak, nem-marxistának minősítette az értekezést és szerzőjét, amivel megkérdőjelezte az egész minősítési eljárást, hiszen tudományos fokozatot csak marxista–leninista munka szerzőjének lehetett odaítélni.³⁵

Opponensi vélemények

Az értekezés opponensei Sótér István irodalomtörténész, Kovács Endre és Kosáry Domokos történészek voltak. A jelölt tudományos életrajzának ismertetése után az opponensek felolvasták egyértelműen pozitív opponensi véleményeiket, amit vita követte. Mindhárom opponens kiemelte és nagyra értékelte a monográfia tárgyilagosságát, adatgazdagságát és szakmai színvonalát.

Sótér István irodalomtörténész és író, Eötvös József monográfusa Szabad György művét a Világos utáni bő évtized irodalmi jelenségei és legnagyobb alkotói, Arany János, Madách Imre és Vajda János költészete szempontjából úttörő jelentőségűnek tar-

³⁴ MTA II. Osztály Közlemények 19, 1970. 149–150. Vö. Magyar Tudományos Akadémia Levéltára (MTAL). Jegyzőkönyv Szabad György „Forradalom és kiegyezés választútján” című doktori értekezésének 1969. október 27-én és 28-án megtartott megvédéséről. TMB 180/3. TMB 145-088/1969. (A továbbiakban *MTAL, Jegyzőkönyv.*) Jegyzőkönyv a bíráló bizottság zárt üléséről, Budapest, 1969. október 27/28/. 1–3.; Állásfoglalás doktori fokozat ügyében. Történelemtudományi Szakbizottság, Budapest, 1969. december 5.

³⁵ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 1–54.; Állásfoglalás.

totta és üdvözölte annak politikatörténeti megközelítését. Úgy látta, hogy költészetüket magyarázza, hogy míg 1848 előtt a haladás, a társadalmi kérdések felvetésével lehetett mozgósítani a nemzetet, a nemzeti ügy mellett, addig az önkényuralom korában a nemzet, a nemzeti ügy ébrentartásával lehetett fenntartani a haladás, a társadalmi demokratizmus igényét.³⁶

Kovács Endre történész, egyebek mellett *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak* című monográfia szerzője arra mutatott rá, hogy a monográfia az 1860–1861-es nemzeti ellenállás részletes, a küzdelem teljes spektrumát feltáró korrajzát nyújtja. Tanulsága, hogy a függetlenség iránti helytálláshoz nem társult arányos társadalmi és nemzetiségi program. Nemcsak a hazai politikában, hanem az emigrációban, így Kossuthnál sem. A nemzetiségi kérdés esetében azért, mert a politikusok és a politizáló közvélemény ragaszkodott az ország területi integritásához.³⁷

Kosáry Domokos, Szabad egykori tanára dicsérte az értekezés igényességét, anyaggazdagságát, vizsgálati módszereinek sokoldalúságát, magas szakmai színvonalát. Majd a monográfia anyaga alapján arra keresett választ, hogy miért tört meg az ellenállás lendülete. Úgy látta, hogy annak oka a nemesi politikában, a politizáló nagy többségben, s az azt meghatározó társadalmi osztály – politikát determináló – jellegében lehető fel.³⁸

Obstrukciós kísérlet: az indoktrináció számonkérése 1.

A közönség soraiból elsőként felszólaló Lukács Lajos, Szabad régi ellenfele a jegyzőkönyv tanúsága szerint ragaszkodott hozzá, hogy írásban elkészített hozzászólását teljes terjedelmében elmondja, s ahhoz reflexiókat is fűzzön.³⁹ Írásos hozzászólása

³⁶ SÓTER István: A történelem dilemmái. *Kritika*, 1970/1. 17–22.

³⁷ KOVÁCS Endre: A történelem válaszútján. *MTA II. Osztály Közlemények*, 1971/1–2. 91–102. Vö. Uő: *A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967.

³⁸ KOSÁRY Domokos: Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 337–344.

³⁹ *MTAL, Jegyzőkönyv*. 1–23.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26.

legalább kétszer olyan hosszú volt, mint egy opponensi vélemény. Szerteágazó mondanivalójában mindenekelőtt azt állította, hogy Szabad munkájának címe nem fedti annak tartalmát. A nemzeti ellenállás ugyanis nem volt forradalom, ám kiegyezés sem volt. Azáltal, hogy a hazai ellenállás nemzeti célokat követett, nem pedig a társadalmi haladásét, a politikai mozgalom jóval ellentmondásosabb volt, mint ahogy azt Szabad bemutatta. Az emigráció vezetése a felszabadító háború helyett a diplomáciát választotta, emiatt politikája más képet mutat, mint amilyennek Szabad ábrázolta. Mindezek mellett felrótta, hogy a munka számos forráskritikai kérdést vet fel, mert Szabad összefüggésükből kiragadva értelmezte az egyes dokumentumokat.⁴⁰

Lukács Lajos mondanivalójának a lényege az volt, hogy Szabad műve elfogult és torzító, mivel nem a marxista forradalomértelmezést követi, nem osztálytartalmukon méri a politikai és társadalmi mozgalmakat, és nem Marx és Engels Kossuth-kritikájára épít. Arra, amely szerint Kossuth mazziniánus kötődését bonapartizmussal váltotta fel. Felrótta Szabadnak, hogy Kossuth nem Garibaldi híve volt, hanem III. Napóleóné.⁴¹

Volt, amiben Lukács Lajos – feltehetően – Szabó Ervin Kossuth-képét, Marx *Herr Vogtján* alapuló *nemesi kiváltságörző politikus* értelmezését kérte számon Szabadon, ám döntően Révai József *következetlen forradalmár* Kossuth-képét hiányolta.⁴² Azt, aminek alapján 1952-ben két szerzőtársával, Mérei Gyulával és Spira Györggyel Kossuthról életrajzot tett közzé.⁴³ A bizottság és a közönség tagjai közül nyilván többen is tisztában voltak ezzel.

⁴⁰ MTAL, *Jegyzőkönyv*. 1–8.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26. Vö. MIRU György: Szabad György Kossuth-értelmezése. I. m. Különösen: Vita Lukács Lajossal, 148–151., továbbá a *Magyar Tudomány* Szabad György-különszáma: https://mersz.hu/hivatkozas/matud_322#matud_437 (Letöltve: 2024. 08. 13.).

⁴¹ MTAL, *Jegyzőkönyv*. 1–8.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26.

⁴² Vö. CSERNE Péter: Köznemesi felkelő vagy következetlen forradalmár? Szabó Ervin és Révai József Kossuth-értelmezései. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei.* (Eszmetörténeti Könyvtár 1.) Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 65–97.; LACKÓ Miklós: I. m.

⁴³ MÉREI Gyula–SPIRA György–LUKÁCS Lajos: *Kossuth Lajos. Rövid életrajz.* Művelt Nép, Budapest, 1952. Vö. HECKENAST Gusztáv–INCZE Miklós–KARÁCSONYI Béla–LUKÁCS Lajos–SPIRA György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés.* Művelt

Az értelmezési keret átértelmezései 1.

A termet 14 órakor át kellett adni, ezért Mód Aladár ismételen figyelmeztette a felszólalót a méltányosságra, az önkorlátozás szükségességére. Szabad György viszont többször is jelezte, hogy érdeklődéssel hallgatja Lukács Lajos hozzászólását. Lukács Lajos nem engedett az elnök kérésének, s korlátlan és korlátozatlan felszólalásával kelepcehelyzetet teremtett. Két kiút kínálkozott: az elnök hatalmi szóval belefojtja a szót, amivel támadhatóvá teszi az eljárást, vagy elnapolja a védést.

A vitában Lukács Lajos után Mód Aladár szólalt fel. Szerinte Szabad differenciálta a birtokos nemességen belüli álláspontokat, Kosáry viszont az osztályérdeket és az osztályt dogmatikusan fogta fel, azokat közvetlenül megfeleltette egymásnak, s így mindkettőt leegyszerűsítette.⁴⁴

Mód Aladár hozzászólását Hanák Péteré követte. Ő úgy látta, hogy a könyv többvariációs fejlődési lehetőséget vázolt fel, amelynek határait szerinte a forradalom megismétlésének és az abszolutisztikus rendszer fennmaradásának lehetetlensége alkották. Egységes nemesség és birtokos osztály helyett inkább annak különböző, egymásnak feszülő irányzatairól beszélhetünk. Mivel a kossuthi program potenciális hívei nem tudtak felülkerekedni, az 1861-es fordulat a kiegyezéshez vezetett. Az érdekegyesítés feltételei ugyanis nem voltak azonosak 1848-ban és 1861-ben, hiszen a feudalizmust 1861-re már felszámolták. Immár a feudális maradványok felszámolása került napirendre, ami viszont új érdekegyesítést kívánt. Hanák Mód Aladárral szemben úgy látta, hogy a 48-asságot a nemzeti önállóság, a demokratikus haladás, az agrárkérdés és a nemzeti kérdés demokratikus megoldása együttesen alkották. A birtokos nemesség viszont – hiszen nem volt nemzeti burzsoázia – nem tudott ennek eleget tenni, ezért lefelé elsáncolta magát, kifelé pedig nem egyez-

Nép, Budapest, 1953. Vö. MIRU György: Szabad György Kossuth-értelmezése. I. m. Különösen: Vita Lukács Lajossal, 148–151.; ERDŐDY GÁBOR: Kossuth külpolitikája 1848–1849-ben. In: DÉNES IVÁN ZOLTÁN (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 110–142.

⁴⁴ *MTAL, Jegyzőkönyv*. Mód Aladár felszólalása. 8–11.

kedett. Egyetértett Kosáryval, hogy amennyiben a magyar birtokos nem fenn akarta tartani birtokai felett az uralmát, csak az elnyomó hatalomhoz fordulhatott.⁴⁵ Lukács Lajosnak viszont igazat adott abban, hogy Magyarországon nem volt forradalmi helyzet, és a könyv valóban árnyaltabban mutathatta volna be az emigrációt. Ám tudomásul kell venni, tette hozzá, hogy nem mindig esik egybe a legdemokratikusabb a legrealisabbal, a haladás a realitással. A történésznek pedig nem az a feladata, hogy a leghaladóbb realitását bizonyítsa, hanem az, hogy a történelem valóságos ellentmondásait feltárja.⁴⁶

Hanák Péter hozzászólása után Sötér István kért szót. Ő Mód Aladárral értett egyet, Hanákkal pedig vitatkozott. Úgy látta, hogy a Hanák által megfogalmazott maximalista programot az önkényuralom viszonyai között nem lehetett úgy hirdetni, mint 1849-ben a debreceni országgyűlésben. Ennek ellenére a magyar irodalom Világos után sok mindent folytatott abból, amit a reformkorban és 1848-ban képviselt, ami magyarázatot igényel. Ám azzal, hogy a vita a középnemességre szűkült, s a plebejus rétegeket számításon kívül hagyta, kizárta a magyarázat lehetőségét. Lukács Lajost, aki Vajda János röpiratait, az *Önbírálatot* és a *Polgárosodást* példamutatóként, s a helyzet lényegét kifejezőként kérte számon, korrigálta: Vajda röpiratait egyáltalán nem lehet politikai programnak tekinteni. Felhívta a figyelmet arra, hogy nemcsak a magyarság került 1861-ben dilemma elé, hanem a nemzetiségek is. Választhattak aközött, hogy a magyar uralkodó osztállyal egyeznek ki vagy a Monarchiával, s ők az utóbbit választották. A dogmatikus álláspontot ne helyettesítsük önlebecsülő állásponttal – zárta hozzászólását Sötér István.⁴⁷

⁴⁵ Vö. HANÁK Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971; Uő: *Magyarország a Monarchiában. Tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. Lásd még: KOVÁCS András: Két kiegészítés. In: RÉZ Pál (szerk.): *Bibó-émlékkönyv. I–II. Századvég Kiadó–Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Budapest–Bern, 1991. II. 118–139.*; GERGELY András: Hanák Péter és Szabad György vitája a kiegészzésről. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból. I. m. 171–190.*; CSORBA László: Ki lehet a jövőnek mestere? In: Uo. 191–211.; CSUNDERLIK Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe (1921–1997)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023. 148–197.

⁴⁶ MTAL, *Jegyzőkönyv*. Hanák Péter felszólalása. 11–19.

⁴⁷ MTAL, *Jegyzőkönyv*. Sötér István felszólalása. 19–23.

Ezt követően Mód Aladár elnök a védést másnap reggelig elnapolta,⁴⁸ s az másnap délelőtt 10 órakor Kovács Endre felszólalásával folytatódott. A felszólaló tételesen cáfolta Lukács Lajos Kossuth-képét. Azt, hogy Kossuth Mazzini⁴⁹ forradalomcsinálását bonapartizmussal váltotta fel, de azt is, hogy az emigráció kossuthiánus és garibaldista táborra oszlott volna. Kossuth nem volt bonapartista, s az emigráció nem vált szét kossuthiánus és garibaldista táborra. E téves állítások konstrukciók: az első Marx *Herr Vogt* című írásából származik, a második Lukács Lajostól. Marx rossz informátorok hatására alakította ki a maga Kossuth-képét – állította –, amitől ideje lenne elszakadni.⁵⁰

Stigmatizálás

Kovács Endre után a közönség soraiból Siklós András, a történelemtudományok kandidátusa jelentkezett szólásra. Ő – az 1958 májusáig kényszerű moszkvai emigrációban élő tanszékvezető Andics Erzsébet helyettesítője, s így Szabad tanszéki főnöke a kádári megtorlás megindítása idején – jelezte, hogy nem ért a témához, s bár nagyra értékeli a művet, azt polgári, nem-marxista munkának látja, szerzőjét pedig polgári, nem-marxista tudós-nak. Olyannak, aki a síkság (tehát a polgári tudományosság), nem a hegycsúcs (azaz a marxizmus–leninizmus) képviselője.⁵¹

A végkövetkeztetést mindenkinek magának kellett levonnia. Azt, hogy bármilyen színvonalú is a monográfia, az értekezés és szerzője nem felel meg a minősítés alapfeltételének. Annak, hogy csak marxista mű és szerző kaphat tudományos fokozatot.

⁴⁸ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 1–23.; Lukács Lajos hozzászólása 1–26.

⁴⁹ Giuseppe Mazzini (1805–1872) olasz politikus, 1831-ben megalapította az egységes olasz köztársaság megteremtéséért küzdő Ifjú Itáliát. Az olasz egység – 1861-ben – Mazzini törekvéseivel szemben királyságként valósult meg.

⁵⁰ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Kovács Endre hozzászólása. 24–33. Vö. FRANK Tibor: *Marx és Kossuth.* (Nemzet és Emlékezet). Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

⁵¹ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Siklós András hozzászólása. 33–37. Siklós itt nyilván Lukács Györgynek a 19. század kritikái realizmusát a 20. század szocialista realizmusával összevető hasonlatára utalt. Vö. SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 50–52., 83.

A vita egyik hallgatójaként úgy éreztem, hogy a teremben szinte megfagyott a levegő.

Ki képviseli a kánont?

Siklós András hozzászólását Kosáry Domokosé követte. Igazat adott Sötér Istvánnak abban, hogy az irodalom megközelítését nem lehet a köznemesség tudatállapotára korlátozni. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az 1860–1861-es országgyűlés állásfoglalását viszont nem lehet a társadalom tudatállapotára szűkíteni, hiszen az politikai kérdés volt, mégpedig – elsőprő országgyűlési súlya miatt – a nemesi politika kérdése. Azzal kapcsolatban pedig, miszerint álláspontja dogmatikus lenne, vitatkozott Mód Aladárral. Replikája szerint ugyanis a dogmatizmus az osztályszemlélet merev alkalmazását, az osztályok, a cselekvések és az ideológia között közvetlen kapcsolat feltételezését és a voluntarizmus múltba vetítését foglalta magában, amihez fel lehetett használni a magyar nacionalizmus egyes elemeit. A múlt illúziók nélküli, tárgyilagos megismerése azonban mentes mindettől. Különböző álláspontokat különböző színvonalon lehet kifejtteni. Úgy látta, hogy Hanák és Ránki Magyarország kapitalizmus kori fejlődéséről kéziratban kifejtett véleménye⁵² színvonalas, nem dogmatikus, a múlt reális ismeretére irányul. Olyan, amit a részletekre vonatkozó vitathatósága ellenére követendőnek tart. Ő a 19. századi magyar nemesi politikát az egész magyar történelem perspektívájából nézi, míg Szabad máshonnan. Álláspontjuk mindenekelőtt ezért különbözik. Ám Szabad olyan színvonalon fejtette ki álláspontját, amely vitára érdemes. Annak érdekében pedig, hogy a vita kellő színvonalon folyjon, biztosítani kell a vita alapfeltételeit, többek

⁵² Első, vitára bocsátott változat: HANÁK Péter–LACKÓ Miklós–RÁNKI György: Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 283–336. Második változat a vitával együtt: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. (Értekezések a történeti tudományok köréből). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. A vita ismertetése: V[ARGA] F. J[ános]: Magyarország két világháború közötti történetéről (Vita a Magyarország története VIII. kötetéről). *Történelmi Szemle*, 1974/4. 655–663.

között az egyéni álláspont kifejtésének korlátok közé szorításával – utalt a Lukács Lajos előző napi hozzászólása következtében kialakult helyzetre.⁵³

Láttuk, hogy Kovács Endre tételesen cáfolta Lukács Lajos me-rev, dogmatikus, az egyedül igaznak tartott értelmezési keretet számonkérő álláspontját. Azt is, hogy Siklós András ideológiailag nyíltan megbélyegezte a művet és szerzőjét. Kosáry Domokos pedig Mőd Aladárral szemben foglalt programszerű állást. Úgy, hogy azzal saját magát az ítélkező szerepébe helyezte.

Érvelés az ellenkánonképzés jegyében

Mindezek után kapta meg Szabad György a válaszáadás lehetőségét. A kérdésekre és a megjegyzésekre méltóságteljesen, elegánsan, tárgyyszerűen válaszolt. Opponenseinek köszönetet mondott, észrevételeikre pedig tételesen válaszolt, ahogy utánuk Lukács Lajosnak is.

Sötér István szerint a mű címe összhangban van a politikai erők belső és külső konfliktusaival, az irodalomban észlelt jelenségekkel és a legnagyobb alkotók fejlődésének dilemmáival. Kovács Endre és Kosáry Domokos viszont fenntartásokat fogalmazott meg a címmel kapcsolatban. Kovács Endre szerint az alternatíva valóban létezett, ám a forradalmi célkitűzések nem mutattak túl 1848-on, legjobb esetben 1849-en, bár 1849 védelme összekapcsolódott továbbfejlesztésének óhajával. Kosáry Domokos elismerte, hogy 1860–1861 fordulópont volt az 1848–1849-es forradalom és az 1867-es kiegyezés között. A *válaszút* azonban nem fordulópontra, hanem alternatívára, két lehetőség közötti választásra utal, ami elvben igaz, ám a politikát kézben tartó erők szempontjából gyakorlatilag nem. Szabad szerint 1860 októberében a magyar politikai élet tizenkét év után először megnyílt színterein két politikai ajánlat konfrontálódott: a konzerva-

⁵³ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Kosáry Domokos hozzászólása. 37–42. Vö. HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból.* I. m. 212–242.; Uó: Személyes vagy tudományos? Kosáry Domokos és Szabad György vitájának előzményei. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 446–455. DOI: <https://doi.org/10.1556/2065.181.2020.4.3>

tívek ajánlata, az Októberi Diploma kiegyezési megállapodása és egy széles nemzeti ellenállási koalícióé, amely félre kívánta állítani az 1848-as forradalmi vívmányokat. A magyar politikai erők túlnyomó többsége elutasította a konzervatív kiegyezési ajánlatot és az 1848-as forradalmi vívmányok mellett kötelezte el magát. Ám ezzel újabb válaszút elé került. Nevezetesen a forradalmi vívmányok megújítása és kiteljesítése vagy a forradalmi vívmányok csonkítása közötti választás elé. Ez az alternatíva az első lehetőség elhárításával és a második előmozdításával dőlt el. Attól azonban, hogy így dőlt el, maga az alternatíva létezett, valóságos volt, elemei pedig a döntés ellenzőiben és elfogadóiban egyaránt tovább éltek.

Kovács Endre Kossuth társadalom- és nemzetiségpolitikájával kapcsolatban hiányolta Szabad bírálatát. Kossuth a társadalmi kérdéseket '48-hoz képest '48–'49-ben, majd alkalmi állásfoglalásaiban – a kincstári birtokok zsellérek közötti felosztásától a katonai határőrvidéki községek határában fekvő kincstári erdők és legelők határörök tulajdonába kerülésén át az iparszabadság megteremtésén keresztül a zsidók egyenjogúsításáig – továbbfejlesztve értelmezte. Ám alapjában – a többi alkotmányos polgári politikushoz hasonlóan – azt remélte, hogy a jó alkotmány keretében megoldódnak a társadalmi problémák is. A nemzetiségi kérdésben Erdéllyel kapcsolatban valóban különbözik a véleményük. Ő úgy látja, hogy Kossuth eljutott az unió vagy az autonómia közötti választásig.

Kosáry Domokos szerint a nemesség politikáját 1848–1849-ben és utána az a sokk határozta meg, hogy szembekerült a nemzetiségi parasztsággal. A sokkot Szabad is elismeri, ám vitatja a nemesség egységes jellegét. A rendi burokokban ugyanis szerinte a nemesség kivételesen tagolt struktúrát mutat, osztályértelemben teljes bomlásban volt. A sokkhatás is ennek megfelelően eltérő módon és intenzitással érte, miként a társadalmilag differenciált nemesség politikai nézetei is differenciáltak voltak.

Szabad György a kiegyezést – Sőtérrel és Kosáryval vitatkozva – nem tekintette sem elvfeladásnak, sem győzelemnek. Ám felhívta a figyelmet arra, hogy az hogyan ment végbe. Arra, hogy elmozdították a falvak demokratikusan választott vezetőit, fel-

számolták az önkormányzati szerveket, szétzúzták a polgárság haladó testületeit, a vezető publicisták és lapkiadók megfélemlítésével megrendszabályozták a sajtót, felkutatták és megsemmisítették az ellenállás folytatásával kísérletező szerveket, országgyűlési képviselők egész sorát börtönözték be vagy kényszerítették új száműzetésbe, és kézben tartották az 1865-ös országgyűlési választásokat. Mindaddig, amíg biztosak nem lehettek abban, hogy olyan parlament jön létre, amelynek többsége nem a kiegyezés szükségességében, hanem különböző változatai között lát eldöntenivalót.⁵⁴

Szabad György a vitában felmerült kérdésekre és megjegyzésekre ugyancsak méltóságteljesen, elegánsan, tárgyyszerűen válaszolt. Elsőként Siklós András hozzászólására. Úgy, hogy a bíráló bizottság hatáskörébe utalta műve és munkássága jellegének megítélését. Nyilvánvaló volt, hogy Szabad semmilyen formában sem igazodott a besorolási kényszerhez, a merev, osztályszempontú értelmezési kerethez.⁵⁵ Ezt követően tételesen és tárgyyszerűen felelt Lukács Lajos kifogásaira és kritikáira, ami a jegyzőkönyvben tizenkét oldalt tesz ki.⁵⁶

Szabad György válaszát az elnök megköszönte, majd megkérdezte az opponensektől, a bizottság tagjaitól és a hozzászólóktól, hogy elfogadják-e azt. Miután elfogadták, felfüggesztette az ülést, s a bizottság határozathozatalra visszavonult.⁵⁷ Ennek eredményeként a héttagú bizottság a fokozat odaitéléséről egyhangúan igennel szavazott.⁵⁸

Az értelmezési keret átértelmezései 2.

A doktori értekezés vitájának jelentőségét mutatja, hogy az arról készült gyorsírói jegyzőkönyvet Tóth Béla, a Tudományos Minősítő Bizottság titkárságának vezetője elküldte Nagy Mik-

⁵⁴ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Szabad György válasza. 1–26.

⁵⁵ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 42–43.

⁵⁶ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 43–54.

⁵⁷ *MTAL, Jegyzőkönyv.* 54.

⁵⁸ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Jegyzőkönyv a bíráló bizottság zárt üléséről, Budapest, 1969. október 27. (28.) 1–3. Állásfoglalás doktori fokozat ügyében. Történelemtudományi Szakbizottság, Budapest, 1969. december. 5.

lósanak, a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya alosztályvezetőjének.⁵⁹

Az első napi vitát követve láttuk, hogy a felszólalók közül többen a kirakós játék végső megoldását, az indoktrinációt, a besorolást kérték számon. Volt, akinél a besorolás igénye meghatározó volt, de akadt olyan is, aki azzal küszködött, hogy a problémamegoldás igényét össze tudja egyeztetni az indoktrináció merev értelmezési keretével. Ám a rigid álláspontot elfoglaló Lukács Lajostól a sziporkázóan ötletelő Hanák Péteren át – a politikai döntéseket az adottságnak tekintett nemzetközi nagyhatalmi politikára és a társadalmi érdekviszonyokra visszavezető állásfoglalását elegánsan kifejtő – Kosáry Domokosig a sémába illesztés, a visszavezetés, a besorolás, az indoktrináció műveletének igénye meghatározó súlyú volt. Az értelmezési keretet fejlődési séma, a *haladás* mintájának követése, az újkori francia politikai fejlődés normatívan felfogott modellje, a teleologikus történelem fejlődésmenetének voluntarista vagy/és determinista változata alkotta. Lukács Lajos és Kosáry Domokos más-más színvonalon, de egyaránt ennek jegyében kifogásolta a monográfia címét és koncepcióját. A második nap hozzászólásai a besorolás számonkérésétől, a sémára visszavezetés megkövetelésétől a keret átértelmezésén át az indoktrinációs interpretációs keret dekonstruálásáig terjedtek.

Siklós András korántsem azok közé tartozott, akik segítettek abban, hogy ki-ki kiszabadulhasson a Prokrusztész-ágyból. Éppen ellenkezőleg: a pártállami ideológiát kérte számon. Azzal, hogy kijelentette, hogy a tárgyalt mű és szerzője nem-marxista, az ellenség bélyegét sütötte az értekezésre és írójára. Kovács Endre tételesen cáfolta Lukács Lajos mércéjét, Marx *Herr Vogt*jának Kossuth-képét és Lukács Lajos konstrukcióját, az emigráció kettéosztását kossuthiánusokra és garibaldistákra. Ezzel pedig a tudományos problémamegoldást választotta az értelmezési keretre visszavezetés, a redukcionizmus, a nagy kira-

⁵⁹ *MTAL, Jegyzőkönyv.* Nagy Miklós levele Tóth Bélának, Budapest, 1969. december 19. TMB Tu/1230/2.

kós játék végső megoldásába besorolás helyett. Kosáry Domokos vizsont paradigmaticusan értelmezte át a dogmatizmust: az immár a nacionalista, későbbi kifejezéssel a „nemzeti kommunista” álláspont/beállítottság szinonimája lett. Szemben a nemzeti illúziókkal leszámoló realista önismeret marxista tudományosságával.⁶⁰ Azzal, aminek képviselője maga nyújtott példát. Azáltal, ahogy számonkérte az osztálymeghatározottságot.

Szabad válaszában elkerülte az osztályérdekre visszavezetés redukcionista eljárását, s amikor Kosáry azt számonkérte rajta, elhatárolódott mind attól, mind a determinista sémától. Érzékeltük, hogy korántsem Szabó Ervin, Révai József, vagy Molnár Erik álláspontját foglalta el, hanem a jogaiba visszahelyezett problémafeltárást és problémamegoldást, a történész szakszerűségét és a történelem alternatívát képviselte. Ezt pedig a nemzeti liberális értelmezési keret, a nomád életformától a letelepült, városi, civilizált életmódig ívelő, a civilizációs haladással azonosított nemzetállami fejlődés értelmezésének társadalomtörténeti alapozottságú megújításával és korszerűsítésével tette. Amivel kitört a marxista kánonból.

A védés vitájának álláspontjai nem az *intézet–egyetem* rivalizálása mentén váltak el egymástól. Az opponensek közül Kovács Endre és Kosáry Domokos, a bizottság tagjai közül R. Várkonyi Ágnes és Hanák Péter az MTA Történettudományi Intézete kötelekében dolgozott. Mód Aladár az egyetem tanára volt, de ugyancsak az egyetemen volt állásban Siklós András is.

Szabad György később egykori önmagát sem az *intézet–egyetem* tengely mentén helyezte el:

A Történettudományi Intézet irányító agytrösztje nem azon buzgókodott, hogy kiigazítsa Mód Aladár, Spira György, Andics Erzsébet leegyszerűsítő és túlzó torzításait a reformkorról és 1848–1849 történeti bemutatásában. [...] Ehelyett koncepciójuk inkább a hajdani Szekfü-féle felfogással találkozott, azaz egy nagyrészt kész történeti ideológiát tudtak felkarolni, s a maga módján „marxizálni”. [...] Voltak, akik úgy próbáltak feltüntetni, hogy Andics Erzsébet protezsáltja vagyok. Ez nem felelt meg a való-

⁶⁰ Vö. ROMSICS Ignác: *Clio bűvöletében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel*. Osiris Kiadó, Budapest, 2011. 347–397.; Uő: Kosáry Domokos (1913–2007). *Korunk*, 2024/4. 77–87.

ságnak. [...] A hivatalos tanszéki könyvterv akadémiai vitáján csak egyetlen munkát fogadtak el megjelentetésre, s Andics nem az én könyvemet, hanem Mészáros Károlynak a Tanácsköztársaság alatti agrárpolitikával foglalkozó munkáját jelölte meg. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a *Forradalom és kiegyezés* [...] megjelenése hosszú időre kérdésessé vált.⁶¹

Kitörés a voluntarizmus–determinizmus sémákból

A vitában tehát az indoktrináció és a pártállami kánontól elszakadó törekvések hívei csaptak össze egymással. Az ideológiai számonkérés nyílt, szélsőséges és anakronisztikus változatát Siklós András és Lukács Lajos képviselték, megújítását és korszerűsítését Kosáry Domokos. Rajtuk kívül Mőd Aladártól Hanák Péterig szinte mindenki a merev, megcsontosodott értelmezési keret módosítására tett kísérletet. Sőtér István és Kovács Endre pedig kutatási eredményeikkel szembesítették az értelmezési keretet, s azt fontos részleteiben elvetették.

Ebben az időben a természet-, élet- és műszaki tudományok művelésébe a pártállam ideológiailag már nem szólt bele. A közgazdaságtudomány, a szociológia, a pszichológia, a nyelvészet, az irodalomtudomány és a filozófia területén viszont sokan tették fel maguknak azt a kérdést, hogy amennyiben saját kutatásaik szembekerülnek a marxizmus tételeivel, melyiket válasszák a kettő közül. Voltak, akik azt is meg merték kérdezni maguktól és egymástól, hogy egyáltalán a marxizmus mennyire teszi lehetővé az elmélyült, komoly kutatásokat és tudományos magyarázatokat. A filozófiában többen is végigjárták azt a hosszú utat, amelyen Sztálint Leninnel, Lenint Marxszal és Engelsszel, Engelst Marxszal, Marxot a fiatal Marxszal, a fiatal Marxot pedig Marx intencióival helyettesítették. Ám olyanok is akadtak, akik elég elmélyültek, elszántak és bátrak voltak ahhoz, hogy ezen is túl tudjanak lépni.⁶²

⁶¹ SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig*... I. m. 90., 96–97.

⁶² Kis János: *Szabadságra ítélve. Életrajzi beszélgetések Mink Andrással és Meszerics Tamással*. (Kis János Válogatott Művei) Kalligram Kiadó, Budapest, 2021. 101–178.

Mit értelmezünk, és mihez képest?

Kosáry Domokos opponensi véleményének kritikai részét publikálta a *Történelmi Szemle*ben, amire Szabad György is megküldte a szerkesztőségnek doktori válasza vonatkozó részét.⁶³ Kosáry viszontválasza éppen ezzel együtt jelent meg. Ebben kifogásolta, hogy Szabad nem az általa feltett kérdésre válaszolt és nem vette figyelembe az ő – a Hanák–Ránki–Lackó-kézirat 1969. őszi vitáján kifejtett – állásfoglalását.⁶⁴ Szabad védéskor adott válaszával akkor nem vitatkozott, most viszont megteszi. Az 1859–1861-es nemzetközi válság jelenségei egységet alkottak, amelyek fő meghatározó momentumai, így a cári politika változásai Szabad témája szempontjából nem mellőzhetőek. Azért sem, mert Alekszandr Mihajlovics Gorcsakov külügyminiszter 1859 tavaszán elvben még hajlandónak mutatkozott a magyar függetlenséget elfogadni, ám 1860-ban, amikor a magyar mozgalom felerősödött, már nem. A magyar politika 1849-től nem egyenes, hanem hullámvonalon jutott el a kiegyezésig. Vajon mi okozta a mozgalom kifulladását és hanyatlását? Mivel a könyv erre a kérdésre nem adott közvetlen, világos választ, opponensi véleményében ő próbált felelni rá. Nevezetesen azzal, hogy az okot a politikai vezető szerepet kézben tartó nemesség társadalmi feltételeiből érthetjük meg. Abból, hogy a nemességet 1848–1849-ben a nemzetiségi parasztság részéről olyan sokk érte, ami társadalmi és nemzeti hegemoniája védelme felé nyomta.

A nemesség differenciálódása és bomlása – tette most hozzá – nem cáfolja azt, hogy a nemesi politikának volt fő tendenciá-

⁶³ KOSÁRY Domokos: *Szabadságharc és kiegyezés között*. I. m.; SZABAD György: A kiegyezés előtörténetéhez. Felelet Kosáry Domokos „reflexióira”. *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 254–259. Vö. HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. I. m.

⁶⁴ KOSÁRY Domokos: Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra. *Történelmi Szemle*, 1971/1–2. 260–264. A hivatkozott kézirat publikált változata a kézirat vitájával együtt: *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. Benne Szabad felszólalása: 87–96., Kosáryé: 128–143. SZABAD György: Tények és módszerek. (Felelet Kosáry Domokos újabb bírálatára). *Történelmi Szemle*, 1972/1–2. 256–258. Vö. HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. I. m.; ROMSICS Ignác: Kosáry Domokos (1913–2007). I. m.

ja, ami 1849-től hegemoniájának megőrzése lett. Amennyiben a nagy társadalmi-politikai tendenciákat nem vesszük figyelembe, a politikai taktika és az egyéni tettek túlbecsüléséhez jutunk. Szabad válaszában azzal érvelt, hogy a sokk a jobb módú birtokosokkal szemben a szegényebbekre helyzetük miatt másként hatott. Ám – replikázott Kosáry – ők náluk nem kevésbé, hanem még inkább nacionalisták voltak. Számukra a nemzeti radikalizmus ugyanis korántsem a társadalmi haladást jelentette, a kettő igencsak különbözött egymástól. Szabad a nemesi politika fő tendenciájának elismerése helyett a nemesség önkényuralom elleni tiltakozása és az önkényuralomhoz segítségért fordulása esetében csak a neki rokonszenveset veszi számba. Eljárása, hogy ahelyett hogy elismerné a politikai szereplők társadalmi meghatározottságát, egyenként sorra veszi az egyes szereplők egyéni tulajdonságait és tetteit, ami végtelenített folyamathoz vezet. Miközben Kosáry konklúzióit úgy próbálja elhárítani, mint ha levonhatóak lennének ellentétes következtetések. Amivel a nemesi nacionalizmus régi, eszményítő megítélését újítja fel. Holott a történésznek nem megszépítenie kell a múltat, hanem annak adottságait kell reálisan számba vennie.⁶⁵

Szabad Kosáry kritikájára távolságtartó higgadtsággal felelt. Mindenekelőtt tisztázta az időrendet. Azt, hogy Kosáry felszólalása a *Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről* rendezett vitán nem követte, hanem megelőzte az ő védését, a felszólalás publikálása pedig Szabad válaszának elküldése után történt. Az orosz politika változását és a nemzetiségi kérdésnek a magyar politikára gyakorolt hatását monográfiájában részletesen tárgyalta. A politikai fordulat okainak magyarázata pedig korántsem merült ki a politikai manőverek leírásában. Egyes szereplők magatartásának sorra vételével Kosáry konkrét példáira válaszolt. Monográfiájában nem elhallgatta, hanem feltárta a parasztellenes akcióikat. Sem a parasztpolitika, sem a nemzetiségi kérdés vonatkozásában nem példázgatott, hanem megalapozott általánosításokra jutott. Az országgyűlés megítélésének éppen az volt a kritériuma, hogy az országgyűlés úgy foglalt állást a

⁶⁵ KOSÁRY Domokos: *Néhány módszertani megjegyzés*. I. m.

közjogi mellett a társadalmi és a nemzetiségi kérdésben, ami sem programot, sem távlatot nem adott.

Szabad szerint a társadalmi hovatartozás nem érdem, de nem is vétek, hanem figyelembe veendő körülmény. Ezért egyetlen társadalmi réteg, így a kishemesség történelmi szerepét sem tartja eszménynek, de bélyegnek sem. Teljesen idegen tőle a társadalmi és a politikai elhelyezkedés azonosítása, egymásnak megfeleltetése. Úgy véli, hogy a társadalmi meghatározottságról mindig konkrétan érdemes beszélni. A nemességet társadalmi és politikai értelemben egységnek tekinteni, ám rajta a jobb módú középnemesi réteget érteni „pars pro toto”. Míg a szakszerű általánosítás elsőrendű tudományos szükséglet, addig a leegyszerűsítő általánosítás a tudomány és minden humán érték veszedelmévé válhat.⁶⁶

Korszerűsített stigmatizálás

Kosáry Domokos a *Néhány módszertani megjegyzés egy régi válaszra* című szövegében átértelmezte és korszerűsítette Lukács Lajos és Siklós András stigmatizálását. Azáltal, hogy – mint a *Vita Magyarország kapitalizmuskori fejlődéséről* elhangzott (s a publikált változatban módosított és kifejtett) felszólalásában – a *tudományos-romantikus nacionalista* szekfűi (és saját) ön- és ellenségképét alkalmazta rá.⁶⁷ A védelesen még elvontan, Mód Aladárral vitatkozva fogalmazott, és láthatóan rá vonatkoztatta a nacionalista, voluntarista, dogmatikus történész bélyegét, az adott, konkrét helyzetben megalapozatlanul. Ám a folyóiratban megjelentetett *Néhány módszertani megjegyzésben* már explicit módon azt állította, hogy Szabad György *nacionalista elfogultságú, eszményíti a nemességet és a fától nem látja az erdőt. A Magyarország története képekben szerkesztői* előszavában pedig mindezt megismételte.⁶⁸

⁶⁶ SZABAD György: *Tények és módszerek*. I. m.

⁶⁷ Vö. DÉNES Iván Zoltán: A nagymagyar-kismagyar politika fogalma. *Korunk*, 2024/4. 39–51.

⁶⁸ KOSÁRY Domokos: *Néhány módszertani megjegyzés*. I. m.; Uő: A szerkesztői előszava. In: KOSÁRY Domokos et al.: *Magyarország története képekben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1973.



Szabad György az Eötvös Kollégium történelem szakcsoportjában. 1970. április. A hallgatóságból azonosítható: Varga Endre, Gergely András, Dénes Iván Zoltán, Papp Gyula, Zimányi Katalin, Vissi Zsuzsa, Fröhlich Ida, Nagy József Zsigmond, Tóth Gábor, Standeisky Éva, Zsurka Ágnes, Rész Imre.
Forrás: Fröhlich Ida ajándéka, Turbucz Péterné, Meggyes Ildikó által javított változat.

Kosáry Domokos tehát önmagát a *szakcsereű realista*, kioktatott és megőlyegzett kollégáját viszont a *szakcsereűtlen voluntarista* skatulyájába helyezte. Tette ezt úgy, hogy ő osztotta ki a szerepeket: nemcsak a vita egyik résztvevőjeként, hanem döntőbírájaként. Ennek alapján mindenki, akivel ő alapján egyetért, *szakcsereű* és *realista*, míg mindazok, akikkel szemben áll, *dilettáns* és *voluntarista*. Aki közte és ellenfele, önmagáról kialakított képe és ellenségképe között választ, *realizmus* és *nemesi romantika* között dönt. A *realizmus* pedig egyúttal a marxista determinista pozíció burkolt, de egyértelmű újrafogalmazása volt, s a dogmatizmussal, a *nemzeti kommunizmussal* állt szemben.

Szerepfelfogás és önmeghatározás (1973–1974)

A pártállami kánonok sorában Révai József értelmezését az 1960-as években Molnár Eriké, Molnár Erikét pedig 1973-ban Király Istváné váltotta fel. Király István a rendi-függetlenségi hagyományok fel- és a Habsburg birodalmi örökség leértékelésével rehabilitálta Révait és a nemzeti hagyományt.⁶⁹ Ám felfogása már nem vált olyan meghatározóvá, mint Révai Józsefé és Molnár Eriké. A pártállami irányítású Magyar Tudományos Akadémia I. (Nyelv- és Irodalomtudományi) és II. (Filozófia- és Történelemtudományi) Osztálya Vácrátóton 1973. szeptember 26-án vitát rendezett Király akadémiai előadásáról. A meghívottak között találjuk Szabad Györgyöt, aki a vitán felszólalt.

A csapdahelyzet kikerülése (1973)

Míg a vita résztvevőinek túlnyomó többsége Molnár Erik nacionalizmusellenes történelemfelfogása mellett tört lándzsát, kis részük pedig Király, s közvetve Révai népnemzeti szemléletét védte, Szabad felszólalásában sorjázta a két kánontól független megállapítások.

Király előadását nagy jelentőségűnek tartotta, de azt állította, hogy Révai és Molnár Erik tudománytörténeti jelentőségét elismerve túl kell lépni rajtuk. A sematizmussal ugyanis nem elensematizmust, hanem sematizmusellenességet kell szembeállítani, és szakszerű megközelítéssel ki kell lépni „az illúziók váltógazdaságából”.⁷⁰ Szabad György hozzászólásában utalt Szekfű Gyula történelemértelmezésének egyoldalúságaira, valamint

⁶⁹ KIRÁLY István: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. *Magyar Tudomány*, 1973/5. 345–362.; Uő: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. *Kortárs*, 1973/7. 1118–1128.; Uő: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. II. *Kortárs*, 1973/8. 1280–1290.; Uő: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. III. *Kortárs*, 1973/9. 1476–1491.

⁷⁰ SZABAD György: Felszólalás a Király István Hazafiság és internacionalizmus c. írásáról 1973. szeptember 26-án Vácrátóton rendezett vitán. Kivonat. *Magyar Tudomány*, 1974/1. 32–35., 52–53.; STIER Miklós: Hazafiság és internacionalizmus. Vitaülés Vácrátóton. *Századok*, 1974/1. 230–232., 258.

bírálta Kosáry Domokos akkor közölt tanulmányát és *A forradalmak kora* című tévésorozata leegyszerűsítéseit.⁷¹

Majd két évtized távolából így értelmezte vácrátóti felszólalását: „1987 előtti legjelentősebb politikai megnyilatkozásomnak tartom [...], hogy a magyar tudományosságnak ki kell szabadulnia a »*vagy* Molnár Erik, *vagy* Révai« csapdából”.⁷²

Király István naplójának tanúsága szerint viszont ő nem látott érdemi különbséget kettőjük álláspontja között: „az én álláspontomról, de engem személy szerint zárójelbe rakni akarva: Szabad György. (Az ő hozzászólása alatt éreztem magam a legkínosabban.)”⁷³

„Számon tartó és példává emelő ítélezés” (1974)

Szabad 1974-ben *A történész felelősségéről* címmel bevezető esszét írt a *Tiszatáj Fiatal történészek írásai* című tematikus számához.⁷⁴ Ebben a történész szakmai és erkölcsi felelősségének számbavétele során a halottak iránti felelősségre hívta fel

⁷¹ Uo. Vö. KOSÁRY Domokos: Magyarország és Kelet-Európa a XVI–XVII. századi nemzetközi politikában. *Valóság*, 1973/9. 23–34. Lásd még: HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. I. m.

⁷² SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig...* I. m. 104.

⁷³ KIRÁLY István: *Napló 1956–1989*. (Tények és Tanúk) Szerk.: SOLTÉSZ Márton, s. a. r., jegyz. KATONA Ferenc–SOLTÉSZ Márton–T. TÓTH Tünde. Magvető Kiadó, Budapest, 2017. 281. Király Istvánról lásd: RADNÓTI Sándor: *Sohasem fogok memoárt írni*. (Tények és Tanúk) Magvető Kiadó, Budapest, 2019. 154–164.

⁷⁴ A tematikus szám szerzői túlnyomórészt a Szabad-tanítványok közül kerültek ki, s a szám a szerzők együttműködésével és Szabad tapintatos és lényeglátó szerkesztői segítségével jött létre. A szám szerzői Fodor István, Tóth István, Solymosi László, Nagy József Zsigmond, Gergely András, Miskolczi Ambrus, Veliky János, Dénes Iván Zoltán, Vida István, Frank Tibor, Jeszenszky Géza, Heiszler Vilmos voltak. Ilia Mihály főszerkesztő betette a számba Anderle Ádám és Makk Ferenc szegedi történészek írásait. Tíz évvel később J. Ujváry Zsuzsa, Pálmány Béla, Dóka Klára, Gergely András, Ring Éva, Gerő András, Rosdy Pál, Pajkossy Gábor, Erdmann Gyula, Melczer Tibor, Dénes Iván Zoltán, Miskolczi Ambrus, Kovács István, Erdődy Gábor, Frank Tibor, Borsi-Kálmán Béla, Ress Imre, Heiszler Vilmos, Csorba László és Jeszenszky Géza tanulmánya szerepelt a Szabad hatvanadik születésnapjára készített kötetben: DÉNES Iván Zoltán–GERGELY András–PAJKOSSY Gábor (szerk.): I. m. Lásd még: OROSZ István–PÖLÖSKEI Ferenc–DOBSZAY Tamás (szerk.): *Nemzeti és társadalmi átalakulás a XIX. században Magyarországon*. Korona Kiadó, Budapest, 1994; A polgári átalakulásért; Kitörés a kánonból; Szabad György autobiográfiái. Továbbá: GYANI Gábor: *Fiatal*

a figyelmet. Több állásfoglalásában is kifejezte azt a meggyőződését, hogy a történészszakma teljesítménye és az annak eredményeit népszerűsítő ismeretterjesztés útján megalkotott/megalkotandó kollektív emlékezet veszi át a köztudatban a transzcendencia helyét. A megalkotandó kollektív emlékezet a teljes megsemmisülés félelmével és az egyéni felelősség elhárításával szemben lehetővé teszi, hogy kinek-kinek fennmaradjon az emlékezete, s így jó és rossz cselekedetei ne évüljenek és ne is évülhessenek el.

Szerepfelfogása láthatóan öndefiníció volt, önmeghatározása és szerepfelfogása pedig szorosan összekapcsolódott egymással.⁷⁵

A névválasztás és a szerepfelfogás kapcsolata

Szabad György önmeghatározása, szerepfelfogása és kollektív-emlékezet-interpretációja háttérében mélyre nyúló, súlyos traumák húzódtak meg. Olyanok, amelyekkel szemben Schwartz György a Szabad György programnevet, az *áldozat*, az *elkövető* és a *megmentő* traumatizált szerepmintái közül a *megmentő* szerepét választotta.⁷⁶ Tanári és tudósi példájával cáfolta az antiszemita zsidóképet, egyéni és közösségi értékelési és magatartásmintájával bizonyította tanítványai előtt a tudomány becsületét és a demokrácia lehetőségét. Azt, hogy senkinek se kelljen választania *emberbarát* és *hazafi*, *haladás* és *haza*, *modernitás* és *identitás/valahova tartozás* között.

történészek írásai, *Tiszatáj*, 1974/6. (ismertetés). *Magyar Hírlap*, 1974. július 20., Uő: A történész mint erkölcsbíró. *Élet és Irodalom*, 2006. június 2. 6.

⁷⁵ SZABAD György: Történettudomány és történeti tudatformálás. *Történelmi Szemle*, 1969/3–4. 200–202.; *Vita* 87–96.; V[arga] F. J[ános]: *Magyarország két világháború közötti történetéből*. I. m. 658.; SZABAD GYÖRGY: A történész felelősségéről. *Tiszatáj*, 1974/6. 3–7. Vő. GYÁNI Gábor: *A történeti tudás*. I. m.; GYÁNI Gábor: *Történelem és politika: történelempolitika*. Kalligram Kiadó, Budapest, 2024. 302–370. Lásd még: KOMORÓCZY GÉZA: *A zsidók története Magyarországon*. I–II. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2012. I. 1068–1069, II. 1051–1052.

⁷⁶ Stephen B. KARPMAN: *Fairy Tales and Script Drama Analysis*. I. m.; Uő: *Eric Berne Scientific Award Lecture*. 1972. <https://www.karpmandramatriangle.com/pdf/AwardSpeech.pdf> (Letöltve: 2024. 08. 12.).

Szabad György nem volt vallásos. Önmagát magyar identitásúnak és zsidó származásúnak, zsidó vallású magyar polgárok és értelmiségiek utódának tekintette, és erről minden alkalommal, amikor tehetett, nyilvánosan állást foglalt, így a hatvanas-hetvenes években tartott egyetemi előadásain is. A zsidóságot összetett történeti képződménynek tarthatta, amely közös szokásokat, hagyományokat, történeti adottságokat és lehetőségeket egyaránt magában foglal. Vannak, akiknek a kulturális, másoknak a vallási gyökerű vonatkozások a fontosak mindebből.⁷⁷

Szabad György névválasztása, ellenkánon-építése, szerepfelfogása és öndefiníciója életprogram volt. Olyan, amelyet meghatározott az áldozatok iránti együttérzés érzelme és emlékezetük megőrkítésének igénye, s az *elkövetők* megnevezése utólagos, emlékezeti igazságtétel. A történész erkölcsi felelőségének összekapcsolása az egyéni és a kollektív emlékezet megalkotásával, a számontartó és példává emelő ítélkezéssel a *megmentő* szerepe. Amely a *hászkalá*, a zsidó felvilágosodás *mászkil* programjának értelmiségi perfekcionizmusát adaptálta az apa öngyilkossága s a *Shoá* egzisztenciális traumájához. A zsarnokságok és a kiváltásrendszerek ellen választott név egyúttal talán a traumától megszabadulás vágyát is kifejezte. Erre is épülhetett későbbi politikai szerepvállalása – a megszokottól eltérő, addig ismeretlen közegben és közönség előtt, más lehetőségek, korlátok között, más dilemmákkal és más következményekkel.

⁷⁷ Köszönöm Szabad Júlia Anna reflexióját.

AGÁRDI PÉTER

Egy marxista irodalmár az államszocializmusban

Részlet Pándi Pál pályaképéből*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.4>

Pándi Pál irodalomtörténeti, tanári, publicisztikai és szerkesztői tevékenysége az 1960–1980-as években széles körű ismertséget élvezett. Államilag elismert tudós és közszereplő, népszerű egyetemi tanár volt, számos tudomány- és művelődéspolitikai pozíciót töltött be, a szűkebb kulturális elitbe tartozott. Döntési kompetenciája és befolyása, markáns világlátása és vitakészsége ugyanakkor erősen megosztotta a szakmai nyilvánosságot – annál is inkább, mivel meghatározó szerepet játszott a Kádár-korszak művelődéspolitikájának alakításában és képviseletében. 1987. január 19-i halála után két egykori hallgatója *Rejtőzködő legendárium* címmel sokoldalúan szerkesztett – barátokat, sorstársakat, vitapartnereket, ellenfeleket egyaránt megszólító – interjúkötetet állított össze róla.¹ A nagy visszhangot kiváltó kötet nem emlékkönyv, még kevésbé hagiográfia, ha-

* Köszönöm Balogh Ernő, Bolvári-Takács Gábor, Földes György, Kardos András, Mórocz Gábor, Révész Sándor, Ripp Zoltán, Soltész Márton, Székely Mária, Takács Anna, Takács Róbert és Tóth Gábor hozzájárulását szövegem és adataim véglegesítéséhez.

¹ *Rejtőzködő legendárium. Fejezetek egy kultúrpolitikus sorstörténetéből.* Szépirodalmi Kiadó–Szemtanú Kiadó, Budapest, 1990. Akik megszólalnak: Agárdi Péter, Alexa Károly, Fekete Sándor, Illés Lajos, Király István, Kulin Ferenc, Medgyes Béláné, Mezei Gyula, Mihályi Gábor, Miklós Pál, Nagy Péter, Nemeskürty István, Németh G. Béla, Rényi Péter, Robotos Imre, Rónay László, Szabó László, Szabolcsi Miklós, Szász Imre, Szerdahelyi István, Tamás Anna, Tolnai Gábor, Vörös T. Károly, Wéber Antal. Az interjúkat készítette és a kötetet szerkesztette CSAKI Judit és KOVÁCS Dezső. A továbbiakban: *Rejtőzködő legendárium*.

nem az interjúalanyok közötti polémiaáknak is helyet adó, olykor drámai aurájú hiteles dokumentum lett.² Pándi munkáit azóta szinte elfeledték, a fiatalabb nemzedék már alig hallott róla, inkább csak városi legendák, álhírek születtek róla. Tanulmányai, könyvei Petőfiről, a reformkorról, a 19. század műfaji és eszméletörténeti tendenciáiról, továbbá kritikái, tanulmánykötetei a 20. század második felének kortárs irodalmáról ugyan folyamatosan elérhetők a könyvtárakban, de személyét, munkáinak tudományos értékét és közéleti szerepét egyoldalú, fölényeskedő ítélet, olykor kriminalizálás, de leginkább elhallgatás övezte. Elég csak a „nemzetidegenség” kirekesztő vádjára utalni, amely őt, a magyar nemzeti kultúra rajongóját és tudós kutatóját bélyegezte meg, máig hatóan. Mindez persze nem indokolhat ellenkező előjelű történelemhamisítást, nosztalgiát a korszakkal és Pándival kapcsolatban.

Pándi Pál munkásságának, közéleti szerepének ismeretében, megítélésében, írásos életműve olvasatában és recepciójában fordulatot jelentett a fia, Kardos András által *Teherpróba* címmel közreadott gyűjtemény,³ amely eddig publikálatlan, sőt ismeretlen szövegeket is nagy számban hozott nyilvánosságra. A kötet az irodalmár életművének, végső soron tragikus sorsának tabusított oldalát mutatta föl – megrendítő olvasmányt és erkölcsi tanulságot nyújtva a kései olvasó számára. Maga Kardos András is csak későn, a 2010-es években szembesült e szövegekkel, ekkor ismerte meg a belügyi dokumentumokat és az Aczél Györggyel folytatott levelezést. Ennek a szembesülésnek, illetve az apja iránti konfliktusos szeretetnek zavarba ejtően őszinte, sőt drámai vallomása a kötet „*Helyzet van*” (*Előszó helyett*) című

² Pándi özvegye és a Szépirodalmi Kiadó 1988-ban felkérte e tanulmány szerzőjét, hogy állítson össze egy posztumusz válogatást Pándi Pál gyűjteményekben nem publikált, illetve „kései” kritikáiból, esszéiből, s ez a gyűjtemény Balogh Ernő és Takács Márta közreműködésével, *Teherpróba* címmel – kéziratban el is készült. A kiadó szerződést is kötött rá, de végül a viharos gyorsaságú politikai fordulatok és a kiadó válsága miatt már nem jelenthetett meg, archívumokba került. Több mint három évtized telt el azóta.

³ PÁNDI PÁL: *Teherpróba. Egy irodalompolitikus pályájának kritikus pontjai*. Válogatta és az előszót írta KARDOS András; szerk.: SCHMAL Alexandra és KARDOS András, a szerkesztésben közreműködött AGÁRDI Péter. Magvető Kiadó, Budapest, 2022 (Tények és Tanúk). A továbbiakban: *Teherpróba*.

bevezetője. Így fogalmaz: „ez a könyv tehát a kettőnk viszonyának könyve is. Nem lenyomat, nem kapcsolatunk dokumentuma, hanem apám »másik«, elrejtett élete, azt mondanám: élete valóságának »másik fele«; a »Pándi-tragédia« könyve, a morális autonómiáért folytatott szenvedélyes küzdelem nagyszabású, de tragikus kudarcra”.⁴ A népszerű *Tények és Tanúk* sorozatban megjelent kötetnek széles körű visszahangja és vitairodalma támadt, a Kádár-korszakbeli művelődéspolitikai és benne Pándi szerepe kiterjedt diskurzus tárgya lett. Kardos András többször is reagált erre a recepcióra, élőszóban, írásban, interjúkban.⁵ Az elhallgatott textusokkal jelentősen kiegészült Pándi-életmű, a korpusz egésze immár egyben olvasható és értékelhető, ez utóbbira tesz kísérletet a szerző pályaképe, amelyből néhány részletet adunk itt közre.

Kardos András pályaképrajza, illetve apjáról szóló interjúi Pándi világnézeti, politikai, erkölcsi életútját a fiú szemével rekonstruálják, az 1972 és 1987 közötti másfél évtized győtrő személyes, családi és politikai konfliktusai tükrében. Magam elsősorban irodalmári arculatában és teljesítményében látom és igyekszem láttatni Pándi Pál – valóban ellentmondásokkal és

⁴ Uo. 10–11.

⁵ Kardos András interjúi, további írásai a *Teherpróbáról*, a benne, illetve az előszavában említett témákról; reagálásai a kötet recepciójára, a recenziésekre és mások – olykor vele vitatkozó – Pándi-értelmezésére: KARDOS András: A gyanú hermeneutikája. [négyrészes reagálás a *Teherpróba* és a Pándi-életút körüli diskurzusra] a *litera.hu* 2023. januári oldalain: <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-1.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-2.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-3.html>; <https://litera.hu/magazin/kritika/kardos-andras-a-gyanu-hermeneutikaja-4.html>; Uo: Kínok kertje. [Kardos László levélváltása fiával, Pándi Pállal] [1962-ben Dürrenmatt *A fizikusok* című drámájának közlési dilemmáiról], *Élet és Irodalom*, 2023. március 31. 8–9.; Uo: Nyílt levél. [Válasz Bereményi Gézának a memoárregényéről Jánossy Lajossal a *litera.hu*-n készült podcast interjúra, amely válasz helyreigazítja Bereményi emlékezését] *Élet és Irodalom*, 2023. június 9. 2.; Uo: Nem nekrológ Lator Lászlóról. [Pándi és Lator viszonyáról, illetve Lator kései reagálásáról] *Élet és Irodalom*, 2023. július 28. 6.; Kun Zsuzsa beszélget Kardos Andrásal a Klubrádió *Klubdélelőtt* című műsorában 2023. augusztus 12-én: <https://www.youtube.com/watch?v=0DrGnvoGnlo> (Letöltve: 2024. 07. 02.) Utóbb könyvalakban: Kardos András: *Ellenfényben Valamivel*. Kalligram, Budapest, 2024.

fájdalmakkal terhes, de gazdag és tanulságos – életművét. Nem szándékozom igazságot szolgáltatni számos máig eleven történelmi és erkölcsi kérdésben sem, nem valamiféle „rehabilitációért”, „rekanonizációért” pererek. Terjedelmes tanulmányomból elsősorban politika- és eszmetörténeti érdekű részeket közlök az alábbiakban, a vonatkozó szakirodalmi és a recepciós jegyzeteket is erősen rövidítve. Terjedelmi okokból el kell hagynom a *Lágernapló* ismertetését és értelmezését, az irodalomtörténész kulcstémáival, a reformkorral, Petőfivel, az úgynevezett „irodalmi fővonallal”, a realizmussal és a nemzeti kérdéssel kapcsolatos felfogásának kritikus áttekintését, továbbá a *Drámák, színházak, kritikák* című fejezetet is. Nem részletezhetem Pándi Pál és Király István történelmileg roppant tanulságos vitáit sem a „nemzeti kérdéstről”, a népi írókról és „utódaikról”, valamint az úgynevezett ötvenes évekről.

Meggyőződésem, hogy Pándiból tudományos életműve, szakmai munkássága, tanári, szerkesztői tevékenysége a leginkább maradandó a 21. századi magyar nemzeti kultúra számára. Írásos munkásságának, könyveinek jelentős hányada szerintem magasabb színvonalú, és több tudományos értéket hordoz, mint amit az elmúlt három évtizedben Pándiról hírelt „tözsdei árfolyam” mutat. A korrekt tudományos történelmi és historiográfiai megközelítés azt követeli, hogy az egypártrendszer történelmi-szemleli körülményei, kényszerpályái, szükségyszerűségei között próbáljuk megérteni Pándit, s ne – „negatív historizálással” – egy későbbi, azaz az 1990–2020-as évek pluralista politikai rendszerének paradigmáit és „posztmodern” tudományos kánonját kérjük számon rajta és munkáin.

A pályái 1956-ig

Már első publikációjában a *Pándi* nevet használta írói identitásaként, arra hivatkozva, hogy túl sok a Kardos nevet viselő, tetejébe Debrecenhez kötődő irodalmár. Ugyanakkor anyakönyvileg, hivatalos iratokban és levelekben, egyetemi oktatóként Kardos Pál maradt. Irodalmi pályakezdésének írásai az 1945

és 1950 közötti, meglehetősen viharos változások, a tágabb magyar politika-, kultúra- és értelmiségtörténet szempontjából is jellegzetes dokumentumok. Szüleivel 1945 nyarától már Budapesten él (édesapja a kultuszminisztériumban kap megbízatást), érettségizni visszamegy Debrecenbe, de a fővárosban kezdi meg tanulmányait a Pázmány Péter (a későbbi Eötvös Loránd) Tudományegyetemen. Böven szó esik ezekről az évekről a Bölcs Istvánnak adott 60. születésnapjára interjújában.⁶ Első publikációja Szép Ernő *Emberszag* című kötetéről roppant érzékeny, feltűnően érett stílusra valló, a *Nyugat*, illetve édesapja, Kardos László irányához méltó kritika a *Magyarok* hasábjain. A könyvet vélhetően édesapja adta Pándi kezébe (vagy legalábbis ő hívta föl rá a figyelmét), hiszen Szép Ernő és Kardos László évtizedek óta leveleztek egymással, bár személyesen csak 1945-ben ismerkedtek meg.⁷ Pándi könyvismertetésében ott vibrál a még nem tabusított holokauszttrauma. Szép Ernő és Pándi „csak” a kényszer-munkaszolgáltatások – persze halálos veszedelmek közepette megélt – rabságát kellett hogy átéljék, Auschwitzba nem kerültek el, de írásaik olvasása felkavaró élmény. Pándi jól látja, hogy a jóság, a humánus, a gyermekség és a szépség ígézetében a hatvanéves Szép Ernő képes felülemelkedni a brutális emlékeken, de – talán – saját tizennyolc éves korában megélt brutális traumája mintha elhomályosítaná: Szép Ernőnél szó sincs elfojtásról, nagyon is érzékletesen (korántsem kódoltan) idézi fel őket, csak más hangvételben, mint Pándi a saját naplójában. A cikk méltató zárása viszont találó: éppen a megejtő és szubjektív Szép Ernő-i hangulat és hang „avatja az *Emberszagot* irodalmi érdekűvé-értékűvé, s emeli magasan a féldokumentációs-félirodalmi, meg nem emésztett és meg nem érlelt eseményekkel zsúfolt, nyershús- és frissvérszagú irodalom fölé”.⁸ Az 1970–1980-as években, amikor még mindig titok a *Lágernapló* és a benne csak részlegesen megírt 1944 nyara-

⁶ *Teherpróba*, 569–597.

⁷ VIDA Lajos: *Szép Ernő élet- és pályarajza*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2007. 248.

⁸ PÁNDI Pál: *Emberszag*. Szép Ernő könyve. *Magyarok*, 1946/5. 260. In: *Teherpróba*, 204.

ösze-tele, Pándi lektorként is érdeklődőbb és toleránsabb lett a dokumentatív holokausztirodalom iránt.

A felszabadulás utáni évek eseménytörténetéből Pándi fiatalkori munkásságának megértése végett elengedhetetlen fölidézni néhány tényt. Az indító élmény és tapasztalat a félfudális múlttal és a fasizmussal való leszámolás, a mégoly korlátozott többpártrendszeres parlamenti demokrácia kibontakozása, a szociális jóvátétel és felemelkedés vágya, reménye, a baloldali jövőkép megvalósításának hite, a „holnapra megforgatjuk a világot” élménye és messianizmusa. Mindez – úgy tűnt – a holokauszttraumát is képes oldani, valójában azonban még inkább elfojtotta. Hamarosan, 1947-től – bár eleinte ködfüggönnyel az előtérben – megjelentek, felgyorsultak a világtörténelmi és a hazai politikai életben a negatív változások. A Sztálin felől érkező nyomás, Rákosi „Sztálin legjobb tanítványa”-szerepe, a hiszterizáló propaganda hónapról hónapra érzékelhető szervezeti, intézményi, tömeglélektani változásokkal járt az irodalmi életben is, amelyek irányát a benne élő egyének gyakran nem is tudták érzékelni s megérteni, ha sebességüket megtapasztalták is. Ahogy Feitl István fogalmazott: „Megkezdődtek a »kemény ötvenes évek«.”⁹ Azaz a Rákosi-korszak totalitáriánus államszocialista időszaka.

Az akkor tevékeny, főleg fiatal baloldali értelmiségiek – köztük Pándi Pál – aligha láthatták át már az elején ezt a kettős folyamatot: a demokratikus sikerek, antifasiszta, kapitalizmusellenes küzdelmeik, jövőképük és a brutalizálódó valóság közötti szakadék szélesedését. Popper Péter¹⁰ a szociálpszichológus érzékenységgel és a megélt történelem élményének felidézésével teszi érzékletessé ezt a kort, benne a remények illúzióvá válását, az elfojtások és tabusítások, identitás- és erkölcsi válságok elszaporodását. Ezzel együtt sem szabadna ugyanakkor a „post hoc ergo propter hoc” szemléleti hibájába esni, azaz a történetek

⁹ FEITL István: A kettős fordulat éve: 1949. In: FEITL István–IZSAK Lajos–SZÉKELY Gábor (szerk.): *Fordulat a világban és Magyarországon 1947–1949*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 380.

¹⁰ POPPER Péter: 1945–1948 a lélektan szempontjából. In: FEITL István–FÖLDES György (szerk.): *1945 a világtörténelemben. Milyen jövőt képzelt magának a világ?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 288–303.

egymásutánisága nyomán szükségszerű oksági kapcsolatot feltételezni közöttük. A pályakezdő Pándi írásai egyrészt szeizmográférzékenységu tudósításai e viharos, de még illúziókat őrző, sőt tápláló változásoknak, másrészt a sodródás és az alkalmazkodás szindrómáit is hordozzák már.

A *Magyarok* című debreceni folyóiratban 1946-ban kezdett publikálni, igényes, a *Nyugat* és a *Magyar Csillag* irányát követő, feltűnően érett stílusban írt, amely kezdettől fogva erőteljes szociális érzékenységgel párosult. Ekkor már egyetemista, és a nagy hírű Eötvös Collegium hallgatója. 1948 őszétől a kollégiumban egyre hangadóbb szerepet vállalt az ideológiai és pedagógiai vitákban, és miután Keresztury Dezső igazgató, korábbi parasztpárti kultuszminiszter 1948 nyarán távozott (Lutter Tibor lett az utóda), Pándi a diákok kommunista frakciójának egyik vezetője lett, s részt vett a polgári nézetek, a politikai közömbösség, az úgynevezett elitista szellemiség elleni föllépésekben. A hatalomra törő MKP őszinte, naiv, de eltökélt, szenvedélyes, olykor agreszív képviselőjeként lépett föl, a bürokratikus apparatcsikok és a „magánszorgalmú kutyák” attitűdje viszont idegen volt tőle.

Az 1948–1949-es kollégiumi viták és viharok – ezeknek immár gazdag memoár-, dokumentum- és fikciós irodalma van – odavezettek, hogy az országos politika balos radikalizálódásával együtt az Eötvös Collegiumban is több – később kiemelkedő értelmiségiekké vált – fiatal aláztak meg nyilvánosan (például Hankiss Elemért, Lator Lászlót, Németh G. Bélát). Pándi, a kollégiumi diákönkormányzat egyik, addigra tekintélyt szerző kommunista vezetője szöszölő, sőt vádló volt a nyilvános vitákban, amiért évtizedeken át érezhetett – magába fojtott – lelkiismeretfurdalást későbbi irodalmár nemzedéktársaival szemben. Szász Imre hiteles dokumentumokkal kiegészített regényében Borbíró Öcsi Pándi – baráti, de kritikus szeretettel ábrázolt – alteregója.¹¹ Ezek a szellemi autodafék több esetben adminisztratív következményekkel, eltanácsolásokkal, kizárásokkal jártak. Pándi –1986-os rádiós beszélgetése során – így idézi fel akkori önmagát:

¹¹ Szász Imre: *Ménesi út. Regény és dokumentumok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

„ezekben a vitákban, amelyek olykor némelyeknek a kollégiumból való eltávozásához vezettek, én is részt vettem, és ma úgy látom, hogy nem fantomokkal vitáztunk, nem fantomok gyakoroltak kritikát a népgyűléseken. Szóval tényleg volt konzervativizmus, volt klerikalizmus, volt – az akkori divatos szóval – reakció, volt visszahúzódás, volt semlegesség. És ennek a képviselői kaptak bírálatot. Hozzáteszem, hogy az akkori időszak politikai viszonyainak (már 1948–1949-ben vagyunk) keményebb huzata, nyersebb hangulata bizonyára a mi stílusunkban is jelen volt. De nem arról volt szó, hogy olyanokat bíráltunk, akiket nem kellene bíráltni, akiket nem lehetne bíráltni. Ezek az emberek azóta megváltoztak, közülük jó néhányan ma vezető helyen dolgoznak a magyar közéletben. Megváltoztak a viszonyok.”¹² A helyzet, Pándi erkölcsi vétsége és annak következményei ennél súlyosabbak voltak, mint amit legyengített önkritikája sejtet. 1949 nyarától több hónapra a Karolina úti pártiskola hallgatója lett (az Eötvös Collegium intézményi megszüntetésében már nem vett részt), de a pártiskoláról – több emlékező szerint – megváltozott lelkiséggel érkezett vissza: elvesztette kamaszos vidámságát, humorát. Ötödévesként már tanított is a visszametszett kollégiumban, majd fölverték irodalomtörténeti aspirantúrára. Hamarosan a budapesti Bölcsészettudományi Kar magyar tanszékének oktatója lett – haláláig.

Az 1946–1947-es évek viszonylag szabad szelleme, majd az 1948–1949-es politikai fordulat jól érzékelhető az eleinte a sokszínű, liberális, humanista szellemű, nyugatos *Újhold*ban publikáló,¹³ annak arculatával rokonszenvező Pándi kritikus témaválasztásaiban, stílusában, indulatos és fokozatosan elszürkülő érvelésében is. Eleinte a kor több igényes, de eltérő karakterű és világszemléletű irodalmi folyóiratában is publikált: a

¹² *Teherpróba*, 576.

¹³ PÁNDI Pál: Benjámin László: A betüöntök diadala. *Újhold*, 1947/2. 78–79.; Uó: Vajthó László: Bessenyei. *Újhold*, 1947/3. 141–143.; Uó: Vészi Endre: Mire tavasz lesz. *Újhold*, 1947/4. 218–220.; Uó: Kétes realizmus. Zilahy Ararátjáról. *Újhold*, 1948/2. 106–113.

Magyarokban,¹⁴ a *Diáriumban*,¹⁵ a *Válaszban*.¹⁶ Többségük 1948-ban megszűnt, olykor gerjesztett viták és rágalmak nyomán, s az egypártrendszer ideológiájának megfelelően adminisztratív eszközök igénybevételével teljesen átalakult a sajtópiac és a nyilvánosság, az MDP monopolizálta az irodalmi lapokat. A Rákosi-korszak vezető kultúrpolitikusai – számos fiatal baloldali írástudó számára példa- és mintaadóként is – Révai József és Horváth Márton voltak. A gyökeresen új irodalompolitika vezényszavai a „pártosság”, a „szocialista realizmus”, a „szovjet példa”, a „lobogónk: Petőfi”, a „népközeli közérthetőség” és az „egység” lett. Új és a hamarosan az „egypárt” által vezényelt irodalmi folyóiratként 1947 végén indult a *Csillag*, hetilapként pedig 1950 novemberében az *Irodalmi Újság*. Ezek lettek Pándi nyilvánosságának fórumai, miközben irodalomtörténeti szaklapokba is írt, sőt egyre inkább elmélyedt a felvilágosodás és a reformkor témáiban.

Pándit ugyanakkor a kortárs irodalom szemlézése és az irodalomtörténeti kutatás mellett kezdettől foglalkoztatták a politikai-ideológiai folyamatok, a napi újságírás és kultúraközvetítés. 1949 tavaszától egyetemi oktatói állása mellett szerepet vállal a vezető politikai napilap, a *Szabad Nép* kulturális rovatában. Pándi érett írásokkal, nyitott szemlélettel induló literátori pályája a pályakezdés harmadik-negyedik évében éles szemléleti, értékrendbeli és stiláris törést szenvedett el. Őt is magával ragadta a „fényes szellők” lendülete és demokratikus mámore, plebejus attitűdje. Az MDP politikájához és a napi publicisztika „életformájához” kötődéssel magatartása a sztálinista-rákosista fordulattól, 1948–1949-től kezdve egy harcias, neofita, gyakran

¹⁴ PÁNDI Pál: Pastorelle. Somogyi Pál versei. *Magyarok*, 1947/2. 155.; Uő: Szőnyi Sándor: Széthulló világ. *Magyarok*, 1947/10. 731–732.; Uő: Kormos István: Dülöngélünk. *Magyarok*, 1947/10. 732–733.; Uő: Sándor Kálmán: A neandervölgyi főkönyvelő. *Magyarok*, 1947/11. 795.; Uő: Budapesti antológia, *Magyarok*, 1948/1. 59–60.

¹⁵ PÁNDI Pál: Kovai Lőrinc: Tűzkehely. *Diárium*, 1947/3. 134–135.; Uő: Fekete István: Tíz szál gyertya. *Diárium*, 1948/1. 28.

¹⁶ PÁNDI Pál: Gulyás Gábor: Dióverés. *Válasz*, 1947/2. 271–272.; Uő: Hunyady József: Szerencsétlen emberek. *Válasz*, 1948/1. 83–84.; Uő: Kolozsvári Grandpierre Emil: Lelki finomságok. *Válasz*, 1948/2. 178–179.; Uő: Forradalom előtt. Szerk.: WALDAPPEL József. *Magyarok*, 1948/5. 319–321.; Uő: Fazekas Mihály. *Magyarok*, 1948/9. 537–545.

igazságtalan, sőt érdes hangú publicistaéba vált át. Az 1950-es évek első felének merev irodalmpolitikai keretei között az őszintén hitt és remélt szocialista távlat hirdetése és a fordulat sürgetése – mint más tehetséges írástudóknál is (nem beszélve a középszerű és karrierista figurákról) – deklaratív és gyakran minőségrontó érveléssé szürkült. A klerikalizmus elleni korabeli ideológiai-politikai küzdelmet, amelynek voltak történelmileg jogos érvei, ő is túlhajtja, egy szöveggyűjteményt is összeállít a napi agitáció szolgálatában.¹⁷ A messianisztikus pártértelmezés, a vulgáris „pártosság”-vállalás, egyes szovjet regények ideológus kanonizálása is megtalálható az írásaiban.¹⁸

Még a szektás irányultságú cikkekben, könyvismertetésekben is voltak minőségérzékeny telitalálatai, és egyre szaporodtak a reformkorral, valamint a korai munkásmozgalom kulturális értékeivel kapcsolatos kutatásai, szakszerű publikációi, tudományos vagy ismeretterjesztő írásai – ha persze aktuális üzenetekkel és konnotációkkal megpakolva is.¹⁹ Ugyanakkor jellemző Pándi kritikus magatartására és írástudói szenvedélyére, hogy a későbbi

¹⁷ PÁNDI Pál: Költők a klerikális reakció ellen. *Szabad Nép*, 1950. július 2.; Uő: A magyar költészet antiklerikális hagyományából. *Csillag*, 1950/33., 46–53.; PÁNDI első könyve: „*Hazug álmok papjai szűnnek*”. *A magyar költészet antiklerikális hagyományai*. Művelt Nép, Budapest, 1952. 214. [Ismeretterjesztő könyv bőséges szemelvényekkel]; Uő: A szellemi sötétség ellen. Ady Endre antiklerikális harcairól. *Szabad Nép*, 1952. november 20.; Uő: Magyar költők harca a klerikalizmus ellen a felvilágosodás korában. *Természet és Technika*, 1953/7. 410–414.

¹⁸ Például: PÁNDI Pál: Az Ifjú Gárda. *Csillag*, 1949/25. 49–51.; Uő: „Éljen a szovjet, a munkástanács”. Magyar költők a Nagy Októberi Forradalomról. *Szabad Nép*, 1949. november 6.; Uő: Gajdar: Iskola. *Forum*, 1949/12. 1029–1032.; Uő: A május: szabad. Magyar költők május elsejéről. *Szabad Nép*, 1949. május 1.; Uő: Éberség, hűség. *Társadalmi Szemle*, 1949/5. 375.; Uő: Aczél Tamás: A szabadság árnyékában. *Csillag*, 1949/17. 62–63.; Uő: A Párt a magyar költészetben. *Szabad Nép*, 1951. február 1.; Uő: A XIX. Kongresszus útmutatásai a magyar irodalomnak. *Szabad Nép*, 1952. december 4.; Uő: Pártunk útmutatása. *Irodalmi Újság*, 1952/22., 3–4.; Uő: Sztálin és az irodalom. *Új Hang*, 1953/3. 19–29.

¹⁹ PÁNDI Pál: Munkásosztály és magyar irodalom. *Valóság*, 1948/5. 378–397.; Uő: Forradalom előtt. Szerk.: Waldapfel József. *Magyarok*, 1948/5. 319–321.; Uő: Irodalmi háborgás és szocializmus. *Forum*, 1949/1. 13–16.; Uő: Az első magyar munkásköltők. *Utunk*, 1949/9. 12–13.; Uő: Korteszadok Táncsics Mihály mellett. *Irodalomtörténet*, 1949/1. 129–140.; Uő: Szabó Ervin és Bresztovszky Ernő vitája a proletárköltészetéről. *Irodalomtörténet*, 1951/1. 64–79.; Uő: A szociáldemokrata irodalom magatartása az 1914–18-as világháborúban. *Irodalomtörténet*, 1951/3. 290–315.

években többször visszatér olyan írók, költők újabb alkotásaira, illetve egész pályájára, akiknek a könyveivel már az 1940-es évek második felében foglalkozott, mint Benjámín László vagy Kormos István. *Viták és kritikák* című 1954-es tanulmány- és kritikakötete Pándi négy „harcias” évének (1951–1954) tükre. Ez az az időszak, amikor a marxista és a „marxista” kritika műfajáról és ideológiai-politikai funkciójáról szinte több szó esett, mint magáról az irodalomról; amikor a *perzekutoresztétika* normarendszere és stílusa dominált nála is. Pándi ekkori írásaira – néhányat kivéve – jellemzővé vált ez az attitűd, amelyet Lukács György a maga húszas éveiben megélt radikalizálódásaként – kései önéletrajzi interjúiban, emlékezéseiben önkritikusan – úgy jellemezte, hogy *a messianisztikus szektásság bürokratikus szektásságba* fordult át. Nem egy-egy túldimenzionált kritikai véleményről, téves értékítéletéről volt szó, hanem általánosabb habitusról, magatartásról. Ez a váltás Pándinál (és számos pályakezdő vagy már érettebb nemzedéktársánál) is elkövetkezett. 1949-től néhány évig – részgazságai mellett is – a túlhajtott propagandista-nevelő szándék, az írók és kritikusok „ideológiai fejlődésének” neofita sürgetése, az „új, szocialista embertípus” és a kommunista utópia megelőlegező ábrázolásának követelése, az irodalmi alkotások napi politikai szempontú megítélése, a művészi autonómiáról való megfélemezés, a politikai propagandává redukált marxizmus-leninizmus (sőt: sztálinizmus) és „szocialista realizmus” nevében megfogalmazott ítélkezés jellemezte írásait. Annak méricskélése, hogy a versek, prózák, drámák 1945–1947-ben mennyire ábrázolják a felszabadulás utáni demokratikus fordulatot, 1949–1951-ben pedig a radikális „szocialista” stratégiára való váltást. Volt minta, aki és ami erre ösztönözte Pándit is: Révai József, Horváth Márton és a kor más főideológusai, akik követték a Zsdanov által megfogalmazott szovjet kultúrpolitika jelszavait, melyek egyik legbrutálisabb dokumentuma Fagyevjevnek a szovjet írószövetség főtitkáráként 1950 februárjában előadott referátuma: *Az irodalmi kritika feladatai*.²⁰

²⁰ Eredetileg a *Pravdában* jelent meg, magyarul: *Társadalmi Szemle*, 1950/3–4. 212–222.

Ennek a sztálinista fordulatnak a képviselőjébe és megideologizálásába, „átesztétizálásába” Lukács György már nem volt hajlandó belemenni (néhány fiatal híve és tanítványa, például Szigeti József és Király István viszont pár évig igen), ez is hozzájárult a Lukács ellen indított és a Rajk-pert kísérő kampányhoz, amelyet az utókor joggal minősít Lukács-pernek,²¹ annál is inkább, mivel Lukács többéves elnémulásával járt együtt. Pándi heves támadása Lukács ellen²² szellemi-politikai-erkölcsi mélypontnak számít. Saját önismerete szerint is: „Az elmúlt negyedszázadban sok rossz cikket írtam, jó néhány téves kritikai megjegyzést publikáltam, citáltam Sztálint, Rákosit, de ez a Lukácsot elmarasztaló cikk az egyetlen olyan írásom, amit hogy megírtam, őszintén megbántam. Nem azért, mert ilyen vagy olyan kérdésben nem volt igazam. Azért nem bocsáthatom meg magamnak ezt a cikket, mert felkészületlenül, a neofita vakságával vettem papírra mondatait egy elvi harc pátozával átélt negatív politikai és ideológiai változásban.”²³

Mindezzel párhuzamosan Pándi az 1940-es évek végétől – publicisztikai írásainál sokkal toleránsabban és igényesebben – irodalomtörténetet tanít a budapesti Bölcsészettudományi Karon, intenzív, tárgyyszerű kutatásokat folytat Petőfiről, a reformkorról, és széles körben, ismeretterjesztő előadásokban, válogatásokban, cikkekben népszerűsíti a 19. század értékeit. Tudatos szakmai építkezésre és tudományos ambícióra vallóan készülnek későbbi nagy tanulmányai, monográfiáinak első szövegvázlatai, fejezetei.²⁴

²¹ AMBRUS János (szerk.): *A Lukács-vita (1949–1952)*. Műzsák Kiadó, Budapest, 1985.

²² PÁNDI Pál: Hozzászólás Devecseri Gábor cikkéhez. *Csillag*, 1949/25. 45–47. Pándi cikke születésének a Rajk-perrel is érintkező politikai, valamint Eötvös Collegium-i kontextusáról lásd ugyanezen oldalak alapos lábjegyzeteit. A *Teherpróba* 227–228. oldalán olvasható 219. sz. lábjegyzet teljes egészében idézi Pándi 1972-es szigorú minősítését saját egykori cikkéről, illetve későbbi viszonyát Lukács munkásságához.

²³ *Teherpróba*, 227.

²⁴ Például: PÁNDI Pál: Fazekas Lúdas Matyija. *Csillag*, 1950/29. 44–47.; Uó: A Bánk bán útja. *Szabad Nép*, 1950. április 20.; Uó: Eötvös József: A falu jegyzője. *Köznevelés*, 1950/21. 677.; Uó: Jegyzetek Csokonai Vitéz Mihályról. Válogatott műveinek kiadása alkalmából. *Csillag*, 1951/2. 219–232.; Uó: Petőfi

Emellett a napi sajtó „robotosa” lett. Pándi első *Szabad Nép*-cikke (1949. április 21.) egyszerre volt aktuálpolitikai és szakmai írás: a százötven évvel azelőtt született Táncsics Mihályról, 1869-es választási küzdelméről szóló fiktív történelmi riportázs *Választ az Alföld. Helyszíni riport 1869-ből* címmel. Mellette olvasható Gimes Miklós súlyos és „hivatalos” évfordulós cikke, az 1949. május 15-i országgyűlési választások kommunista kampányának jegyében. Pándi második cikke már irodalom,²⁵ azután jönnek a „kötelező” évfordulós és ünnepi újságírói feladatok, olykor persze szívbéli témák és polémiák is. Az 1950 és 1955 közötti időszak *Szabad Nép*-cikkei érzékenyen tükrözik a magyar politika – főleg a Szovjetuniótól függő – cikcakkjait, egyúttal a pártlap életének, szerkesztésének politikai hullámvásárát. A *Viták és kritikák* című Pándi-kötet számos írást tartalmaz ebből a szövegkorpuszból is, szakmai és politikai jellegűeket egyaránt.

Az 1953-as politikai fordulat, Nagy Imre miniszterelnöksége és a mégoly ellentmondásosan megindult desztalinizációs folyamat őt is megérinti, szembesül 1948–1953 közötti saját írásainak egyoldalúságaival, türelmetlenségével. A szektás fordulatot, a szovjet minta utánzását 1953-tól többeknél döbönt kiábrándulás, harsány önkorrekció (némelyeknél radikális önmegtagadás és kompenzáló, felelősségáthárító „tiszttalkodás”) követte. Pándinál azonban ez az 1953 utáni eszmélkedés inkább fokozatos, tépelődő, konfliktuskerülő, a szocialista folytonosságot is vállaló természetű volt. Ott volt a tavaszi, az októberi és a decemberi „lázadozó” szerkesztőségi értekezleteken, de a dokumentumok szerint nem exponálta magát, a „rendcsinálásban” nem vett részt. Ez is közrejátszhatott abban, hogy 1955-ben a *Szabad Nép*

János vitéze. *Csillag*, 1952/4. 455–468., 1952/5. 577–587.; Uő: Petőfi Sándor. Születésének 130. évfordulójára. *Szabad Nép*, 1953. január 1.; Uő: Költő a forradalomban, *Csillag*, 1953/1. 58–64.; Uő: Megjegyzések Petőfi Felhők-ciklusához. *Irodalomtörténet*, 1953/12. 124–135.; Uő: Sótér István: Eötvös József. *Társadalmi Szemle*, 1954/4. 169–174.; Uő: Waldapfel József: A magyar irodalom a felvilágosodás korában. *Társadalmi Szemle*, 1955/1. 129–133.; Uő: Csokonai Vitéz Mihály (1773–1805). *Szabad Nép*, 1955. január 27.

²⁵ PÁNDI PÁL: A május: szabad. Magyar költők május elsejéről. *Szabad Nép*, 1949. május 1.

kulturális rovatának vezetője lett.²⁶ Rákosi tavaszi revansa őt is megzavarja, politikai hangúlyai hullámoznak, de tájékozódása, gondolkodása 1956 nyarára egyértelműen a „jobb szocializmus”, a demokrácia, a szabadság, a – bár korlátozott – pluralizmus irányába változik. Amikor fia, Kardos András az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárából kikérte az iratait, azokból kiderült, hogy 1956 őszére nem csupán rokonszenvezik a Petőfi Körrel (ír is róla), hanem magatartásában, a szerkesztőségi „szereposztásban” a visszaemlékezők szerint a *Szabad Népen* belüli progresszív, reformer csoport tagja lett.

1956

Külső munkatársként írt publikációit követően Pándi 1955. december 1-jén került állásba a *Szabad Nép* szerkesztőségében. A központi pártlapba írt 1956. januári cikke²⁷ – a pártvezetés akkori ideológiájának és propagandájának megfelelően, a valósággal ellentétben – még lényegében kontinuosnak, egyívűnek, „helyesnek” tekinti a fél évtizedes időszakot. Erre alapozva, a restaurációs Rákosi-politika szellemében, az 1955 márciusától hozott szigorú határozatokhoz igazodva élesen bírálja az irodalmi élet „renitens” (valójában a demokratizálás irányába mutató) jelenségeit. Két hónap múlva, 1956 tavaszán, az SZKP XX. kongresszusának nyomán nemcsak a politikai helyzet változik, de már Pándi is közeledik az államszocializmuson belüli reformokat, a proletárdiktatúra demokratizálását követelő-segítő értelmiségiekhez – a *Szabad Nép* és más lapok hasábjain. Fellelhetjük ennek előzményeit az *Irodalmi Újságban* 1954–1955 folyamán publikált friss szellemű cikkeiben, például egy nyílt levelében,²⁸ vagy az *Öregék és fiatalok* című eszmecserehez tett

²⁶ Vö. TAKÁCS Róbert: Újságírói szerepfelfogások 1954 és 1956 között Magyarországon. *Médiakutató*, 2006. tél, 7–24.

²⁷ PÁNDI Pál: „Az igazat mondd, ne csak a valódit...” *Szabad Nép*, 1956. január 22.

²⁸ PÁNDI Pál: Nyílt levél egy egyetemi hallgatóhoz. *Irodalmi Újság*, 1954. október 30. 3.

hozzászólásában.²⁹ Viszont már egyértelműen ez a nyitás ihleti a *Példa és okulás* című 1956. márciusi cikket,³⁰ amely tükre a pártlap szerkesztőségében kiéleződő vitáknak, sőt lassan „kettős hatalomnak”. Nem véletlen, hogy Matusek Tivadar, a pártlap rákosista főszerkesztő-helyettese „javítani” akarja a szerkesztőség és a szerkesztőbizottság összetételét: Fekete Sándor, Koroknai Zsuzsa és Gondos Ernő mellett Pándit is az eltávolítandók között említi „politikai magatartásuk miatt, mert a szerkesztőségben már eddig is többször okoztak politikai bizonytalanságot, s jelenleg is megnehezítik a szerkesztőbizottság és a szerkesztőség munkáját”.³¹ De az akkor már reformer szellemű felelős szerkesztő, Horváth Márton nem enged.³² Ez a folyamat vezet el Pándi 1956. nyári és őszi cikkeihez, melyek politikai és erkölcsi szempontból különösen értékesek, s amelyeket Kardos András apja legszebb, legtisztább morális és írástudói teljesítményének tart.³³

1956-ban Pándinak a *Szabad Népen* kívül másutt, egyebek mellett irodalomtörténeti fórumokon is megjelentek írásai, részt vett az 1955–1956-os szakmai diskurzusokban. Továbbá a pártlap aláírás nélküli cikkei között október előtt is lehettek tőle származó szerkesztőségi vagy álnéven megjelenő publikációk; ez a műfaj természetes megoldás az újságírásban. Pándi erősödő szerepe a lap profilján természetesen összefügg előrelépésével a hierarchiában. Az SZKP XX. kongresszusa után, 1956 áprilisában hosszabb tanulmányutat tett a Szovjetunióban, tapasztalatairól a *Szabad Népen* nyolcrészes cikksorozatot írt,³⁴ amely kis híján könyvben is megjelent. Az OSZK Pándi-fondja őrzi a könyv-

²⁹ PÁNDI Pál: A kritika felelőssége. *Irodalmi Ujság*, 1955. szeptember 3. 4. Vö. RAINER M. János: *Az író helye. Viták a magyar irodalmi sajtóban 1953–1956.* (Gyorsuló Idő) Magvető Kiadó, Budapest, 1990. 134., 185–186.

³⁰ PÁNDI Pál: Példa és okulás. *Szabad Népe*, 1956. március 11.

³¹ Idézi RÉVÉSZ Sándor: *Egyetlen élet. Gimes Miklós története.* 56-os Intézet-Sík Kiadó, Budapest, 1999. 278.

³² HORVÁTH Bálint: Horváth Márton pályája. *Múltunk*, 2017/3. 107–109. A kor publicistáinak helyzetéről és dilemmáiról: TAKÁCS Róbert: Újságírói szerepfelfogások... I. m.

³³ Lásd a tanulmány elején az 5. sz. jegyzetet.

³⁴ PÁNDI Pál: Előszó. *Szabad Népe*, 1956. április 30. A sorozat további részei: Epizódok vallomása: május 1.; Utcák, házak, járókelők: május 4.; Emberek és

kézirat nyomdai kefelevonatát (*Útjegyzetek a Szovjetunióból*). Az olykor szépírói stílusba is átváltó lelkes útirajz az ország megújuló mindennapi életéről, kultúrájáról, a Sztálin halála és a XX. kongresszus után megváltozott légkőről, a hétköznapi demokratizálódásáról és a kritikai hangvétel erősödéséről ad emberi portrékban gazdag, de helyenként naiv képet. Méghozzá egy olyan magyar irodalmár-újságíró rokonszenvező, sőt rácsodálkozó szemével, aki a Nagy Imre-féle 1953. júniusi kormányprogram szellemében kezdi nézni saját országát és a Szovjetuniót. Igaz, direkt hazai politikai tanulságokat ott és akkor nem mond ki, de petőfis iróniáját megcsillogtatja: kedvenc költőjének *Okatootia* című gúnyverse nyomán a szovjet változások ellenpéldájaként szembeállítja *Tukutakitóniát*, a „mesebeli országot”, ahol a hétköznapi életben, a színházi közönség viselkedésében – áttételesen az emberi kapcsolatokban – minden még a régi módon, nehézkesen, idegesen zajlik. A szovjet politika belső vitáiról alig, hatalmi harcairól egyáltalán nem szól, „csak” az úgynevezett személyi kultuszról, hiszen március végén itthon még nem volt nyilvános Hruscsov titkos beszéde a törvénytelenégekről, a Gulag borzalmairól, a sztálinizmus bűneit feltáró tényekről és dokumentumokról.³⁵ Hruscsov és a szovjet vezetés is azzal igyekezett tompítani a fokozatosan mégiscsak nyilvánosságra kerülő drámai tények megrázó voltát és sokkoló hatását, hogy „személyi kultuszról” beszélt, s egy ideig ezt követte a magyar pártpropaganda még 1956 után is (szemben például a kommunista Lukács Györggyel, aki ha szerepelni tudott a nyilvánosságban, „sztálinizmust” emlegetett). Pándi cikksorozata így is figyelmet (sőt némelyekben aggodalmat) kelthetett: a budapesti szovjet nagykövet, Andropov például egy feljegyzésében úgy minősíti Pándi cikksorozatát, hogy az „objektivistá módon vizsgálta a szovjet valóság jelenségeit, lekicsinyelte a szovjet nép életszínvonalának emelése terén elért eredményeket, s voltaképpen befeketítette a

számok: május 6.; Gondolkoznak és örülnek: május 10.; Múzeum, színház, irodalom: május 13.; A fények városa: május 16.; Az ember színvonala: május 20.

³⁵ BARÁTH Magdolna: Az SZKP XX. kongresszusa a legújabb orosz szakirodalom tükrében. *Múltunk*, 2006/2. 177–200.; FEITL István: Szembesülés. Az MDP vezetői és a XX. kongresszus. *Múltunk*, 2006/2. 201–226.

szovjet élet egyes vonatkozásait”.³⁶ Nem tudhatni, hogy végül is ezért nem jelent-e meg a július végére lezárt Pándi-kötet.

Előkerült egy korábban ismeretlen, kéziratos Pándi-dokumentum: kritikus szellemű belső feljegyzés („pro domo”) Horváth Mártonnak, a *Szabad Nép* főszerkesztőjének az ország s benne a párt helyzetéről, a sajtó teendőiről.³⁷ A feljegyzés lényegében azt a szellemet tükrözi, amely a Petőfi Kör radikalizálódó vitáit³⁸ jellemezte ezekben a hetekben, hónapokban, s egyértelműen rögzíti Pándi akkori radikális reformer felfogását. Pár nappal később anonim szerkesztőségi cikkében már hosszasan méltatja is azt a progresszív baloldali diskurzust, amely e vitákból áradt, s amiért a szerkesztőségen belül konfrontálódnia is kellett.³⁹ Ha Pándi tavasszal, nyáron és kora ősszel nem kerül is az úgynevezett „lázado” írók és újságírók táborába (akiket emiatt pártbüntetés és egyéb retorzió is ért), szuverén módon lényegében az általuk képviselt nézeteket képviseli, törekszik összeegyeztetni a radikális reformok, a kommunista politika- és szocializmusfelfogás gyökeres megújításának igényét a vélt, illetve valódi pártfegyelemmel. Az 1956-os Pándi-cikkeknek *októbert megelőzően* két tematikai csomópontja van. Az első – amelyről már volt szó – az SZKP XX. kongresszusa és annak hazai következményeit tárgyalja, a második a nemzeti-nemzetiségi kérdés bátor és korai fölvetése Salamon Ernő, az erdélyi költő kapcsán,⁴⁰ majd a nagy botrányt kiváltó szeptemberi *Közös dolgainkról*.⁴¹

³⁶ BARÁTH Magdolna: Magyar–szovjet baráti kapcsolatok az SZKP XX. kongresszusától a forradalomig. In: OKVÁTH Imre (szerk.): *ÁVH, politika, 1956. Politikai helyzet és az állambiztonsági szervek Magyarországon, 1956*. ÁBTL, Budapest, 2007. 39., 84. lábjegyzet.

³⁷ Gépiratmásolat, 1956. június 6. In: *Teherpróba*, 243–247.

³⁸ HEGEDŰS B. András–RAINER M. János (szerk.): *A Petőfi Kör vitái hiteles jegyzőkönyvek alapján*. Kelenföldi Kiadó–ELTE–Múzsák–1956-os Intézet, Budapest, 1989–1994. 1–7. kötet.

³⁹ PÁNDI Pál: A szellem napvilága. *Szabad Nép*, 1956. június 24.

⁴⁰ PÁNDI Pál: „Itt meglesznek jól magyarok és románok!” Salamon Ernő verseiről. *Szabad Nép*, 1956. január 15.

⁴¹ PÁNDI Pál: *Közös dolgainkról*. *Szabad Nép*, 1956. szeptember 9. A részletes jegyzetek mellett a történelmi kontextushoz lásd Stefano BOTTONI bevezetőjét *Az 1956-os forradalom és a magyarság (1956–1959)* című, általa főszerkesztett kötetben (Pro-Print Kiadó, Csíkszereda, 2006. 14–49.); FÖLDES György: *Magyarország*,

Pándi többhetes romániai, illetve erdélyi kutatásai, politikai tapasztalatszerzése nyomán született ez az akkor unikális, a román politikát és a hazai óvatosságot egyaránt az elsők között bíráló, alapvetően persze kulturális-irodalmi érdekű szeptemberi írás. Történelmileg tanulságos, hogy jóbarátja, Király István akkor és később is tőle eltérően értékeli 1956-ot: 1988. januári interjújában utólag ezt nyilatkozta: „Palival két esetben volt vitám ekkor. Először, amikor szovjetunióbeli útja után reális szovjet képet közölt. Úgy éreztem, ez az elébe menés az amúgy is túlzottan jelen levő szovjetellenesség előtt való behódolás. A másik vitám az erdélyi cikke kapcsán volt velem, amiről szintén úgy éreztem, hogy behódol a felcsapó nacionalista hullámnak. Az volt a meggyőződésem, hogy ezeket a problémákat nem lehet fél lépésekkel megoldani, mert követelni fogják a teljes lépést. [...] Tudom, hogy rossz volt az én elképzelésem is, de meggyőződésem, hogy ugyanolyan elhibázott volt a másik oldalé is.”⁴² A történelem Pándinak adott igazat kettőjük ebbéli nézetkülönbségében.

Pándi a nemzetiségi kérdés őszinte tárgyalásának hiányát s egyáltalán, a határon túli magyar kisebbségek iránti közömbösséget közvetlenül összekapcsolja a sztálini-rákosi ideológia torzán értelmezett „internacionalizmusával”, amelynek bírálata csak az SZKP XX. kongresszusa, Rákosi távozása, illetve az MDP-n belüli reformtörekvések megelénkülése nyomán nyílt lehetőség. Az elsők között hivatkozik az úgynevezett lenini nemzetiségi politikára, amelynek dokumentumai a szovjet *Kommuniszt* című folyóirat nyomán itthon a *Társadalmi Szemlé*ben láttak napvilágot.⁴³ Ennek a szemléleti fordulatnak a dokumentuma Pándi cikke, amely megelőzte, illetve előmozdította a hazai írók, költők, értelmiségiek Erdély és az ottani magyarság helyzete iránti kritikus érdeklődésének kibontakozását. Már 1956 elején a Salamon Ernő verseiről szóló januári Pándi-írás is efelé mutatott, de ott még politikai konklúzió nélkül. A szeptemberi cikk – főleg egy vezető kommunista közíró részéről – nagy

Románia és a nemzetiségi kérdés 1956–1989. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 19., 39.

⁴² Király István interjúja Pándi Pálról. In: *Rejtőzködő legendárium*, 57.

⁴³ Vö. *Teherpróba*, 259., 239. lábjegyzet.

viSSzahangot keltett itthon és Romániában is. A téma és főleg ennek „befelé” és „kifelé” kritikus-önkritikus tárgyalása azonban továbbra is konfliktusos, félig-meddig tabusított volt, jól bizonyítja ezt Pándi cikkének politikai visszhangja, éles bírálata. Az ügy átnyúlt 1956 utánra, Kádár János 1957-ben személy szerint is támadta Pándit, akit ezek nyomán ideiglenes szilenciummal is sújtottak. E bátor „kezdés” tükrében különösen abszurd volt az 1960–1980-as években Pándit a nemzeti-nemzetiségi kérdés iránti közömbösséggel, „nemzetietlenséggel”, „belföldi turista”-szereppel vádolni, ahogy ez szóban és írásban egyes, magukat népi-nemzeti elkötelezettségüként deklarált írók, publicisták részéről nemegyszer megtörtént. Ezek a megbélyegzések ugyanakkor megerősítették a Pándiban 1944 óta lappangó, el-elfojtott holokausztszindrómát, a nemzetből való kirekesztettség érzületét, még ha erre a kontextusra olykor talán túlzott ingerültséggel reagált is.⁴⁴ Az MSZMP vezetésében a nemzeti-nemzetiségi kérdésben, a romániai magyarság helyzetét szóvá tevő bírálatokat illetően csak lassan érlelődött valamiféle szemléleti nyitás a belső politikai fórumokon és a magyar-román diplomáciai tárgyalásokon az 1960-as évek második felében. A gyakorlatban és a nyilvános deklarációkban pedig csak az 1970-es években vált – nagyon óvatosan, majd fokozatosan, így pártállásfoglalásokban – lehetővé. Ekkorra már a romániai politika élesen nacionalista és elnyomó iránya, a csehszlovákiai események, az ottani „magyarkérdés”, valamint itthon a népi írók sürgetése, a kezdődő ellenzéki mozgalmak belpolitikai és ideológiai feszültségeket is gerjesztő fölvetései is hozzájárultak az óvatos hazai nyitáshoz.

Az október végi napokban, a fegyveres harcok idején ott volt a szerkesztőségben, védte a *Szabad Nép* épületét, tárgyalt a pártvezetőkkel, egyezkedett egyes felkelő csoportokkal, írt és politizált. Számos visszaemlékezés olvasható erről az időszakról a *Rejtőzködő legendáriumban*, mindazonáltal ez az időszak, illetve cikkeinek ez az íve évtizedeken át alig volt ismert Pándi újságírói tevékenységéből. „Legkényesebb”, nagy hatású, szinte politika-

⁴⁴ Lásd erről: AGÁRDI Péter: A népi-nemzeti ellenzék 1956–1989 közötti történetéről. [Szeredi Pál négykötetes munkájának szakmai bírálata.] *Múltunk*, 2018/4. 234–269.

csináló cikkei aláírás nélkül, szerkesztőségi vezércikk műfajában láttak napvilágot a *Szabad Nép*, majd 1956 novemberétől a *Népszabadság* hasábjain.⁴⁵ A *Teherpróba* közreadja az 1956 tavaszától megjelent Pándi-írások többségét, köztük a fentieket;⁴⁶ a hozzájuk kapcsolódó jegyzetek pedig dekódolják az utalásokat az október 23. és november 4. közötti népi megmozdulásra, a forradalmi és drámai eseményekre, illetve az ezektől elválaszthatatlan publicisztikai hangsúly- és stílusváltásokat is. A politikai események és a Pándi-cikkek részletes párhuzamos bemutatását mellőzve elegendő a *Teherpróba* szöveggözléseire, jegyzeteire, továbbá a történelmi forrásokra és a szakirodalomra hivatkoznunk. Egyértelmű, hogy ezekben a cikkekben Pándi az 1956. október 23-ával kezdődő eseményeket *a szocializmust és a magyar függetlenséget megújítani akaró nemzeti demokratikus népmozgalomként* méltatja, védelmezi annak fő törekvéseit, de elítéli az események szélsőséges és véres hordalékát.

A szovjet katonai intervenció, majd a Kádár János kormányalakítása utáni hetekben Pándi aláíratlan szerkesztőségi cikkben egyszer szólal meg a *Népszabadságra* átkeresztelt pártlap hasábjain.⁴⁷ Ekkor még legitim az 1956 őszen kezdődött tömegmozgalom *forradalomnak* nevezése, de együtt jár a „fehérterrorba forduló” ellenforradalmi tendenciák elítélésével és a szovjet csapatok fegyveres segítségének elfogadásával, igazolásával. Ugyanakkor nagyon hangsúlyos a nemzeti függetlenség – a rendteremtés utáni – elsődleges követelményének és a szovjet csapatok kivonása stratégiájának a deklarálása, ami kezdetben a Kádár-kormány programjában, nyilatkozataiban is szerepelt. A *Népszabadság* ekkori szerkesztőségében többen voltak, akik így is gondolták, köztük Fehér Lajos, a gyorsan leváltott főszerkesztő, Pándi Pál és Fekete Sándor is.⁴⁸ Az MSZMP Központi

⁴⁵ Új, tavaszi seregszemle. *Szabad Nép*, 1956. október 23.; Híven az igazsághoz, október 28., Hajnalodik, október 29.; A független Magyarorszáért. 1956. november 18. In: *Teherpróba*, 273–299.

⁴⁶ Uo. 243–299.

⁴⁷ A független Magyarorszáért. In: *Teherpróba*, 292–299.

⁴⁸ A Fehér Lajos vezette szerkesztőség és a pártvezetés konfliktusáról lásd: SIPOS Levente: A *Népszabadság* letiltott cikke 1956 novemberében. *Múltunk*, 1992/1. 131–144.

Bizottsága december 5-i határozata nyomán, majd a későbbi nemzetközi viszonyok következtében 1956 őszének minősítése fokozatosan szigorodott, a hivatalos egypárti sajtóban már csak az „ellenforradalom” minősítés kaphatott nyilvánosságot, ez lett kodifikálva s kanonizálva, a Kádár-rendszer legitimációjának történelmi megalapozásaként. Ezzel egyidejűleg a belső és nemzetközi kényszerek a megtorlások fokozódásához vezettek, s végül Nagy Imre és társai 1958. júniusi kivégzéséhez. Az 1956. októberi szerkesztőségi irások szükségképpen anatómia alá kerülnek, jobb volt „megfelelkezni” róluk, főleg, ha szerzőjük, Pándi – komoly vívódások és konfliktusok árán és után, de – a kádári politika támogatója lett. Egy időre azonban mint politikai publicista elnémul, szilenciumot is el kell szenvednie a lap hasábjain.

A Kádár–Aczél-korszakban

A rendőrségi és bírósági aktákból, levelezésekből előkerült dokumentumok⁴⁹ fehér foltokat tüntettek el Pándi pályájáról, megmagyarázzák küzdelmeit és törekvéseit, a hatósági „fenntartásokat” vele szemben, egyes 1950–1960-as évekbeli írásainak hátterét, kapcsolódását az 1956 utáni politikai élethez, intézményekhez. Különösen megrendítő ezek közül a pályatárs, Gimes Miklós ellen folyó perben tett mentő tanúvallomása, amely azonban nem volt elég: Gimest halálra ítélték és kivégezték, ami Pándi életében súlyos belső drámát okozott.⁵⁰ 1957 elején olvasói vitacikként egy bátor írást jelentet meg Ripp Géza dogmatikus érvelésű, a revizionizmust elítélő durva cikke ellen,⁵¹

⁴⁹ *Teherpróba*, 307–341.

⁵⁰ Személyes átéltséggel beszél apjának erről a traumájáról Kardos András: Kun Zsuzsa beszélget Kardos Andrással a Klubrádió *Klubdélelőtt* című műsorában 2023. augusztus 12-én. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=0DrGnvoGnlo> (Letöltve: 2024. 07. 03.)

⁵¹ PÁNDI PÁL: Vítázzunk, hogy egyetérthessünk. Válasz Ripp Géza: Újsütetű revizionisták című cikkére, *Népszabadság*, 1957. február 3. Kötetben: Uő: *Kritikus ponton*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1972. 7–10. Az írástól a szerkesztőség kétszer is elhatárolódní kényszerült, egyrészt rögtön Pándi cikke

amelynek részben adminisztratív következményei is voltak rá nézve. A *Teherpróba* számos titkos iratot, ügynöki jelentést is közöl, amelyek Pándi „vétkei” veszik számba, illetve amelyekben az ő szerepének, név nélküli 1956-os vezércikkeinek megítélése volt a tét – egészen a Kádár János általi nyilvános „kiperédikálásáig”.⁵² A komolyabb retorziókat elkerülte, vélt bűnei egyébként sem voltak olyan súlyosak, mint amilyenekkel Gimes Miklóst, Vásárhelyi Miklóst, Fekete Sándort, Lócsei Pált és másokat vádoltak. 1958-ra pedig elfogadta a Kádár János vezette kormányzat politikai és ideológiai játékszabályait, sőt különböző műfajú írásaiban, tanárként, szerkesztőként képviselte, népszerűsítette is őket. Számos, korábban szintén a Nagy Imre-féle reformokkal rokonszenvező, Petőfi-körös baloldali értelmiségivel együtt a Kádár-rendszer híve és támogatója lett, az óvatos nyitás, a reformok pártján állt, megőrizte, de fokozatosan modernizálta korábbi marxizmus- és szocializmusfelfogását. Nehéz eldönte-

után, másrészt két nappal később a főszerkesztő-helyettes tollából: SZAMOSI Károly: Vitázzunk – de a lényegről. *Népszabadság*, 1957. február 5. Mindez rossz pontnak minősült Pándi politikai megítélésében, a lapon belüli szilenciumához is hozzájárult. Igaz, álneven számos irodalmi jellegű kispublicisztikát közölhetett, ami a szerkesztőség szolidaritására is vall. Irodalmi és szaklapokban viszont neve alatt továbbra is publikálhatott cikkeket: PÁNDI Pál: Petőfi és a „szerepjátás”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1957. 189–201.; Uő: Kuprin elbeszélései. *Nagyvilág*, 1957/8. 1266–1268. A pártlapban ösztől már újra saját neven publikálhatott: Uő: A „másik Magyarország”. *Népszabadság*, 1957. szeptember 29. Ez azonban újra ellenérzést keltett a sajtóirányításban és személy szerint Kádár Jánosban, olyannyira, hogy Szamosi Károlynak kellett – korrekt módon és ezúttal sikeresen – megvédenie munkatársát: *Teherpróba*, 307–312. Ezt követően is voltak álneves, betűjeles, monogramos cikkei a *Népszabadságban*, majd később, az 1970-es években a *Kritikában*, de ezek rövidebb s főleg irodalmi-kulturális publicisztikák voltak, rejtőzködésüknek nem politikai okai voltak.

⁵² 1956-os Erdély-cikke, októberi-novemberi *Szabad Nép*-vezércikkei, a *Népszabadság*-sztrájk, majd a Ripp Gézával polemizáló 1957. februári *Népszabadság*-írása miatt Kádár János többször nyilvánosan is bírálta Pándit, amiből szilencium és a már hivatkozott levélváltás is lett a politikus és Szamosi Károly főszerkesztő-helyettes között. Lásd erről a *Teherpróba* 272. oldalán található lábjegyzetet. Tudomásunk szerint először az 1957. januári, a kínai–magyar barátságot Csou En-laj jelenlétében méltató Kádár-beszéd hozta szóba a pártsajtó „hibás” cikkeit, majd az október 11-i országos pártaktíván elhangzott beszéde. Bár a beszédek csak rövidítve jelentek meg a *Népszabadságban*, több résztvevő emlékei szerint Pándit is megnevezte Kádár. Ez indította Szamosi Károlyt 1957. október 28-i levele megírására Pándi védelmében.

ni, hogy ebben mennyi volt a kényszerű alkalmazkodás, netán megalkuvás, mennyi az 1956 utáni megtorlásoktól való megrettenés (főleg Gimes Miklós kivégzése miatt), mennyi a belsőleg megküzdött azonosulás a Rákosi-rendszerrel élesen elhatárolódó, reformokat ígérő kádári politikával, amiben Aczél Györggyel elmélyülő kapcsolatának is komoly szerepe volt. Mindazonáltal bizonyos: 1956–1957 egyszerre reményteli, majd drámai, sőt véres hónapjaiban Pándiban felszakadhattak a holokausztrauma okozta sebek is, volt benne félelem az antiszemitizmus és a nacionalizmus, valamint a Rákosi-diktatúra visszatérésétől is – mindez együtt kondicionálta és keretezte 1957 utáni közéleti szerepvállalását. Eldönthette: elsősorban tudományos és egyetemi oktatói hivatásának akar élni, íróként, szerkesztőként – s nem párt- és állami közfunkciót vállalva – szeretne dolgozni. Ugyanakkor továbbra is erős ideológiai elkötelezettség jellemezte, a marxizmus és a „marxizmus” nevében; az évtizedek során változó hangsúllyal – olykor hatalmi pozícióból – vívott polémiák szereplője, kezdeményezője is lett. Az államszocializmus kultúrpolitikai fővonalának markáns képviselője, védelmezője és szándék szerint korrigálója volt, esetenként azonban vereséget szenvedett, és az 1980-as években – objektív és szubjektív okokból – szerepválságba került. Mindazonáltal – kortársai, barátai és vitapartnerei, valamint a tudománytörténeti utókor szerint – az 1960-as és az 1970-es évek Pándi sokoldalú, *elsődlegesen irodalomtörténeti munkásságának, szellemi teljesítményének aranykora*.

Térjünk ki Aczél György és Pándi Pál három évtizedet, az egész Kádár-korszakot (1957-től egészen Pándi haláláig) átívelő személyes kapcsolatára. A *Teherpróba* (az eddig előkerült levelezés mintegy 65%-át tartalmazó) részletes és jegyzetekkel magyarázott válogatást közöl levelezésükből,⁵³ amely érzékeny tükrét nyújtja nem csupán az irodalmár szakmai kibontakozása és közéleti aktivitása időszakának, hanem egyúttal a Kádár-korszak szellemi életének, belső küzdelmeinek is.⁵⁴ A Pándi-

⁵³ *Teherpróba*, 343–550.

⁵⁴ A Pándi és Aczél közötti levelezés dokumentumainak legnagyobb része a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ

Aczél-kapcsolat nemcsak, sőt nem is elsősorban politikai-hatalmi-tanácsadói természetű, hanem igazi, mély férfibarátság. Létrejöttében Pándi feleségének, Kozma Évának volt kulcsszerepe, aki 1939–1940 körül ismerhette meg Aczélt: első férjével ugyanis egy közösen bérelt lakásban együtt lakott Aczéllal és feleségével, Csathó Zsuzsával. Kozma Éva első férje és Aczél a kulturális mozgalomban is aktív munkások voltak, együtt is szavaltak, de a férj korán meghalt. 1944-ben a vakmerőségéről ismert Aczél hozta ki a gettóból Kozma Évát és édesanyját, megmentve életüket. A kapcsolat megmaradt közöttük, jóllehet Aczél Rákosi uralma alatt koncepciós vádak miatt évekig börtönben volt. Aczélt kiszabadulása után, 1956 végén Kozma Éva már Kardos Pálnéként hozta össze Pándival, s ettől kezdve bontakozott ki barátságuk és politikai kapcsolatuk. Erre az első találkozásukra 1977 februárjában Pándinak írott – de végül el nem küldött – levelében Aczél így emlékezik vissza: „Én emlékezem ugyan egy másik esetre, amikor egy többbezres aktívaülés előtt pártunk első titkára rendkívül éles bírálataira – annak ellenére,

Kézirattárában található, Aczél György hagyatékában, amely a politikus végrendelete és örökösei döntése nyomán került oda (lásd erről: BÁNFALVI István: „Nem Aczél elismertetésének az intézménye”. Gréczi Emőke interjúja. In: GRÉCZI Emőke [szerk.]: Archívum a kartotéktól a felhőig. *Múzeumcafé*, 65. 2018/2. 240–255.). Több olyan levél, illetve más dokumentum is olvasható a *Teherpróba* e ciklusában, amelyek eredetijét a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára és az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára őrzi (az egyelőre rendezetlen OSZK-beli iratgyűjtemény fondszáma: 396.), valamint Pándi Pál fiának és más magán-személyeknek a tulajdonában van. Természetesen számos levél lappanghat még köz- és magángyűjteményekben; ezekről nincs pontos és teljes áttekintésünk, bár a Kádár-kor művelődéspolitikájával foglalkozó történeti szakirodalom is tud ilyenekről, illetve idéz belőlük. Az eddigi legátfogóbb Aczél-monográfia, Révész Sándor 1997-ben megjelent könyve (RÉVÉSZ Sándor: *Aczél és korunk*. Sik Kiadó, Budapest, 1997, vö. újabban: Uő: Aczél György. In: SZENTPÉTERI József [szerk.]: *Szürke eminenciások a magyar történelemben*. Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 220–223.) is tartalmaz levélidézeteket, pedig akkor a szerző még nem építhetett az MTA-nál őrzött Aczél-hagyaték teljes körű feldolgozására és kutathatóságára. Az MTA KIK Kézirattár Pándi–Aczél-levelezésében ugyanakkor találhatóak „hivatalos” lektori jelentések is (pl. Karinthy Ferenc, Kenedi János vagy Nádas Péter könyveiről), amelyek nem levélként fogalmazódtak, hanem Pándi másolatban küldte meg Aczélnek. Az Aczél–Pándi-levelezés kéziratcsoportjában vannak nem Pánditól származó iratok is, Pándi könyveiről szóló kritikák, olykor nem azonosítható, harmadik személy által írott szövegjavaslatok és egyebek.

hogy, mint később kiderült, vétlen és hibátlan voltál – úgy reagáltál, hogy másnap feljöttél a minisztériumba.⁵⁵ Emlékezetem szerint akkor talákoztunk életünkben először személyesen – és azt kérdezte egy Pándi Pál nevű elvtárs, akit akkor ismertem meg, hogy attól, hogy ilyen éles bírálatban részesült, méghozzá egy többezres aktíva előtt, az egyetemi alapszervezetben dolgozhat-e tovább?”⁵⁶

Pándi és Aczél viszonyáról sokat írtak az elmúlt évtizedekben, tények, emlékek, előítéletes pletykák, olykor egész anekdotakincs és városi folklór is kialakult vele kapcsolatban. Pándi sosem formalizált és intézményesített tanácsadói szerepéből, kettejük barátságából szervesen következett, hogy gyakran kérte meg őt Aczél arra, hogy készülő beszédeinek, cikkeinek, interjúinak, előadásainak szövegéhez, vázlatához adjon tematikai javaslatokat, ötletet, illetve nyújtson szövegszerű segítséget, és javítson át mások által készített textusokat. Aczél György levelezési szokásaira általában is jellemző: nem arányosan kölcsönös, és többnyire nem viszonyos mértékű a Pándival folytatott levelezés sem. A politikus gyakran telefonon vagy személyes beszélgetésben reagált a hozzá fordulóknak, így fogalmazta meg – nemegyszer elhamarkodott, szigorú, sőt durva – véleményét. Többnyire szóban, telefonon kért valamit, illetve kezdeményezett diskurzust – írásos dokumentáció nélkül. Pándi viszont többször megírta Aczélnek, hogy „nem kéziratgyűjteménye számára” küld anyagot, véleményt, azaz kérte, hogy semmisítse meg levelét.⁵⁷ Művelődéstörténeti szerencse, hogy – többnyire – nem ez történt. A közöttük kialakult hivatalos és baráti kapcsolat, sűrű kommunikáció az egész Kádár-, illetve Aczél-korszak jellegzetes, gyakran szenvedélyes, sőt szubjektivistá kapcsolati hálójára, a formális és informális pártirányítás, a hatalom és az értelmiség viszonyának ellentmondásos, megszorításokkal és nyitásokkal

⁵⁵ Ez 1957 őszén történt; lásd erről Szamosi Károly és Kádár János levélváltását: *Tehérpróba*, 307–312.

⁵⁶ *Tehérpróba*, 459. Hogy ez 1956-ban vagy 1957-ben történt-e, nem volt lehetőségem kideríteni.

⁵⁷ Például: *Tehérpróba*, 388.

átszótt, gyakran konfliktusos természetére vall.⁵⁸ Jól tükröződik ez kettejük olykor indulatos, sértett levélváltásaiban is, miközben kifelé mindez úgy tűnt föl, hogy – egyik olvasatban – Pándi Aczél legfőbb „titkos tanácsnoka”, sűgője, „szürke eminenciása” volt, másik olvasatban viszont az irodalmár a politikus kiszolgálója, „samesza”, végrehajtója lett volna. Az ember és szerep viszonya mindkettőjükénél kritikusan elemezhető, de a levelek olvasói mégiscsak két – bár nem azonos helyzetű és felelősségű, de kvázi egyenrangú – személyiség szövetségének hiteles, sőt a mai olvasó számára is szép dokumentumaival találkozhatnak. Az 1980-as évek elején megélnékült hazai irodalmi és politikai ellenzékiesség láttán Pándi gyakran tette szóvá a pártvezetés – úgymond – erőtlenségét a negatívnak ítélt tendenciákkal szemben, a gyenge vagy engedményes politizálását. S ezt ki másnak, mint elsősorban Aczélnek róhatta föl, ha nem is elsősorban őt tette felelőssé értük. Három évtizedet átívelő politikai és baráti kapcsolatukban megannyi vita, sőt veszekedés és sértődés mellett mégis – Pándi többször is megfogalmazta⁵⁹ – az „örjárat”, „az örjáratilag tagtság” volt domináns. Balogh Ernő írja az „örjárat” metaforájáról, Pándi szerepválasztásáról: „ez a pozíció tetszett Pándinak. Alighanem az ambivalenciája miatt is. Mert ebben az őrszolgálatban az elvűség és az éberség mellett egyszersmind tényleg volt valami félelmetes, ijesztő gesztus is, valami nem hétköznapi léptékű, valami – igenis! – vadromantikus póz. Már-már Szilvesztert [Az apostol főhőse] idéző megszállottság. Ott rejlik benne a magános és szüntelen helytállás ethosza.”⁶⁰

1957-től három évtizeden át dolgozik a *Népszabadság* kulturális rovatánál, fokozatosan emelkedve a szerkesztőségi hierarchiában. Munkássága nyomon követhető aláírt kisebb és nagyobb cikkeiben, olykor rövidebb, monogrammal jelölt vagy álneves írásaiban. Az 1970-es években a rovat számos fiatal kritikusnak, többnyire egyetemi hallgatóknak volt bemutatkozó, nevelő publikációs fóruma. De izgatta Pándit egy „saját” fo-

⁵⁸ Révész Sándor Aczél-monográfiájában találó ironiával többször nevezi ezt az aczéli „humánpolitikát” kegygazdálkodásnak.

⁵⁹ Például: *Teherpróba*, 547.

⁶⁰ Balogh Ernőnek a szerzőhöz írt magánlevele 2023. november 28-án.

lyóirat is: 1961 márciusában Illés Lajos és Váci Mihály mellett az *Új Írás* alapítója és szerkesztőtársa volt. A lap a *Kortársnál* frissebb szellemű lett, több, az akkori kultúrpolitikai viszonyok között bátor közlést kezdeményezett, kaput nyitott néhány 1956 őszén „megpörkölődött” és számos fiatal író előtt, Dérytól Csoóri Sándorig, Benjámín Lászlótól Moldova Györgyig. Megjelent a Gulag megjárta Lengyel József prózája is. A folyóirat nívója, hogy új szociográfiai kísérletek, széles körű kulturális és életformaviták is megjelentek az oldalain, amelyek diskurzusteremtő nyíltsága feltűnő volt az 1960-as évek elején.⁶¹ Számos „kényes” irodalmi alkotás vitamegjegyzésektől, kiegyensúlyozólegitimáló szerkesztői bekezdésektől kísérve látott nyomdafestéket (Benjámín Lászlótól Weöres Sándorig), ezek egy részét maga Pándi írta-írhatta. Működött azonban még az előzetes és a politikai vezetőktől konkrét szövegekről véleményt kérő, azaz önkéntes cenzúra is. Utólag bármennyire is paradoxonnak tűnik, ez az 1956 utáni irodalmi nyitást, a konszolidációt szolgálta, igaz: szövegáldozatokkal, kényszerű engedelmekkel.⁶² Itt indította el Pándi az *Elvek és utak* című elméleti rovatot, később ezzel a címmel önálló és értékes, sokszerzős és kvázi plurális szellemű tanulmánykötetet szerkesztett.⁶³ Az *Új Írás* gyorsan népszerű lett,⁶⁴ de Pándi nem sokáig bírta a többfrontos küzdelmet, 1963 februárjában távozott. Közben azért folyamatosan dolgozott a *Népszabadságban*, 1967 és 1971 között már újra kulturális rovatvezetőként. A kultúrpolitikán belüli hatalmi harc keretei között, egy új lap alapítása helyett – morálisan ellenszenves mó-

⁶¹ Lásd egyebek mellett ILLES Lajos: Egy folyóirat ifjúsága. *Népszava*, 1986. április 26. [Az *Új Írás* kezdeteiről.]

⁶² Vö. FARKAS László: A cenzúra. Egy fejezet az *Új Írás* történetéből. *Tekintet*, 2007/2. 39–52.; Uó: *Deres március. Az Új Írás születése és első esztendei*. Anonymus Kiadó, Budapest, 2016.

⁶³ PÁNDI Pál (szerk.): *Elvek és utak. Tanulmánygyűjtemény*. Magvető Kiadó, Budapest, 1965. Ez címadója és nyitóköteté lett a Magvető éveken át megjelenő gazdag könyvsorozatának is.

⁶⁴ E sorok írója gimnazistaként előfizetője lett. Az *Új Írás* példányszáma az 5000-es indulástól 1964-re 13 000-re emelkedett. SCHULZ Katalin: Irányítókról és irányítottokról. Irodalom és hatalom a hatvanas években. In: JANKOVICS József-NYERGES Judit (szerk.): *Hatalom és kultúra II. Nemzetközi Magyarorságtudományi Társaság*, Budapest, 2004. 1130.

don – elvéve az MTA Irodalomtudományi Intézetének színvonalas folyóiratát 1972-ben, 1983-ig a *Kritika* felelős szerkesztője lett. S talán ezt a munkáját szerette legjobban, és végezte a legnagyobb örömmel.⁶⁵

A *Kritika* volt Pándi „önazonos” műhelye, itt tudta leginkább érvényesíteni alkatát, hol innovatív, hol merev szerkesztői attitűdjét, egyszerre tágas és reformer, de olykor bizony rigid szemléletét. A *Kritika* támogatta a kádári–aczéli politikát, ugyanakkor egy korlátozott demokratizálás jegyében teret engedett kódoltan rendszerkritikus nézeteknek is. Mindig „pártosan”, szerkesztői vitával vagy zárszóval kezelte azonban ezeket a konfliktusos diskurzusokat, mintegy illusztrálva, mit is értett ő maga kultúrpolitikai tanácsadóként a „szövetségi politika és az ideológiai vita”, a „nem marxista nézetekkel folytatandó építő eszmecsere” doktrínáján. Ami ott és akkor, abban a rendszerben szolid előrelépés volt („finomul a kín” – írta József Attila), akárhogy fordult is a rendszer és a világrendszer az 1980-as évek végén. Utóvédharcos volt, sebeket jócskán ejtett, de kapott is, mindezzel együtt szellemi, tudományos, kulturális, erkölcsi és emberi minőségeket ösztönözve, nevelve. Rényi Péter így idézi föl alakját: „Pándi halálosan komolyan vette, nem is az ideológiai harcot, mert azt szerintem is halálosan komolyan kell venni, hanem az egyes csatákat, s olyan belső izgatottság vett rajta erőt, hogy szinte állandóan »en garde«-ban állt. Néha humorizáltam is vele a szimmetria-mániáján. Ha behozta ezt a szerzőt ebből a táborból, akkor be kell hozni azt a szerzőt abból a táborból; lehet, hogy annak az írása nagyon rossz, de azért... Ilyen absztrakt módon »arányosított«. Cikkei felépítésében is felfedezhetők ilyen »hadmozdulatok«... S mégis összeszorul a szívem, ha arra gondolok – a korunkban egyre szaporodó cinikus manipuláció és

⁶⁵ ALMÁSI Miklós: *Kritika – az őstörténet. Kritika*, 2013/11–12. 2–3.; AGÁRDI Péter: Pándi Pál *Kritikája és a Kritika* Pándi Pálja, 50 éve jelent meg a *Kritika*. Uo. 4–8.; KALMÁR Melinda: A kritikai gondolkodás integrálása a szovjetrendszerbe. Uo. 9–11.; KARSAI László: A „zsidókérdés” a *Kritikában*, 1988–1993. Uo. 12–14.; LADÁNYI János: Rendszer a rendszertelenségben. Roma témájú írások a *Kritikában*. Uo. 15.; TAKÁCS Róbert: A *Kritika* és az értelmiségi sajtó a Kádárkorszakban. Uo. 16–19.

köpönyegforgatás láttán –, milyen őszinte hevülettel és milyen belső intenzitással élte át a szellemi csatákat.”⁶⁶

Az 1980-as évek erős változásokat hoztak a politikai és a kulturális keretekben. Pándi úgy érezte, mintha sakkozónak vele az egymással is hatalmi és presztízsharcot vívó politikai vezetők. A dédelgetett *Kritika* éléről „az ideológiai vonal megerősítése” érdekében 1983-tól a *Népszabadság* szerkesztőbizottságába küldték, de Aczél György 1985-ös leváltása a Központi Bizottság titkári posztjáról az ő helyzetét is megrendítette, és az új napilapszerkesztői szerep sem vált be. Közben egyre több támadás és kirekesztés érte a „népnemzeti” írócsoport és az ellenzék részéről, nehezen élte meg az Írószövetség 1981-es,⁶⁷ s még inkább 1986. november 29–30-i közgyűlését, amelyen az írók többségi, illetve hangadó csoportja élesen konfrontálódott a jelen lévő politikusokkal, illetve a kultúrpolitikát védelmező írók kis körével. Benjámin László halála alkalmából 1986. augusztus 23-án megjelent írása már annak idején is drámai hangvételű politikai, erkölcsi, baráti, generációs búcsúként volt olvasható, Pándi pár hónappal későbbi saját halála felől nézve pedig kísérteties önbeteljesítő jóslatként hatott.⁶⁸ A vezető írószövetségi tisztségviselők megválasztására 1986. december 19-én került sor azok

⁶⁶ Rényi Péter. In: *Rejtőzködő legendárium*, 69.

⁶⁷ Az 1981. decemberi írószövetségi közgyűlésen, a lengyel szükségállapot bevezetésének bombahíre közepette szenvedélyesen hozzá is szólt, de ennek szövege, gyorsírói jegyzőkönyve egyelőre nincs meg. A jelen lévő tanú szerint: Pándi „a vitapartnerek, az akkori »ellenfelek« iránt is felelősséget érezve és éreztetve állt ki a megőrzendő kulturális, irodalompolitikai értékek mellett, az életigenlés és »irodalomigenlés« egységében”. AGÁRDI Péter: Pándi Pál köszöntése [60. születésnapja alkalmából]. *Kortárs*, 1986/8. 139. A tisztújító szavazás nyomán Pándi – jelöltsége ellenére – újfent kimaradt a választmányból.

⁶⁸ Utolsó közszereplésére – tudomásom szerint – 1986. december 15-én került sor József Farkas akadémiai nagydoktori védésén. Magam a bíráló bizottság titkáráként voltam jelen, az eszmecsere végigjegyzeteltem, és a nagydoktori fokozat megadását ajánló bizottsági konklúziót nekem volt tisztem írásba foglalni. A disszertáció témája maga is *utóvédharcos* jellegű: *Kultúra, sajtó és irodalom a Magyar Tanácsköztársaságban*. Pándi – alapos és keserűséggel átitatott szenvedélyes hozzászólásában – méltatta József Farkas hűségét évtizedekkel korábban megkezdett kutatási témájához és világnézetéhez. Nagyra értékelt, hogy a szerző meg-megújuló kreativitással vitte tovább és korszerűsítette a téma iránti elkötelezettségét – egy olyan szellemi-politikai közegben, amely egyre inkább 1918–1919 valódi értékeinek le- és megtagadása, az egész – mégoly tragikus hi-

után, hogy a novemberi közgyűlésen megszavazott új választmányból kikerült számos, a kultúrpolitikának elkötelezett irodalmár. (Pándi esetében ez már korábban, 1981-ben bekövetkezett, de a mostani gátszakadás megrendítette.) Tiltakozásul először Juhász Ferenc, majd mások is kiléptek az Írószövetségből, a párt- és állami irányítás pedig – végiggondolatlanul, kapkodva, a politikai vezetésben 1985-ben bekövetkezett személyi változásokkal összefüggésben belsőleg megosztottan – retorziókat helyezett kilátásba. A kultúrpolitikusok és a kommunista írók kis csoportja (Király István, Pándi Pál, Gyurkó László, Szerdahelyi István és mások) hetente jöttek össze megtárgyalni a lehetséges alternatívát; ezeken Pándi többször is keserűen nyilatkozott meg, főleg, amikor kiderült: nincs meg az esélye a tömeges kilépéseknek, amelynek egyik fő agitátora volt. Végül a legközelebbi barát, Király István sem lépett ki. Egyéb személyes és közéleti, politikai traumák is érték azokban a hetekben (a *Népszabadságtól* való megválás, Domokos Mátyás tanulmányának megjelenése⁶⁹), ezekből egy is sok volt.⁷⁰

Pándi „örjárati” szerepe az aczéli politika mellett az 1980-as évek derekára a korábbinál is több konfliktussal, kölcsönös bánattal, időnként kapcsolati szünettel terhelődött meg. Jóllehet nem voltak azonos helyzetben, és nem voltak azonos „súlycsoportban”, a közös világnézeti-ideológiai meggyőződés, a vélt vagy valódi jobboldali fordulattól való félelem,⁷¹ valamint mindkettjük fokozatos háttérbe szorulása a politikai és kulturális életben végül is megerősítették a szolidaritást és a barátságot kö-

bákkal együtt is tiszteletre méltó – baloldali kísérlet meghamisítása, sőt megrágalmazása felé mutatott.

⁶⁹ DOMOKOS Mátyás: Leltárhiány. *Újhold Évkönyv*, 1986/2. 249–287.

⁷⁰ Lásd erről az időszakról a *Rejtőzködő legendárium* (354–388.), valamint a *Theherpróba* jegyzeteit.

⁷¹ Egyik személyes, tollal írt levelében, amelyet egy Aczélnak írott szövegjavaslatához fűzött, kételkedve annak, illetve a hatalmi erély politikai hatékonyságában, így fakadt ki: „Itt az írás, amit kértél. Sok értelmét az egésznek nem látom. Ha »fenn« tűrjük (és ezzel segítjük) az ellenforradalmi előkészületeket (à la 1954!), akkor ne hirdessünk mást »lenn«.” Mintha pillanatnyi depressziós hangulatában megtagadta volna az 1954-ben megindult szocialista demokratizálási folyamat lényegével való egykori azonosulását, a kontinuitást 1956 októberi írásaival, de ne ítélkezzünk az utókor fölényességével.

zöttük. Ennek utolsó drámai dokumentuma Pándi kézzel írott levele az agytrombózisa előtti este: „Gyuri! Itt a vége, ámen. Ölel P.”⁷² A december 31-i agytrombózisnak nem lehet megnevezni a közvetlen okát, de az 1986. őszi és téli események együttesen hozzájárultak Pándi szervezetének tragikus összeomlásához és január 19-i halálához. A levél még ez előtt íródott, teljesen tiszta tudattal. Kardos András megrendítően szépen és fájdalmas családi emlékeket is említve idézi fel ezt az utolsó évet és a decemberi hónapot – egyúttal saját történelmi értelmezést is adva édesapja sorsának, kettőtört pályája erkölcsi tanulságainak, valamint, tágabb perspektívából, a Kádár-kor, az államszocializmus bukásának.⁷³

Az 1980-as évtized mindazonáltal nem csupán a kultúrpolitikáról, illetve a világpolitikai és a hazai rendszerváltozás előjátékáról szól – Pándi szempontjából sem. A fejlett világban és a magyar szellemi életben *kultúra- és értékrendváltás* ment végbe, amit a *tömegmédiá* dominanciája, majd hamarosan a *digitális fordulat* jellemzett. A hagyományos olvasáskultúra, a Gutenberg-galaxis háttérbe szorult, csökkent a szépirodalom és az irodalomismeret kiemelt társadalmi-politikai súlya. Az 1970-es, majd az 1980-as évtized a dezillúzió, a kiábrándulás periódusa lett egyrészt a fejlett technicizálódó kapitalizmus, a neoliberais/neokonzervatív globalizáció „jótéteményeiből”, másrészt a „brezsnyevi pangás” és az 1968-as Brezsnyev-doktrína „reális szocializmusából”, sőt általában a szocializmus megvalósíthatóságából is. Miközben itthon a „mindennapok forradalmiságának” lojális ideológiája⁷⁴ igyekezett konszolidálni a szellemi életet, a tömeges, főleg a generációs elégedetlenség, az érzelmi és életformálázadások mindkét „irányba”, Nyugat és Kelet „ellen” egyaránt irányultak. Nálunk elsősorban a bár még értékteremtésre és reformkísérletekre is képes, de egyre inkább válságokkal küszködő kádári rendszer ellen. Kódoltan, majd fokozatosan manifesztá-

⁷² *Teherpróba*, 549–550.

⁷³ *Teherpróba*, 51–56.

⁷⁴ A formula Király Istváné volt: KIRÁLY István: *Hazaftság és forradalmiság*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1974. 5–101.

lódva érzékenyen tükrözték ezt az új, fiatal nemzedék körében kibontakozó szellemi áramlatok.

Az 1968 körül indult literátornemzedék, a „Péterek” (Nádas, Esterházy, Lengyel, Hajnóczy és mások) „prózafordulata”,⁷⁵ a valóságos vagy idézőjeles „posztmodern” korszakváltása új irodalmi beszédmódot, gyökeres értékátrendeződést, „nyelvkritikai” modellt, megváltozott kulturális narratívákat hozott. Pándi és több elvbarátja, nemzedéktársa számára ezek nem-realista, belterjesen esztétizáló, „ideologikusan dezideologizáló” paradigmák voltak. Joggal fogalmazta meg Király István: „Más szerepeket kívánt és más szerepeknek kedvezett a kor, és mi egyre hátrébb szorultunk.”⁷⁶ Az MSZMP vezetésének elbizonytalanodása, a szocializmus nemzetközi meggyengülése, a hazai ellenzékiesség megerősödése idején, a fentiekben leírt drámai kultúraváltás tapasztalataitól hangolva Pándi egyre komorabb, egyre magányosabb lett, de világnézetéhez, szakmai identitásához és barátaihoz hűséges maradt, egyikeként a szocializmust féltő *utóvédharcosoknak*. „Kései” levelei, írásai drámai képét adják a baloldali, a magát továbbra is marxistaként identifikáló értelmiségi rendszerváltás előtti helyzetének, tépelődéseinek, a hatalomból való kikerülésének, de egyúttal önérzete, ethosza és hite megőrzésének. Pándinak az úgynevezett „hatalomhoz”, az Aczél Györgyhez, illetve az „ellenzékhez” fűződő viszonya 1956 és 1986 között ugyanakkor korántsem volt olyan egyirányú, függelmi jellegű, illetve rendcsináló, cenzurális karakterű, ahogy ezt a vele szemben álló „áldozati” szóbeszéd hírelí és ábrázolja. Jól mutatja ezt a pártállami tabukat és irányelveket képviselő, de a „más nézeteket” vitatkozva befogadó és befogadva vitatkozó szerkesztői gyakorlata a *Kritikában* és a *Népszabadságban*. És ezért

⁷⁵ A csoportképző elnevezés GÁLL István telitalálata (lásd több esszéjét is *Hullámlovas* című kötetében. Kozmosz Könyvek, Budapest, 1981); ennek az irodalmi fordulatnak immár könyvtárnyi kritikái, sőt irodalomtörténeti szakirodalma van. Szigorúan kritikus megítélése: REICHERT Gábor: „Péterek stb.”. Nemzedéki szemléletmód Gáll István kritikusai gyakorlatában. In: REICHERT Gábor–SZÉNÁSI Zoltán (szerk.): *„Lelkünkre így ül ez a kor”. Magyar irodalom és kultúra az elképzelt és a megvalósult szocializmusok korában*. Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány, Tatabánya, 2022. 185–195.

⁷⁶ Király István. In: *Rejtőzködő legendárium*, 203.

is respektálták őt olyan formátumok, mint Illyés Gyula, Déry Tibor, Lukács György, avagy akár a legbefolyásosabb ellenzékiek. Rényi Péter, a Kádár-korszak másik, okos vezető kommunista értelmiségi személyisége így foglalja össze ezt az önmagára is jellemzőnek érzett szituációt: „Neki például rengeteg baja volt a rendszerrel, meg a napi politikai gyakorlattal. Állandóan arra kényszerült, hogy – látva a politika gyengeségeit, rossz kompromisszumait – mindig emlékeztessen arra, hogy végső soron ő másra szegődött.”⁷⁷ Volt ezekben a keserű „kormánykritikai” szembesülésekben (így az Aczélnak tett szemrehányásokban) olykor merevség, rugalmatlanság, időnként üldözéses tünet (a jobboldali, kódolt támadásokra is érzékenyen), esetenként doktrinerség, „nagyothallás és gyengénlátás” is. Olyan „hatalom védte” irodalmár szerepébe kényszerült, akinek a lába alól egyre inkább kicsúszott a talaj, jóllehet ő mindig a realizmust, a valóság és a „valóság” lényegi folyamatainak hű ábrázolását igényelte esztétikai írásaiban. Értékeszményei, hűsége és emberi-tanári tapintata azonban megóvták attól, hogy végzetesen szembekeverüljön a korával, sőt életprogramja, hivatástudata nyilvános fellépései során még defenzívában is működött erős retorizáltságú, szuggesztív debatter karaktere. A kommunizmusra hivatkozva világszerte elkövetett tragikus bűnök kikezdték értékrendjének és jövőképeének a hitelét. A Pándinál is hitszerűvé vált szocialista világnézet nem válhatott valóra, nem tudott intézményesen realizálódni, bár az államszocialista rendszernek voltak, lettek maradandó vívmányai. A Pándi halála óta eltelt évtizedek ugyanakkor „sajnos” az ő nem egy veszélyérzetét, félelmét is igazolták, ami persze nem enged meg semmiféle utólagos igazolást a múlt torzulásaival, bűneivel kapcsolatban, és természetesen még kevésbé nosztalgiát a letűnt szocialista rendszer iránt. Több mint harminc éve, 1991 nyarán fogalmazta meg Bayer József: „A politikában Pándinak a hatvanas években döntő szerepe volt a »magyar modell« egyik pillérének, a kádárizmus toleránsabb, liberálisabb kultúrpolitikájának a kialakításában. Tragikus tévedései is az ehhez fűzött illúziókon alapultak. A monolitikus

⁷⁷ Rényi Péter. Uo. 339.

politikai rendszer kényszerzubbonyában egy plurális szellemi-kulturális közéletet teremteni – nos, ez a program a nyilvánosság pluralisztikus intézményei híján aligha sikerülhetett.”⁷⁸ Rainer M. János elemzése a „hosszú” 1960-as évtizedről objektív történelmi megközelítésből hasonlóképp érvel.⁷⁹

Ebben a tanulmányrészletben nincs mód kitérni rá, csak jelzem: Pándi tudományos kutatói, szerkesztői és pedagógiai érdeklődését pályakezdésétől fogva három nagy témakör határozta meg: *a reformkor irodalma*, benne mindenekelőtt Petőfi Sándor munkássága; *a nemzet és a hazafiság* történelmi élménye, illetve ezek korszerű értelmezése; valamint a 19. századi és a 20. század eleji radikális plebejus, *utópisztikus-szocialisztikus nézetek* irodalmi-szellemi mintázata. Ez a három érdeklődési kör folyamatosan érintkezik egymással, sőt metszi egymást, s ez természetesen nemcsak szakmai-irodalmi témaválasztás részéről a tudománybeli munkamegosztás kínálta feladatok között, hanem *személyes emberi vállalás* is.

Hatalom és ethosz

Pándi mint az egypárt kulturális elméleti munkaközösségének, művelődéspolitikai testületének meghatározó tagja, illetve személyesen Aczél György tanácsadója az államszocialista párt dokumentumok, állásfoglalások kidolgozói, előzetes megvitatói és népszerűsítői között volt, miközben – paradox módon, „oda-vissza” összefüggésként – konkrét művekről írván, gyakorló kritikusként és publicistaként e beszédmód militáns képviselője. Hirdette a saját megfogalmazásait, koncepciótéziseit is tartalmazó kultúrpolitikai elveket; egy-egy pártállásfoglalást közvetlenül is interpretált, méltatott a *Népszabadság*

⁷⁸ BAYER József: A korszellem árnyéka (A *Rejtőzködő legendárium* c. kötetről). *Kritika*, 1991/7. 38.

⁷⁹ RAINER M. János: A „hatvanas évek” Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In: Uő (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon. Tanulmányok*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 11–30.

és a *Kritika* hasábjain.⁸⁰ Ugyanakkor megsértve az *elvi orientálást* mint az 1960-as évektől deklaráltan legfontosabb kultúrpolitikai irányítási módszert, elérte, hogy egy *adminisztratív politikai* döntéssel a *Kritika* című folyóirat „el lett rabolva” az MTA Irodalomtudományi Intézetétől, és művelődéspolitikai profilú lappá alakult. Ez az irodalompolitikusi és a kritikus kettős-egységes funkció szerepkonfliktussal járt, ha voltak is pozitív következményei, de ebben az esetben nem szolgálta eredményesen, innovatívan és rokonszenvet ébresztően Pándi működésének sem egyik, sem másik területét. Az olykor „vérre menő” kulturális disputáknak és „kulturális” konfliktusoknak a hátterében a Kádár-korszak szellemi életének, az egypártrendszerű szocializmus nyilvánosságpolitikai gyakorlatának alapvető irányítási elve működött: a kisszámú, de szigorú *politikai tabu*, valamint a *szélesebb nyilvánosság és az ideológiai vita összekapcsolása*, az úgynevezett „3 T”, a támogat–tűr–tilt formulája. Pándinak gyakorlati célja is volt az Aczél György fémjelzte, nyitásra, reformokra törekvő kultúrpolitika segítése, erősítése, ezért képviselte, hirdette ezt a „dialektikát”, illetve érvényesítette szerkesztőként. Történelmi távlatból látható, hogy ez a modell számos értékmentő, műveltségemelő, értékösztönző eredményt hozott az erőszakos sztálinista Rákosi-rendszerhez és a többi államszocialista országhoz képest – ha voltak is méltatlan áldozatai, ha okozott is károkat a Kádár-rendszer keretei közt, annak bomlásáig.

Az 1970-es évekre felnőtt új alkotó értelmiség hangadóival a kádári politikai elitnek azonban már nem sikerült megkötnie azt a kompromisszumot, amelyet az előző, az Illyés-, Németh László-, Déry-, Lukács-generációval. Mindez elsősorban nem a politikai vezetőkön, nem bűnőkön és vezekléseken múlt, hanem a sterilen felfogott polgári demokráciát nélkülöző kelet-európai egypártrendszer⁸¹ „csapdáján”, gazdasági-társadalmi teherbíró- és versenyképességén, a mi félperifériás modernizációnk ellentmon-

⁸⁰ Ezeknek a cikkeknek, vitairásoknak a zöme a *Kritikus ponton* (1972) és *A realizmus igényével* (1980) című kötetben olvashatók.

⁸¹ Rainer M. János terminus technicusával: „poszttotalitárius rendszer”. RAINER M. János: A magyar posztstálinizmus. In: GYARMATI György–PIHURIK Judit

dásosságán, a kapitalista világgazdaság, a globalizáció innovatív expanzióján. A világnézeti és kulturális pluralizmus elismerése a politikai pluralizmus szigorú tilalmával egybekapcsolva történelmi távlatból megoldhatatlannak, a történelemfilozófiai „ész cselének” bizonyult. A bomlási folyamatban szerepet játszottak a kultúrpolitika progresszív képviselőinek (köztük Pándinak) a saját illúziói is, amelyek azután – megtörve a „valóság” vastörvényein – egyre magányosabbak s egyre szélmalomharcszerűbbek lettek. Az új nemzedék szigorú, mégis empatikus véleményeként ezt a paradox kettősséget, Pándi értékérzékenyen is „harcos” alkatát így jellemzi Szolláth Dávid: „magas szinten gyakorolta az esztétikai aszketizmust, hiszen messzemenőig képes volt tudatosítani a modernizmus és a hetvenes években jelentkező új próza kvalitásait. Hajdani tanítványai, hallgatói tudták csak megmondani, mi volt a titka, hogy színvonalasnak bemutatott regények gáncsolására tudta rávenni némelyiküket”.⁸² Mórocz Gábor pedig 2023-ban érzékenyen ábrázolja azt a Pándival szembeni törlesztő – több ponton igazságtalan – sérelmi diskurzust, amely az 1980-as évektől s főleg halála után negatív, „kommisszári” szerepet tulajdonított neki.⁸³

Világnézetének tengelye, az emancipációs világvélemény, a szocializmus Pándinál belülről fakadó, őszinte, *hitté szublimálódó* – a realizálódásában reménykedő s azért érte a gyakorlatban is küzdő – meggyőződés, *ethosz és perspektíva* volt. Szinte mindent, az életét is erre az „egy lapra tette föl”, ami persze nem menti az erre hivatkozva elkövetett erkölcsi, tudománypolitikai tévedéseket, hibás döntéseket. A szocializmus és a marxizmus Pándi számára nem az államvallássá fagyott, kanonizált ideológia rituális képviselője volt, hanem remélt garanciája annak, hogy nem tér vissza 1944 lidérce, hogy a demokratikus nemzeti átalakulás szervesen megvalósulhat hazánkban. De a „szocia-

(szerk.): *Metszetek borsevizmusról, sztálinizmusról*. Magyar Történelmi Társulat-Kronosz-ÁBTL, Budapest-Pécs, 2018. 269–280.

⁸² SZOLLÁTH DÁVID: *A kommunista aszketizmus esztétikája. A 20. századi magyar irodalom néhány munkásmozgalom-történelmi vonatkozása*. (OPUS Irodalomelméleti Tanulmányok) Balassi Kiadó, Budapest, 2011. 77.

⁸³ MÓRO CZ GÁBOR: Egy érzékeny kommisszár vallomása. *Műút*, 2023/91. 89–94.

lizmus és a marxizmus” – sokakkal szemben – nem is alkalmazkodó taktikai öltözet, nem pusztán ideológiai önminősítés volt nála, hanem az életútja, eszmélkedése során, barátai, elvtársai gyakran tragikus sorsán keresztül kihordott, személyessé érlelt, megszenvedett és a bukások között is vállalt *életelv és identitás*. (Ezért is nevezem őt tanulmányom címében idézőjel nélkül így: *marxista irodalmár*.)

A fiatal Vörös T. Károly, aki talán a legközelebről látta Pándi szerkesztői gyakorlatát, és rengeteget vitatkozott vele, majd helyettese is lett, s hozta be a *Kritika* hasábjaira a „problematikus” szerzők legtöbb szövegét, így látta ezt a viszonyt: „Azt hiszem, Pándi az a fajta értelmiségi volt, akiben elképesztő szemellenzősséggig terjedő párthűség munkált, de a praktikum szintjén sosem érdekelt, hogy megsérti-e vagy sem a politikát. Ő nem aprópénzre váltva gondolkodott a lényeges társadalmi kérdésekről, hanem távlatosan. Volt egy kicsit mosolygató, patetikus gondolata; amikor ellágyult, mindig azt mondta: »Ide figyeljete, az a feladatunk a *Kritikával*, hogy a kádárizmust átmentsük a következő évezredbe.« Bármilyen viszonyban is volt az ember vele, azt nem lehetett vitatni, hogy ez a hetvenes évek végén távlatos elképzelés volt. Fogcsikorgatva, de rendkívül messze el tudott menni a kompromisszumok kedvéért.”⁸⁴ Az interjú egy másik pontján azt mondja: „a *Kritika* soha nem volt azonos a kultúrpolitikai hatalommal. [...] Én úgy láttam, hogy a napi kultúrpolitikai gyakorlatban még Aczél György is tett olyan lépéseket, amelyek legalábbis nem minden ponton harmonizáltak a párt hivatalos kultúrpolitikai koncepciójával. Néhányszor, azt hiszem, Pándi ösztönzésére. De mai eszemmel [1987. szeptember] Aczél sem azonosítanám a Magyar Szocialista Munkáspárt elmúlt húsz évének a kultúrpolitikájával, mert ő szerintem több, mint ez a kultúrpolitika.”⁸⁵

1952-ben a megújult, szakmailag igényes vezetőségen belül ő lett a *Magyar Irodalomtörténeti Társaság* titkára, 1953-tól pedig, az „új szakaszban” jelentős szerepet játszott a tudománypoliti-

⁸⁴ Vörös T. Károly. In: *Rejtőzködő legendárium*, 308.

⁸⁵ Uo. 302.

kai irányváltásban, a túlideologizált irodalomfelfogás részleges korrekciójában. Ez együtt járt több személyi döntés, tudományközéleti rehabilitáció kezdeményezésével, a nem kommunista, többnyire idősebb tudósok, kutatók védelmével és szakmai reintegrálásukkal, a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság széles körű irodalomnépszerűsítő szerepének megszervezésével, sőt az MTA Irodalomtörténeti Intézete megalakításának előkészítésével.⁸⁶ 1957–1958-tól fokozatosan erősödött Pándi kultúrpolitikai tanácsadó, kezdeményező, véleményező, esetenként irányító szerepe. Tanszékvezető egyetemi tanárként, akadémikusként, a *Kritika* és a *Népszabadság* szerkesztőjeként, az MSZMP – változó elnevezésű – kulturális munkaközösségének tagjaként számos állandó és alkalmi grémiumban, a *Szépirodalmi Kiadó* lektora-ként volt *formális, intézményes hatalma*, s ezzel élt is. De *informális hatalom* is társult ehhez: mindenekelőtt az Aczél Györggyel kialakult barátsága, időnként veszekedő, de hűséges szövetségük révén. Beszédíróként, vázlat- és „anyagkészítőként” sűrűn bedolgozott Aczél előadásaiiba, publikációiba. Egypártrendszer volt Magyarországon, az alkotmány szövegszerűen is rögzítette *a párt, az MSZMP vezető szerepét*, törvények deklarálták és követelték meg a marxizmus–leninizmus világnézetét az oktatásban, a nyilvánosságban és a tudományos életben is. A Kádár-rendszer nemzetközileg szigorúan „biztosított-korlátozott” mozgás- és játéktér volt, amely ugyan fokozatosan tágítható volt (miként a *Falak*⁸⁷), de traumatikus szűkítéseket is megélt. A marxizmus monopóliuma helyett 1957-től „beérték” a marxizmus hegemoniájáért folytatott harccal, de a rendszernek voltak legitimációs és főként – ma úgy mondanánk: geopolitikai – tabui (1956; az egy-

⁸⁶ Pándi Pál titkári beszámolója a Magyar Irodalomtörténeti Társaság 1953. decemberi közgyűlésén. *Irodalomtörténet*, 1954/1. 1–9.; és *Új Hang*, 1954/2. 51–55.; AGÁRDI Péter: Az irodalomtörténetírás története. In: BELÁDI Miklós (szerk.): *A magyar irodalom története 1945–1975*, I.: *Irodalmi élet és irodalomkritika*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 278–369. (307.); SCHEIBNER Tamás: *A magyar irodalomtudomány szovjetizálása. A szocialista realista kritika és intézményei 1945–1953*. Ráció Kiadó, Budapest, 2014. 249–260.

⁸⁷ Utalás Kovács András 1968-as kultikussá vált reformszellemű filmjének címére, amely a politikai, hatalmi korlátok, a bürokratikus falak, akadályok bátor – bár kockázatokkal járó, olykor eredményes – tágíthatóságát bizonyítja.

pártrendszer, a Szovjetunióhoz való viszony, a „szegénység” kifejezése stb.). Csak ennek tudatában lehet történelmileg megítélni a kor kulturális és szellemi életét, az úgynevezett 3 T elvét és gyakorlatát. Hogy mi számít marxistának, nem lehetett/kellett napról napra rögzíteni és deklarálni, de pártpolitikai testületek – változó – határozatai, állásfoglalásai, a kormányzat és a parlament ezekből kiinduló jogi érvényű dokumentumai, a politikusok adminisztratív és informális döntései, iránymutató beszédei nagyjából rögzítették a kereteket, még ha sok szubjektivizmus került is közéjük.⁸⁸

Ebből a történelmi helyzetből érthető meg Pándi formális és informális hatalma is. Voltak olyan kezdeményezései, amelyekben a marxizmus hegemoniájáért folytatott küzdelme komoly sérelmeket okozott más személyeknek, intézményeknek, például a *Kritika* című folyóirat megszerzésében. Három évtizeden át folytatott ideológiai, hatalmi, oktatás- és tudománypolitikai vitákat a Ménesi úti Irodalomtudományi Intézettel: ellenezte a modern irodalomelméleti és műelemző módszerek, a realizmusfelfogás „liberális” intézeti támogatását; erélyes lektori véleményekkel avatkozott be a „Sóska”, *A magyar irodalom története 1945–1975*⁸⁹ koncepciójába és értékrendjébe. Javaslattevőként komoly szava volt szakemberek megítélésében, művelődéspolitikai súlyú szerkesztői tisztségek, állami pozíciók, kitüntetések ügyében vagy elmaradásában, könyvek megjelentetésében vagy éppen időleges „fektetésében”. Mindezt a kortársak és az utókor többnyire úgy ítélte meg, hogy Pándi „visszaélt a hatalmával”, hogy erővel és személyi-szervezeti kapcsolatai révén érvényesítette akaratát, hogy sérült az „egyenlő esélyek” elve, a „tudomány szabadsága”. Ez

⁸⁸ A marxizmustól eltávolodó, majd Lukácssal ideológiailag szembe forduló, ellenzékivé váló filozófusok, szociológusok elleni politikai és tudományközéleti kampányban saját névvel ellátott publikációra – több tekintélyes akadémikustól eltérően, tudomásom szerint – Pándi nem vállalkozott. Egy Aczél Györgyhöz írott leveléből kiderül, hogy részt vett az MSZMP KB mellett működő Kulturpolitikai Munkaközösség „néhány társadalomkutató antimarxista nézeteiről” tervezett állásfoglalásának 1973. tavaszi vitájában, adott is be szövegmódosítási javaslatot, de ennek nem leltem föl dokumentumát, és nem tudni, hogy az ülésen milyen véleményt fejtett ki. *Teherpróba*, 398.

⁸⁹ Szerkesztette BÉLADI Miklós, majd RÓNAY Lászlóval együtt. I–IV. [valójában I–VI.] kötet, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981–1990.

részben igaz, főleg egy liberális polgári demokrácia és pluralista szellemi élet normái felől. Csakhogy ez történelmietlen megközelítés, ha etikailag jogosult megítélés is, főleg a sérelmeket elszenvedők részéről. Pándi számos véleménye, javaslata viszont nem realizálódott – „sajnos vagy szerencsére”. Sorolhatnánk erre példaként – akár az Aczéllal folytatott levelezésre⁹⁰ utalva – felsőoktatási és tankönyvkritikai ajánlásait vagy bírálatait, a szocialista eszmeiség markánsabb érvényesítésére vonatkozó offenzívább, azaz szigorúbb szervezeti, személyi elképzeléseit. Ugyanakkor az elmúlt hat évtized során sajnos igazolódott pesszimizmusának és zsigeri félelmeinek egy része a társadalomban megbúvó romboló ideológiák föltámadásától. Az irodalomtankönyvek körüli szakmai vitában⁹¹ olykor merev és erőszakos volt a fiatal tankönyvírókkal szemben, de addigra a párt- és állami irányítás lényegében már nem is őt támogatta. Ami pedig szakmai-minőségi és ideológiai fordulatként azóta, különösen 2010 óta történt a magyar irodalomoktatásban, sőt a kulturális nyilvánosságban, az „utólag elsöpörte az egész [egykori] tankönyvreformot, kiváltképp ambiciózus maximalizmusát”.⁹² Volt, hogy Pándi illúziókat kergetett; volt, hogy elhibázott nézeteket akart intézményesíteni. Nem, vagy nehézkesen, megkésetten tudta követni a szellemi és szakmai innovációk ritmusát; volt, hogy igazságait, értékelveit nem tudta kiharcolni-megvédeni, de legfőképpen maga az „objektív valóság” mozdult el más, ellentétes irányba: szemben utópiával terhes, de őszinte, megszenvedett baloldali, szocialista meggyőződésével. Ami a hatalmi helyzetét illeti: voltak ugyanakkor eredményes kezdeményezései: mindenekelőtt szerkesztőként, továbbá fiatal – bár hozzá később olykor hűtlen – tehetségek útnak indításában, mentorálásában, valamint – paradox módon – lektori jelentései révén. Ez utóbbiak nagy része még kéziratban van, de annyit tudhatni róluk, hogy az éles kritikai megjegyzések, korrekciós javaslatok ellenére is többnyire a megjelenést tá-

⁹⁰ Lásd a *Teherpróba* IV. ciklusát.

⁹¹ PÁLA Károly (szerk.): *Tankönyvháború. Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években.* (Irányított Irodalom) MTA Irodalomtudományi Intézete–Argumentum Kiadó, Budapest, 1991.

⁹² Balogh Ernő a szerzőnek írt személyes leveléből (2023. november 28).

mogató kiadói és informális lektori jelentések, mintsem a szigorú cenzúra dokumentumai. Az Aczél-levelezés jegyzeteiben szó is esett róluk (Csurka István, Kenedi János, Kornis Mihály, Mészöly Miklós, Nádas Péter s mások műveiről), megérdemelnék, hogy kötetbe legyenek gyűjtve. Megmentette például Ember Mária *Hajtúkanyar* című, a kiadónál első olvasatban „gondot okozó” dokumentumkönyvét⁹³ is, ahogy erről a szerző a harmadik hazai kiadás kapcsán megemlékezik.⁹⁴ Ha konfliktusszituációkban szerkesztőként, disputák gerjesztőjeként többnyire Pándié volt is az utolsó szó, hatalmi pozíciójának érvényesítése ellenére általában toleráns vitakultúrát képvisel.⁹⁵

Kóda

Pándi Pál közéleti és tudományos életútja egyedi, de mégsem rokontalan. Több, vele közel egy nemzedékbe tartozó, 1945 után felnőtté érett, baloldali indíttatású humán értelmiségi élt meg analóg vagy hasonló pályát, elválaszthatatlanul az államszocializmus hazai politikai sorsától, belső fordulataitól. A romantikus szocializmusfelfogás, a messianisztikus, majd bürokratikus

⁹³ EMBER Mária: *Hajtúkanyar*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1974.

⁹⁴ EMBER MÁRIA: *Hajtúkanyar*, Katalizátor Iroda, Budapest, 1994³; a visszamemlékezés: EMBER Mária: *Dedikálom. Könyvvilág*, 1994/7. 4.

⁹⁵ Irodalomtörténeti és kritikai habitusának, tudományos ethosának jellemzésére idézzük *Az első aranykorunk* utószavát: „minden tudományos igényű tevékenység szakadatlan önreflexió, s ha egy dolgozat érdemesnek bizonyul az újraközlésre, ha tehát nem csak tévedések, kutatási zsákcák dokumentuma, inkább az látszik helyes eljárásnak, ha a szükségszerű önkorrekciót tartalmazó továbblépést újabb dolgozatokban tesszük publikussá. Az ember olyan értelemben legyen »hú« a tévedéseihez is, hogy vállalja őket, mint általa elkövetetteket. De abban a pillanatban, amelyben felismeri, belső meggyőződéstől vezérelve, esetleg új adatok fényében, hogy tévedett, vagy csak szűken látott egy problémát, akkor tudományos-erkölcsi kötelessége, hogy – a megtett út elvetése nélkül – szakítson a téves nézettel, állásponttal. Káros etika az olyan, amely a tudományos állásfoglalás következetességét az ökör következetességével igyekszik meghatározni. Legalább olyan káros, mint a másik véglet, amely a nehéz munkával kivívott, emberileg-erkölcsileg szerves önkorrekció lehetőségét a nézetváltóztatás olcsó játékaival cseréli fel.” PÁNDI Pál: *Első aranykorunk*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1976. 586–587. Nem volt tipikus ez a tudományetikai-publikálási habitus Pándi környezetében.

szektásság, az 1953–1956-os évek traumái, a kiábrándulás és valamivel később a reformszellemű marxizálás baloldali társadalomtudósok tipikus szellemi-erkölcsi útjára jellemző, elegendő itt a történész Hanák Péterre, illetve Csunderlik Péter róla írott monográfiájára utalnom.⁹⁶ Érdeemes analógiaként szemlélni az egész hazai történettudomány útját is, ahogy erről Gyáni Gábor konferencia-előadása szólt.⁹⁷ Ebben a társadalom-, politika- és mentalitástörténeti kontextusban, illetve historiográfiai tükröben érthető és értékelhető reálsan Pándi Pál életútja is. Az irodalmár Kardosok három nemzedéke kultúrtörténeti szempontból is figyelemre méltó mintázat. A 21. századba átnyúló 20. század tehetséges triádja: a nyugatos ízlésvilágú és elsősorban az európai irodalommal foglalkozó, liberális-demokratikus szellemű, finom tollú és bölcs *Kardos László*; az önmagát marxistaként identifikáló, Lukács György értékrendjétől ihletett reformkorkutató, en garde irodalomkritikus és művelődéspolitikus *Pándi Pál*; valamint az apja politikai eszményei, ideológiája ellen lázadó, az ellenzékiiséget és a vele járó retorziókat vállaló *Kardos András* „posztmodern” ízlésvilága, esztétikai orientációja. Sűrített példája ennek a kontinuitásnak a nagyapa és apa közös, de hangsúlyaiban eltérő Szép Ernő-élménye is, illetve az unoka rácsodálkozása apja első publikációjára, Pándi *Emberszag*-kritikájára. Ennek a három generációnak a sorsa és szellemi-erkölcsi teljesítménye maradandó nemzeti érték, tapasztalat és mementó a mai és holnapi nemzedékek számára. Egy tanulságos portréfejezet a magyar nemzeti kultúra, az államszocializmus és a baloldali elkötelezettség történetéből.

⁹⁶ CSUNDERLIK Péter: *Egy különleges közép-európai történész. Hanák Péter pályaképe*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023.

⁹⁷ GYÁNI Gábor: A marxista történetírásról. *Élet és Irodalom*, 2022. október 7. 9.



MIKLÓS ÁGNES KATA

A nemzetiségek óvodai magyarosításának koncepciói a 19. században

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.5>

Bevezetés

A magyar óvodáztatás történetének egyik fontos kulcsmozzanata az 1891. évi XV., „A kisdedóvásról” szóló törvénycikk megjelenése: ez adott jól definiált törvényi kereteket a kisdedóví intézetek és az óvóképzők alapításához, működtetéséhez, szabályozásához. Bár a törvény alapeszméjében, a kisdedóvás és a kisdedóví intézmények hasznosságában és fontosságában a törvényhozók egyetértettek, elfogadását mégis komoly vita előzte meg. A magyar nyelv iskolai használata, és általában a magyarosítás körül a 19. század utolsó évtizedében felerősödő viták tükrében ez annyira nem meglepő, mivel a törvény egyik rendelkezése a magyar nyelv óvodai helyzetéről és elsajátításáról (a kisgyerekek bevezetése a magyar nyelvbe) szólt. Tanulmányom is ezt a kérdést járja körül, nem a törvény pedagógiatörténeti vonatkozásait. Előbb ismertetem és csoportosítom a törvényhozás során elhangzott legfontosabb érveket a törvény nyelvi rendelkezései mellett és ellen, amit a résztvevők mindkét oldalon a magyarosítás programjaként értelmeztek. Mivel azonban ez a magyarosítás a kisdedóvík esetében közvetett volt – a törvény az óvónőképző intézetekben végzett óvónőktől várta azt –, az ezután következő részben azt mutatom be, hogy a törvény meghozatala után elsőként alapított óvónőképző intézet – az esztergomi érseki intézet – működésében a törvény vitájában megjelent megfontolások miként kaptak helyet. Az esztergomi intézet azért is érdekes, mert közel található a nyelvhatárhoz, diákjai közt

jelentős számban voltak nem magyar anyanyelvűek, értesítői pedig, melyek két évtizeden át mutatták be az oktatást pedagógiai és szervezeti oldalról is, könnyen hozzáférhetőek. Bár az értesítők kiadása a középfokúnak számító intézetekben általános volt, ezeket a dokumentumokat mindenképpen figyelemre méltóvá teszi az intézet alapítási éve, földrajzi helyzete, valamint a tanintézmény mindennapjait dokumentáló bőséges forrásanyag.

Egy törvénytervezet és forrásvidéke

A kisdedovásról szóló törvénytervezet miniszteri előterjesztője Csáky Albin kultuszminiszter, képviselőházi előterjesztője Hagara Viktor előadó, a közoktatási bizottság tagja volt, a törvénycikk kapcsán kibontakozó képviselőházi vita pedig 1891. január 19–30. között zajlott; ebből az időszakból az általános vita öt napot, a részletes vita pedig két teljes és két töredéknapot vett igénybe.

Mint azt az óvodapedagógia-történet iránt mérsékeltlen érdeklődők is tudják, a magyar intézményes kisgyermeknevelés első jelentősebb mozzanata 1828 kora nyarára tehető, ekkor alapította meg Brunszvik Teréz az első kisdedóvót Budán. Ehhez képest csak majdnem hatvanhárom évvel később született meg az a törvény, amely a kisdedóvó-intézetek szabályozásával foglalkozott. Mondhatni, afféle szimbolikusan is értelmezhető jelenségről van szó: bár az intézményes kisgyermeknevelést elméletben nagyon is fontosnak tartották, a gyakorlatban vajmi kevés törekvés volt arra, hogy annak kereteit, céljait, eszközrendszerét megfelelően szabályozzák. Eötvös József 1870-ben elő kívánt terjeszteni ugyan egy törvényjavaslatot az óvodáztatás szabályozásával kapcsolatban, de annak keresztülvitelét már nem tudta végrehajtani.¹ (Eötvös célja valószínűleg a népiskolai törvény kiterjesztése lett volna, de halála megakadályozta ebben, a törvényjavaslat a vita stádiumáig sem jutott el.) Pedig még azt sem mondhatnánk,

¹ PUKÁNSZKY Béla–NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó Rt., Budapest, 1996. 310.

hogy 1828 és 1891 között csupán szórványosan jelentek volna meg óvodák és óvóképzők: a törvény vitájakor Hagara Viktor előadó 725 működő óvodát említett. Az óvóképzők számáról nem nyilatkozott ugyan, de 1891 elején 11 működő óvóképző-intézet létezett Magyarországon, és az óvóképzés helyzete a magyar közép fokú oktatási rendszeren belül legalább időtartamát illetően többé-kevésbé szabályozott volt.² Mégis, ez az 1891. januári időszak volt az első, amikor a Képviselőház végül részletesen és érdemben is foglalkozhatott az óvodáztatás és óvóképzés törvényi kereteivel.

A törvénytervezet vitájában is megjelenik az a fajta kettősség, ami a magyar óvoda történetének a kezdetektől egyik meghatározó sajátossága volt: a számos létező dokumentum és megbízható forrás ellenére is mindvégig meghatározzák a legendák és mítoszok. Figyelemre méltó például az előterjesztés azon részlete, amikor Hagara Viktor is Brunszvik Terézre hivatkozik: „ha hazánk e tekintetbeni történetére gondolunk, nem kis önérettel nézhetünk a múltba. Mert mindjárt az első impulzusok közt 1828-ban egyik lelkesült honleány: Brunswick Terézia grófnő Budán »Angyalkert« néven felállította az első óvodát. A nemesszívű grófné azonban hazája iránti szeretettől áthatva, nem állt meg itt: üdvös tevékenységét nemcsak a fővárosra, hanem az egész országra kívánta kiterjeszteni.”³ Brunszvik Teréz munkássága kétségkívül megkerülhetetlen a magyar óvodáztatás történetében, de, mint a Brunszvik-kutatás jóvoltából tudjuk, az ő kisedővői elsősorban kisgyermekiskolaként, nem pedig a jelenlegi óvodák modelljeként értelmezhetőek. Hornyák Mária, Brunszvik Teréz munkásságának egyik legjobb ismerője szerint legalábbis: „A krisztinavárosi óvodát Brunszvik Teréz »anya- és mintaintézetnek« (Pflanz- und Musterschule) tartotta, s olykor

² „A kezdetben egyéves időtartamú képzés először 1848-ban válik 2 évesé, majd Eötvös József 1870-es törvényjavaslata is kétéves időtartamúra emeli.” BASKA Gabriella–HEGEDŰS Judit: A magyarországi pedagógusképzés története a recepció hatások tükrében. ELTE, 2013. 2. Forrás: https://pedagoguskepzes.elte.hu/images/anyagok/iiii/39_a_magyar_o_pedkep_tortenete.pdf (Letöltve: 2024. 08. 16.)

³ Hagara Viktor előterjesztése. *Képviselőházi naplók 1887. XXI. kötet, 1890. december 9. – 1891. január 31.* 208.

így is emlegette, a naplóiban azonban szinte kizárólag a »kisgyermekiskola« (Kleinkinderschule, rövidítve: Kkschule) kifejezést használta. (A rá kevésbé jellemző »Angyalkert« elnevezést nála hiába keressük, ez csak a halála után terjedt el Kacskovics Lajos emlékbeszédének (1865) »köszönhetően«.)⁴ Magától értetődő, hogy azt sem említi meg Hagara Viktor: Brunszvik kisgyermekiskolái német nyelvű oktatást adtak, óvónők helyett férfi tanítókat alkalmaztak, a tanterv és módszertan tekintetében pedig jóval szorosabban követték a nagy Pestalozzinál az utókor számára kevésbé ismert Samuel Wilderspint, akinek *Infant Education* című 1825-ös művét annak német fordítóján, a bécsi Joseph Wertheimeren keresztül ismerte meg Brunszvik.⁵

Az óvodapedagógia kutatóin kívül a legtöbben beérik azal: a magyar kiseddóvás története úgy kezdődött, hogy egy nemesszívú grófnő a kicsiny gyermekek istápolására tette fel az életét. Holott – bár Brunszvik úttörői jelentőségét nem szabad lebecsülnünk – a magyar óvodáztatás 19. századi bevezetésének, alakulásának és formálásának számos más szereplője volt. Bár a 19. századi magyar óvodatörténet egészének felvázolására jelen helyzetben nincs lehetőség, az óvodáztatás kérdése olyanokat is megszólaltatott a reformkor nagy férfiai közül, mint Wesselényi Miklós vagy Bezerédj István. Az utóbbi egyébként tevékenyen is részt vett a kiseddóví intézetek létrehozásában, támogatásában: felesége, Amália óvodaalapítási kísérletének fő támogatója volt a Tolna megyei Hidja-pusztán, és az ő megbízásából készült 1837-ben az akkor éppen börtönbüntetését töltő Kossuth Lajos magyar nyelvű Wilderspin-fordítása is.

⁴ HORNYÁK Mária: *Első óvodánk története (Buda – Krisztinaváros, 1828–1867)*. (Órláng Füzetek 8.) Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Egyesület, Martonvásár, 2003. 25.

⁵ Samuel Wilderspin (1791–1866) az angolszász kisgyermekiskola, az „infant school” intézményének megteremtője volt, a kisgyermekoktatás híve. Az 1–7 éves gyermekek iskolai-tantermi körülmények közötti oktatásának terjesztőjeként az ő gyermekiskola-koncepciója jelentősen különbözött Pestalozzi „lakásiskola”-elképzelésétől. Brunszvik Teréz kiseddóví Pestalozzitol származó beszéd- és értelemgyakorlatokat alkalmaztak, de a Wilderspin által meghonosított tantermi közegben.

A reformkor és annak nagyjai nem véletlenül kerülnek itt említésre. Az óvodáztatás kérdése a 19. századi Magyarországon, különösen a század második felében elsősorban nemzetdefiniációs tetteként fogalmazódott meg, mégpedig annak jellemzően brubakeri értelmezésében. Vagyis a nemzetet – Brubakernél etnikai csoportot – meghatározni akaró szereplők próbálták érvényre juttatni saját felfogásukat arról, mik a csoporttagság kritériumai, ebben az esetben a nyelvtudás. Ezt követően a nyelvtudásra hivatkozva jelenthetik be igényüket a csoporttagok képviselőire is.⁶

Mindez nyomon követhető „A kisdedóvásról” szóló törvény tervezetének vitájában is. Podráczky Judit doktori értekezése, mely az 1891. évi XV. törvénycikknek és a törvénytervezet képviselőházi vitájának tartalom- és diskurzuselemzésére vállalkozik, jól körülhatárolt kategóriákat állapít meg a vitában: az óvodáztatás nyílt céljaiként a törvény az *óvás-gondoskodás*, a *szellemi fejlesztés*, az *erkölcsi fejlesztés*, az *óvodáztatás kötelezettsége* és a *magyar mint államnyelvbe való bevezetés* feladatait jelöli meg.⁷ Ezek közül a jelen tanulmány keretein belül „a magyar mint államnyelvbe való bevezetés” kérdése kap nagyobb hangsúlyt, de a törvénytervezet vitájában sem volt ez másként: „az ország anyanyelvi viszonyaira tekintettel a miniszteri előterjesztés az államnyelvének elsajátítását a javaslat főfontosságú momentumaként jelölte meg. Csáky Albin úgy fogalmazott, hogy ezzel a nem magyar anyanyelvűeknek – jogaik csorbitása nélkül – csak módot akar adni arra, hogy az ország anyanyelvét ők is elsajátíthassák, ez érdekükben áll, ennek hasznát fogják venni. Mindez azonban a nemzetiségi képviselőket nem győzte meg arról, hogy ez valóban az ő érdekük: ők mindvégig más érdekekről beszéltek, s arra igyekeztek érveket felsorakoztatni, hogy az államnyelv terjesztésének ez a módja miért elfogadhatatlan számukra.”⁸

⁶ ROGERS BRUBAKER: Csoportok nélküli etnicitás. *Beszélő*, 2001/7–8. 60–66.

⁷ PODRÁ CZKY JUDIT: *Az óvodáügy a 19. századi magyar társadalomban*. PhD-értekezés, ELTE Pedagógiai és Pszichológiai Kar, Neveléstudományi Doktori Intézet, Budapest, 2007. 54.

⁸ PODRÁ CZKY JUDIT: I. m. 116–117.

A magyar nyelv megtanulásának leghatásosabb helyszíné-
ként definiált kisdedővó intézet gondolata a törvénytervezet vitá-
jakor már több évtizedes toposz volt, Wesselényi Miklós például
az 1843-as *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében* című
könyve megírásakor amiatt is fontosnak tartotta minél több kis-
dedővó intézet alapítását, mert ezeket vélte a legalkalmasabb
helyszínnek a magyar nyelv elsajátítására – még az iskolánál is
fontosabbnak. „A tót, rác, oláh vagy a német kisgyermek meg-
tanul magyarul munka és fáradság nélkül. Gyermek egy nyel-
vet oly könnyen kezdhet beszélni, mint mást. Mi könnyű egy
ily intézetnek már fennállásakor, kivált a legkisebb gyermekeket
magyarul szólaltatni meg; s midőn pár év múlva egy része, ti. a
nagyobbacskák már beszélnek magyarul, az intézetbe később
jött kisebbek maguktól s önként fognak hasonlóan szólalni meg.
Egész helység népessége a kisdedővó intézet létrejöttétől számi-
tott húsz év múlva meg lesz magyarosítva, azaz fog tudni és be-
szélni magyarul. Magyarosítás alatt ennél többet nem lehet, s
nem kell érteni. Sem szükség, sem cél, hogy az idegen ajkúak
anyai nyelvüket elfeledjék. Arra, mi nekünk kell, s mindarra,
mit nekünk eszközölni szándékunk és kötelességünk: elég, hogy
magyarul tudjanak.”⁹

Nyilván Wesselényi és kortársai, de még a 20. század első felé-
nek közoktatással/közneveléssel foglalkozó államférfiai is jelen-
tős hátrányban voltak a jelen gyermeknevelési szakembereivel,
de akár egy másodéves óvodapedagógus hallgatóval szemben is.
A 19. századi nyelvtudomány és kisgyermekkorai pedagógia még
nem támaszkodhatott azokra a szocio- és pszicholingvisztikai
ismeretekre, amelyek most már meghatározóak a gyermekko-
ri kétnyelvűség, valamint az egyéni és közösségi kétnyelvűség
vizsgálatában vagy elősegítésében. Sajátos, de nem túlságosan
meglepő tény, hogy az 1891. évi XV., „A kisdedővásról” szóló tör-
vénycikk képviselőházi vitájának résztvevői között még olyan
szereplőt is csak egyetlenegy találunk, aki szakmai (pedagó-
giai) szempontból is képes lett volna megnyilatkozni: Madarász

⁹ WESSELÉNYI Miklós: *Szózat a magyar és szláv nemzetiség ügyében*. Wigand
Ottó Nyomdája, Lipcse, 1843. 310. – A korabeli idézeteket itt és a továbbiakban a
mai helyesírási szabályok szerint közöljük. – A szerk.

Imre Jász-Nagykun-Szolnok megyei képviselőt Karcag kerületéből, aki függetlenségi program alapján került pótválasztáson a Képviselőházba, és akkor már tizenhat éve óvodai tanfelügyelőként dolgozott. Egyetlen gyakorlati jellegű észrevétele (a három éven aluli gyermekek kisdedóvába való felvételének problémáiról) teljesen visszhang nélkül maradt.¹⁰

Sajátos színezetet ad viszont a vitának az, hogy amikor az óvodaállítást „praktikus” oldalát helyezték előtérbe, ez elsősorban gazdasági megfontolásokról szólt – kissé másként, mint azt feltételeznénk. Az óvodaállítással érvek között például igen nagy súllyal esett latba: egy magára hagyott gyermek milyen károkat képes okozni még csak nem is elsősorban magában, hanem szülei vagy a köz tulajdonában. „A kisdedóvásról” szóló törvényjavaslat vitájának bevezetőjében Hagara Viktor előadó például fontos körülményként prezentálta az alábbiakat: „De, hogy belássuk, mennyire szükségünk van az óvóintézetekre, méltóztassanak csak a tüzesetek statisztikájára tekinteni. Ebből kitéjük, hogy 1887-ben az előfordult tüzesetek közül 210 kinyomozott eset volt olyan, a hol a veszély a felügyelet nélküli és elhanyagolt gyermekek gondatlan játékból keletkezett. Ezen 210 tüzeset következtében félmillió forintra menő nemzeti vagyon hamvadt el.”¹¹ És bizony Wesselényi Miklósnak is jelentős érve volt ez a kisdedóvás kiterjesztése és nemzeti feladattá tétele mellett: „A szegény sorsú, munkával és dologgal elfoglaltakat apró gyermekeikkel való bibelődéstől menti fel. Nem kénytelenek dolgukat mulasztani s honn ülni a családanyák vagy már dologtehető nagyobb testvérek: ha a kisdedeket jó gond alatt tudják, nem kell félniök, hogy vagy szekér s marha gázolja el utcán, vagy tűznek teszik magukat s szülei vagyonát martalékává. Ezért a legvadabb nép is örömet adja gyermekét kisdedóvó-intézetbe.”¹²

¹⁰ Lásd PODRÁCSKY Judit: I. m. 102.

¹¹ *Képviselőházi naplók*, 1887. XXI. kötet, 1890. december 9. – 1891. január 31. 210.

¹² WESSELÉNYI Miklós: I. m. 309–310.

Nyelvhasználat és nemzetiségek

A Podráczky által megnevezett téma, „a magyar mint államnyelvbe való bevezetés” a törvénytervezet több paragrafusában is megjelent, és nem véletlen, hogy a vitában éppen a nyelvhasználatra vonatkozó 8. és képzés-alkalmazás feltételeit konkretizáló-szigorító 10. paragrafus¹³ kapcsán polarizálódtak leginkább a vélemények – nem is elsősorban pártok, hanem nemzeti-ségi affiliációk tükrében. A vita résztvevői közül a törvénytervezet szándékait kifogásoló oldalról különösen az alábbi szereplők érdemelnek említést: Brassó képviselője, a mérsékelt ellenzéki Zay Adolf, aki a Szász Néppártot képviselte; a szintén Brassó megyei Filtsch József, 1888-tól képviselő a Szász Néppárt színeiben; Salmen Jenő, a Szeben megyei Nagy-Disznód körzet szász képviselője; valamint Mocsáry Lajos Krassó-Szörény megyei alispán, aki 1888-ban a Román Nemzeti Párt támogatásával nyert mandátumot, és a románok ügyeinek közismert szószólója volt. Mint arra a vita második napján, január 20-án Kovács Albert marosvásárhelyi képviselő is felhívta a figyelmet: csupa nemzeti-ségi ügyekben érdekelt politikus. „Érdekes jelenség, hogy a törvényjavaslat ellen beszélők sorában, tán egy nevet kivéve, mind a szász képviselők vannak felírva; holott a másik oldalon nemcsak mi, akik néha szoktunk a kormány javaslatai mellett beszélni, hanem t. szomszédaink is helyet foglalnak, akik soha vagy tán igen ritkán fogadják el a kormány javaslatait. Úgy látszik, hogy valami nemzeti-ségi bajt látnak e javaslatban, és egyéb észrevételeik csak ennek az egynek, nem mondom, hogy leplezésére, hanem gazdagítására szolgálnak.”¹⁴

A szász képviselők ellenkezése nem volt véletlen – valóban „valami nemzeti-ségi bajt” láttak a javaslatban. Filtsch József részletesen sorra is vette a problémás passzusokat: „A javaslat 8-ik szakasza szerint a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv ismeretébe való bevezetéssel. (*Helyeslés.*) Ezen határozmány nem szorul további

¹³ A törvény végső változatában ezek 9. és 11. § alatt szerepelnek.

¹⁴ *Képviselőházi naplók, 1887. XXI. kötet, 235.*

magyarázatra, ez egész leplezetlen magyarosítási intézkedés. (*Ellenmondások. Nyugtalanság.*) A javaslat 10-ik szakasza szerint a kiseddóvodákban csakis kiseddóvóképző-intézetben képesítést nyert okleveles kiseddóvónők használhatók. [...] A 38-ik szakasz szerint a kiseddóvónők képesítő oklevelei a királyi tanfelügyelő által aláírandók. Ezen aláírás nélkül a képesítő oklevél érvénytelen. A képesítő oklevél aláírását a királyi tanfelügyelő megtagadhatja – vagy a közoktatásügyi bizottság javaslata szerint köteles megtagadni – akkor is, ha a vizsgát tevő a magyar nyelvet szóban és írásban teljesen nem bírja. (*Helyeslés.*) A 41-ik §. szerint az ezen törvény életbelépését megelőzőleg már alkalmazva volt kiseddóvónők kötelesek a magyar nyelv bírását igazolni. Amennyiben a magyar nyelvben eléggé jártasak nem lennének, kötelesek azt a törvény életbeléptetésétől számított 3 év alatt elsajátítani s annak megtörténtét a királyi tanfelügyelő előtt gyakorlatilag igazolni. Ellenkező esetben állásaikról elmozdítandók. A 10-ik, 11-ik, 38-ik és 41-ik §-oknak¹⁵ ezen határozmányai arra céloznak, hogy nem magyar ajkú folyamodónőknek az alkalmazását lehetetlenné tegyék. (*Helyeslés.*) Ekképp mindenütt, kevés kivétellel, csak magyar kiseddóvónők lesznek alkalmazhatók, s ezektől a t. közoktatásügyi miniszter úr aligha fogja követelni, hogy a gyermekekkel más, mint magyar nyelven beszéljenek. (*Helyeslés.*)¹⁶

A szász képviselők különösen azért találták problémásnak a törvényjavaslatot, mert az óvodák szabályozásának állami felügyelet alá helyezése meglátásuk szerint veszélyeztette volna az erdélyi szász óvodarendszer jól működő és önszerveződésen alapuló hálózatát is. Zay Adolf szerint „Brassó város és Brassó megye gondoskodott arról, hogy a megye és a város egész területén kellő számban és kellő fokon meglegyen a kiseddóvás. Magában a városban az ottani szász értelmiség a maga nagyon szűk vagyoni viszonyai között öt teljesen felszerelt, helyesen vezetett óvodát tart fenn; emellett az egyik községben óvodát és minden töb-

¹⁵ A kihirdetett törvényben 11., 12., 39. és 42. §. A végső változat elejére még bekerült egy pluszparagrafus az egy óvónő/dajka által gondozható maximális gyermekszámról.

¹⁶ *Képviselőházi naplók, 1887. XXI. kötet, 223–224.*

bi községben menedékházat állított.”¹⁷ Salmen Jenő adatokat is hozott a szász óvodarendszerről: „A szászok huzamosb idő óta aránylag szép sikerrel sokat tettek gyermekkertek, óvodák létesítésére; főleg a szász nőegyletek által saját erejükből önként felállított gyermekkertek és menedékházak száma a legbiztosabb, de nem legújabb adatok szerint 31, jó forrásból nyert legújabb adatok szerint pedig már 36, úgy, hogy a szászoknál már legalább 6450, de talán már 5500 lélekre esik egy gyermekkert vagy óvoda, míg Franciaországban az ottani kényszerítő törvény dacára csak 6300 lélekre, egész Magyarországon csak 21.000 lélekre.”¹⁸

Kézenfekvő volt, hogy legyen olyan hozzászólás is, amely azzal vádolja a szász képviselőket, hogy éppen a szász óvodarendszer fejlettsége miatt, mondhatni irigységből gátolják a törvényjavaslat elfogadását. A szentesi Törs Kálmán vélekedése szerint „Zay Adolf t. képviselőtársam tegnapi beszédének kezdetén felhozta, hogy mit tett Brassó megye és Brassó városa a kiseddóvás terén. Bizonyára mindnyájan örültünk s nem jutott eszünkbe kárhozattani, hogy a gyermekek megmentéséért ennyit tesznek. [...] Mi örülünk szász nemzetiségű honfitársaink előhaladásának; őket abban a megtiszteltetésben részesítjük, hogy követendő példa gyanánt állítjuk az egész ország elé, s akkor előáll egy közülök, s azt mondja: hja, magyar, ez más, ez teneked nem való.”¹⁹

A végzettségre és a külföldi diplomák honosítására vonatkozó passzusokat tekintve, bár ez szó szerint nem hangzott el a törvényjavaslat vitájában, a szász képviselőknek más okból is gondjuk lehetett a tervezet 10. és a későbbiekben kihirdetett törvény 11. paragrafusával: az erdélyi szász óvodákban Németországban szerzett végzettséggel rendelkező, tapasztalt kiseddóvónők is dolgoztak, akik (értelemszerűen) jóval nehezebben tették volna le a törvény által megkövetelt különbözeti vizsgákat – nem a szakmai, hanem a magyar nyelvi tudás hiányosságai miatt. (A kiseddóvónők húzódozásának egyébként természetesen az is oka lehetett, hogy tapasztalt, szakirányú végzettséggel, képesítéssel

¹⁷ Uo. 213.

¹⁸ Uo. 231.

¹⁹ Uo. 240.

rendelkező óvónőként megalázáson tartották volna a procedúrát.)

Arra, hogy milyen mértékben volt megingathatatlan a többség álláspontja a magyar nyelv használatát és a kisdedóvónők végzettségének honosítását illetően, nincs is jobb bizonyíték, mint az, hogy az említett paragrafusoknak csupán a száma változott csak meg a törvénytervezet benyújtása és a törvény kihirdetése között. Ezzel szemben még annak a vitának is több eredménye volt, amely a „kisdedóvónők vagy kisdedóvók? nők vagy férfiak?” vonalon haladt, ezen keresztül pedig a magyarországi óvodáztatás céljait és feladatait is konkretizáltatta a résztvevőkkel.²⁰

A törvény végső változatában a 9. paragrafus alá került végül a magyar nyelv használatára vonatkozó passzus, a tiltakozások ellenére is változatlan formában: „9. § A kisdedóvodákban és gyermek-menedékházakban a nem magyar anyanyelvű gyermekek foglalkoztatása összekötendő a magyar nyelv mint államnyelv ismeretébe való bevezetéssel.” A véglegesített törvényben leginkább explicit módon itt jelenik meg a magyar nyelv használatának előírása, de burkoltabb formában a 11-ikben is fellelhető, mint erre Filtsch József is reflektált: „11. § A kisdedóvodákban *csakis hazai* kisdedóvónő (kisdedóvó)-képző intézetben képesítést nyert okleveles kisdedóvónők (kisdedóvók) alkalmazhatók. A 34. §-ban meghatározott tanfolyam elvégzésének megfelelő képesítést külföldön nyert kisdedóvónők tartoznak *okleveleik honosítása végett pótlólag a magyar nyelvből, a hazai történelem, alkotmánytan és földrajz elemeiből* a vallás- és közoktatásügyi miniszter által erre jogosított *hazai* képző-intézetben képesítő vizsgát tenni.” (Kiemelések tőlem – M. Á. K.)

Bár a 11. paragrafus szó szerint nem mondta ki: a kötelezően Magyarországon szerzett képesítés vagy a magyar nyelv tudásának igazolása azért szükséges, hogy a kisdedóvónő magyarra taníthassa a kisdedeket, a helyeslők és ellenzők egyaránt ezt a beleértett tartalmat emelték ki hozzászólásaikban. Lesskó István

²⁰ Lásd MIKLÓS Ágnes Kata: „A kisdedóvónő jó tulajdonságai” – az esztergomi Értesítők óvodapedagógus-képe. In: GOMBOCZ Orsolya–JUHASZ Márta Klára–MONGYI Norbert (szerk.): *Pedagógiai változások – a változás pedagógiája IV.* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2022. 33–41.

Sáros megyei, mérsékelt ellenzéki képviselő is, amikor így fogalmazott: „Legszebb, legpracticusabb és magyar nemzeti szempontból legüdvösebb rendelkezése a törvényjavaslatnak az, hogy az óvónőktől s dajkáktól egyaránt megkívánja a magyar nyelv tudását. *(Általános helyeslés.)* Ha ez a postulatum nem marad jámbor óhajlás, de igazán érvényesülni fog: akkor az óvodák és menedékházak többet fognak használni a magyar nemzeti ügynek, mint az 1868. évi népiskolai törvény; mert az óvodák és menedékházakból kikerülő és az elemi osztályokba belépő gyermekekkel biztosan haladhat a tanító. És ez lesz a magyarosítás legbiztosabb módja és eszköze. *(Igaz! Úgy van! Általános helyeslés.)* Elvitázhatatlan tény, hogy a magyar nyelv terjesztésének legtöbb sikerrel kecsegtető módja az óvodák és menedékházak felállítása. *(Igaz! Úgy van!)*”²¹

Hiába hozott fel ellenvetéseket a szász képviselők mellett Mocsáry Lajos is, aki arra mutatott rá: a népiskolákban sem volt meg az elvárt eredménye a magyar nyelv oktatásának. „1879-ben behoztuk a magyar nyelvet az összes népiskolákban. Ott, ahol megvolt a készség a magyarosodásra, nem várták meg ezen törvény meghozatalát; ott, ahol ezen törvény rendelkezése folytán hozták be, a törekvés teljesen eredménytelen volt. Megtanultak a gyermekek itt-ott néhány magyar szót, néhány kis magyar verset elgagyogni, de összes magyar tudományukat, amint ki léptek az iskolából, elnyelte az élet, elnyelték a házi viszonyok. Micsoda eredményeket várnak most ettől a törvénytől, amely sokkal korlátoltabb eszközökkel fogja akarni elérni ugyanazon célt? Érdemes-e ezért felszítani azt a kétségtelenül rossz hangulatot, melyet a törvényjavaslatban foglalt ezen intézkedés a nemzetiségekben ébresztene? Én ezt helyes eljárásnak, helyes politikának nem tarthatom, s azért kijelentem, hogy a szőnyegen levő törvényjavaslatot a részletes tárgyalás alapjául sem fogadom el.”²²

A törvény viszont, mint láthatjuk, változatlan formában jeleltette meg a kifogásolt passzusokat. Innentől kezdve pedig már

²¹ *Képviselőházi naplók, 1887. XXI. kötet, 220.*

²² Uo. 239.

a végrehajtás oldalán pattogott a labda – a tanfelügyeleté és az óvóképző intézeteké volt a feladat, hogy a kisededővönöket és a rájuk bízott kisededeket a magyar nyelv szinte kizárólagos használata felé terelgesse.

Az intézet

Az Esztergomi Érseki Kisededővönő-Képző Intézet 1892-ben nyitotta meg kapuit Magyarország első katolikus óvóképzőjeként. Alapításának dátuma elsősorban azért fontos a jelen tanulmány szempontjából, mert ez volt az első óvóképző intézet, amely már az 1891. évi XV. törvénycikk érvénybe lépése után nyílt meg, így annak szellemében alakíthatták ki a tananyagot, a számonkérési rendszert, az alkalmazott eszközöket és módszertani eljárásokat egyaránt.

Az alapítás helyszíne, Esztergom elsősorban annak katolikus múltja és jelene miatt volt fontos az intézet létrehozatalában: a más egyházi fenntartású intézmények mellett már 1842 óta működött a városban katolikus tanítóképző intézet (természetesen férfi növendékekkel), az esztergomi érsek, Vaszary Kolos pedig kiemelt jelentőségűnek tartotta egy katolikus kisededővönő-képző intézet létrehozatalát is. A jelen tanulmány szempontjából Esztergom mint viszonylag alacsony, de stabil nemzetiségi lakossággal rendelkező város érdemel figyelmet: az intézet alapítását időben közvetlenül megelőző 1890-es népszámlálás idején Esztergom 16 096 lakosából 685 vallotta magát német, 728 szlovák, 21 pedig horvát nemzetiségűnek.²³

A témával foglalkozó kutató különös szerencséjének mondható, hogy az intézet igazgatója, Számord Ignác nagy hangsúlyt fektetett a kisededővönő-képzőben folyó munka dokumentálásá-

²³ A jelen tanulmány szempontjából releváns, 1913-ig tartó időszak további népszámlálási eredményei: 1900-ban 18 246 lakosból 810 német, 632 szlovák, 38 horvát; 1910-ben 18 270 lakosból 720 német, 664 szlovák, 55 horvát. Forrás: https://mtatkki.ogyk.hu/nepszamlalas_adatok.php?ev=1890&ev2=1910&mege=&telepules=&kod=11005&nemzetiseg=&felekezet=&tipus=etnikai&keyword=&page=50 (Letöltve: 2024. 08. 12.)

ra: 1894 és 1913 között évente-kétévente kimerítően részletes *Értesítő*kben, általában száznál több oldalnyi terjedelemben mutatta be az eltelt tanév fontosabb eseményeit, tanulságait, az intézet és az annak keretein belül működő mintaóvoda javára történt friss beszerzéseket és adományokat, a tananyagot és a számonkérések rendjét. Jóvoltából nem csak a képző mindennapjairól, a felvettek tantárgyairól, tanáraitól, teljesítményéről, a tanév eseményeiről tudunk meg mindent (vagy legalábbis mindent, amit publikusnak ítélt), hanem arról is pontos képet kapunk, milyen elvárásokat támasztottak a képző kisededóvónő-jelöltjeivel szemben, és milyen korosztályos-nemzetiségi összetétele volt az intézet tanulóinak. Az *Értesítő*k, amellett, hogy fontos pedagógiai és szervezési dokumentumok, egyúttal „A kisededóvásról” szóló törvény implementációjának leképeződései is. Ez tetten érhető az *Értesítő*k bevezető tanulmányaiban, a tananyagok összeállításában, de még a képesítő vizsgák neveléstani tételeiben is.

A fentiek közül természetesen a bevezető tanulmányok nyújtják a legkönnyebb vizsgálati lehetőséget. Amennyiben nem vette át a helyüket valamilyen nagy jelentőségű szónoklat közlése (például a Vaszary Kolos érsek aranyáldozatát²⁴ köszöntő szöveg az 1905-ben megjelent *Értesítő*ben), a kiadványok rendszeresen olyan esszékkel indítottak, amelyek az óvóképzés és kisgyermeknevelés valamelyik kurrens-fontos témájával foglalkoztak. Ezek olyan címek alatt jelentek meg, mint *A kisededóvónő jó tulajdonságai* (1895), *A vallásos érzelem ápolása a kath. kisededóvókban* (1896), *A magyar beszéd bevezetése a nem magyar nyelvű kisededóvodákba* (1897) vagy éppen *Megfelelnek-e a Fröbel-féle foglalkozások a magyar kiseded kedélyének?* (1899). Ezeknek az esszéknek a megírását túlnyomó hányadában Számord Ignác, az intézet igazgatója vállalta magára: mondhatni azt is, hogy saját személyes közlési eszközének tekintette az *Értesítő*k esszérovatát. Egyetlen jelentősebb kivétel lelhető fel Számord Ignác igazgatósága alatt: *A magyar beszéd bevezetése a nem magyar nyelvű kisededóvodákba* című szöveg Miklósy József, az intézet zeneok-

²⁴ Az „aranyáldozat” vagy „aranymise” ötvenesztendőnyi papi szolgálat után tartott ünnepi mise.

tatója tollából született.²⁵ A jelen tanulmányban elsősorban ebből hozok példákat arra, hogyan jelennek meg „A kiseddóvásról” szóló törvénytervezet vitájának nyelvpolitikai diskurzusa és annak jellegzetes témái egy, az egyébként minden közlési lehetőséget megragadó igazgató által fontosnak tartott, publikálásra hivatott esszéiben.

Az 1891. évi XV. törvénytervezet vitája (mint szinte minden nemzetpolitikai jellegű vita) a nyelvhasználat kérdésével kapcsolatban elsősorban érzelmi színezetű érveket tartalmazott. A többség-kisebbség viszonylatainak leírásai (egyáltalán nem meglepő módon) az 1897-es *Értesítő* esszéjében is hasonlóképpen jelentek meg.

Ami külön kiemelendő, az a nemzetiségiek hálátlansága fölötti döbbenet motívuma. Ez tűnik fel Czirer Ákos Filtsch József hozzászólására adott válaszában: „Egy észrevételt azonban mégis előre kell bocsátanom, és ez az, hogy éppen az ő beszéde a legcsattanósabb bizonyítékot szolgáltatja arra, hogy e törvényjavaslatra és annak a magyar állam nyelvét terjesztő intézkedésére valósággal égető szükség van. (*Úgy van! Úgy van!*) Mert, nem mondom, hogy beszédéből arra lehet következtetni, de úgy látszik, hogy lehetnek, hogy vannak még a haza keblén táplálkozó honfitársaink közt sokan, akik nem bírnak kellő érzékkel a magyar állameszme és annak szükségletei iránt; (*Élénk helyeslés*) és így elérkezett az ideje annak, hogy gondoskodjunk arról, hogy idegen ajkú polgártársainknak mód és alkalom nyújtassék arra, hogy ha nem is az anyatejjel egyidejűleg, de jó idejében elsajátíthassák azon tiszteletnek és ragaszkodásnak köteles mértékét, mellyel e haza és annak intézményei iránt viseltetni tartoznak.

²⁵ „Miklós József (1861–1908) tanító. Esztergom-Vízivárosban született, Miklós Imre és Homolovics Mária fia. Az esztergomi bencés gimnáziumban tanult, majd 1880-ban az esztergomi érseki tanítóképzőben szerzett tanítói oklevelet. 1882-től volt tanító Esztergom különböző elemi iskoláiban. Éneket tanított az óvónőképzőben, és 1902-től az ipari tanonciskola igazgatója volt. Ő kezdeményezte az Országos Katholikus Tanítóegyesülésnél, hogy minden iskolában legyen magyar zászló és címer, amit kezdeményezésére a kultuszminister el is rendelt.” Dr. KÖRÖSY László: *Diákkori naplóm (Esztergom, 1861–1875)*. Szerk.: SZALAI Béla. (Libri Veteres Strigoniae 5.) Laskai Osvát Antikvárium, Esztergom, 2016. 132.

(*Élénk helyeslés.*)²⁶ Kovács Albert hasonló értetlenséggel reagált Zay Adolf felszólalására: „Épp azért megesett még oly eszes férfiún is, mint Zay t. képviselőtársunk, hogy egyéb észrevételein betelt: qui minium probat, nihil probat. E nemzetiségi szemponatokra tegnap a miniszter úr oly kimerítően és helyesen megfelelt, hogy nekem azt ma csak ismételnem kellene, és a tisztelt képviselő úr e magyarázatban meg is nyugodott. Én ennek némi pótlására csak ismétlem azt, amit neki már más helyen mondtam: mutasson nekem Magyarország ezeréves történetében csak egyetlen bármi kis tény, midőn a magyar nemzet a közötté élő kisebb népek erőszakos magyarosítására kezét kinyújtotta volna. (*Élénk helyeslés.*) Ilyet nem tud mutatni sem ő, sem más.”²⁷ És ugyanez az értetlenség jelenik meg Miklósy József szövegében is: „Napról napra tárulnak elénk oly megdöbbentő és aggasztó jelenségek, melyek ellenünk, magyarok ellen, és államiságunk ellen szórnak gyilkoló gyűlöletességet. És miért van ez így? Talán elnyomjuk más nemzetiségű testvéreinket; talán az ő rovásukra a magyar faj több jogokat élvez? Nem! Nincs állam a világon, ahol minden polgár, minden nemzetiségi faj oly igazságos mértékben élvezne állampolgári jogokat, mint nálunk, Magyarországon. A magyar nemzet sohasem érezte fölényét, hatalmát a nemzetiségekkel, békén hagyta fejlődni mellette és vele. Hiszen a nemzetiségek szabadon használhatják nyelvöket; gyakorolhatják jellegzetes szokásaikat; elnyerhetnek bármely hivatalos állást, stb. Igazán csodálatos, hogy mindennek dacára hazánk lakóinak szívét, lelkét mégsem hevíti a közös haza iránt való szeretet nemes érzelme.”²⁸

A gyermekkori nyelvelsajátítás könnyedségének és ezáltal az óvodai magyarosítás erejének bizonygatása, amelyre már hoztam példákat a törvénytervezet vitájából, Miklósy esszéjében a következőképpen jelenik meg: „A tapasztalás bizonyítja, hogy valamely

²⁶ *Képviselőházi naplók, 1887. XXI. kötet, 224.*

²⁷ Uo. 235.

²⁸ MIKLÓSY JÓZSEF: A magyar beszéd bevezetése a nem magyar nyelvű kisdodóvodaiba. In: *Az Esztergomi Érseki Kisdodóvónő-Képző Intézet Értesítője az 1896–97. tanévről.* [A további hivatkozásokban *Értesítő.*] Közli: SZÁMORD Ignác igazgató. Buzárovits Gusztáv Könyvnyomdája, Esztergom, 1897. 4.

nyelvet legkönnyebben fiatal korban, kisded korban lehet alaposan elsajátítani, mert a kisded elméje ekkor a legfogékonyabb, és mert a nyelv sajátságaihoz a gyenge beszélszervek ebben a korban simulnak, alakulnak a legkönnyebben. Az óvodás kisded, midőn az óvodába lép, még alig beszél a saját anyanyelvét is, itt tanul meg tehát beszélni, mégpedig magyarul; itt rögződik be tehát elméjébe az »édes zengzetű magyar nyelv«, mert 3 éven keresztül csak magyar beszédet hall, magyarul társalog, dalol, játékát magyar beszéd kíséretében játssza. Ezen idő alatt bámulatos haladást tesz a kisded a nemzeti nyelvben, és a nemzeti érzület oly mélyen bevésődik lelkébe, hogy azt onnan semmiféle hatalom ki nem irtja. Ilyen alapra azután könnyen építhet az iskola; könnyen és eredményesen taníthatja tovább a magyar nyelvet.”²⁹

Természetesen nem csak az *Értesítők* bevezető esszéiben jelennek meg azok a (főként nyelvpolitikai jellegű) tartalmak és meggyőződések, amelyek „A kisdedóvásról” vitáját meghatározták.³⁰ Az oktatás során átadott tudástartalmak tekintetében például érdemes megnézni a magyar nyelv és irodalom oktatásával kapcsolatos előírásokat, valamint azt is, ez az Esztergomi Érseki Kisdedóvónő-képző Intézetben milyen könyvek segítségével valósult meg.

A tananyag a vonatkozó rendeletet követve magyar nyelv és irodalomból az alábbi volt: „Magyar nyelv és irodalom. Mindkét osztályban heti 3-3 óra. Cél: a) A helyes magyar beszéd és helyes írás elsajátítása, valamint gyakorlása a végett, hogy a növendék mint kisdedóvó a kisdedeket szabatos, gondolataikat értelmesen kifejező beszédre szoktassa. b) Fogalmazási gyakorlatok, egyes költői és prózai művek, valamint az újabb magyar irodalom kiváló íróinak megismertetése által a növendékek általános műveltségét bővíteni és őket a gyermekirodalom megértésébe bevezetni.”³¹

²⁹ Uo. 11.

³⁰ Lásd még MIKLÓS Ágnes Kata: Kisgyermekiskoláktól kisdedóvóig – a magyar óvodáztatás 19. századi szabályozása az oktatás- és nemzetpolitika függvényében. In: KAPOSÍ József–SZÓKE-MILINTE Enikő (szerk.): *Pedagógiai változások – a változás pedagógiája*. Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest, 2019. 69–78.

³¹ A vallás- és közoktatásügyi magy. kir. miniszternek 57.472/891. szám alatt valamennyi kir. tanfelügyelőséghez intézett rendelete, a kisdedóvónő- (kisded-

Mivel az 1892-es rendelet megjelenése idején még nem állt rendelkezésre a célnak megfelelő tankönyv (a *Magyarországi rendeletek tárának* 43. számában található rendelet egyik melléklete a kisdedővónő-képző intézetek számára írandó tankönyvekről szóló pályázati felhívás), az irodalmat tanító Török Chrysostoma még 1894-ben is Novák Sándor *Írály- és szerkezettan*, valamint Novák Sándor *Költészettan és a magyar nemzeti irodalomtörténet vázlat*a című kötetét használta a másodéves növendékek oktatásához.³² (Ez utóbbi eredetileg a polgári és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára íródott, tehát alacsonyabb iskolai szintű tanulóknak készült, de kényszerűségből ezt használták, amíg nem születtek meg a kisdedővónő-képző intézetek számára alkalmas tankönyvek.) Két évvel később az *Értesítő* tanúsága szerint már rendelkezésre állt a kisdedővónő-képző intézetek részére készült tankönyv is: „Magyar nyelv és irodalom. Heti 3 óra. Tanítónő: Török Chrysostoma és Fridrik Fidelis. Tankönyv: Láng Mihály és Peres Sándor: *A magyar irodalom ismertetése a kisdedővónő-képző intézetek II. osztálya számára.*”³³ Az *Értesítő*k arról is tudósítanak, mi volt a tananyag, és milyenek voltak az elvárások a tárgy teljesítésében: „Értemes és szép olvasás. Az olvasmányok a költészet és szépirodalom köréből voltak véve, különös tekintettel a kath. szépirodalomra és a vallás-erkölcsi érzelmekre. A költői és prózai stílus sajátosságai az olvasmányok alapján. A kiválóbb magyar írók. A kisdedővónő magán- és hivatalos viszonyaiban előforduló fogalmazványok. Kisdedi irodalmunk. Havonként két iskolai és egy házi írásbeli dolgozat, egész éven át 18.”³⁴

Csak szűrőpróbaszerűen szemezgetve az évi tizenhét dolgozat közül máris találunk olyan feladatokat, amelyek a jelen tanulmány témájába vágnak: „Miképp ápolható az óvodában a hazafiasság érzelme?” (1894), „Példák, melyekben az írály érthetősége, magyarossága és jóhangzása ellen van vétve” (1897),

óvó-) képző intézetek tanterve tárgyában, 3. melléklet. *Magyarországi rendeletek tára*, 1892. 779.

³² *Értesítő*, 1893/94. 1894. 25.

³³ *Értesítő*, 1895/96. 38. (Mindkét szerző a korszak óvodapedagógiájának jelentős alakja volt: Peres Sándor a pesti óvóképző igazgatója volt, Láng Mihály Eperjesen töltötte be ugyanezt a pozíciót.)

³⁴ Uo.

„Mennyiben hat a dal, mint nevelő eszköz a gyermek kedélyére?” (1899), „Mit kíván az óvónőtől az egyház és a haza?” (1901). 1906-ban különleges lehetőség állt a diákok rendelkezésére: szépírási pályamunkákat kellett benyújtaniuk megfelelő díjazás reményében. „Pályázati tételül tűzetett ki a II. évfolyam alatt: *Hogyan szoktassuk a gyermekeket helyes gondolkozásra.* Legjobban dolgozta ki Milotay Borbála, jutalmul nyert egy db. 20 koronás aranyat, N. N. ajándékából. Dicséretre méltóan dolgozott Niedermann Anna, jutalmul kapta Wiseman Fabioláját. A rendes írásbeli feladványok legtüzetesebb kidolgozóját, Mórász Máriát, Számord Ignác igazgató egy darab 20 koronás arannyal jutalmazta meg.”³⁵

A képesítéshez szükséges írásbeli vizsgán az egyházmegyei főtanfelügyelőtől kapott kidolgozandó kérdések talán még a magyar nyelv és irodalom dolgozatoknál is jobban tükrözik „A kisededóvásról” szóló törvény szellemiségét. Olyan feladatok jelentek meg, mint *Mily fontossággal bír a kisededóvás hazánk jólétére nézve?* (1894), *Mi módon ápolható a kisededóvodában a vallásos érzelem?* (1896), 1897-ben pedig a *Miképpen járjon el a kisededóvónő az idegen ajkú gyermekeknek a magyar nyelv ismeretébe való bevezetésnél?* tételt kellett kidolgozni a kisededóvónői végzettség elnyeréséhez.

Összegzés

Logikus lehet az eddig leírtak után, hogy megnézzük: lehettek-e egyáltalán az Esztergomi Érseki Kisededóvónő-képző Intézet növendékei között olyanok, akik nem magyar nemzetiségűnek vallották magukat? Nos, természetesen lehettek – nem is kevesen. Nem csak esztergomiak vagy a környékről érkezettek: már az 1895-ben végzett évfolyamban hét növendék származott Trencsén, három pedig Nyitra megyéből.

A növendékekre vonatkozó adatok természetesen nem teljesek. Nem csak az okoz nehézséget, hogy a kimutatások külön-

³⁵ *Értesítő*, 1905/06. 31.

külön kezelik a diákok névsorát, nemzetiségét, származási helyét, nyelvtudását, életkorát.³⁶ Az *Értesítők* kezdeti rendszeressége az 1910-es évekre megcsappant, az évente induló évfolyamok helyett is már a 20. század első évtizedére a kétévenkénti indulás lett a jellemző. A fellelhető *Értesítők* alapján az 1. táblázat állítható össze a diákok összetételéről. A rubrikát, amelyben az adatok találhatóak, Számord a következő fejléccel látta el: „Nemzetiség- s nyelvre nézve”, de ennél bővebb magyarázat vagy kifejtés nem áll rendelkezésünkre. (A Számord által közölt adatok egyébként is csak az év végi összesítéseket tartalmazzák az év közben kimaradt növendékek mellőzésével.)

1. táblázat. Az Esztergomi Érseki Kisdedovónó-képző Intézet diákjainak nemzetiségi összetétele az *Értesítők* alapján

Évfolyam	Létszám	Nemzetiség			
		magyar	német	szlovák	horvát
1893/94	62	53	5	4	–
1894/95	69	53	8	8	–
1895/96	67	45	10	12	–
1896/97	75	51	12	12	–
1897/98	62	47	8	7	–
1898/99	29	24	2	3	–
1900/01	59	51	1	7	–
1904/05	58	48	4	6	–
1912/13	60	39	10	9	2

A növendékek utánkövetése, pályájuk és további sorsuk vizsgálata számos érdekes kutatási eredményt hozhatna magával. A névsorok mindenestre rendelkezésünkre állnak, még ha magukat az intézet falai közt tanuló lányokat nem is kérdezhetjük meg az eltelt idő távlatából, hogyan élték meg nemzetiségi létüket a kisdedovónó-képzőben.

³⁶ A kutatás egy további szakaszában érdemes lenne az Esztergomi Prímási Levéltárban folytatni a munkát, elsősorban Vaszary Kolos egyházkormányzatának iratai (1891–1912), valamint a Főegyházmegyei Tanfelügyelőség iratai (1891–1948) között.

Az Esztergomi Érseki Kisdedóvónó-képző Intézet utolsó elérhető *Értesítője* 1913-ban jelent meg, de ez csak a címlap betűtípusának alapján állapítható meg, a tartalom kevésbé különbözik a húsz évvel korábbtól. Talán nem is szükséges kommentárral ellátni az 1913-as képesítő vizsga leírását, önmagáért beszél. „A második évfolyam végén képesítő-vizsgálat keretében számolnak be intézetünk növendékei a tanulmányokban elért eredményről. A jelen iskolai évben június 2-án tartottuk meg a képesítő-vizsgálat írásbeli részét. A főegyh. főtanfelügyelő úr által kitűzött neveléstani tétel: Miképpen járjon el a kisdedóvónó az idegen ajkú gyermekeknek a magyar nyelv ismeretébe való bevezetésénél?”³⁷

Az Esztergomi Érseki Kisdedóvónó-képző Intézet biztosan nem volt kivételes, hiszen a magyarországi óvodák nyelve a törvény elfogadása után szinte kizárólag magyar volt. Működéséből azonban látható, hogy a magyarosítás nemcsak a törvényhozók, hanem a rendszer működtetői számára is kiemelt jelentőségű volt. Amennyire az formálisan lehetséges volt, az oktatás és a számonkérés is ezt tükrözte. Esztergomot ebben a tekintetben az teszi érdekessé, hogy itt, a nyelvhatárhoz közel, magyar és szlovák nyelvű hívők mellett sem voltak tekintettel sem az anyanyelvi megoszlásra, sem pedig arra, amit a törvény vitájában többen is megjegyeztek pedagógiai tapasztalatként – és ezt azóta a történetírás is igazolta³⁸ –, hogy az iskolai magyarosítás eredményei meglehetősen mulékonyak, ha a magyar nyelv idegen marad a nyelvi közegben.

³⁷ *Értesítő*, 1912/13, 70.

³⁸ Ágoston BERECS: *The Politics of Early Language Teaching. Hungarian in the primary schools of the late Dual Monarchy*. Pasts Inc. CEU, Budapest, 2013.

KIMMEL MÁTÉ

Tanyakérdés és tanyapolitika

Az alföldi tanyavilág modernizációjáról folytatott diskurzusok a 20. században*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.6>

A tanya a 20. század elején vált jelentősebb közéleti témává. Az alábbiakban a tanyakérdés születésétől az 1970-es évekig a diskurzus során kialakult és meghatározó véleményeket, a tanyasi gazdálkodás politikai reprezentációjának alakulását vizsgáljuk. A tanulmányban szerepeltetett források köre korántsem hiánytalan, hiszen a neki tulajdonított jelentőségénél fogva – különösen e tág időkorben – a tudomány és a politika számos képviselője foglalkozott a tanyakérdéssel.¹ Azok a szövegek kerülnek említésre, amelyek hosszú távon meghatározó, a vonatkozó közéleti viták során egymásra is reflektáló – ezzel egymást legitimáló –, illetve a gyakorlati „tanyapolitikat” is befolyásolni képes gondolatok lenyomatainak bizonyultak. A legtöbb idézett mű szintetizáló és programadó jelleggel a tanyakérdésnek mind a gazdasági, mind a szociális részkérdéseire egyszerre kívánt válaszokat adni. Tehát előrevetítjük, hogy a tanyakérdés politikai diskurzusában a gazdálkodás problémái szorosan összefüggenek a tanyavilág társadalmi, illetve kulturális állapotával. A koncepciók a kultúra, a mentalitás, majd ennek következtében a racionálisnak gondolt termelési módszerek meghonosodását a gazdasági növekedés fontos előfeltételének tartották, fordítva pedig az életszínvonal emelkedésétől társadalmi és

* A tanulmány az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében készült.

¹ A tanyakérdés többek között Habsburg Etelkát is foglalkoztatta: [HABSBERG] Etelka főhercegnő: *A magyar tanyavilág*. Szent István Társulat, Budapest, 1938.

kulturális változásokat is vártak. Az egyes koncepciók között felmerülő különbségeket elsősorban az optimális gazdálkodásról és a tanyavilág modernizációjának menetéről alkotott eltérő gondolatok határozták meg. Utóbbi többek között az állam szerepéről és felelősségéről szólt. A tanulmányban az egyes vélemények közötti jellegzetes különbségeket és hasonlóságokat, azaz a tanyakérdés diskurzusára jellemző politikai gondolkodás belső törésvonalait, valamint az érvényesnek számító gondolatok körének külső határait vázoljuk. 1945 előtt elsősorban elméleti koncepciókkal foglalkozhatunk. A háború után a kommunista kormányzat voluntarista kísérlete, a Tanyai Tanács politikája kerül a fókuszba. A tanyakérdést a kollektivizálás befejezésével elméletileg megoldottnak tekintették, de az aktuális gazdasági problémákra reflektálva a diskurzus 1961 után is folytatódott.

A tanyakérdés születése és kibontakozása

A 19. század végén az európai gabonaválság a mezőgazdaságra és a legnagyobb agrárrégióra, az Alföldre terelte az agrárius politikusok és a mezőgazdasági szakemberek figyelmét.² A mezőgazdaság recessziója és az azt követő társadalmi feszültségek miatt a földbirtokosok veszélyben érezték a gazdasági-társadalmi pozícióikat. Egyik vezéralakjuk, Rubinek Gyula 1895-ben a „parasztzocziálizmus” „lábrakapását” emlegette, amely szerinte éppen az Alföldön fenyegetett a leginkább.³ A régióban ugyanis az agráriusok szerint nem volt olyan erős birtokos középosztály, amely képes lett volna megőrizni a munkás és a munkáltató közötti „patriarkális” viszonyt, illetve kulturális, gazdasági

² Az Alföld válságának hosszú távú gazdasági elemzésére lásd: DEMETER Gábor–SZILÁGYI Zsolt–PINKE Zsolt: Sártenger és búzatenger. Mérlegen az alföldi gabonakonjunktúra és a vízszabályozások regionális következményei (1720–2020). *Századok*, 2022/5. 963–999. A gabonaválság okairól és az egyes gazdaságokra gyakorolt hatásairól lásd: KISS Zsuzsanna: Gabonaválság a 19. század végén. *Aetas*, 2014/4. 31–44.

³ RUBINEK Gyula: *Parasztzocializmus*. Pátria, Budapest, 1895. 6.

és politikai vonalon is a „nép vezetőjeként” tudott volna fellépni.⁴ A megoldást ezért elsősorban a birtokosok megerősítésében látták.⁵ Az alföldi gazdaságok pedig jellemzően tanyás gazdaságok voltak.

Ezért a 20. század elején tüzetesebben kezdtek el foglalkozni az úgynevezett tanyakérdéssel is, mint az alföldi probléma jelentős részkérdésével. A tanyakérdésről folytatott értekezés az Országos Magyar Gazdasági Egyesületen (OMGE) belül, és annak lapjában, a *Köztelek*ben indult meg. A vitát az 1900-as évtized elején a magyarországi növénytermesztés egyik meghatározó szakembere és az OMGE Növénytermesztési Szakosztályának igazgatója, Cserháti Sándor indította meg cikksorozatával.⁶ 1905-ben a szakosztály döntött az Alföld egyes alrégióinak tanulmányozásáról.⁷ A kutatásból két éven belül hat kötet született. Az első négy az egyes alrégiók gazdasági állapotát vizsgálta. Az utolsó kettő összefoglalta az eredményeket, és megtette az első átfogóbb javaslatokat is a regionális termelés reformjára. Az egyiket az OMGE igazgatója, Forster Géza,⁸ a másikat Cserháti írta.⁹

Cserháti 1907-ben megjelent munkája az alföldi gazdasági problémák egyik fő okát a tanyavilágban látta, mivel a szörványosság és a nagy távolságok, a város és a tanya közötti folytonos ki-be utazás ellehetetleníti az időigényesebb, többoldalú, belterjes gazdálkodást.¹⁰ Cserháti és Forster az alföldi gazdálko-

⁴ Uo. 6.; FORSTER Géza: *Javaslatok az alföldi gazdálkodás javítására*. Pátria, Budapest, 1907. 43.

⁵ Lásd például Czettler Jenő szociálpolitikáját; PETRÁS Éva: A szociális kérdés alakváltozatai. Czettler Jenő mezőgazdasági szociálpolitikai koncepciója. *Történelmi Szemle*, 2022/2. 315–326.

⁶ CSERHÁTI Sándor: *Az Alföld mezőgazdasági viszonyainak reformja*. Pátria, Budapest, 1907. 4.

⁷ A földmivelési és növénytermesztési szakosztály ülése. (1905. nov. 16.) *Köztelek*, 1905/92. 1914–1917.

⁸ Forster agrárpolitikus és sikeres középgazda volt, a gazdaszövetkezés ösztönzőjeként több szövetkezet, például a Hangya alapításában is részt vett. 1891-ben lett az OMGE igazgatója. Ezerholdas Komárom megyei birtokán mintagazdasággá fejlesztette homokos-agyagos földjeit. FÜR LAJOS–PINTÉR JÁNOS (szerk.): *Magyar agrártörténeti életrajzok A–H*. Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest, 1987. 565–567.

⁹ FORSTER Géza: I. m.; CSERHÁTI Sándor: I. m.

¹⁰ Uo. 4., 7., 14–15.

dást „okszerűtlennek” írja le. A gazdák nem természetnek takarmányt, így nem növekszik az állatállomány, tehát trágyát sem tudnak gyűjteni a földre.¹¹ Emellett nem végeznek talajmunkát, és a „sekély szántás mellett trágyázatlan földön” kizárólag búzát és kukoricát természetnek, jobban jövedelmező, például ipari növényeket nem. Nem figyelnek a termés minőségére sem.¹² Az általuk megkonstruált „okszerű” gazdálkodás mindennek az elmentéte. Forster Gézánál röviden és tömören: „Jól művelni a talajt és trágyázni is azt.”¹³ Belterjes gazdálkodás, aminek az alapja az „okszerű” állattenyésztés. Ehhez takarmány, gazdasági épületek, valamint szaktudás szükséges.¹⁴

Forster ugyanebben az évben megjelent megoldási javaslata szerint úgynevezett fiókközségeket kell létrehozni az Alföldön. Eszerint egy-egy tanyás csoportosulás centrumában olyan külterületi központokat kellene létrehozni, amelyek nem szakadnak el a várostól, de önálló intézményekkel rendelkeznek. Ötletét a már meglévő, városi kezdeményezésre kialakított tanyaközpontok – mindenekelőtt a szegedi – mintája adta. Az elképzelés szerint az intézmények közelsége miatt a gazda több időt tölthetne a birtokán, és az állandó jelenlétet jobban igénylő, belterjesebb termelési módokat is alkalmazhatná.¹⁵ Cserhádi is egyetértett Forster javaslatával, miszerint a tanyakérdést végső soron tanyaközpontok és fiókközségek létrehozásával kellene orvosolni.¹⁶ Fontosnak tartotta megjegyezni, hogy nem a tanyák felszámolását kívánják, hanem a gazdasági szempontból „káros” tanya-rendszer „okszerűvé” alakítását. „Okszerű” tanya-rendszeren azt értette, hogy a gazda állandóan a földhöz közel, a tanyán tartózkodik, és így a gazdálkodás ugyancsak „okszerűvé” válik.¹⁷

Forster 1907-ben, Cserhádi 1909-ben elhunyt. A kezdeményezést az agráriusok másik fő szervezete, a Magyar Gazdaszövetség, valamint az ott tevékenykedő Czettler Jenő vette át. Czettler

¹¹ FORSTER Géza: I. m. 32.

¹² CSERHÁTI Sándor: I. m. 19–20., 32.

¹³ FORSTER Géza: I. m. 32.

¹⁴ CSERHÁTI Sándor: I. m. 33.; FORSTER Géza: I. m. 46

¹⁵ FORSTER Géza: I. m. 15–19.

¹⁶ CSERHÁTI Sándor: I. m. 25.; FORSTER Géza: I. m. 13.

¹⁷ CSERHÁTI Sándor: I. m. 7., 14–15.

1913-ban korrigálta a Forster-féle javaslatokat, mivel egyes intézmények kitelepítését csak egy bizonyos lakosságszám felett tartotta megvalósíthatónak. A következtetésre az 1910-es népszámlálás vitte, amely először, immár a városoktól elválasztva mérte fel a nagyobb külterületi lakott helyeket. Czettler szerint az összeírás rámutatott, hogy néhol a tanyák jóval szórványosabban helyezkednek el, mint azt korábban gondolták, és ott az intézménytelepítés hasztalan lenne. Ahol viszont lehet, ott ő is támogatta, hogy a tanyasiak kiköltözzenek a földjeikre, ugyanis megfelelő technikai feltételekkel és szaktudással ott intenzív, fejlett gazdaságokat lehetne létrehozni.¹⁸ Czettler később a Magyar Gazdaszövetség elnökeként is vezető szerepet vállalt a tanyák tanulmányozásában. 1914-ben a szervezet az OMGE kutatásai nyomán hozzáfogott az első tanyakongresszus megszervezéséhez, de a háború és a politikai válság keresztülvágta a terveiket. Végül csak 1921 júniusában került sor a kongresszusra, amelyet Kecskeméten tartottak meg.¹⁹

A korábban felvetett problémák mellett itt már értelemszerűen a Trianon utáni gazdasági átrendeződés került az előadások középpontjába. Az itt elhangzott beszédében Czettler a Kongó-vidék nyomorához hasonlította az alföldi állapotokat, és a tanyakérdés nemzeti fontosságáról beszélt. Trianon kapcsán elmarasztalta a háború előtti kormányzatot, amiért az nem aknáztta ki az alföldi „színmagyar” népben rejlő erőket: „Magyarország hét és fél millió lakosa helyett ugyanezen a területen legalább is tízmilliónyi magyarságunk volna, mely [...] a megszálló fajokénál sokkal magasabb intelligenciájával, gazdasági céltudatosságával, faji erejével egyre szélesebbre tolná ki az etnográfiai határokat.”²⁰ A korabeli politikai gondolkodáshoz illeszkedve a tanyairodalomban is állandó „toposz” volt, hogy az alföldi magyarság „színmagyar

¹⁸ CZETTLER Jenő: Tanyai települések és tanyai központok. In: TÓTH Pál Péter (szerk.): *Agrárszociológiai írások Magyarországon 1900–1945*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 332–334., 344.

¹⁹ CZETTLER Jenő: A tanyai kérdés. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1921/7–8. 438–439.

²⁰ CZETTLER Jenő: A tanyakérdés magyar feltámadás. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1921/7–8. 443–444.

nép”.²¹ Az 1910-es népszámlálás statisztikai bizonyosságot is teremtett a gondolat mögé, mivel a régióban kiemelkedett a magyar anyanyelvűek száma.²² A tanyakérdést a diskurzus nemzeti kérdéssé emelte, aminek Trianon után kiemelt jelentősége volt. Az ügy nemzeti fontosságának kihangsúlyozásával a központi szerepvállalást kívánták sarkallni: a „magyarságnak igen értékes és nagy tömegei laknak éppen a tanyákon, úgy, hogy e kérdéssel foglalkozni ma nemzeti kötelesség”.²³ Ennek nem eleget tenni nemzeti szempontból a legnagyobb bűn. Ahogyan Czettler fogalmazott: „valóságos öngyilkosság”.²⁴

1921–1922-ben Rubinek Gyula, a földreformot is előkészítő agrárminiszter kezdeményezésére megalakultak az elvileg a hivatalos és egységesebb agrár-érdekképviselőt ellátni hivatott mezőgazdasági kamarák.²⁵ A Gesztelyi Nagy László igazgatósága alatt álló Duna–Tisza Közi Mezőgazdasági Kamara (DTMK) a következő évtizedekben vezető intézménye lett a tanyakérdésről folyt közéleti diskurzusnak.²⁶ 1927-ben a DTKM-n belül külön tanyai szakosztályt hoztak létre. Ugyanebben az évben tanyai közoktatásügyi értekezletet szerveztek, majd három tanyakongresszust rendeztek: 1927-ben Szentesen, 1933-ban Szegeden, 1936-ban pedig Kiskundorozsmán tartottak konferenciát.²⁷

Gesztelyi példaként a dán farmrendszert állítja elénk, ahol a modernizáció és a tagosítások révén szerinte tökéletes gazdálkodás alakult ki.²⁸ Hangsúlyozta, hogy a fejlesztéseket össze kell hangolni a helyiek igényeivel is: „Az önként létrejött tanyai

²¹ FORSTER Géza: I. m. 14.

²² CZETTLER Jenő: *Tanyai települések*. I. m. 334–335.

²³ GESZTELYI NAGY László: *Magyar Tanya*. Árpád Részvénytársaság Könyvnyomdája, Kalocsa, 1928. 6.

²⁴ Idézi: GESZTELYI NAGY László: I. m. 49.

²⁵ BÓDY Zsombor: Hatalmi viszonyok a mezőgazdaság érdekképviselőiteiben Trianon után. Az 1920-as kisgazda frakció és a mezőgazdasági kamarák elitjének társadalmi arculatáról. *Agrártörténeti Szemle*, 2020/1–4. 182.; A mezőgazdasági érdekképviselő. *Köztelek*, 1920/18. 318–321.

²⁶ PINTÉR Ilona: Duna–Tisza közti Mezőgazdasági Kamara 1922–1946. *Agrártörténeti Szemle*, 1984/1–2. 432.

²⁷ Uo. 449–452.

²⁸ GESZTELYI NAGY László: A tanyarendszerű település jelentősége Magyarországon. *Társadalomtudomány*, 1928/6–8. 421.

központok rendelkeznek a fejlődés minden attribútumával, míg a hatóság által létrejött tanyai központok alig haladnak előre.” A tanyasi nép az elsöre „büszkén tekint”, míg a másik mellett „közömbösen halad el”.²⁹ A Gesztelyi-féle koncepcióban alapvetően az állam vezetésével, de a városok és a tanyasiak bevonásával épülnek fel a tanyaközpontok. Bár a városok anyagi áldozatkészségében kevésbé bízott, lehetségesnek tartotta a kompromisszumot. Úgy gondolta, hogy a tanyasiak igényei viszont többnyire egybevágznak a tanyakérdés megoldásának tervezett eszközeivel.³⁰

Az 1920-as évek végén a tanyaközpontok fejlesztéséről megjelent egy, a korábbiaknál messzebbre menő elképzelés is, amelyet például Kaán Károly erdészeti szakpolitikus képviselt. Kaán szerint nem csupán tanyaközpontok, hanem teljesen autonóm falvak létrehozására és a falusi gazdálkodásra való átállásra lett volna szükség. Könyvében a Szent István-i letelepítések előképével hirdette az úgynevezett falvasítást, amelynek célja a mintaszerűnek tartott dunántúli településrendszer alföldi adaptálása volt.³¹ Kaán úgy gondolta, hogy „addig az Alföldet illetőleg sem kiterjedt kultúráról, sem megfelelő közigazgatásról, a közegészség javításáról, vagy a szociálpolitikai kérdések egészséges megoldásáról, de még egy kívánatos gazdasági fellendülésről sem beszélhetünk, amíg ezt a két kérdést” – a falvasítást és a közlekedés fejlesztését – „tervszerű átgondolással, a kormányzat minden ága tevékenységének egybehangzó, szerves együttműködésével [...] meg nem oldottuk”. Kaán a Mussolini-féle olasz telepítéspolitikát³² tartotta példaértékűnek. A nemzet érdekeire hivatkozva olyan programot sürgetett, amelyben „nem érvénye-

²⁹ GESZTELYI NAGY László: I. m. 238.

³⁰ Uo. 3., 209.

³¹ KAÁN Károly: *A magyar Alföld*. MTA, Budapest, 1927. 336–337., 340.

³² Az olasz fasiszta kormány a túlnépesedettnek mondott északi területekre állított telepítést át családokat a délen felépített új településekre. A program modern, gépesített gazdaságok létrehozását és az érintett területek „faji tisztaságát” tartotta a céljának. Lásd: CORINNA UNGER: *Developing Rural Regions: Europe in the World*. In: LIESBETH VAN DE GRIFT–DIETMAR MÜLLER–CORINNA UNGER (eds.): *Living with the land: rural and agricultural actors in twentieth-century Europe*. De Gruyter, Boston, 2022. 64. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110678628-005>

sülhet az egyéni önzés és a magánérdek”. A városokat a falvasítás akadályának tekintette, és azokat szinte teljesen kizárta volna a tanyavilág feletti rendelkezésből. A faluvá alakulásról és a faluba költözésről végső soron maguk a tanyasiak dönthettek volna, a kormány feladatát ennek ösztönzésében és a jogi akadályok elhárításában jelölte meg.³³

Mindkét elképzelés sürgette a hathatósabb állami cselekvést. Gesztelyi gondolatai mégis inkább közelítettek a korabeli északi és nyugati típusú, fokozatosságra törekedő vidékmodernizációhoz, míg Kaán merített az autoriter rendszerek, így az olasz fasizmus stratégiájából is.³⁴ A magyar kormányzat a tevékenységében (és intézményileg is) a Gesztelyi-féle koncepcióhoz állt közelebb. 1927-ben a DTMK-nak sikerült elérnie, hogy a tanyaközpontok fejlesztésére rendeletet adjon ki a belügyminisztérium. E rendelet viszont inkább csak a mezővárosi és vármegyei előjáróságokat felszólító irányadás volt, semmint érdemi állami tanyapolitika. A teljesítés elmaradásának esetére nem tartalmazott szankciókat, csupán kilátásba helyezett egy szigorúbb törvénykezést arra az esetre, ha a tanácsok nem tesznek eleget az utasításoknak. Javaslatokat és jogi útmutatást adott mindenekelőtt a közigazgatás és a közbiztonság, valamint a postai és telefonos összeköttetés javítására, a tanyasi építkezések ellenőrzésére, a tanyasi gazdakörök megszervezésére, illetve a tanyaközpontok kialakítására.³⁵ Gesztelyi és a DTMK üdvözölte a rendeletet, de a későbbiekben hiányolták a tanyakérdés megoldására tett politikai erőfeszítéseket. Elismerően a Klebelsberg-féle iskolaépítési program eredményeiről tudtak nyilatkozni.³⁶ A program szintén a tanyavilág fennálló viszonyaihoz alkalmazkodott, amennyiben a nagyobb gócpontokhoz, már meglévő központi helyekhez közel épültek fel az iskolák. Kaán kritizálta is az eljárást, mivel ez szerinte csak jobban bebetonozta a tanyavilág jelenlegi szétszórtsá-

³³ Uo. 338–339., 343.

³⁴ A két háború közötti európai vidékpolitika jellemző irányvonalairól lásd: Wim VAN MEURS: Representing Peasants and Farmers: Parties, Movements, and Leaders Across Europe. In: Liesbeth VAN DE GRIFT–Dietmar MÜLLER–Corinna UNGER (eds.): I. m. 255–257. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110678628-013>

³⁵ A rendelet szövegét lásd: GESZTELYI NAGY László: I. m. 252–258.

³⁶ Uo. 88., 259.

gát és rendszertelenségét.³⁷ A fokozatos modernizáció nem tisztán elvbéli választás volt. Mind a kormány, mind Gesztelyi tudatában volt annak, hogy mozgásterének keretét szabnak bizonyos politikai és pénzügyi korlátok. A falvasítás jelentős költségekkel járt volna, és nem utolsósorban feszültséget teremtett volna a kormányzat és az adózók között, illetve a megyék és városok vezetőivel is.³⁸

A harmadik álláspont legnevesebb képviselője Erdei Ferenc népi szociográfus volt, aki Czettler, Gesztelyi és különösen Kaán elemzéseit politikailag motivált, a valós állapotokat torzító írásoknak tartotta, és bírálta a tanyakérdés valamennyi irányadó koncepcióját. 1942-es összefoglaló kötete szerint a célkitűzéseken túl az egész problémafelvetést is újra kell gondolni. A politikai célzatú művekkel szemben az egyes tudományágak, különösen a néprajztudomány 1930-as években keletkezett eredményeiről, elsősorban Györffy István felfogásáról nyilatkozott elismerően.³⁹ Györffy szerint törvényszerű, hogy a környezethez alkalmazkodva a nomádokig visszanyúlóan a tanyákhoz hasonló megtelepülési és gazdálkodási forma alakult ki az Alföldön, amely az ott élők etnikai-kulturális sajátosságává változott.⁴⁰ Erdei szemléletében ez azt jelenti, hogy a tanyarendszert mint magyaros települési és gazdálkodási módot nem kell megváltoztatni, sőt azt az adott formájában támogatni kell. Az állandó tanyán lakás ösztönzése helyett elsősorban az útfejlesztések révén a város-tanya-kapcsolat erősítésére és a ki-be járás megkönnyítésére kell törekedni. Mindezt társadalmi és gazdasági érvekkel is igyekezett alátámasztani. Konklúziója szerint a tanyasi gazdálkodás jobb és fejlődőképesebb, mint a falusi rendszer.⁴¹

A fősodrú koncepciókban az alapvetések az agrárius kiindulópontok óta változatlanok voltak. A tanyákat politikai segítségre szoruló, nemzetgazdasági és egyéb, például az etnikai

³⁷ KAÁN Károly: I. m. 340–341.

³⁸ Gesztelyi többször utal a pénzügyi lehetőségek a városi jogok figyelembevételének fontosságára. Lásd például: GESZTELYI NAGY László: I. m. 215., 237.

³⁹ ERDEI Ferenc: *Magyar tanya*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 8., 12.

⁴⁰ GYÖRFFY István: A magyar tanya. *Földrajzi Közlemények*, 1937. 70–71.

⁴¹ ERDEI Ferenc: *Magyar tanya*. I. m. 240–242., 251., 255.

gyarapodás szempontjából kiaknázatlan erőforrásnak tekintette a tanyakérdés korabeli irodalma. Elsősorban a gazdálkodás professzionalizációjában látták az átfogó, a gazdasági mellett kulturális és szociális javulás lehetőségét. Ennek érdekében először is szükségesnek tartották, hogy a gazda állandó jelleggel a földje közelében telepedjen meg. Ezért a szokványos településekre jellemző, a lakosságot ellátó intézményrendszer kialakítását és az infrastruktúra fejlesztését javasolták a szakírók. A létesítmények telepítése igazodhatott volna a tanyavilág fennálló viszonyaihoz, vagy alakulhatott volna a „hagyományos” falvak mintájára, illetve erősíthette volna a tanya és az anyaváros meglévő kapcsolatát is. Ezek szerepe ugyanakkor messze túllépett azon, hogy közelségükkel segítették a célszerűnek tartott termelési módszerek meghonosodását. A gazdálkodás átalakításában vállalt szerepük mellett egyedi funkcióikat is úgy kellene betölteniük, hogy azzal közvetlenül is szolgálják a tanyavilág kulturális és szociális viszonyainak mélyreható átalakítását.

Tervek a tanyavilág „belső gyarmatosítására”

A szerzők nagyjából ugyanolyan létesítményeket kívántak felállítani a tanyavilágban. Az intézmények listája hosszúvá nyúlt. Gesztelyinél például iskola, népház, templom, jegyzői iroda, csendőrség, orvosi rendelő, szülőhely, védőnői lakás, gazdakör(-i helyiség), szövetkezet(-i helyiség), posta és telefon stb. épülne a tanyaközpontokban.⁴² A közlekedés fejlesztését valamennyi koncepció sürgette. Az infrastrukturális fejlesztések között szerepelt továbbá a villanyáram, valamint a táv- és tömegkommunikáció eszközeinek (telefon, táviró, posta, újság, rádió) bevezetése a tanyavilágba.⁴³ Czettler szerint a posta és a közlekedésügy rendezése „talán mindennél fontosabb a tanyai lakosságra nézve”.⁴⁴ Kaán azt írja, hogy a közlekedés fejlesztésével megoldható

⁴² GESZTELYI Nagy László: I. m. 241., 287–288.

⁴³ FORSTER Géza: I. m. 18.; GESZTELYI Nagy László: I. m. 102., 111., 193., 274.

⁴⁴ CZETTLER Jenő: *Tanyai települések*. I. m. 340.

a „nemzeti”, a gazdasági és a kulturális integráció.⁴⁵ Gesztelyi szerint „a kultúrának és a haladásnak egyik leglényegesebb eszköze a posta, távirda, telefon [...]. Ezután következik a rádió nagyobbarányú elterjedése a tanyákon, amelynek a hatását és eredményeit ma még felfogni sem tudjuk.” A villamosításban elsősorban a gazdaságok gépesítésének lehetőségét látta.⁴⁶

Az intézmények közül kiemelt szerepet kapott az iskola, amelynek a szűk értelemben vett oktatási szerepen, illetve a kulturális funkciókon túlmutató feladatokat tulajdonítottak. Minden bizonnyal azért, mert számos tanyavidéken egyedül erre az intézményre tudtak támaszkodni, és mert a tanítónak kiemelt szerepe volt a külvilág és a tanyák közötti kapcsolat fenntartásában. Mindenekelőtt a mezőgazdasági szakoktatás is itt valósult volna meg. Cserhádi szerint ugyanis a települési viszonyok mellett a gazdálkodás reformjának egyik legnagyobb akadálya a „gazdaosztály mezőgazdasági szakismereteinek fogyatékosága”.⁴⁷ Czettler az iskoláknak húsz hold területet kívánt adni, hogy azon a szakmailag képzett tanító gyakorlati mezőgazdasági ismeretekre oktathassa a lakosságot.⁴⁸ A szakoktatás sikerének feltételeit viszont összetettebbnek látták. Forster szerint a parasztság nem hajlandó tanulni, és ragaszkodott a régi módszereihez: „A gazdaember konzervatív természeténél fogva, az élőszóval előadottakat vagy írt dolgokat kételkedve fogadja, csak azt követi, amit szemével látott és aminek czélszerűségéről, jóságáról és hasznot hozó voltáról maga meggyőződött.”⁴⁹ Ezért a helyes műveléshez nemcsak a szaktudás átadását, hanem alapvetően a kultúra, a mentalitás formálását is szükségesnek tartották. Általánosnak volt mondható az a gondolat, miszerint a tanyai iskoláknak „nemcsak a betűvetésre kell tanítani a tanyai lakosságot, hanem egyéb kulturális szükséglet kielégítését is kell annak szolgálni”. Gesztelyi az oktatás mellett a tömegkommunikáció eszközeivel képzelte el a mentalitás formálását, kiemelt

⁴⁵ KAÁN Károly: I. m. 343.

⁴⁶ GESZTELYI NAGY László: I. m. 110–111., 278.

⁴⁷ CSERHÁTI Sándor: I. m. 9–11., 15., 17.

⁴⁸ CZETTLER Jenő: *Tanyai települések*. I. m. 337.

⁴⁹ FORSTER Géza: I. m. 43.

szeretettel szánva a propagandának is. Fontosnak tartotta az iskolán kívüli, elsősorban felnőtteket célzó „népművelést” is, hogy a „jelen generáció”, azaz a társadalom „termelőképes” tagjai is részesüljenek a kulturális és szakmai oktatásban. Gesztelyi szerint a felnőttek nevelésének is fontos eszköze az iskola, például az ünnepek alkalmával a szülők is nagyobb sikerrel vonhatók be a közművelődésbe. Az iskola egyéb kulturális rendezvényeknek is teret adhat. A „tanyai táncmulatságokat” többek között azért akarta bevinni az iskolába, mert egyébként „valamelyik istállóban vagy korcsmában” rendeznek ellenőrizetlen és kulturálatlan mulatságokat.⁵⁰ Az iskola tehát nemcsak kulturális szolgáltató intézmény, hanem a kultúra irányítója is, amely a korabeli erkölcsi paradigmával összhangban történik.

Czettler a hiányzó intézmények bizonyos funkcióit is rábízta volna a tanyasi iskolákra. Beleértve néhány közigazgatási, közlekedésügyi, gazdasági stb. teendőt. Főleg a csekély lakosság-számú vidékeken látta hatékonynak ezt az alternatívát, ahol a központosítás ráfizetéses lenne.⁵¹ Ennek az a feltétele, hogy a tanyasi tanító a szokványosnál bővebb, „egészen más kiképzésben” részesüljön. Ez jelenti a gazdasági mellett azoknak a közigazgatási és szociális ismereteknek az elsajátítását is, amelyek képessé teszik a gazdálkodókat legalább a „primitív közigazgatási teendők” ellátására. Sőt, Czettler emellett rájuk bízta volna az alapvető egészségügyi segítségnyújtást, de akár a gazdakörök és a szövetkezetek vezetését is.⁵² Egyébként persze azt tekintette volna ideálisnak, ha valamennyi intézmény idővel önálló helyiséggel és apparátussal rendelkezne. Az iskola mellett a művelődés helyszíne lehetett a népház és a könyvtár is. A vallást, azaz a templom meglétét is fontosnak tartották a kulturális integráció szempontjából. Nemcsak mint hitbéli, hanem mint erkölcsi útmutatást is.⁵³ Emellett az igényfelmérések szerint a tanyasiakat

⁵⁰ GESZTELYI NAGY László: I. m. 151–154.

⁵¹ CZETTLER Jenő: *Tanyai települések*. I. m. 337.

⁵² Uo. 337–338.

⁵³ GESZTELYI NAGY László: I. m. 76., 79., 274.

a templom hiánya ösztönözte leginkább az állandó tanyán lakás elutasítására.⁵⁴

Az infrastruktúra és az intézmények mellett bizonyos társadalmi és gazdasági szervezeteknek is fontos szerepet szántak a tanyavilág reformjában. Ezek a szervezetek a szövetkezetek és a gazdakörök voltak. Forster – maga is több, országos fontosságú szövetkezet létrehozója – úgy vélte, hogy a hitel- és fogyasztási szövetkezeteken túl értékesítő- és termelőszövetkezeteket is létre kell hozni. Mint írja: „a jövő ezeké”. Különösen, ha az a cél, hogy több ipari növény teremjen az Alföldön. Emellett a nagyobb állatok tenyésztését is szövetkezetben tartotta célravezetőnek. Ugyanis mindkettő állandó és fokozott figyelmet követel, amire a családi gazdaság nem képes.⁵⁵ Cserhádi ugyancsak a szövetkezeti állattartásra ösztönöz. Így lenne elég állat és trágya is a földekre, tehát megszűnhetne az egyoldalú gabonatermelés.⁵⁶ Kaán ugyancsak társulva képzelte el az állattartás jövőjét, például hangsúlyozta a tejszövetkezetek fontosságát.⁵⁷ Czettler Jenő szerint a szövetkezettel a ki-be járkálást is megspórolnák a gazdák. Közösen, szervezeten járnának be a városba eladni és vásárolni. A társulás csiráját ő már látni vélte a tanyás gazdák között, mivel azok már akkor is összebeszéltek, ha nagyobb vásárlásra indultak a piacra. Így már csak a szaktudást hiányolta, ami a szövetkezetek sikeres működéséhez kellene.⁵⁸ A legfontosabb tanyai exporttermények – a zöldség, a gyümölcs és a baromfi – értékesítését is sokkal sikeresebbnek tartották volna a megfelelő szövetkezetek létrehozásával.⁵⁹ A szövetkezetek az általános gazdasági tevékenységeken túl itt, a tanyák világában bizonyos társadalmi feladatokat is elláttak volna. A jobb gazdaktól tanulhatnának a társaik, így a szaktudás átadásának is fontos helyszíne lehetett volna a szövetkezet.⁶⁰ A funkcionáriusok a

⁵⁴ CZETTLER JENŐ: *Tanyai települések*. I. m. 333.; GESZTELYI NAGY László: I. m. 80.

⁵⁵ FORSTER GÉZA: I. m. 55–56.

⁵⁶ CSERHÁDI Sándor: I. m. 34., 36–37., 46.

⁵⁷ KAÁN Károly: I. m. 248., 350.

⁵⁸ CZETTLER JENŐ: *Tanyai települések*. I. m. 343.

⁵⁹ GESZTELYI NAGY László: I. m. 207–208., 280.; KAÁN Károly: I. m. 254.

⁶⁰ FORSTER Géza: I. m. 58.

helyi közösség vezetői közé tartoztak volna a kiemelkedő gazdák és a tanyasi tanítók mellett.⁶¹ A társadalmi problémák orvoslására viszont külön szervezetet is létre lehet hozni: a gazdakört. Czettler úgy összegez, hogy a szövetkezetekkel a gazdasági, a gazdakörökkel pedig a társadalmi integrációhoz kerülnének közelebb. Ha emellett a kapcsolattartás (posta) és a közlekedés is jobb lenne, akkor a tanya végleg kikerülne elzártságából.⁶²

A tanyakérdés irodalma szerint az „okszerű” gazdálkodást a települési viszonyok mellett az Alföld táji-környezeti sajátosságai is akadályozták. Az alföldi környezet átalakítására már a 19. században is születtek nagyszabású tervek. Széchenyi például hajózható öntözőcsatornákkal hálózta volna be az Alföldet. Ezt az elgondolást a tanyairodalomban is felmelegítették.⁶³ Kaán Károly állami erdőtelepítésekkel kívánta javítani a klímát.⁶⁴ A legnagyobb problémát a szikes és homokos talajok okozták. A talajjavítás módszereinek fejlesztésére a DTMK és a Tiszántúli Mezőgazdasági Kamara kísérleti telepeket és talajtani laboratóriumokat hozott létre.⁶⁵ A diskurzus résztvevői világszerte keresték az Alföldhöz hasonló vidékeket és az ott alkalmazott megoldásokat. Cserháti az amerikaiak által kikísérletezett száraztűró növényekre hívta fel a figyelmet.⁶⁶ Gesztelyi Ázsiától Amerikáig igyekezett összegyűjteni a tanyavilághoz hasonló vidékek példáit és levonni a következtetéseket.⁶⁷ Kaán az indiai, egyiptomi, francia és belga öntözőrendszereket dicsérte, Olaszországot pedig egyenesen az öntözőberendezések „hazájaként” mutatta be.⁶⁸

A modernizáció útjáról eltérően vélekedtek a szerzők. Ennek egyik oka az, hogy a célokról, az ideális gazdálkodásról is mást gondoltak. Abban viszont egyetértettek, hogy egy központosított és átfogó programra van szükség, amely egyszerre változtatja meg az alföldi gazdálkodás körülményeit és módszereit,

⁶¹ GESZTELYI NAGY László: I. m. 285.

⁶² CZETTLER Jenő: *Tanyai települések*. I. m. 342–343.

⁶³ Lásd: FORSTER Géza: I. m. 25–26.; KAÁN Károly: I. m. 101., 112.

⁶⁴ Uo. 13.

⁶⁵ GESZTELYI NAGY László: I. m. 276.

⁶⁶ CSERHÁTI Sándor: I. m. 36.

⁶⁷ GESZTELYI NAGY László: I. m. 7–12.

⁶⁸ KAÁN Károly: I. m. 111–112.

de a tanyavilág gazdasági, szociális és kulturális viszonyait is. Összességében a vidékfejlesztés valamennyi kortárs európai példájához hasonló „belső gyarmatosítást” sürgettek a tanyakérdés gondolkodói. Az elképzelt modernizáció központosított volt, és egyszerre szolgálta az agrárterületek produktívabb hasznosítását, valamint nem utolsósorban a vidék és a vidéki társadalom hatékonyabb kormányzását is.⁶⁹ A tanyakérdés megoldására tett javaslatok viszont legnagyobbbrészt „papíron maradtak”. Az első grandiózus politikai kísérletet a kommunista kormányzat tette meg a háború után.

A Tanyai Tanács és a községesítés

Az 1927-es tanyasi közigazgatási rendelet mellett 1944-ben törvényileg⁷⁰ is megpróbálták elősegíteni a tanyasi közigazgatás átalakítását azzal, hogy a városokat utasították a kirendeltségek és tanyaközpontok felállítására, valamint kilátásba helyezték egyes térségek elcsatolását és önálló községgé alakulását is. A tanya-kérdést közvetlenül a háború után ugyancsak elsősorban közigazgatási-belügyi problémaként kezelték. Súlyát növelte, hogy az 1945-ös földosztás hatására számos újgazda költözött ki a kapott földjére.⁷¹ 1945-ben és 1946-ban olyan területrendezéseket tettek rendeletileg lehetővé, amelyek nyomán az első két évben annyi község született, mint a két háború között összesen.⁷²

Az MKP és a pártnak a tanyakérdésben rendre állást fogláló Közigazgatási Bizottsága a korábbi elképzelések közül a falvasítás, közelebbről Benisch Arthur statisztikus szakember

⁶⁹ A kortárs európai „belső gyarmatosító” vidékpolitika általános jellemzőiről lásd: Liesbeth VAN DE GRIFT–Dietmar MÜLLER–Corinna UNGER (eds.): I. m. 39–41. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110678628>

⁷⁰ 1944. évi II. törvénycikk a tanyai igazgatás rendezéséről.

⁷¹ A becslések huszonötezer és hetvenötezer közé teszik az új tanyák számát. ORBÁN Sándor: Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek a felszabadulás után. In: PÖLÖSKEI Ferenc–SZABAD György (szerk.): *A magyar tanyarendszer múltja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980. 367.; ORBÁN Sándor: Az MKP és az MDP kísérletei a tanyakérdés megoldására. *Párttörténeti Közlemények*, 1987/4. 85.

⁷² ORBÁN Sándor: Az MKP és az MDP kísérletei... I. m. 84.

állásfoglalása mellett állt ki. Szerinte a tanyás térségek önállóítását indokolja, hogy a városi vezetők „gyarmati” sorban tartják a külterületek lakosságát, adóikból alig fordítanak az életkörülményeik javítására.⁷³ Benisch a háború előtt jó véleményrel volt Kaán Károly elképzeléseiről is.⁷⁴ A párt hasonlóan indokolta, hogy az MKP-s belügyminisztérium a községi önállóítások során döntő pozícióba helyezkedhessen.⁷⁵ A háború előtti falvasításkonceptiókban az ideális falusi gazdálkodás magángazdaságokat jelentett. A kommunista állásfoglalást viszont már az is indokolta, hogy a tanyák eltüntetésében és a falvak létrejöttében látták a kollektív gazdálkodás megteremtésének előfeltételét. 1949 elején létrejött az önálló részpolitikai szerv, a Tanyai Tanács. A szervezet elnöke a korábbi állásfoglalásai ellenére Erdei Ferenc lett.⁷⁶ Ezzel a tanyakérdés kiemelkedett a közigazgatási problémák közül. A tanyák felszámolására és új községek létrehozására készült az államvezetés.

A tervezés rendkívül gyorsan történt. 1949 telén egy hónap alatt felmérték, hogy hol érdemes felállítani a leendő tanyaközpontokat, melyeket március végéig terveztek kijelölni az arra alkalmasnak ítélt térségekben.⁷⁷ Az első öt éves terv keretében történt volna az intézménytelepítés, amely alkalmassá tette volna a központokat az önálló falusi működésre és a községi státusz megszerzésére.⁷⁸ Az alapállítás – miszerint a falvasítás a kollektivizálás előfeltétele – azonban részleteiben megváltozott. 1950-ben az MDP Központi Vezetősége két olyan határozatot hozott, amely elmarasztalta a Tanyai Tanács munkáját, és felszólította a szervezetet a községesítés újratervezésére.⁷⁹ Az indoklás sze-

⁷³ Uo. 82., 89.

⁷⁴ BENISCH Arthur: Falurendszer–tanyarendszer. *Társadalomtudomány*, 1928. 259–263.

⁷⁵ BELÉNYI Gyula: *Az alföldi városok és a településpolitika (1945–1963)*. Csongrád Megyei Levéltár, Szeged, 1996. 101.

⁷⁶ ORBÁN Sándor: *Az MKP és az MDP kísérletei... I. m.* 96.

⁷⁷ A Tanyai Tanács január hó 22-i ülésének jegyzőkönyve. 5–6. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban MNL OL) XIX-A-59. f. 1. d.

⁷⁸ Tanyaközpontok 5 éves terve. A TT 1949. április 15-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete. MNL OL XIX-A-59. f. 1. d.

⁷⁹ A két határozat az iratanyagban: MNL OL XIX-A-59. f. 2. d. 1950. február 27-i ülés tárgysorozatának 3. pontja. A Tanyai Tanács és Titkársága 1950. évi

rint a tanács a tanyakérdés megoldásának „burzsoá” koncepcióit vette alapul, és ehelyett a szovjet minta tanulmányozását írták elő számára.⁸⁰ Ezek értelmében a falvak kialakítása és későbbi kollektivizálása helyett a településeket a kezdetektől úgy kellett megtervezni, hogy azok mindenekelőtt alkalmasak legyenek a nagyüzemi mezőgazdasági termelés kiszolgálására. Ennek a fordulatnak az okát a szintén 1949-től önálló részpolitikaként működő településpolitika formálódó koncepcióiban kell keresnünk.⁸¹ Ezután csak a „méretgazdaságos”, azaz az optimális termeléshez megfelelő mérettel és lakossággal (munkaerővel) rendelkező települések létrehozását engedélyezték. Tulajdonképpen a falvak helyett a szovjet kifejezéssel élve immár kolhoztelepeket jelölt ki a Tanyai Tanács. A KV egyik vonatkozó határozata szerint az új községeknek „nem a lakótelep jellegét, hanem a szocialista szektor üzemi telep jellegét kell erősíteni”.⁸²

A falvasításnak a korábbiakhoz hasonlóan a közigazgatási és gazdasági indokokon túlmutató, kulturális és szociális magyarázata is volt. Az 1949-es külterületi építési tilalom célja a szöveg szerint „a szétszórt tanyai települések gazdasági, közigazgatási, kulturális és egészségügyi helyzetének a megjavítása” volt, ami csakis az átfogó és „tervszerű” fejlesztés során, a tanyaközpontok kiépítésével mehet végbe.⁸³ A TT megalakulását előkészítő

munkaterve; MNL OL XIX-A-59. f. 2. d. Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály határozati javaslata a tanyai melléktelepek fejlesztésére. (1950.06.21.); Az eddigi szakirodalom is rendre ezeket emelik ki a tanyapolitika fordulópontjaként. Lásd: DR. HAJDÚ Zoltán: A Tanyai Tanács története. A „szocialista tanyapolitika” alapvetése és a tanyakérdés megoldásának radikális, voluntarisztikus kísérlete, 1949–1954. *Álföldi Tanulmányok*, 1992. 105–124.; ORBÁN Sándor: *Tanyaközpontosítási, községesítési kísérletek*. I. m.; ORBÁN Sándor: *Az MKP és az MDP kísérletei...* I. m.

⁸⁰ Uo. 118–119.

⁸¹ A „méretgazdaságos” településpolitikáról lásd: BELÉNYI Gyula: I. m. 83–140.; HORVÁTH Gergely Krisztián: „Szerepkör nélkül”. Falvak a Kádár-kor településpolitikájában. In: HORVÁTH Gergely Krisztián (szerk.): *Ellenszélben. Településpolitika és a falvak a kommunista diktatúra évtizedeiben*. BTK-NEB, Budapest, 2022. 123–152.

⁸² Mezőgazdasági és Szövetkezeti Osztály határozati javaslata a tanyai melléktelepek fejlesztésére. (1950. június 21.) MNL OL XIX-A-59. f. 2. d.

⁸³ 1300/1949. Korm. rendelet a tanyaközpontok kialakításának előmozdításáról (1949. február 12.).

1948-as tanyafelmérés eredményeinek év végi összefoglalójában Perczel Károly⁸⁴ azt sérelmezte, hogy az oktatás megszervezése lehetetlen, „a tanyalakók minden kultúrától, az ország politikai, szellemi életétől és fejlődésétől teljesen elszakadnak. Újságot, könyvet nem olvasnak, politikai vagy szakszervezeti életet nem élnek, moziba nem járnak”. Így a megfelelő, kollektivistá normákat és gondolkodásmódot sem tudják elsajátítani: „A szociális együttélés érzése, a kölcsönös segítség szükséglete, a társadalmi termelés szükségessége nem fejlődhetik ki.”⁸⁵

A falvasítás tervezői voluntarista módon gondolkodtak az emberi léttér és termelés tervezhetőségéről. Ez a modernizációs gondolat arra alapozott, hogy a tudományos és technikai vívmányok segítségével a természet (beleértve az emberi természetet is) irányítható, a társadalom racionálisan megszervezhető.⁸⁶ Mivel a gondolkodásmód megváltoztatását az emberi környezet módosításával azonosították, ezért a tervezett településeken a hagyományos közösségi tereket felváltották a központból vezérelt adminisztratív, gazdasági és kereskedelmi, oktatási és közösségi intézmények.⁸⁷ A *Tanyaközpontok 5 éves terve* alapján a községekben a következő létesítmények kaptak volna helyet: elsősorban község háza, rendőrpihenő, jegyzői lakások, iskola és tanítói lakások, kút, telefon, bekötőút, posta, és szövetkezeti bolt épült volna a falvakban. Egy második szakaszban kultúrház, szövetkezeti székház, egészségház, hullaház, vasútállomás, különféle gazdasági épületek, magtár, rendőror, tűzoltószerter, és természetesen bekötőút egészítené ki a listát.⁸⁸ Ennek alapján a

⁸⁴ Perczel Károly építész 1949-től a kezdeményezésére létrehozott Területrendezési Intézetben foglalkozott többek között tanyaközpontok tervezésével. Hamarosan életfogytiglani szabadságvesztésre ítélték a Rajk-perben, de 1954-ben rehabilitálták.

⁸⁵ Jelentés a tanyai építkezések ügyében történt helyszíni vizsgálatról (1948. november 15.) MNL OL XIX-A-59. f. 2. d.

⁸⁶ James C. SCOTT: *Seeing like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed*. Yale University Press, New Haven, CT, 1998. 5.

⁸⁷ Uo. 5., 195., 214., 249. – A magyar példához sok tekintetben hasonlíthatók a gyarmati és a háború utáni állami afrikai falvasító programok. Lásd: Uo. 223–261.

⁸⁸ Tanyaközpontok 5 éves terve. A TT 1949. április 15-i üléséről készült jegyzőkönyv melléklete, 1. MNL OL XIX-A-59. f. 1. d.

közvetített értékek között szerepel az iskolázottság, a közös kulturális normák ismerete, az egészség, a közrend, a falusiak aktív infrastrukturális és kommunikációs, valamint adminisztratív kapcsolata a gazdasági és államrendszerrel. A templom például nem kapott helyet a listán.

Végül a „hagyományos” falvak és utóbb a „kolhoztelepek” sem épültek fel maradéktalanul a tanyavilág helyén. A községesítés a téjesítéssel együtt az iparosítás szempontjai mögé szorult a források elosztása során. A gyors ütemben történő kollektivizálás céljaira visszasan hatott az 1950-es évek adó-, beszolgáltatási és árrendszere, amely a mezőgazdasági források nagy részét elvonta, és csak keveset juttatott vissza az érintett régiókba. A nagyberuházások között alig, 1950-ben egyáltalán nem szerepelt mezőgazdasági befektetés.⁸⁹ A tanyaközpontokban sem készültek el hiánytalanul a tervezett létesítmények, mert a kivitelező vállalatok „fontosabb jellegű beruházások elvégzésére kaptak megbízást”.⁹⁰ A Tanyai Tanácsot 1954-ben felszámolták. A második világháború utáni tíz évben közel nyolcvan új község jött létre az Alföldön. Az intézmények telepítése viszont hiányos volt, sok helyen csak a pusztában álló tanácsháza jelezte a település létrejöttét.⁹¹ 1961-ben befejezték a téjesítést. Ezután újra időszerűnek tűnt a tanyák eltűnése, de a gyors és tartós felszámolódás a várt módon nem következett be.⁹² Ezért a tanyakérdésről újabb viták indultak az 1960-as évektől.

A tanyakérdés újragondolása a kollektivizálás után

1962 nyarán a Hazafias Népfrent (HNF) Országos Tanácsának (OT) kezdeményezésére Debrecenben ültek össze a tanyás megyék vezető népfrenttagjai. Ezután az *Alföld* folyóirat⁹³ kezde-

⁸⁹ BELÉNYI Gyula: I. m. 92.

⁹⁰ Jelentés a tanyaközpontok 1950. évi tervteljesítéséről. 1951. január 26. MNL OL XIX-A-59. f. 2. d.

⁹¹ BELÉNYI Gyula: I. m. 99–101.

⁹² ERDEI Ferenc: Történelmi lecke a tanyákról. *Kortárs*, 1965/12. 1968.

⁹³ A szerkesztőbizottság tagjai 1962-ben és 1964-ben is Baranyi Imre, Boda István, Fábián Sándor, Juhász Béla és Kiss Tamás voltak.

ményezett egy vitát az újságban *Tanyakérdés – sorskérdés* címmel.⁹⁴ A hozzászólók továbbra is hangsúlyozták a tanyarendszer múltbéli, elmaradott jellegét. A TT tevékenységét viszont bizonytalan, sokszor ellentmondásos és „végig nem gondolt” beavatkozásként írták le. A zárócikk kijelentette, hogy „a mezőgazdaság átszervezésének befejeztével” „teljes válságba” jutott a tanyasi életforma, azaz a tanyakérdést a kollektivizálás fogja megoldani. Az az álláspont is változatlan maradt, miszerint az „emberibb körülmények” és a nagyüzemi gazdálkodás megköveteli „a szétszórt tanyavilág [...] felszámolását, illetve nagyüzemi majorba, majdan falukeretekbe való tömörítését”. Azonban a tanya eltűnését a vita tanulságai alapján már „tartós és hosszú” folyamatként írták le a szerkesztők. Sőt arra jutottak, hogy a mezőgazdasági termelésben „ma még szükség van a tanyára”, és ameddig nem tűnik el, addig „mindent el kell követni a tanyasi életkörülmények megjavítására”.⁹⁵

1965-ben Erdei Ferenc is üdvözölte, hogy az irodalomban, az újságírásban és az érintett megyék népfrentbizottságaiban újra felmerült a tanyakérdés. Azt viszont nehezményezte, hogy „a tanyák ügye” a TT óta „nem szerepel országos fórumok napirendjén”, mivel a legutóbbi időkhöz a kollektivizálást követő „felszámolódásban” hittek. Ekkor már Erdei is úgy vélte, hogy a tanyák megszűnése hosszas folyamat. A problémát a háztáji gazdaságokéhoz hasonlította. „Ott is az történt, hogy eleinte azt hittük, csak rövidebb átmeneti időre szükséges kiegészítő intézmény ez [...]. Kiderült azonban, hogy [...] a nagyüzemek korszerű fejlesztését össze kell egyeztetnünk a háztáji-kiegészítő gazdaságok fenntartásával, sőt némely vonatkozásban a fennmaradásáért, illetőleg a fejlesztéséért folytatott erőfeszítésekkel.” Össze is függ a kettő, hiszen a tanyák képezik a háztáji gazdaságok nagy részét. Amennyiben a tanyák megmaradnak, akkor „a tanyai lakosság számára különféle külterületi megoldásokról kell gondoskodnunk” – írja Erdei.⁹⁶

⁹⁴ Tanyakérdés – sorskérdés. Vitaindítás és beszámoló egy tanácskozásról. *Alföld*, 1962/5. 80–85.

⁹⁵ Zárszó a Tanyakérdés – sorskérdés vitához. *Alföld*, 1964/4. 338–340.

⁹⁶ ERDEI Ferenc: Történelmi lecke. I. m. 1966. 1969–1970.

Az újabb jelentős, immár országos tanyavita az 1970-es évek elejére bontakozott ki. 1972 decemberében a Hazafias Népfront és a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) tanyakonferenciát rendezett Kecskeméten. A tanácskozáson a Bács-Kiskun megyei párt- és közigazgatási vezetők egy része, a minisztériumok és egyes vállalatok képviselői, megyei és alföldi értelmiségiek (írók, újságírók, tanítók) jelentek meg.⁹⁷ A tanyakonferencia nem véletlenül Kecskeméten kapott helyet. A megyei tanács aktív tanyapolitikát folytatott, mivel itt továbbra is számos tanya maradt fent. A legutóbbi népszámlálás mintegy ötvenezer lakást és százhatvanötezer embert számolt a megye településeinek külterületein.⁹⁸ A Duna–Tisza közén valóban a tanyavilággal összefüggő termelés módok miatt nem tudott eredményesen működni a nagyüzemi forma. A korábbi szőlőkre ugyanis jellemző volt, hogy parcellánként eltérő volt a sor- és tőtávolság, valamint a fajösszetétel, ráadásul a sorok közé gyakran gyümölcsfákat is telepítettek. A télesztípusú tagosítás és a gépesítés ebben a környezetben lehetetlen volt, így magas maradt az élőmunka-ráfordítás. Ezért egyes településeken a „szabályos szövetkezetektől” eltérő „egyszerűbb szövetkezeteket”, úgynevezett szakszövetkezeteket hoztak létre. Itt a tagok az egykori földjeiket járadék fizetése mellett használatra „visszakapták”, és azon kisüzemi gazdálkodást folytathattak. A szakszövetkezeti forma ezért hosszabb távra konzerválta a tanyákat.⁹⁹

A kecskeméti konferencia résztvevői valamennyien egyetértettek abban, hogy a tanyavilág eltűnése hosszabb folyamatnak ígérkezik, mint azt az 1950-es években gondolták. Romány Pál, az MSZMP Bács-Kiskun megyei bizottságának első titkára, későbbi agrárminiszter hangsúlyozta, hogy a „szocialista nagyüzemi gazdálkodás” keretei között a tanya megszűnése „szükségszerű”, ugyanakkor „differenciált és lassú”.¹⁰⁰ 1973-ban Romány

⁹⁷ A konferencia összefoglaló kötete: CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): *Mi lesz a tanyákkal?* Hazafias Népfront, Budapest, 1973.

⁹⁸ Uo. 44.

⁹⁹ KOVÁCS Teréz: *A paraszti gazdálkodás és társadalom átalakulása.* L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2010. 148–149.

¹⁰⁰ ZÁM Tibor: Gondunk: a tanyavilág. In: ZÁM Tibor: *Tények és indulatok.* Magvető Kiadó, Budapest, 1987. 307.

a korabeli tanyákról írt kötetében úgy fogalmazott, hogy a kollektivizálás csak a tanya „perspektíváját” döntötte el.¹⁰¹ A lassú „felszámolódás” víziója szinte közhelyként jelent meg, mint egy új politika kiindulópontja.

Az is több ízben elhangzott, hogy a tanya gyors felszámolása nem lenne célszerű a gazdaság szempontjából. Záró előadásában S. Hegedüs László, a HNF Országos Tanácsának titkára kimondta, hogy a téesszekkel jól összehangolt tanyák fenntartása nemcsak lehetséges, hanem „kívánatos” is. Indoklása szerint „ezen a tanyákon él számos mezőgazdasági nagyüzemi dolgozó és emellett itt jelentős árutermelés folyik, amelyet sem most, sem a belátható jövőben nem tudna népgazdaságunk nélkülözni”. Illetve „azért sem valósítható meg gyors felszámolásuk, mert a mezőgazdasági üzemek munkaerőbázisai, s különösen a zöldtermelésben és az állattenyésztésben több évtizedig fontos szerepet töltenek be”. A tanyák egy részének fenntartása azért is indokolt, mert „kevés a lakás és városaink befogadóképessége nem bírná el a gyors áttelepülést”.¹⁰² A Délmagyarországi Áramszolgáltató Vállalat igazgatója azzal érvelt a tanyák villamosítása mellett, hogy az a lakosság és az építőipar számára is olcsóbb, mint a belterületi építkezés.¹⁰³ A tanyakérdésvitában tehát továbbra is elsődleges érv volt a gazdaságosság. A kettő legfontosabb aspektus a háztáji termelés fenntartása és az építőipari kapacitás figyelembevétele volt. Ennek tudatában a gyors és erőszakos felszámolás már nemcsak lehetségesnek, hanem racionálisnak sem tűnt. A tanyák lassú eltűnését az általános fejlődésre hivatkozva mégis törvényszerűnek tartották. Felmerült tehát a kérdés, hogy hogyan, illetve mennyire lehet és kell befektetni az ideiglenesnek gondolt tanyákba. A legalapvetőbb dilemma tulajdonképpen újra az volt, hogy bizonyos fejlesztéseket mennyiben lehet végrehajtani a tanyavilág körülményeihez alkalmazkodva. Bibó István egy

¹⁰¹ ROMÁNY Pál: *A tanyarendszer ma*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1973. 35., 40.

¹⁰² CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): I. m. 138.

¹⁰³ Uo. 72.

1973-ban megjelent írásában úgy látta, hogy ez a régi-új kiindulópont a háború előtti tanyavitához vezetett vissza.¹⁰⁴

A kérdésre az általános választ ismét a gazdaságosság szempontjai adták meg. A tanyavilág differenciáltságát hangsúlyozva azt tartották eredményre vezetőnek, ha a rentabilitás szempontja szerint válogatnak a területek és tanyatípusok közül, és döntenek az egyes csoportok fentmaradásának esélyeiről. Pongrácz Pál, az Építési és Városfejlesztési Minisztérium főosztályvezetője szerint az infrastruktúra-fejlesztés során ki kell válogatni azokat a – többnyire sűrűbben lakott – tanyás térségeket, ahol a „leggazdaságosabban” a „legmagasabb szinten” lehet ellátni a lakosságot, illetve ahol hosszú távon a legnagyobb esély van a lakosság tömörülésére.¹⁰⁵ A Szolnok Megyei Tanács főépítésze szerint azt is fel kell mérni, hogy mik a tanyasiak szándékai az elköltözést illetően, illetve melyik tanyák akadályozzák ténylegesen a télesztípusú termelést, és a maradók számára biztosítani kell az átlagos életszínvonal eléréséhez szükséges adottságokat.¹⁰⁶ A HNF OT titkára is aszerint válogatott volna, hogy melyik tanya bizonyul hasznosnak a téesztermelésben. A felszólaló szerint viszont összességében a tanyakérdés gazdasági jelentőségét is mérlegelni kell. Ameddig a költségvetési lehetőségek nem lesznek előnyösebbek, addig azt tartotta „helyes politikának”, ha az állam a fennálló településszerkezeti terveknek¹⁰⁷ megfelelően a városok fejlesztésére fordít nagyobb összegeket, és a kistelepülések esetében az „alapvető” ellátási problémák megoldására törekszik. A tanyákkal kapcsolatban a kisebb forrásokból is elérhető kulturális, társadalmi és politikai fejlődést célozná meg, amelyben fontos szerepet kap a „szervezőmunka” – azaz tulajdonképpen a lakossági és helyi erőforrások felhasználása.¹⁰⁸

¹⁰⁴ BIBÓ István: Tanya és urbanizáció. A tanyakérdés vitájának újjáéledése és Erdei Ferenc tanyakoncepciója. *Valóság*, 1973/12. 36.

¹⁰⁵ CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): I. m. 65.

¹⁰⁶ Uo. 98.

¹⁰⁷ Utalva az 1971-ben elfogadott Országos Településhálózat-fejlesztési Tervre, amely a korábbi gyakorlathoz hasonlóan gazdasági szempontok szerint rangsorolta a településeket, és eszerint irányozta elő a központi forrásokat. Lásd: HORVÁTH Gergely Krisztián: I. m. 135–147.

¹⁰⁸ CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): I. m. 137.

Az állami beleszólás és felelősség kérdése is megosztotta a felszólalókat. Ez ugyancsak a korábbi tanyakérdésvitákra emlékeztethet bennünket. Az első dilemma az organikus fejlődés és a tervszerű modernizáció problémái körül állt fenn. Néhány értelmiségi felszólaló ugyanis elsősorban az állami szankciók eltörlésében és a természetes folyamatok kibontakozásában látta a tanyakérdés megoldásának kulcsát. Mocsár Gábor író szerint a tanyasi életkörülményeket és a gazdálkodás lehetőségeit is rontják az állami szabályozások. Ilyen az építési tilalom, vagy a maszek traktorok használatára vonatkozó szigorú szabályozások.¹⁰⁹ Kunszabó Ferenc úgy látta, hogy „a tanyasi ügyet a tanyasiak nélkül” akarják megoldani, azaz nem hallgatják meg az érintetteket. Szerinte nem kellenek külön jogszabályok, akár előjogok a tanyasiaknak, csupán a városi és falusi lakosokkal egyenlő elbánás.¹¹⁰ Romány Pál vitába szállt Kunszabóval, és úgy vélte, hogy a hatóságnak bele kell szólnia a tanyasiak életébe, de hangsúlyozta az érintettek megkérdezésének fontosságát.¹¹¹

A másik oldalról éppen az állami cselekvés, vagy legalább az anyagi támogatás elmaradását sérelmezték. 1972-től például nem lehetett központi támogatást kapni a tanyak villamosítására. A Bács-Kiskun megyei tanácselnök szava is tette, hogy egyes központi szervek „a feladatok listájáról leírták a tanyát”. Elmondása szerint az iskolák villamosítása során a megyei és helyi tanácsi forrásokon túl is inkább csak a lakosság hozzájárulására számíthattak. A tanács törekvéseit különféle vállalatok, magánkisiparosok, a néphadsereg és az ipari munkások, valamint a téeszek és szakszövetkezetek segítették.¹¹² Domaszék tanácselnöke is kiemelte a felszólalásában, hogy a község jó hírét megalapozó fejlesztéseket nem az államnak, hanem a helyiek összefogásának köszönhették.¹¹³ Zám Tibor konkrét példákat említett, ahol a helyi téeszek támogatták a tanyavillamosítást és a belterületi építkezéseket, szerelték fel az iskolákat és a rendelőt, de indítottak

¹⁰⁹ Uo. 76–78.

¹¹⁰ Uo. 102–103.

¹¹¹ Uo. 115.

¹¹² Uo. 48., 57–59.

¹¹³ Uo. 109–111.

autóbuszjáratot is.¹¹⁴ Sokan tehát úgy látták, hogy a tanyakérdés kezelésének terhei a regionális és helyi szervekre, vállalatokra és az érintett lakosságra hárultak. A DÉMÁSZ igazgatója elmondta, hogy a vállalat a tanyavillamosítás során is „messzemenően támaszkodik a tanyasi lakosság áldozatkészségére és anyagi hozzájárulására”.¹¹⁵ Olykor a pártközpont döntései nehezítették is a tanyakérdés lokális kezelését. A kistelepülési iskolák „körzetesítése” és felszámolása után a tanyasi gyermekek nehezen jártak be a nagyobb települések iskoláiba, ezért a megyei tanácsok kollégiumok építésébe kezdtek. Bács-Kiskunban alapot hoztak létre a diákotthonok felépítésére, és a legnagyobb összegeket a helyi tanácsok előző évi megtakarításaiból gyűjtötték össze.¹¹⁶

A tanyakérdésről folyó új diskurzus sarokpontjait jól összefoglalják a konferencia záróelőadásának sorai: „Mi tehát nem arra törekszünk, és nem lehet ez távolabbi célkitűzés sem, hogy megszüntessük a tanyákat. Arra törekszünk, hogy megszüntessük azokat a hátrányos körülményeket, amelyek között a tanyákon lakó emberek élnek. Ez a körülményektől függően a tanyák megszüntetésével, más esetekben a tanyákon folyó életmód vagy a tanyák épület-állagának lényeges megváltoztatásával oldható meg.”¹¹⁷ A tanya eltűnése mögül a tudatosan erre irányuló törekvés, illetve a felszámolás kitűzött időpontja eltűnt.

A tanya, a tanyán lakás és az egyéni termelés végső soron továbbra sem fért bele a „szocialista” világképbe. Ezt jelezték azzal, hogy az új ötletek ellenére hangsúlyozták a tanyavilág eltűnésének szükségszerűségét. A tanyasi élet megtűrését vagy támogatását el kellett helyezni az utópiáról folytatott diskurzusban. Romány Pál 1973-as kötetében azt olvashatjuk, hogy „a megoldás csak az lehet, ha zöld utat kap az olyan egyéni törekvés, amely a társadalmi érdekekkel egybeesik”. Az MSZMP a X. kongresszusán foglalkozott a tanyakérdéssel, ahol kijelentették, hogy „a történelmileg kialakult tanyarendszer erőszakolt felszámolása ellentétes az egyéni és a közösségi érdekekkel is”. A tanyasi élet és

¹¹⁴ Uo. 118.

¹¹⁵ Uo. 72.

¹¹⁶ ROMÁNY Pál: I. m. 101.

¹¹⁷ CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): I. m. 138.

a tanyasi gazdálkodás folytatása egyéni döntés kérdésévé válhatt, hiszen a megfelelő módon a tanyák elhagyása és az ottmaradás is „azonos irányba vezet: a szocialista társadalom normáinak és reális társadalom- és gazdaságpolitikai céljainak irányába”.¹¹⁸ A szigorú bolsevik kollektívizmussal szemben az egyéni és a közösségi törekvés már nem volt kizárólagosan azonos. A saját törekvés lehetett pozitív is, amennyiben az a „közösség” – az ideálisnak tartott társadalmi állapot megteremtésének – hasznára válik.¹¹⁹ Ezt magyarázzák az *Alföld* hasábjain folyt vita zárószöve: „A tanyára éppen azért van átmenetileg szükség, hogy majdan megszűnhessen. Ez nem ellentmondás, hanem a távlatos megoldásra tekintő szem megosztott figyelme, amely egyszerre látja a ma gondjait és a távolabbi jövő felemelő örömeit, a szocialista gondoskodás és humanizmus történelmi folyamatának ívelő stációt.”¹²⁰ A tanya és a politikai jövőkép közötti ellentét feloldásával nemcsak a tanya megtűrése, hanem elvileg a modernizációja is lehetségessé vált. Sőt, a tanya éppen akkor válhatott hasznossá az elképzelés szerint, ha korszerűvé fejlesztett termelő- és lakóhelyként hozzá tudott járulni a vizionált gazdasági növekedéshez és társadalmi átalakuláshoz, azaz a jövő megfelelő alakításához.

A tanyák modernizációja az új diskurzusban

A tanyasi élet és gazdaság egyöntetű elítélésének feloldásával megszülettek a „jó tanya” és a „rossz tanya” ismérvei a diskurzusban. A „jó tanya” modern, azaz villamosított, a háztartás és a gazdaság gépesítve van. A központi direktívának megfelelő körülményeket biztosít a lakóinak és a termelésnek. A „rossz tanya” továbbra is az elmaradottság, a kulturálatlanság szimbóluma, és a termelés szempontjából haszontalan. A „jó tanyasi”

¹¹⁸ ROMÁNY Pál: I. m. 5., 84–85.

¹¹⁹ A bolsevik diskurzust az 1930-as évektől kezdődően lassú fokozatossággal a Szovjetunióban is felváltotta a „neobolsevik” beszédmód, amelyben a közösség és az egyén viszonya átrendeződött. Anna KRYLOVA: Soviet Modernity: Stephen Kotkin and the Bolshevik Predicament. *Contemporary European History*, 2014/2. 190–191. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0960777314000083>

¹²⁰ Zárszó a Tanyakérdés – sorskérdés vitához. I. m. 340.

támogatja, hogy a gyermekei tanuljanak és elhagyják a tanyát, tehát segíti a tanya nélküli jövő megteremtését.¹²¹ A „rossz tanyasi” nem tartja fontosnak, hogy gyermekei általános iskolába járjanak. Az utóbbi esetre mondta Romány Pál, hogy nincsenek olyan illúzióik, „hogy ezt minden tanyasi kívánja, hogy együttműködjenek vele”.¹²² Tehát a „rossz tanyasi” kimarad a modernizációból, de a „csatlakozás”, legalábbis elvileg – a modernizációt hátráltató, a gazdaságosság alapján álló forráselosztások akadályait nem felejtve – önkéntes, a tanyán maradás mellett, a tanya fejlesztésével is lehetséges.

Romány a modern tanya közkeletű képét úgy festette le, mint ahol villany, televízió és hűtőszekrény van. Az elmaradott tanya ezzel szemben nádfedeles, és petróleum ég. Az előbbi talán már a „tanyaszocializmus” vagy farm, és nem is tanya – veti fel a szerző, mintegy kiemelve a létesítményt az elmaradottságot jelképező fogalom alól.¹²³ Gajdócsi István Bács-Kiskun megyei tanácselnöknek az 1972-es konferencián elhangzott szavai szerint a „szocialista fejlődés” miatt a „technikai civilizáció” eljut a tanyára is. „Rangja szerint az első” a villamosenergia, mert azt követi a háztartási gép, a világítás, a tévé, a rádió, a háztáji munka gépesítése, a vezetékes vízzel a fürdő és az öntözés. A megyében egyébként ekkor mindössze a tanyák tizenöt százalékában volt villanyáram.¹²⁴ Bár a villany „átmenetileg konzerválja a tanyát, a villamosított tanya nem az elmaradottságnak, hanem a tanyái lakosság szociális, kulturális fejlődésének, a világba való tekintésének jelképe”.¹²⁵

A tömegkommunikációs eszközök otthoni megjelenésében a tanya kulturális modernizációjának lehetőségét látták. A korabeli normákról átfogó képet ad a konferencián felszólaló tanyasi

¹²¹ Mint azt a *Híradó* egyik propagandaadásában láthatjuk: Tanyáról a fővárosba. *Magyar Filmhíradó* 1976/21. (május). Forrás: <https://filmhiradokonline.hu/watch.php?id=21779> (Letöltve: 2024. 07. 22.)

¹²² CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): I. m. 115.

¹²³ ROMÁNY Pál: I. m. 7.

¹²⁴ Statisztikailag valószínűleg a külterületi lakhelyekkel számolt a tanácselnök. CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): I. m. 48.

¹²⁵ A DÉMÁSZ igazgatójának hozzászólásából. CSERKUTI Ferenc–HORVÁTH László (szerk.): I. m. 73.

ifjúságiklub-vezető. A tanyasiakkal kapcsolatban gondként nevezte meg az anyagi kultúra hiányát, az italozást, az alacsony iskolázottságot. A tanyasi ifjúsági körben illemtani foglalkozásokat tartottak, emellett jártak moziba és színházba, tanultak művészetekről és irodalomról, meghívtak KISZ-es és egyetemista előadókat. Beszélgettek írókkal, újságírókkal, tanárokkal, csillagással, bíróval, nyomozóval, valamint beiratkoztak a könyvtárba is. A klub vallott célja volt, hogy „a fiatalok nevelését, szórakozását, a szabadidő hasznos eltöltését szolgálja”.¹²⁶ A „szabadidő hasznos eltöltése” a művészet, tudomány és kultúra iránti fogékonyságot jelenti. Ez a külső helyszíneken túl már a tanyasi otthonokban is megvalósulhat a tömegkommunikáció modern eszközeivel. Az egyik felszólaló úgy fogalmazott, hogy a villany azért kell, hogy „a tanyasi fejekben is egyre világosabb legyen”.¹²⁷

A tanya lokális fejlesztése tehát közvetlenül és közvetetten is ugyanazokat a célokat szolgálta, mint korábban a falvasítás. Úgy helyezték el a diskurzusban, hogy közben az utópikus jövőképen és a társadalommal szembeni elvárásokon lényegében nem változtattak. Immár úgy tűnt, hogy a tanyasiakat be lehet csatolni a tömegkultúrába, és sajátos módon a „kollektív” tömegtermelésbe is. Ennek lehetőségét ismét technológiai kérdésként állították be. Úgy vélték, hogy mindenekelőtt a villany, és ezáltal a háztartás és a termelés gépesítése teremti meg a szükséges feltételeket. Az ilyen tanya fentmaradása már elvileg legitim volt, mivel a technikai fejlettsége okán képes biztosítani a lakói és a közösség számára mindazokat a kulturális, szociális és gazdasági értékeket, amelyekkel hasznos tényezővé válik a jövő építésében. A diskurzusban a modern tanya egy olyan világ létrejöttének alapköve lehetett, amelyben maga egyébként nem létezik.

¹²⁶ Uo. 96.

¹²⁷ Zsemlye János, a ceglédi HNF Járási Bizottságának titkára hozzászólásából. Uo. 99.

Összefoglalás

A mindenkori tanyakérdés fősodró koncepciói között említhetjük a tanyaközpontok, a „hagyományos” falvak és „szocialista községek”, kolhoztelepek, illetve a mezővárosi infrastruktúra fejlesztésére irányuló terveket. A legjelentősebb különbség ezek között abban a kérdésben mutatkozott meg, hogy a tanya alkalmas-e arra, hogy hatékony gazdasággá váljon. A tanyaközpontokban a létesítmények úgy épülnek fel, hogy a földet és a munkaerőt megtartsák a tanyasi keretek között, de az optimális termelés érdekében megkönnyítsék a gazda állandó jelenlétét a földje közelében. A gazdasági javulás és az intézményekkel segített kulturális és társadalmi fellendülés kölcsönösen erősítik egymást. A falvasítás hívei vitatták a tanyavilág alkalmasságát a vizionált fejlődésre, és az átfogó modernizációt csak az alföldi zárt települések létrehozásával, azaz a magyarországi településszerkezet homogenizációjával tudták elképzelni. A fejlődőképes művelési formát ők a falusi magángazdálkodásban jelölték meg. Ebben tér el az előzőtől az MDP és a Tanyai Tanács koncepciója, amely immár a kolhoz típusú „közös” művelés bevezetésének előfeltételeként kívánta a zárt települések létrehozását. A tanyapolitikai csúcsszerv működésének az államgazdasági problémák mellett az vetett véget, hogy idővel ebből a szempontból a falusiként definiálható keretek sem mutatkoztak kielégítőnek. Ezután magában a kollektivizálásban láttak olyan modernizációs lépcsőfokot, amelyet meglépve a tanya „szükségyszerűen” eltűnik. Azonban a háztáji termelés nélkülözhetetlensége és a városi-belterületi lakáshiány problémája a tanyák legalább ideiglenes és részleges megtartása mellett szóló érveket erősítette. Az 1960-as évektől az optimális tanyasi gazdálkodást a téeszrendszerrel összehangolt, azt kiegészítő háztáji- és szakszövetkezeti termelés jelentette volna. Ennek érdekében a tanya elvileg (ismét) összeegyeztethető lett a modernizációval. Számos olyan kérdés lett újra releváns, amely a háború előtti diskurzust is jellemezte. A vita megint arról szólt, hogy a tanyavilág jelenlegi viszonyaihoz igazodva mennyiben lehetséges a modernizáció, illetve az államnak milyen mértékben kell szerepet vállal-

nia ebben. A második világháború előtt a nemzeti, etnikai és az amögött felsejlő revíziós érdek volt meghatározó érv a hathatósabb központi szerepvállalás mellett. 1945 után a tanya ellen és a tanya mellett is elvileg a „szocialista” gazdasági-társadalmi állapot megteremtésének érdekében döntöttek. A tanyát a jelenlegi formájában végig elmaradott, a hatékony gazdálkodásra és az azzal összefüggő társadalmi és kulturális fejlődésre alkalmatlan élő- és termelőhelynek látták és láttatták. A megoldást egy nagyszabású állami modernizációban, azaz az intézményi és infrastrukturális létesítmények kiépítésében, a tanya és/vagy a környezete technikai fejlesztésében jelölte meg a tanyakérdés valamennyi hozzászólója. A tanyakérdés diskurzusában tehát részleteiben eltérő, de összességében fejlődésorientált, etatista vélemények domináltak – ennek megfelelően a koncepciók elsősorban a mindenkori hatalom képviselőit kívánták megszólítani és cselekvésre bírni.

SIPOS NIKOLETTA

Nagyvárosi női bűnözés Budapesten az 1930-as években

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.7>

Az 1930-as években Magyarországot is elérő gazdasági világválság alapjaiban ingatta meg a Bethlen-korszak társadalmi viszonyait. Mindenekelőtt Budapesten és a nagyobb városokban ezzel párhuzamosan zajlott a nyugatias tömegkultúra további terjedése, mely sokféle módon befolyásolta a kozmopolita nagyváros (polgári) társadalmát. Ez a populáris tömegmédia (ponyvaregények, mozi, főképp amerikai és nyugat-európai filmek) és az új zenei irányzatok (mint a jazz) hétköznapivá válásával leginkább az öltözködési és viselkedési szokások, valamint a férfi–nő párkapcsolati normák (ezeken belül a szexualitás, család, gyermekvállalás) vonatkozásában érhető tetten. E két fontos tényező, a gazdasági válság és a nyugati kulturális hatás olyan területeken is érzékelhető változásokat hozott, mint a nők társadalmi szerepe, individualizálódásuk erősödése, valamint a bűnözés jelenségei.¹

Jelen tanulmány ezt a két szempontot kapcsolja össze azzal, hogy a történeti statisztika módszereivel megvizsgálja a harmincas évek fővárosi női bűnözésének főbb tendenciáit. A megközelítés jelentőségét az adja, hogy bár a nőtörténeti kutatások hazai

¹ Az említett jelenségekről lásd részletesebben SIPOS Balázs: *„Amerika, ezeremeletes mennyország”*. *Amerika és az amerikanizmus a Horthy-kori nyilvánosságban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2023; GYÁNI Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2020; SZÉCSI Noémi–GÉRA Eleonóra: *A modern budapesti úrinő (1914–1939)*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2017; SZÉCSI Noémi: *Lányok és aszszonyok aranykönyve*. Park Könyvkiadó, Budapest, 2019.

viszonylatban is egyre nagyobb teret kapnak, de épp a bűnözés vonatkozásában, különösen az átfogó tendenciákkal kapcsolatban még akadnak olyan területek, amelyek újragondolást és a korábbiaktól eltérő megközelítést érdemelnek.² Nemzetközi viszonylatban pedig a női bűnözést vizsgáló kutatások elsősorban a korábbi korszakokra (a 18–19. századra, az első világháború előtti évtizedre), az erőszak szerepére, valamint a prostitúcióra fókuszálnak, és kevesebb hangsúlyt kapnak a két világháború közötti hétköznapi bűnözés nemi jellegzetességei.³

Az elemzés forrásbázisát a Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala által évről évre kiadott statisztikai évkönyvek szolgáltatják, amelyeket – különösen a kriminalitás szempontjából – eddig még nem aknázott ki kellőképpen a történettudomány. Nem véletlenül, hiszen a statisztikai adatsorokhoz okkal kell óvatosan közelíteniük a történészeknek, ahogy erre Gyáni Gábor is rámutatott. Ez hatványozottan fontos a bűnügyi adatsorok vonatkozásában, mivel nem minden elkövetett bűncselekmény került bele a vonatkozó statisztikákba (például azért, mert nem jelentették azokat), és mivel a statisztika is emberi cselekvés eredményeként jön létre, ebben is előfordulhatnak hibák vagy szándékos torzítások.⁴ A női bűnözés alakulására vonatkozó vizsgálódásnak is több buktatója van, amiről a későbbiekben még szó lesz, mindezek ellenére hasz-

² PETŐ Andrea: Társadalmi nemek és a nők története. In: BÓDY Zsombor–Ö. KOVÁCS József (szerk.): *Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek*. Osiris Kiadó, Budapest, 2003. 514–531.; RASKÓ Gabriella: *A női bűnözés*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1978. 161–176.

³ A teljesség igénye nélkül lásd Manon VAN DER HELJDEN: *Women and Crime, 1750–2000*. In: Paul KNEPPER–Anja JOHANSEN (eds.): *The Oxford Handbook of the History of Crime and Criminal Justice*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2016. 250–267.; Manon VAN DER HELJDEN–Marion PLUSKOTA–Sanne MUURLING: *Women’s Criminality in Europe, 1600–1914*. Cambridge University Press, Cambridge–New York, 2020; Greg T. SMITH: *Long-Term Trends in Female and Male Involvement in Crime*. In: Rosemary GARTNER–Bill MCCARTHY (eds.): *The Oxford Handbook of Gender, Sex, and Crime*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2014. 139–157.; Margaret L. ARNOT–Cornelie USBORNE (eds.): *Gender and Crime in Modern Europe*. UCL Press, London, 2001.

⁴ GYÁNI Gábor: A statisztika mint konstruált és/vagy objektív történeti adat. *Statisztikai Szemle*, 2018/3. 245–254. DOI: <https://doi.org/10.20311/stat2018.03.hu0245>; PERÉNYI Roland: A bűnügyi statisztika Magyarországon a „hosszú” XIX. században. *Statisztikai Szemle*, 2007/6. 524–541.

nos adalékokat nyújtanak általában a főváros és a női társadalom viszonyainak megértéséhez.

A jelen vizsgálat elsősorban a *Budapest Székesfőváros Statisztikai Évkönyveiben* közölt, 1930 és 1936 közötti bűnügyi statisztikai adatokra terjed ki.⁵ Ezek a statisztikai évkönyvek 24 fejezetre osztva terjedelmes adatsorokat tartalmaznak a főváros topográfiai viszonyaitól kezdve a hitelviszonyokon át egészen a szociális tevékenységekig. A téma szempontjából releváns *Közbiztonság, tűzoltás* című fejezet kvantitatív kimutatásainak segítségével a jelen tanulmány arra keresi a választ, hogyan befolyásolták a válság idején bekövetkezett gazdasági és társadalmi változások a női bűnözést, illetve milyen kapcsolat mutatható ki a bűncselekmények és a nők helyzetének alakulása között. A téma elemzése során fontos megvizsgálni azt, hogy milyen bűncselekmények domináltak a női elkövetők körében, és milyen összefüggések fedezhetők fel az egyes bűncselekménytípusok és a társadalmi-gazdasági körülmények között. Az adatsorok rávilágíthatnak az általános tendenciákra, például arra, hogy hogyan változott az 1930-as évek során a budapesti női bűnözés mértéke és jellege, de a mennyiségi mutatók támpontot adhatnak az okok értelmezéséhez is.

A kvantitatív kimutatások forrásértéke akkor is jelentősnek mondható, ha tudjuk, hogy ezek a hivatalos statisztikák nem tartalmazzák az egyes bűnesettípusok elkövetői nemi megoszlásának egyéb szempontok szerinti további differenciálását (például életkor, vallás, vagyoni helyzet, foglalkozás). Tehát ezek az adatsorok nem alkalmasak arra, hogy a női bűnözésről még öszszetettebb képet alkothassunk.

Bár közismert, hogy a válság okozta romló egzisztenciális körülmények következtében általában terjednek a normaszegő magatartásformák, mégis ennek kvantitatív, a tendenciákat vizsgáló alátámasztása még hiányzik az 1930-as éveket tárgyaló történeti

⁵ ILLYEFALVI I. Lajos (szerk.): *Budapest Székesfőváros statisztikai évkönyve*. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, 1931–1937. XIX–XXV. kötet. A felhasznált bűnügyi adatok pontos helye: XIX. 131.; XX. 156.; XXI. 161.; XXII. 139.; XXIII. 149–150.; XXIV. 162–163.; XXV. 214–215. (A továbbiakban: *BSZSÉ*, 1931–1937.)

munkákból. A tanulmány először a nők társadalmi helyzetének általános változásaival foglalkozik, majd tágabb időkeretben áttekinti a fő bűnügyi tendenciákat Budapest vonatkozásában, végül konkrétan a női bűnözés adatsoraira fókuszál, amiket más forrásokkal (rendőri dokumentumok, jelentések, sajtóforrások) egészít ki és értelmez.

Háttér: változó nőképek a 20. század elején

Az 1920-as évek második felében a politikai és társadalmi viszonyok konszolidáltabb mederbe terelődésével párhuzamosan feltűnő mentalitásbeli változások bontakoztak ki a nagyvárosi női társadalomban. Ugyanis a „hagyományos” konzervatív és a korábbi emancipációs folyamatokat megkérdőjelező nőkép mellett egy individualizáltabb és amerikanizálódottabb kép kezdett teret nyerni, amit a modern populáris kultúra nagyban elősegített. Az első világháború előtt megindult és a háborús munkaerőhiány révén jelentős lendületet kapott emancipáció eredményeként a nők megjelentek a munkaerőpiac különböző területein, illetve a fiatalabb generáció körében egyre jellemzőbbé vált az öntudatoság, önállóságra és szabadságra törekvés, ami a nyugatias minták hatására lázadást jelentett a puritán társadalmi normákkal szemben.⁶

Ez lényegében folytatása volt annak a világháború alatt megfigyelhető kettős nőképnek, amelynek az egyik oldalán az otthon maradt anya állt, aki erkölcsi tisztaságát tartva egyik legfőbb erényének a család intézményét és egységét őrizte. Azonban a háttérben bekövetkezett munkaerőhiány miatt egyre több nő

⁶ Lásd részletesen SIPOS Balázs: *Modern amerikai lány, új nő és magyar asszony a Horthy-korban. Egy nőtörténeti szempontú médiatörténeti vizsgálat. Századok*, 2014/1. 3–34.; SIPOS Balázs: „Amerika, ezeremeletes mennyország”. I. m. 265–305.; ZALAI Katalin: *Háborús „nőügyek”*. In: KABA Eszter (szerk.): *Háborús mindennapok – mindennapok háborúja. Magyarország és a Nagy Háború – ahogy a sajtó látta (1914–1918)*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 225–288.; ZALAI Katalin: *A nők „baljós” térfoglalása. A nők gazdasági mobilizációja az első világháború idején*. In: EGRY Gábor–KABA Eszter (szerk.): *1916. A fordulat éve? Tanulmányok a Nagy Háborúról*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017. 229–264.

kényszerült kilépni a hagyományos szerepből, és munkát vállalni, ami hozzájárult nemcsak a női önállóság és egyenjogúság térnyeréséhez, hanem bizonyos pozíciókban dolgozók (például az ápolónők) esetében egyfajta – a háborús propagandához illeszkedő – heroizáláshoz is. Ennek ellenére a „dolgozó nő” elfogadása „számos esetben gyanakvást és irigységet keltett a férfiak körében”.⁷

A nők helyzetének változását hasonlóan látták a kortársak is. Például a korszak egyik statisztikusa, Molnár Olga – az akkor elfogadott „nőeszményből” kiindulva – így kezdte a gondolatmenetét: „A nő legszebb hivatása és rendeltetése természetes adottságánál fogva az, hogy életét a családjának szentelje, anya és feleség legyen, és mint ilyen teljesítse feladatát a családdal, a nemzettel és a társadalommal szemben. Ahol ez a lehetősége megvan, ott nem is válhatik problémává a nőmunka, mert hisz a feleség és anya munkaköre, ha azt egész lélekkel átélve képzeljük el, csak olyan százszázalékos hivatás, mint mondjuk a tanítónői életpálya.” Ám felhívta a figyelmet arra is, hogy a korszakban már nem csak ez a hagyományos szerep létezett a nők számára, hiszen „a háború utáni gazdasági berendezkedés és a napjainkban kialakult népességi viszonyok azonban csak a nők bizonyos százaléka részére teszik lehetővé, hogy természetes beállítottságát kövesse”. Továbbá sajátos szóhasználatral élve úgy érvelt, hogy a saját korának viszonyai között, nem mellesleg épp a világháború utóhatásaként, „nőfelesleg” van, vagyis a nők kisebb része találja meg a hagyományos családi keretek között a helyét, sőt sokuknak ezek a családi keretek meg sem adatnak. Emiatt magukra utalva kénytelenek boldogulni főképp a nagyvárosokban, és különösen a „férjhez menni nem tudó nők életlehetőségének megteremtése olyan problémává alakult, amellyel ma minden nemzetgazdásznak, politikusnak és társadalomkutatónak számolnia kell”.⁸ Vagyis részben a kényszer, részben a

⁷ PUKÁNSZKY Béla: *A nőnevelés története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 138–142.

⁸ MOLNÁR Olga: *A női munkaerők számának alakulása a székesfővárosban*. Budapesti Statisztikai Közlemények 76/3. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala, Budapest, é. n. [1936.] 152. Vö. PERÉNYI Roland: *A bűn nyomában. A budapesti bűnözés társadalomtörténete 1896–1914*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. 33–34.

korábban megindult folyamatok hatására számottevő társadalmi jelenségként értékelte a női munkavállalást.

A mentalitásban bekövetkezett változás egyben megjelenésbeli átalakulást is jelentett, ami összefüggött az amerikai kultúra már említett feltűnő terjedésével és hatásával. Különösen az új és izgalmas szórakozási élményt kínáló mozifilmek és más médiacsatornák (például képes magazinok) segítségével – a több szinten tetten érhető Nyugat-ellenes hangulat ellenére – teret nyert a „modern nő” képe, ami egyfajta „morális pánikot” generált a tekintélyelvű alapokon nyugvó két háború közötti magyar társadalomban.⁹ A bűnözés vonatkozásában is felbukkantak a nyugati, amerikai minták „átvételére” utaló jelek (például a kábítószerek terjedése, szervezettség), amelyek elérték a korabeli újságírók ingerküszöbét. Nem véletlen, hogy a korszak bűnügyi jelenségeit összefoglaló több mint nyolcszáz oldalas, *A modern bűnözés* című kétkötetes mű szerzői mintegy száz oldalon számos fejezetet szenteltek az Egyesült Államok kriminalitásának.¹⁰

Az általános bűnügyi tendenciák

Ahhoz, hogy a gazdasági válság során bekövetkezett változások a későbbiekben érthetővé váljanak, elengedhetetlen tágabb időkeretben megvizsgálni a bűnözés általános tendenciáit. Az *1. táblázat* azt mutatja, hogyan alakult az ezer lakosra eső bejelentett bűncselekmények száma, illetve az eredménytelen nyomozások és a női elkövetők aránya a fővárosi rendőr-főkapitányság működési területén 1920 és 1936 között.¹¹

⁹ SIPOS Balázs: Modern amerikai lány. I. m. 32–33. Lásd még BARÁTH Katalin: „Ennek a nemzetközi tévelygésnek határt kell szabni.” A modern társastáncok hazai intézményesülése és politikai kritikája (1890–1945). *Múltunk*, 2024/2. 25–57. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.2.2>

¹⁰ PALÓCZI-HORVÁTH György: Az amerikai bűnözés. In: TURCSÁNYI Gyula (szerk.): *A modern bűnözés II.* Rozsnyai Kiadás, Budapest, 1929. 205–298.; KEREPESZKI Róbert: „Kokaintól részegen bomlik Budapest éjszakai világa”. Kábítószerek, „alvilág” és sajtónarratívák a két világháború közötti magyar fővárosban. *Clio Műhelytanulmányok*, 2022/1. 52–59.

¹¹ NYIGRI Imre: A budapesti rendőrség hatvan éve a bűnügyi statisztika tükrében. In: BORBÉLY Zoltán–KAPY Rezső (szerk.): *A 60 éves magyar rendőrség, 1881–*

1. táblázat. A bűnözés fő statisztikai mutatói a budapesti rendőr-főkapitányság működési területén 1920 és 1936 között

Év	Az 1000 lakosra jutó bejelentett bűncselekmények száma	Az eredménytelen nyomozások aránya	A női elkövetők aránya
1920	78,79	42,4%	24,2%
1921	89,19	23,8%	20,3%
1922	85,90	21,0%	20,7%
1923	109,26	16,6%	21,6%
1924	73,22	25,3%	23,5%
1925	52,28	18,9%	24,4%
1926	39,10	24,8%	23,9%
1927	35,63	29,2%	19,7%
1928	36,86	33,7%	18,8%
1929	38,96	28,3%	18,7%
1930	37,41	19,4%	14,7%
1931	44,66	18,7%	15,9%
1932	57,35	26,8%	20,0%
1933	56,47	31,1%	19,3%
1934	57,47	18,5%	20,2%
1935	64,75	30,1%	15,0%
1936	63,69	31,1%	17,5%

Az adatsor értelmezése előtt fontos megjegyeznünk, hogy az időkeret kijelölését (leszűkítését) egyrészt a budapesti rendőr-főkapitányság működési területének, másrészt a statisztikai adatfelvétel módszerének változásai teszik szükségessé. A fővárosi rendőrség működési területe 1916-ig folyamatosan bővült, miután azt kiterjesztették az akkori legnagyobb elővárosokra is.¹² Az 1919-es adatok pedig a Tanácsköztársaság miatt eleve

1941. Halász Könyvkiadó, Budapest, 1942. 522–523., 554. A táblázat harmadik és negyedik oszlopában szereplő arányszámok a korabeli statisztikai adatközléseken alapuló saját számítások.

¹² Az első világháború végére az akkor még önálló Budapest környéki települések közül Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Erzsébetfalva, Kispest,

hiányosak¹³ – mindezek indokolják az 1920-as kezdő dátumot. 1937-től azonban megváltoztatták az adatközlést: az már csak a szűkebb, közigazgatási Budapestre terjedt ki, az elővárosok nélkül, nem pedig a fővárosi rendőrség teljes működési területére, mint korábban. Ez magyarázza az adatközlés 1936-os zárását.

A második oszlopból látszik, hogy az 1920-as évek közepétől a konszolidálódó állapotokkal, vagyis a háborús körülményekből békeidőszakba való átmenet során csökkent a bejelentett bűncselekmények lakosságárányos száma. Ez majd 1931-től mutat ismét jelentős emelkedést, de még ezzel se érte el az 1920-as évek első éveinek magas értékeit. A rendőrség eredményessége azonban hullámzó volt a vizsgált időszakban (lásd a harmadik oszlopot), de az 1920-as, közvetlenül a háború és a forradalmak utáni év magas eredménytelenségi aránya már nem tért vissza.

A női bűnelkövetők aránya (negyedik oszlop) az 1920-as évek közepéig 20–25% között, majd 1927-től 15–20% között mozgott. A vizsgált időszakban tehát átlagosan minden ötödik letartóztatott volt nő, amely adat hasonló volt a 20. század eleji, világháború előtti évek átlagához. Ehhez képest a háborús években magasabb, 1916-ban és 1917-ben 35% körüli volt a női elkövetők aránya, vagyis nagyjából minden harmadik letartóztatott volt nő, miután a férfilakosság jelentős része katonaként a fronton harcolva kikerült a hátszág hétköznapi és egyben bűnügyi életéből.

Ha a korszak egészének magyar adatait nemzetközi perspektívába illesztjük, akkor a magyarországi (ezen belül a budapesti) női bűnözés adatai európai összevetésben magasnak számítanak. A Raskó Gabriella által még az 1970-es években közölt adatok

Pestszentlőrinc és Csepel tartozott a fővárosi rendőr-főkapitányság hatáskörébe. NYÍRGI Imre: I. m. 501.; PERÉNYI Roland: *A bűn nyomában*. I. m. 185–196.

¹³ *Jelentés a budapesti állami rendőrség 1918–1920. évi működéséről*. Radó Izor Nyomdai Müintézete, Budapest, 1921. 172–174.; *Jelentés a budapesti M. Kir. Állami Rendőrség 1921. évi működéséről*. Radó Izor Nyomdai Müintézete, Budapest, 1922. 44–48.; NYÍRGI Imre: I. m. 524.; NEMES Sándor: *Gyakorlati nyomozás*. Griff Könyvkiadó, Budapest, 1944. 563–567.; Róbert KEREPESZKI: Deviance in Budapest before and after the “Great War”. Major Tendencies and General Features. In: Róbert BARTA–Róbert KEREPESZKI–Krzysztof KANIA (eds.): *Trianon 1920–2020. Some Aspects of the Hungarian Peace Treaty of 1920*. University of Debrecen, Department of History, Debrecen, 2021. 91–92.

szerint 1925 és 1930 között a magyar bíróságokon elítélt elkövetők 22,6%-a volt nő. Ennél magasabb arány csak Belgiumban volt (25,5%), míg más országokban akár jelentősen kisebb adatokat látunk (Ausztria: 16,3%, Németország: 14,3%, Svájc: 11,7%, Franciaország: 9,9%, Anglia: 9,5%, Svédország: 6,3%).¹⁴

Az egyes bűnügyi kategóriák és esettípusok jellemzői

A statisztikai évkönyvek segítségével érdemes bűnesettípusokra bontva közelebbről is megvizsgálni a női bűnözés alakulását az 1930-as években. Kimutathatók-e „tipikus” női bűncselekmények? Melyek esetében nőtt meg a női bűnelkövetők aránya a gazdasági válság (utó)hatásaként? E kérdések kapcsán módszertani szempontból kihívást jelent a „női deliktumok” azonosítása. A nehézséget az okozza, hogy különböző okokból az 1930-as évtizedben sem volt egységes a bűnügyi adatszolgáltatás, például a jogszabályváltozások vagy a bűnesettípusok be- és kikerülése miatt (ilyen az árdrágítás, ami csak 1930 és 1933 között szerepelt az általam használt statisztikai forrásokban).

A vizsgált, 1930 és 1936 közötti években összesen 58 bűnesettípus kapott helyet a statisztikai kimutatásokban (lásd az online *Mellékletben*), amelyek mindegyikét e tanulmány keretei között nincs mód, de nem is feltétlenül szükséges elemezni. Először nézzük a korszak fő bűneset-kategóriáit,¹⁵ vagyis az állam elleni, a társadalmi közösség elleni, a személy elleni és a vagyon elleni bűncselekmények összesített adatsorait (lásd *2. táblázat*).¹⁶

Az elkövetők döntő többségét mind a férfiak, mind a nők körében vagyon elleni bűncselekmények miatt tartóztatták le. Az arányszámok alapján az egyes bűneset-kategóriák esetében viszont nem voltak nagyobb és állandó eltérések az átlagtól. Egyedül a társadalmi közösség elleni bűncselekmények női el-

¹⁴ RASKÓ Gabriella: I. m. 170–171.

¹⁵ A különféle bűnesettípusok kategorizálására az említett korabeli statisztikai forrásokon kívül lásd még IRK Albert: *A magyar anyagi büntetőjog*. Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, Pécs, 1933.

¹⁶ Az alapadatok forrása itt és a további táblázatokban: *BSZSÉ*, 1931–1937.

2. táblázat. A letartóztatott bűnelkövetők száma, azon belüli a nők száma és aránya a fő bűneset-kategóriák szerint, 1930–1936

Bűneset-kategória	1930			1931			1932			1933		
	össz- létszám	nők száma	nők aránya	össz- létszám	nők száma	nők aránya	össz- létszám	nők száma	nők aránya	össz- létszám	nők száma	nők aránya
Állam elleni bűncselekmények	2 399	344	14,3%	2 681	521	19,4%	4 251	767	18,0%	4 274	738	17,3%
Társadalom elleni bűncselekmények	5 363	704	13,1%	5 069	742	14,6%	4 761	860	18,1%	5 098	738	14,5%
Személy elleni bűncselekmények	9 607	1 549	16,1%	9 200	1 700	18,5%	8 975	1 833	20,4%	9 361	1 597	17,1%
Vagyon elleni bűncselekmények	32 940	4 804	14,6%	34 384	5 192	15,1%	45 037	9 163	20,3%	40 873	8 439	20,6%
Egyéb vagy vegyes bűncselekmények	500	50	10,0%	529	91	17,2%	482	83	17,2%	354	49	13,8%
Összesen	50 809	7 451	14,7%	51 863	8 246	15,9%	63 506	12 706	20,0%	59 960	11 561	19,3%

2. táblázat folytatása

Bűneset-kategória	1934			1935			1936		
	össz- létszám	nők száma	nők aránya	össz- létszám	nők száma	nők aránya	össz- létszám	nők száma	nők aránya
Állam elleni bűncselekmények	2 756	583	21,2%	3 562	706	19,8%	3 169	740	23,4%
Társadalom elleni bűncselekmények	5 934	948	16,0%	5 806	786	13,5%	5 673	761	13,4%
Személy elleni bűncselekmények	11 579	2 491	21,5%	11 887	1 892	15,9%	10 911	1 805	16,5%
Vagyon elleni bűncselekmények	42 969	8 816	20,5%	49 895	7 241	14,5%	54 023	9 642	17,8%
Egyéb vagy vegyes bűncselekmények	434	50	11,5%	816	138	16,9%	1 287	172	13,4%
Összesen	63 672	12 888	20,2%	71 966	10 763	15,0%	75 063	13 120	17,5%

3. táblázat. A női elkövetők aránya egyes bűnesettípusokban, 1930–1936

Bűnesettípus (BT)	BK*	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Gyermekölés	Sz	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Magzatelhajtás	Sz	76,7%	85,6%	97,6%	79,0%	73,6%	47,5%	31,9%
Családi állás ellen	T	80,8%	44,4%	54,9%	49,0%	75,6%	53,2%	60,4%
Kerítés	T	57,0%	67,3%	64,8%	61,8%	50,0%	69,6%	32,7%
Kettős házasság	T	50,0%	45,6%	4,0%	25,0%	26,9%	32,0%	28,9%
Jogtalan elsejáltítás	V	35,3%	36,2%	30,1%	28,9%	19,9%	16,7%	36,6%
Pénzhamisítás, hamis pénz kiadása	Á	33,3%	37,4%	33,4%	29,1%	28,5%	27,0%	35,0%
Orgazdaság	V	30,3%	29,2%	36,4%	30,1%	22,2%	12,0%	15,3%
Hamis vád, eskü, tanúzás	Á	28,6%	27,5%	28,9%	28,1%	24,9%	25,9%	20,0%
Lopás	V	19,7%	23,2%	26,3%	25,5%	27,5%	14,7%	22,4%
Zsarolás	V	17,5%	20,1%	32,3%	18,9%	25,6%	33,0%	21,3%
Kormányzósértés	Á	17,3%	20,7%	15,3%	9,9%	5,9%	17,2%	9,3%
Okirat- és egyéb hamisítás	T	16,8%	15,1%	17,6%	16,1%	20,6%	8,6%	8,2%
1921. évi III. tc.-be ütköző bűncselekmények	Á	16,2%	6,9%	11,2%	14,7%	20,5%	23,4%	19,4%
Veszélyes fenyegetés	Sz	14,3%	22,8%	19,8%	19,6%	25,5%	20,2%	24,3%
Magánlaksértés	T	12,6%	14,5%	17,6%	14,1%	22,7%	16,0%	18,1%
Tisztességtelen verseny	T	11,6%	11,0%	13,5%	11,1%	12,0%	9,1%	2,2%

3. táblázat folytatása

Bűnesettípus (BT)	BK*	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Rágalmazás, becsület sértés	T	11,1%	15,7%	22,6%	14,0%	17,6%	11,5%	13,7%
Sikkasztás, zártörés, hűtlen kezelés	V	10,5%	7,4%	11,8%	15,0%	14,8%	14,2%	14,0%
Uzsora	V	10,0%	22,8%	18,6%	10,9%	23,5%	19,9%	12,0%
Idegen ingó szándékos rongálása	V	9,4%	13,1%	13,1%	17,8%	14,6%	10,3%	15,7%
Testi sértés	Sz	8,7%	11,8%	15,4%	10,3%	16,4%	13,6%	13,5%
Csalás	V	7,4%	6,6%	12,1%	15,7%	15,4%	13,1%	12,1%
Hatósági közeg elleni erőszak	Á	6,9%	13,5%	6,9%	7,9%	22,2%	19,5%	16,6%
Hitelrontás	Sz	6,7%	8,6%	9,4%	13,3%	11,3%	12,8%	12,0%
Gyűjtögetés, tüzvész okozása	T	6,1%	13,4%	17,2%	10,1%	22,0%	36,9%	27,6%
Magánosok elleni erőszak	Á	2,1%	5,3%	2,0%	0,2%	5,6%	10,1%	7,0%
Összes bűnesettípus átlaga		14,7%	15,9%	20,0%	19,3%	20,2%	15,0%	17,5%

* BK: bűneset-kategóriák. Á: állam elleni, T: társadalom elleni, Sz: személy elleni, V: vagyon elleni.

követőinek aránya volt minden évben – bár változó mértékben – átlag alatti.

Az adatok további elemzésénél nem foglalkozom azokkal a bűncselekménytípusokkal, amelyek nem szerepelnek minden évben, vagy amelyek esetében egy vagy több esztendőben nincs női bűnelkövető.¹⁷ E szűkítések után 27 olyan bűnesettípus marad, amelyek a vizsgált időszak egészében szerepelnek a kimutatásokban és minden évben volt legalább egy női bűnelkövető is (lásd a 3. táblázatot).

Első ránézésre is szembetűnő, hogy milyen változatosak azok a bűnesettípusok, amelyekben legalább átlagos vagy átlagon felüli a nők aránya, ami szembeállítható azzal a már korábban kialakult sztereotip képpel, miszerint a nők „természetüknél fogva” leginkább a nemi élettel kapcsolatos és a gazdasági jellegű bűncselekmények elkövetésében voltak érintettek.¹⁸

Egyes típusok megítéléséhez érdemes kitérni a kortársi megítélésre, illetve a magyarázatokra is. A „hamis vád, eskü, tanúzás” esetei a korabeli szakirodalom szerint általában arra vezethetők vissza, hogy „a társadalom alsóbb rétegeiben [...] itt-ott már üzletszerű foglalkozássá alakul[tak]”, vagyis sokan pénzért vállalták a hamis tanúzást.¹⁹ A kormányzósértés és az 1921. évi III. tc.-be, azaz a rendtörvénybe ütköző cselekedetek politikai bűneseteknek számítottak. A korabeli megfigyelés szerint a kormányzósértést és a hatóság elleni erőszakot „rendszerint ittas állapotban lévő emberek követik el, ami erősen hangsúlyozza, hogy az előfordult ügyek nem tekinthetők komoly jellegűeknek”. Ezek „nagy része vendéglőben, kocsmában, kávéházban támadt politikai, esetleg nemzetiségi vitákból keletkezett, amikor a teljesen vagy félig ittas vitatkozóak a legtöbb esetben csak elragadtatták magukat és meggondolatlanságból tettek kijelentéseket”. Majd a

¹⁷ Természetesen volt olyan speciális bűnesettípus, amelynél az egyik évben nincs női elkövető, a másik évben viszont magas az arányuk. Ilyenek például a közegészség elleni büntettek (az egészségre ártalmas élelmiszerek árusítása, a járványügyi szabályozások megszegése stb.), amelyeknél a statisztikában 1932-ben nincs női elkövető, míg 1936-ban az 52 elkövető fele, 26 fő nő volt.

¹⁸ Erre a bűnözéssel összefüggő patriarchális, sztereotip nőképre jó példát idéz PERÉNYI Roland: *A bűn nyomában*. I. m. 146–147.

¹⁹ NYÍGRÍ Imre: I. m. 552.

hatósági közeg elleni erőszakra is sor került, mert „a tapasztalat szerint” az ittas terheltek „a botrányos részegség miatt” inzultáltak az intézkedő rendőröket, csendőröket.²⁰

A rágalmazás és becsületsértés leginkább olyan ügyeket tartart, ahol egy kisebb összeszólalkozás durvult el, aminek következtében a felek bírósági tárgyaláson kötöttek ki. Erre jó példa a korszak egyik bulvárlapjában, *Az Est*-ben megjelent bírósági ügy, amelyben két budapesti asszony szólalkozott össze egy kutya miatt, majd a vita odáig fajult, hogy a két nő kölcsönösen feljelentette egymást. A tárgyaláson kiderült, hogy egyik fél sem volt ártatlan az ügyben, így a bíró a „büntetés kiszabását mellőzte, mert nyomban viszonzott és egyenlő súlyú kölcsönös sértés történt”.²¹

A következőkben a négy fő kategóriából hat olyan bűnesettípust mutatok be részletesen, amelyeknél a leginkább kiemelkedő a női elkövetők száma vagy aránya, adott esetben mindkettő.

4. táblázat. A női elkövetők száma és aránya egyes bűnesettípusokban, 1930–1936

Bűnesettípus	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936
Pénzhamisítás, hamis pénz kiadása	25 33%	252 37%	438 33%	422 29%	258 29%	305 27%	463 35%
Családi állás elleni	59 81%	32 44%	56 55%	24 49%	31 76%	66 53%	61 60%
Gyermekölés	20 100%	35 100%	19 100%	14 100%	9 100%	6 100%	2 100%
Magzatelhajtás	696 77%	483 86%	445 98%	493 79%	212 74%	216 48%	86 32%
Jogtalan elsajátítás	273 35%	247 36%	309 30%	177 29%	128 20%	154 17%	398 37%
Lopás	1840 20%	2432 23%	4204 26%	4133 26%	4277 28%	2490 15%	5019 22%

A 4. táblázatból látszik, hogy a vizsgált időszakban hogyan változott a nők aránya az összes letartóztatotthoz viszonyítva a kiválasztott bűnesettípusokban. A pénzhamisítás és hamis pénz

²⁰ Uo. 543.

²¹ Két úriasszony csatája a bíróságon egy kiskutya miatt. *Az Est*, 1937. január 6. 11.

kiadása esetében a letartóztatottak egyharmada volt nő, 30 százaléukat jogtalan elsajátítás, negyedüket-ötödüket lopás miatt ítélték el. A családi állás elleni bűncselekményeket elkövetők arányszáma a nagy ingadozások mellett is végig magas, 44 és 81% közötti volt. A bűnügyi statisztika szerint a gyermekgyilkosok mindegyike, míg 1930 és 1934 között a magzatelhajtást elkövetők túlnyomó többsége (74–98%) nő volt. (Utóbbi bűnesetnél azonban „hirtelen” csökkenés történt: 1935-ben az elkövetők kevesebb mint fele, 1936-ban kevesebb mint egyharmada volt nő.)

A pénzhamisítás és a hamis pénz kiadása az államellenes bűncselekmények kategóriájában olyan típus, ahol a női elkövetők aránya csak kisebb hullámzást mutat. Fontos megjegyezni, hogy ez a kategória bár államellenes bűncselekménynek számított, vagyoni vonatkozással bírt. Nem véletlen, hogy a gazdasági válság negatív egzisztenciális hatásai közepette 1930-ról 1931-re nagyságrendet ugrott, majd 1932-re tovább nőtt a hasonló esetek női elkövetőinek száma is (25-ről 252-re, majd 438-ra). Jól illusztrálja ezt a helyzetet a korszak egyik bulvárlapja, a *8 Órai Újság* hasábjain 1933-ban megjelent cikk, amely egy Budapestre költözött házaspár pénzhamisítási ügyletéről tudósított. Bellaiék 16 darab ötpengőst és 20 darab kétpengőst hamisítottak (összesen 120 pengő értékben), majd hoztak forgalomba, amiért összesen kilenc hónapnyi börtönre ítélték őket. A hamisítás tehát nem volt nagy összegű, ahogy azt a kisstílusú eset egyik vádlottja is megfogalmazta: „mindig csak annyi pénzt csináltunk, amennyi a napi szükségletünk fedezéséhez kellett”.²² E példa azért is figyelemre méltó, mert megkérdőjelezi azt a (korszakban is) közkeletű vélekedést, miszerint az „intellektuális” vagy „fehérgalléros” bűncselekményeket – mint amilyenek a pénzhamisítást is tekintették – szinte kizárólag a tanultabb elit követhette el.²³ A fen-

²² Pénzhamisítás a mindennapi kenyérre. *8 Órai Újság*, 1933. március 19. 2. – A pénzhamisítás és hamis pénz kiadása eseteiről lásd NEMES Sándor: I. m. 545–546.

²³ Az „intellektuális” vagy „fehérgalléros” bűnözéssel kapcsolatos általános korabeli nézettel szemben nemrégiben Perényi Roland is érvelt egy áttekintő tanulmányában. PERÉNYI Roland: Az intellektuális bűnözés feltalálása. Fehérgalléros kriminalitás Budapesten a 20. század elején. *Aetas*, 2023/2. 80–97. DOI: <https://doi.org/10.14232/aetas.2023.2.80-97>

ti eset továbbá a női bűnözéssel kapcsolatos narratívák egyik korabeli sajátosságára is rávilágít: a nők nemcsak individuális elkövetőként, hanem egyre gyakrabban bűnre „csábítóként” és a férfiak tettestársaként is megjelentek.²⁴

Nem véletlen, hogy a társadalmi közösség elleni bűncselekmények közül a családi állás elleni esetekben ennyire felülreprezentáltak a női elkövetők. A korabeli jogászai tapasztalat szerint ugyanis e típuson belül a leggyakoribb eset a gyermekkítétel volt,²⁵ vagyis az, amikor valaki a nem tervezett terhesség után kívánt ilyen módon megszabadulni az újszülöttjétől.

A nem kívánt vagy eltartani nem tudott gyermektől való „megszabadulás” még súlyosabb esetei, a gyermekölés és a magzatelhajtás már a személy elleni bűncselekmény kategóriájába tartoztak. Ezek esetében – érthető okokból – még magasabb a női elkövetők aránya. A korabeli igazságszolgáltatás büntetvéssel sújtotta azt, aki egy terhes nő magzatát „veszélyeztető ok nélkül elhajtja, megöli vagy azt más által eszközölteti”, amit rendszerint bábák hajtottak végre. „A magzatelhajtás – fogalmaz egy 1929-ben megjelent bűnügyi kézikönyv – tipikusan mai bűncselekmény. Soha, semmilyen korban nem bűnöztek annyit e téren, mint napjainkban. Az erkölcsök háború okozta romlása, a gazdasági nehézségek, a nagy állástalanság, az egyes élet pályák megnehezítése, mind okai annak, hogy az emberek félnek a bő gyermekáldástól és nemcsak azok, akik házasságon kívül jutottak teherbe, hanem a házasságban élők is minden erővel igyekeznek meggátolni, hogy több gyermekük legyen s azok felnevelése, eltartása életberendezkedésüket, anyagi viszonyaikat, kényelmüket, passziójukat felbontsa.” 1930-at követően ugyanakkor a gazdasági válság nyomán éppen hogy csökkent az ilyen esetek száma, de figyelembe kell venni, hogy a magzatelhajtások

²⁴ SÍPOS Nikoletta: A két világháború közötti női bűnözés sajtónarratívái. In: PÜSKI Levente–ÓNADI Sándor–SCHREK Katalin–SÍPOS Nikoletta (szerk.): *Korszakokról korszerűen. A 2022. április 29–30-án megrendezett Modernkortörténeti Doktorandusz Konferencia tanulmányai I.* Debreceni Egyetem Történelmi Intézet, Debrecen, 2023. 209–228.

²⁵ ANGYAL Pál: *Kettős házasság. A családi állásra vonatkozó büntettek és vétéségek.* Attila Nyomda Részvénytársaság, Budapest, 1938. 45–108. (Különösen 84–85.)

közül csak kevés derült ki, így itt még bizonytalanabbnak tekinthető a bűnügyi statisztika. „Rendszerint azok az esetek kerülnek nyilvánosságra, melyeknél az elhajtás nem sikerül és az anya életével fizet egy-egy rosszul sikerült tiltott műtétért” – írta az előbbieken idézett forrás szerzője.²⁶

A gyermekölés büntetést pedig „az az anya követi el, aki házasságon kívül született gyermekét a szülés alatt, közvetlenül a szülés után szándékosan megöli”. A korabeli büntetőjog ugyanis nem ebbe a kategóriába sorolta azokat az anyákat és apákat, akik törvényes gyermeküket ölték meg, illetve azokat az apákat sem, akik törvénytelen gyermekük ellen fordultak – ezeket az eseteket már az emberölés kategóriájába sorolták.²⁷

A gyermeküket megölő vagy magzatukat elhajtó nők többsége kétségbeesésből követte el tettét, mert életkörülményeikből adódóan nem tudták volna eltartani őket, vagy házasságon kívül estek teherbe.²⁸ Ezt támasztja alá Eibel Antónia esete is, aki 1937-ben újszülött gyermekét a csatornába dobta. A nő a bírósági tárgyaláson azzal védekezett, hogy nem tudta volna ellátni a csecsemőt, mivel ő maga is nyomorban él.²⁹ Három évvel korábban Balázs Mária cseléd lány szintén megölte újszülött csecsemőjét, majd azzal védekezett, hogy félt a szégyenben maradástól.³⁰

Mai szemmel nézve mindkét esetben enyhének tűnő büntetést szabott ki a bíróság: Eibel Antóniát három, Balázs Máriát hat havi börtönre ítélték. A korabeli magyar büntetőtörvénykönyv

²⁶ V[OGL] J[ózsef]: Az élet és testi épség elleni egyéb bűncselekmények. In: TURCSANYI Gyula (szerk.): *A modern bűnözés I.* Rozsnyai, Budapest, 1929. 394–395. Lásd még: Magzatelhajtás. In: DORMÁNDI László–JUHÁSZ Vilmos (szerk.): *Új lexikon.* 5. kötet. Dante–Pantheon, Budapest, 1936. 2594.

²⁷ Gyermekölés. In: *Új idők lexikona.* 11–12. kötet. Singer és Wolfner Irodalmi Intézet Rt., Budapest, 1938. 2865.; NEMES Sándor: I. m. 356.

²⁸ A gyermekölés büntette gyakran az áldozat feldarabolásával párosult a korszakban. SIPOS Nikoletta: Különös kegyetlenséggel elkövetett bűncselekmények a Horthy-korban. In: JÁMBOR Orsolya Ilona–LÉNÁRT Máté Gábor–TARJÁN G. Gábor (szerk.): *A Rendőrakadémiától az egyetemig. Rendészettörténeti Tanulmányok.* Rendőrség Tudományos Tanácsa, Budapest, 2019. 227–240.

²⁹ Gyermekje megöléséért háromhónapi fogházra ítélték az anyát. *Pesti Napló*, 1937. június 23. 13.

³⁰ Megölte és szétdarabolta újszülöttjét egy cselédleány. *Pesti Napló*, 1934. március 8. 9.; „Vádolom a láthatatlan szereplőt!” *Magyarország*, 1934. április 17. 9.

ugyanis „enyhébb büntetéssel rendeli büntetni azt az anyát, aki házasságon kívül született gyermekét a szülés alatt vagy közvetlenül a szülés után szándékosan megöli. A törvényhozás itt tekintettel volt a házasságon kívül teherbe esett nő lelkiállapotára. Az ilyen nő szégyeli [sic!] állapotát, szeretné azt eltitkolni. Ez az érzése a szülésig folyton fokozódik, esetleg oly erőssé is válhat, hogy meggátolja a nyugodt gondolkozást. Ha egy ilyen anya a szülés alatt vagy közvetlenül a szülés után megöli gyermekét, úgy a törvény enyhébben, öt évig terjedhető börtönnel sújtja. Ebben a privilégiumban csak az anya részesül, a gyermek természetes atyja vagy más rokon már nem.”³¹ Látható, hogy az említett esetekben még ehhez a maximumhoz képest is jóval enyhébb ítéletet hozott a bíróság.

A vagyon elleni bűnkategóriából a jogtalan elsajátítást³² és a lopást emeltem ki példaként: előbbit a magas női reprezentáltság miatt (két év kivételével 25%-nál nagyobb arányban szerepeltek a nők), míg utóbbit egyrészt azért, mert egy év kivételével nagyjából stabilan, 20–28% között mozgott a női elkövetők aránya, másrészt azért, mert az esetek bizonyos részét, az úgynevezett cselédlopásokat egyértelműen a nőkhöz kapcsolta a közgondolkodás. A korabeli bűnügyi nyomozás egyik szaktekintélye, Nemes Sándor például a következőket írta: „Az nem vitatható azonban, hogy a cselédlopás igen nagy mérvben fennáll és foglalkoztatja a rendőri hatóságokat. Sok cseléd nem a saját könyvével megy szolgálatba. Ilyen esetben a legelső alkalommal, mikor a lakásban nincs senki itthon, a szekrényeket feltöri, az ottlévő holmiból csomagolást rendezve nem igen törődik azzal, hogy a cselédkönyv ottmarad és megszökik. A cselédek között vannak megrögzött szokásos tolvajok, akik szolgálatba csak azért állanak, hogy lophassanak. A cselédkönyvek lopása sokféle módon történik. Legtöbb esetben a tolvaj cselédlány olyan helyen vesz ki albérleti lakást, ahol több állás nélküli cselédlány lakik.

³¹ V[OGL] J[ózsef]: I. m. 393.

³² Jogtalan elsajátítást követett el a korszakban, aki idegen dolgot talált, és nyolc napon belül nem szolgáltatta azt be a hatóságnak vagy vissza a jogos tulajdonosnak. Erről lásd részletesebben: *A Pallas nagy lexikona*. IX. kötet. Pallas Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Nyomdája, Budapest, 1895. 939.

Megállapítja, hogy melyeknek a személyleírása egyezik az övével, annak könyvét ellopja, vagy valami fondorlattal kicsalja és többé nem tér vissza a lakásra. [...] Vannak cselédek, akik tolvajszövetkezet tagjai és csak ezért szegődnek el valahová, hogy azt a helyet kikémleljék. Alkalmadtán tolvaj-ismerősét beengedi a lakásba és a szekrényeket együtt feltörik.”³³

A lopások miatt letartóztatottak számában feltűnő a növekedés a gazdasági válság időszakában: a női elkövetők száma az 1930-as évtékről (1840) több mint kétszeresére (4000 fölé) emelkedett 1932–1934-re. Ehhez képest a jogtalan elsajátítások esetében kevésbé egyértelmű az időbeli változás. Ugyanakkor ez a két esettípus a bűnügyi statisztikák elemzésének más nehézségeire is rávilágít, miután számos olyan letartóztatott is lehetett, aki több deliktumot követhetett el, de a bűnügyi statisztikák mégis csak az egyikhez sorolták őt, vagy a letartóztatás során az egyikbe került, míg a nyomozás vagy a bírósági tárgyalás során egy másikba. Erre példa 1934-ben Rác Erzsébet esete, akit nemcsak jogtalan elsajátítással, hanem családi állás ellen elkövetett bűntettel és sikkasztással is vádoltak. Cohner Karolina nevelőnőt első fokon jogtalan elsajátítás bűntettében ítélték el, miután egy vendég retiküljét és a benne lévő hatvan pengőt eltulajdonította. A tettes a bíróságon azzal védekezett, hogy nyomorban él, ezért kényszerült a táskát eltulajdonítására, ám másodfokon már lopás vétségével ítélték el.³⁴ Az ilyen problémákra az jelenthetné a megoldást, ha a rendőri kimutatásokat össze lehetne vetni a bírósági ítéletekről készített részletes statisztikákkal, azonban azok nem maradtak fenn részletesen, illetve nem vezették őket következetesen.

Következtetések

Összességében tehát egyetérthetünk a korszak statisztikusával, Pálosi Ervinnel, aki a következőképpen vélekedett a gazdasági

³³ NEMES Sándor: I. m. 150. Vö. GYÁNI Gábor: Munka és magánélet – cseléd-életmód Budapesten. *Történelmi Szemle*, 1986/1. 112–115.

³⁴ Egy kőszívű anya bűnlajstroma. *8 Órai Újság*, 1934. október 17. 3.; Egyheti fogházra ítélték a tolvaj nevelőnőt. *8 Órai Újság*, 1931. december 30. 4.


tényezők és a kriminalitás kapcsolatáról: „Az okok láncolatán alulról felfelé haladva csakhamar meggyőződnenk azonban arról, hogy nem maradhatunk meg, nem szorítkozhatunk egyedül a gazdasági okokra, hanem figyelembe kell vennünk a gazdasági okokat befolyásoló társadalmi, politikai és szociális viszonyokat is.”³⁵ Vagyis a kvantitatív mutatókon túllépve más szempontokat kell figyelembe vennünk, és más – elsősorban narratív – forrásokat kell megszólaltatnunk a Horthy-kori budapesti női bűnözés sajátosságainak megismeréséhez és értelmezéséhez. A közölt statisztikai adatok tehát csak általános kereteket és viszonyítási pontokat adnak a korszak női bűnözésének megértéséhez, azonban bizonyos tendenciák óvatos megállapítására így is alapot nyújthatnak.

A vizsgálódás során annyi látszik, hogy a női bűnelkövetők továbbra is leginkább egyes vagyoni és interperszonális, valamint a családi életet érintő bűncselekményekben voltak felülreprezentáltak. Az állam, illetve a társadalmi közösség elleni kategóriák esetében – fontos kivételek mellett – kevésbé voltak elkövetőként érintettek a nők. Ez részben a korszak társadalmi viszonyaival magyarázható, vagyis azzal, hogy bár történt változás a nők társadalmi helyzetében, magasabb státuszt nem értek el tömegesen, ami azt is eredményezte, hogy bizonyos bűncselekményekben egyáltalán nem voltak érintettek.

A korábbi időszakokkal összevetve az 1930-as években keveset változott a női elkövetők összesített – nemzetközi összehasonlításban egyébként magas – arányszáma. A részletesebb statisztikai adatokból pedig nem látszik, hogy az új, „modern”, „nyugati” hatások jelentősen átalakították volna az időszak női bűnözését Budapesten.

A tanulmány online *Melléklete a Múltunk* honlapján érhető el: http://www.multunk.hu/wp-content/uploads/2024/12/siposn_24_3.xls

³⁵ PALOSI Ervin: A gazdasági élet egyes jelenségei és a bűnözés korrelációja. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1934/4. 292.

A Corvin Áruház nyári női ruhakollekciójának reklámfotója, 1955. 
Eredeti: Kotnyek Antal / forrás: Fortepan



Trendi nő a történettudományban

Nagyító alatt a szocialista szépségápolás*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.8>

Amikor az államszocializmus éveinek divattörténetével foglalkozó kutató meglátja a *Trendi nő a szocializmusban* címet a könyvespolcon arra bizony felkapja a fejét. S ha már kiemelte a sorból a fekete-neonsárga könyvgerincet, akkor fel is üti a Jaffa Kiadó Modern Magyar Történelem sorozatába tartozó kötetet, hogy közelebről megismerkedhessen vele. Az első olvasás alkalmával a némiképp elfogódott kétely és az örömmel vegyes kíváncsiság az útitárs. Mindenképpen örvendetes, hogy akad egy újabb ember, akivel párbeszédet lehet folytatni a „történettudomány zsebében”, és várakozással tölti el az olvasót, hogy milyen új nézőpontokkal gazdagítja a divattörténet – és voltaképp a nőtörténet – nagyon is szép mezsgyéjét. A múltat e perspektívából aktívan fürkésző tekintet számára azonban az ismertetett eredményekre való újbóli rákérdezés sem maradhat el, és az újdonság varázsa mellett rögvest felszínre tör a kritikai attitűd. A sorok között megbúvó gondolatokra felelve, ezzel a hozzáállással vettem kezembe Magyarai Hajnalka: *Trendi nő a szocializmusban. Nőideálok, szépségápolás és szépségipar* című könyvét.

Maga a kötet – melynek vázát az egri Eszterházy Károly Katolikus Egyetemen készült doktori disszertáció képezi – valójában nem hagyományos értelmében vett divattörténeti munka.

* MAGYARI Hajnalka: *Trendi nő a szocializmusban. Nőideálok, szépségápolás és szépségipar*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024. 208 p.

Az öltözködés története helyett ugyanis egy sajátos részterület, a kozmetikai ipar és a szépségápolás felől közelít a szorosan vett tárgyhoz, jelen esetben a nőkép és a nőideálok változásához. A tíz fejezetre bomló, megfelelően tagolt írásmű végigkíséri az államszocializmus négy évtizedét, bemutatva, hogyan lett „a traktoroslányból jól öltözött dolgozó hölgy, majd menő csaj”, miközben oral history interjúkra és korabeli sajtóforrásokra alapozva feltárja, miként változott meg a kozmetikumokhoz való hozzáállás a társadalom és a hatalom berkein belül egyaránt, s lett mind elfogadottabb, majd népszerűbb a szépségápolás a kádári Magyarországon. Kuriózum továbbá, hogy a szerző – az általa vezetett kozmetikai szalon révén – személyes érintettséggel is rendelkezik a kutatott témát illetően, amely megnyilvánult a technikatörténeti, illetve fejlődéstörténeti aspektusokat felvonultatott fejezetek jövöltából.

A gondolati ív az 1948–1989 közötti nőképek felvázolásával veszi kezdetét, amelynek során szakaszolja is a bejárt négy évtizedet: az „ínségesnek” nevezett ötvenes évek, a „konszolidált” hatvanas évek, a „fogyasztásorientált” hetvenes évek, majd a szocializmus kereteiből kitörő nyolcvanas évek. A kulcsfogalom a második világháború utáni években helyzetbe került, majd a „fordulat évét” (1948–1949) követően kizárólagossá tenni kívánt „dolgozó nő” ideája, aki kezdetben az „egyszerűség és célszerűség” jegyében, a szocializmus építésével szinkronban próbálta meg levetkőzni az elmúlt korok és kurzusok különböző képzeteit, úgymint a „burzsoá dísznő” és a „kispolgári mentalitás” világát. A nehézipari fejlesztések, valamint a radikális – és lehetőleg minél hamarabbi – társadalomátalakító projektek a Rákosi-korban háttérbe szorították a szépítkezés és szépségápolás igényét, mind a megjelenés, mind a gazdasági háttér szintjén. Érdemi változást csak az 1956-os forradalom és szabadságharc utáni (részleges) újratervezés hozott, amely az igényességet és a szép, rendezett megjelenést amolyan társadalmi szelep gyanánt újfent legitimé tette a hazai lakosság körében. A hatvanas évek kezdeti felfutását, a bővülő nemzetközi kapcsolatokat és hatásokat aztán fokozatosan követte az egyre inkább fogyasztásorientált viselkedésmód a hetvenes években, amely egyrészt a

Kádár János nevéhez köthető rendszer életszínvonal-politikájának tartópillére volt, másrészt a merev gazdasági (és képletesen az ideológiai) szisztéma szétfeszítőjévé is vált. Ennek fényében a nyolcvanas évek már a teljesen átalakult, a nyugati trendeket egyre szabadabban, egyre merészebben követő nőalakjairól szóltak, akik a különböző médiumok segítségével szavak nélkül szóltak lányok és asszonyok (no meg a férfiak) ezreihez.

A kronológiai áttekintést a sajtóforrások szisztematikus bemutatása követi. Négy változatos, eltérő szellemiséggel rendelkező lap szolgáltatta a kiindulási alapot a kutatáshoz, amelyek közül a korszakban a női lapok között etalonnak számító *Nők Lapja*, valamint az ifjúság ízlése felé nyitás jegyében 1965-től kiadott *Ifjúsági Magazin* megkerülhetetlen a téma szempontjából. A *Ludas Matyi*, mint karikatúra- és vicclap ugyancsak színes, de mélységét tekintve hasonló fontos elemzési lehetőségeket kínál mind a vizuális nyelv, mind a láttatni és látni kívánt információ vonatkozásában. S jöllehet, bővebb nemzetközi kitekintés nélkül, de terítékre kerül még a *Lányok, Asszonyok* (1960–1972 között csak *Asszonyok*; mely nem összetévesztendő a *Nők Lapja* elődjének számító, 1945 és 1949 között megjelent *Asszonyokkal*), s amely a Szovjetunióban 1945-től napvilágot látott *Szovjetszkaja Zsenscsina* magyar változatának számított. A későbbi kutatások szempontjából egy diskurzuselemzés keretében érdemes lehet összevetni a szovjet és magyar kiadás között a nyelvben, továbbá a szóhasználatban megmutatkozó eltéréseket, amelyek divattörténeti vonalon bizonyíthatóan takarnak szemléletbeli különbségeket. Eklatáns példája ennek az eltérésnek az 1957-ben szovjet kezdeményezésre átszervezett KGST Divatkongresszus szélesebb nyilvánosságnak szánt interpretációja, mely a korábbi Nemzetközi Ruházati Versenyt (NRV) váltotta fel.¹ (A vizsgálni kívánt évtizedekre vonatkozó szovjet sajtóanyag a Blinken OSA Archívum jóvoltából Budapesten is kutatható.)

A könyv egyik legfőbb erejét és újdonságát a harmadik és negyedik fejezet adja, ahol a kozmetikai szféra ipari és gazda-

¹ L. DANYILINA: A VIII. Nemzetközi Divatkongresszus. *Szovjetszkaja Zsenscsina*, 1957/9. 42–44.

ságtörténeti áttekintésére kerül sor. A szakmai alapossággal kifejtett folyamatok a jelen recenzió írójában egyrészt felidéztek a BTM Kiscelli Múzeumban 2023 késő őszen látott *A jólfésültség története – Fodrászipari forradalom Budapesten* című tárlatát, másrészt fontos kiegészítésül szolgálnak e terület gazdasági és szervezeti hátteréhez. Ezzel párhuzamosan a leírás azt is érzékletesen adja vissza, hogyan lett a fodrászat vagy a kozmetikai szalon a női mindennapok részévé, egyszerre válva a trendek közvetítőjévé és az emberek találkozási helyévé. Munka előtt, munka közben, s olykor, mint az egyes történetekben megnyilvánul, akár munka alatt is. Az ezt követő, a frizuradivat alakulásáról, az 1960–1980-as években használt kozmetikai szerekről vagy az olyan, korábban tabunak számító témákról, mint az intimhygiéniai ápolásról szóló, gördülékeny stílusban megírt fejezetek legnagyobb előnye, hogy egyszerre szólnak olvasmányos nyelven a „létező szocializmus” éveit iránt mai fejjel érdeklődő, vagy azt még tapasztalati szinten megélt olvasóhoz, miközben a közérthetőség kedvéért egy pillanatra sem vesztíti szem elől a történettudomány követelményeit, komolyan beszélve egy felületesen akár „kis színesnek” titulálható kutatási irányról. Az utolsó fejezet (*Az ismerkedés és a társkeresés színterei a szocializmusban*) adja meg a kötet lezárását, kilépve ezzel az „utcára” a kozmetikai termékek és tükrök világából.

A szépségápolás és a trendek felől bekapcsolódva a kortárs divatról szóló közbeszédbe a szerző ráértett a „természetesen jól ismert, de soha senki által nem definiált szocialista jó izlés” jelenségére, amely, mint a szocialista divatirányítás egyedi „terméke”, megkerülhetetlen tényező a szocialista divatról szóló diskurzus elemzésében. A szocialista jelző használata mindkét esetben indokolt. A divatirányítás ugyanis mint módszer a nyugat-európai divatban jóformán teljességgel ismeretlen, ellenben a keleti blokk államai számára elérhető szocialista öltözködéskultúrában – mely kifejezés gyakorta épp a divat szót helyettesítette – kézzelfogható és sajátos valóságot jelentett. Elsődlegesen az 1950–1960-as évek fordulóján érhető ez tetten, amikor a közös „elvi alap” megteremtésén munkálkodó KGST Divatkongresszustól kezdve az 1960-ban létrehozott Öltözködési Tanácson át egé-

szen a divatlapok hasábjaiig megjelent ennek az igénye. Noha a szocialista sajtónyilvánosságra jellemző módon ez is az irányított diskurzus keretében belül fejeződött ki (avagy fejezhette ki önmagát), egyértelműen mégsem definiálták. Még az olyan, Magyarországon programadónak szánt írásokban sem, mint amilyen az Iparművészeti Tanács vezetőjének, Juhász Lászlónak a cikke volt a belsős szaklapnak számító *Ruhaiparban*,² vagy M. Nádor Verának, az évtizedforduló egyik vezető tervezőjének néhány elvi megállapítása ugyancsak e folyóiratban.³ A szocialista igényesség és az öltözködés helyes mivolta a fogyasztói szocializmussal vagy a hatvanas évek végi népesedéspolitikával ellentétben soha nem kapott önálló vitát a Kádár-kori sajtóban, azonban elemkészlete révén – úgymint az „egyszerűség”; a „célszerűség”; a „variálhatóság”; a „jól hordhatóság” és a számos különböző alakban felbukkanó „mértéktartó elegancia” – természetesen ismert volt a divatlapok, háztartási tanácsadók és női rovatok olvasói előtt.

Visszakalandozva a kozmetikai termékek világába, az is összefüggést mutat a korszak divat-közbeszédével, hogy Magyarai Hajnalka az 1956-os, illetve kisebb részt az 1957-es esztendőhöz köti a szemléletváltás éveit. Az azt megelőző időkben ugyanis „a szépségápolás fő kellékeit [...] a mosószappan és az esővíz jelentette” ám az 1956-os rendszerválságot követő átrendezés nyomán a hatalom által (is) generált nyilvános diskurzus igyekezett másképp közelíteni a kérdéshez. A semlegesnek ható bőrápolási tanácsadókból újra szépségápolási tanácsadók lettek, 1958-tól pedig újfent nagyobb mennyiségben árulhattak a hazai drogériák rúzst és púdert. Mindez pedig időben is egybevág a divat magyarországi legitimálásával, valamint – tágabb horizont felé kacsintva – a nemzetközi változásokkal. Noha a Rákosi-korszak puritánsága és öltözködéskultúrája már 1954-ben megbomlott, ez azonban még igencsak lassú és óvatosan oldalazó lépést jelentett. Valódi szemléletváltás csak 1957 januárjával vette kezdetét, amikor felfejlesztették mind az akkortájt a

² JUHÁSZ László: A szocialista öltözködéskultúráról. *Ruhaipar*, 1957/3. 9–11.

³ M. NÁDOR Vera: Néhány elvi megállapítás divatról és a divatirányításról. *Ruhaipar*, 1959/5. 12.

divat terén vezető sajtóorgánumnak számító *Ez a Divatot*, mind a *Nők Lapját*, amely az „Öltözködés Iskolája” (1957–1958), majd az „Öltözködés Középiskolája” (1959–1960) révén nevelő hatású divattanácsokkal lépett fel – a szocialista nő és a belső, valamint a külső rendszerimázs megújulásának jegyében. S való igaz, mindez még kevésbé kutatott téma, de egyszer talán érdemes lesz azt is tüzetesen megvizsgálni, miképp gyűrűzött be akár a képzőművészetek, akár a hétköznapiak (például lakberendezés, háztartás, szépségápolás, öltözködés, életmód) szintjén a Szovjetunióból 1954-ben kiindult „ízlésvita” a kelet- és közép-európai országokba, jelzőfényként és katalizátorként szolgálva ezzel a megújulás folyamatát.

Ha az időbeli kereteket vesszük górcső alá, a kötet még egy fontos aspektusra tapintott rá a diskurzussal kapcsolatban. Ez pedig nem más, mint a Szó és Kép viszonya e keretrendszerben. Akár az újságok címlapfotóiról, akár a reklámképekről, akár az illusztrációkról van szó, a könyv lapjain tárgyalt négy évtizedben jelentős eltolódás érzékelhető a megjelenítés kétféle módozata között. Hiszen amíg az ötvenes években a politikai felhanggal átítított kiadványok javarészt figyelmen kívül hagyták, mit kívánnak ténylegesen magukról látni a nők, addig a hatvanas évekre elkezdődött egy óvatos tapogatódzás a politikai-társadalmi célkitűzések és az emberi vágyak között. Így fordulhatott elő, hogy a propagandaképbe beillő, bár az összkép szempontjából mégis atipikusnak mondható traktorista lányokat felváltották a következő évtized elejére a tükörben szépítkező, látszólag elégedett és „sikeres” nők. Hogy aztán a Kép a nyolcvanas évekre a szocialista reklámkultúra és a tömegkommunikációs eszközök korlátlan(abb) elterjedése folytán immáron szabadabbá tegye az utat a rendszer adta keretektől mindinkább kilépni kész emberek és a bennük élő vágyak között. Hasonló pályát jártak be a háztartási tanácsadók és a divatrovatok is. Hiszen amíg a képi ábrázolásokat az ötvenes években még túlnyomó többségben a grafikai illusztrációk tették ki, megspékelve a Szóval kifejezett szöveges tartalommal, addig a hatvanas évektől egyre erőteljesebben jelent meg a Kép világa e kiadványokban, mely részben magyarázható az üzenetközvetítés egyszerűbb és ideológiásamelegesebb módjával,

részben a divatszakma professzionalizálódásával. (Utóbbira például a manökenek és a koreografált divatbemutatók visszatérése a hatvanas évek elején.) Sajátos húzd meg, ereszd meg játék volt ez a Szó és Kép között egy olyan, rendszer-legitimáló ideológia által meghatározott politikai-gazdasági-társadalmi rendszerben, ahol az „elvi alapok” szóbeli manifesztálása, de legalább valamilyen betű formában történő rögzítése magától értetődő követelmény volt. A „szocialista jó ízlés”, mint többéves kifutással számoló, berögzült, de elemeit tekintve felcserélhető divattrend is csak a Szó világában tudott érvényesülni (például a nyomtatott sajtó és a divatdiskurzus egyéb írott formái), s ez az oka, hogy az 1970-es és 1980-as évekre szinte teljesen kifulladt és eltűnt. Akkorra, amikor a nyugati reklámkultúra térhódítása miatt szinte hegemon szerepbe került a Kép, kifejezve immár mindazt, amit a Szó nem tudott többé megtenni.

„A divat rehabilitálódott, a nyugatról beszivárgó trendeket a nők szabadon követhették, természetesen a szocialista jó ízlés és a hiánygazdaság keretein belül.” (25–26.) Magyarai Hajnalka monográfiája révén a szépségápolás és a kozmetikatörténet témáiban új nézőpontokkal gazdagodott ezen amúgy is összetett aldiszciplína, amely az alapvető hétköznapi szokásoknak köszönhetően egyenesen profilból érinti a múltja után érdeklődő, kíváncsi embert.

Tömő Ákos

Abstracts

ATTILA KUND:

“The Path of the Race's Will to Rule.” Sándor Keltz and His Race Theory

Sándor Keltz (1875–1945) was the most extreme figure in Hungarian racial biology (scientific racism) of the 1920s. His main work, the three-volume text titled *The Conservative World Order*, published between 1923 and 1926, was the most ambitious endeavour of the movement, in which the author took positions considered to be extreme even in the contemporary far-right context and expressed unprecedentedly violent demands.

This study, in addition to a summary of Keltz's life, attempts to interpret his thinking and to examine the context and impact of his ideas. Keltz, as the study argues, was subsequently forgotten after a truly active period which lasted only a few years, but had been a well-known if not a defining figure in the extreme right-wing intelligentsia of the mid-1920s.

Keywords: Sándor Keltz, racial biology, racial protection, race theory, anti-Semitism

ISTVÁN ENGELBERTH:

The Struggles of an Aristocratic Lady during Horthy-Era Elections. Baroness Fülöpné Orosdy in the Szécsény Constituency (1931–1935)

Baroness Fülöpné Orosdy (Baroness Margit Herzog de Csete) was a member of the Hungarian parliament between 1931 and 1935, elected in the Szécsény constituency. Her life and political career illustrate the period well, depicts the rise of Catholicizing Jewish families seeking assimilation, the successful business enterprises of the dualist period, the weakening political weight of the aristocracy after Trianon, and the failure of a career that spanned generations. Both the Herzogs and the Orosdys were well-known rising aristocratic families of the period. Baroness Orosdy lived the life of a wealthy aristocrat for many years and was active in public life, largely through charitable and social activities. She was honored by the Pope for her work in 1903. She became the first female aristocrat, but also the first mother, in the Hungarian Parliament. After being elected, she quickly became a member of the Christian political camp and joined the Christian Economic and Social Party (*Keresztény Gazdasági és Szociális Párt*). She continued her political activity after losing her seat in 1935, but it ended with the radicalization of public life and growing anti-Semitism. In 1942, she left the country and died in New York in 1957.

The study—based on available but sometimes scarce archival sources, press articles, and local historical documents—interprets the parliamentary elections of 1931 and 1935 in Szécsény. How could a non-party female candidate manage to win in a rural constituency, and during the Horthy era, when the political and social conditions were unfavorable?

Keywords: Baroness Fülöpné Orosdy, Horthy era, Christian socialism, parliamentary elections, Szécsény

IVÁN ZOLTÁN DÉNES:

Chosen Name and Chosen Role

The article looks at the background and context of György Schwartz/Szabad (1924–2015), a school-founding historian and university professor. It gives an analysis of his career from the fundamental traumatic experience of his father's suicide in 1941, through his personal history during 1944, to the communist dictatorship. This article concentrates on the connection between his chosen name, his life path, and his concept of the role of the historian. He openly professed to be a Jewish-Hungarian integrated into the would-be democratic Hungarian political community. The interpretive frame of the study follows the 'speech-act' approach of the Cambridge contextual school of the history of ideas, and the 'drama triangle' model (the identification of the traumatized roles of the *victim*, *persecutor*, and *rescuer/savior*) in the literature on trauma elaboration.

Keywords: traumatic experience, drama triangle, indoctrination, counter-canon building, chosen name, chosen role: savior

PÉTER AGÁRDI:

A Marxist Litterateur under State Socialism. Excerpts from the Career of Pál Pándi

Pál Pándi (1926–1987) was a well-known and respected literary historian of the state socialist period: a critic, editor, university professor, and academic, who was very influential in the 1960s and 1970s. The reform era, in particular Petőfi's oeuvre and the history of nineteenth-century Hungarian utopian socialist ideology, stood at the center of his academic works. Pándi was also interested in the 'sunken' socialist literature of the twentieth century. At the same time, he was quite involved in politics as well. After a sensitive and qualitative start as a critic, from 1948 his published works were determined by a rigid Rákosist approach. However, from 1953 he gradually opened up to reforms and democratization; in the autumn of 1956, in editorials for the

party daily *Szabad Nép*, he already supported the democratic people's movement. From 1957—after serious self-doubt, and nevertheless surrounded by controversies and emotions—he became a leading literary man of the Kádár era. Pándi gained significant influence on the literary canon through his writing and public activities, as an advisor to György Aczél, as a member of cultural policy bodies, as a permanent contributor to the party newspaper *Népszabadság*, and from 1972 as the editor-in-chief of the journal *Kritika*. His career carried professional, cultural, and pedagogical values, but also the burdens of dramatic contradictions, as documents unearthed in recent years and published by his son, András Kardos, also confirm.

Keywords. Pándi Pál, literary history, science policy, 1956, Aczél Era

ÁGNES KATA MIKLÓS:

Nineteenth-Century Concepts of Magyarization in Early Childhood Education

In the debate leading to the adoption of Act XV of 1891 on Kindergarten Education, one of the most significant sources of conflict was the issue of the compulsory teaching of Hungarian language in early childhood education. Although the national minority participants and their sympathizers expressed their concern that its introduction could be a tool of the forcible Magyarization of national minorities, their objections were ignored. The present paper reviews the implementation of the law in the Esztergom Archbishop's Institute for Kindergarten Teacher Training.

Keywords: early childhood education, Magyarization, minorities, kindergarten teacher training, nineteenth century

MÁTÉ KIMMEL:

The Tanya Question and Tanya Policy. Twentieth-Century Discourses on the Modernization of the Tanya Farms of the Hungarian Great Plain

The issue of the *tanya* farms on the Hungarian Great Plain (*Alföld*) captured the attention of agrarian agricultural experts in the early twentieth century. After the territorial losses resulting from the Treaty of Trianon, the economic significance of the region grew, elevating the *tanya* question to a ‘national’ and ‘racial’ issue. According to mainstream concepts of the time, special settlements, so-called *tanya* centers, should be established in the region, where some institutions of regular settlements would also be accessible to *tanya* dwellers. This approach aimed to allow farmers to devote more time to agriculture, while these institutions would also contribute to teaching ‘proper’ farming methods. Alternative views proposed the creation of ‘traditional’ villages in place of the *tanya* farms, implying that institutional development would be accompanied by resettlement and land redistribution. An attempt to implement this idea was made by the Tanya Council (Tanyai Tanács), the leading communist institution of *tanya* policy established after the Second World War. These new villages were designed primarily to facilitate the introduction of kolkhoz-style farming. From the 1960s onward, prevailing economic considerations increasingly supported the temporary preservation of at least a certain amount of *tanya* farms. The economy of the state could not be stabilized without ‘backyard’ (*háztáji*) farming, and the housing shortage made the relocation of *tanya* residents appear less economically viable. The subsequent debate—partly reminiscent of pre-war discussions—revolved around how *tanya* farming could be reconciled with envisioned modernization and what role the state should play in their development. The discourse of the *tanya* question was shaped by grand concepts advocating not only economic but also cultural and social transformations, with a persistent call for increased state intervention.

Keywords: agriculture, tanya farm, backyard farming, collectivization, Hungarian Great Plain.

NIKOLETTA SIPOS:

Urban Female Crime in Budapest in the 1930s

This paper examines the crisis-ridden period of the 1930s from the specific perspective of its impact on the development of female criminality in Budapest. The significance of the topic lies in the fact that, although several new insights into the social history of deviant behavior have recently emerged in Hungarian historiography, there are still unexplored areas of gender, especially in relation to urban crime in the interwar period.

Focusing on female crime, the paper mainly uses contemporary statistical reports to illustrate key trends with quantitative data, taking into account their inherent methodological pitfalls. It examines longer-term trends, such as the dynamics of registered crimes and persons reported, as well as specific types of crime (such as theft and attempted theft, etc.), mainly in Budapest. The limitation is due to resource constraints, as more and more detailed data is available for the Hungarian capital compared to other regions of the country.

Keywords: Horthy era, Great Depression, Budapest, female criminality, statistics

LAJOS VARGA:

The Trade Unionist Government of Gyula Peidl (August 1–6, 1919)

Gyula Peidl's government was a transitional government, which—in contrast to the statehood of the Hungarian Soviet Republic—declared and proclaimed the goals of the revolution of October 1918, the creation of a democratic Hungary. During its six days of existence, all its measures and tireless work were aimed at preserving order and maintaining the viability of the country. The period of transition from dictatorship to democracy,

planned for a month and a half until the elections to the National Assembly, was intended to be used by the government to avoid and prevent riots and clashes and to reorganize the government, including (re-)integrating other politicians.

However, coalition negotiations were prevented by the Romanian occupation of the capital and then other territories of the country previously not involved in military operations, with the tacit knowledge of the Entente, and by the use of certain elements of military government.

The all-too-rapid and extensive disarmament of the army and other armed forces cast doubt on the survival of the government, while other anti-government organizations could count on the support of the occupiers.

Keywords: Gyula Peidl, trade unions, Hungarian Soviet Republic, democratic transition, Romanian occupation

Contents

Personality in History

<i>Attila Kund</i> : “The Path of the Race’s Will to Rule.” Sándor Keltz and His Race Theory	4
<i>István Engelberth</i> : The Struggles of an Aristocratic Lady during Horthy-Era Elections. Baroness Fülöpné Orosdy in the Szécsény Constituency (1931–1935)	49
<i>Iván Zoltán Dénes</i> : Chosen Name and Chosen Role	82
<i>Péter Agárdi</i> : A Marxist Litterateur under State Socialism. Excerpts from the Career of Pál Pándi	120

Studies

<i>Ágnes Kata Miklós</i> : Nineteenth-Century Concepts of Magyarization in Early Childhood Education	164
<i>Máté Kimmel</i> : The Tanya Question and Tanya Policy. Twentieth-Century Discourses on the Modernization of the Tanya Farms of the Hungarian Great Plain	185
<i>Nikoletta Sipos</i> : Urban Female Crime in Budapest in the 1930s	215

Review

- Ákos Tömö*: Stylish Women in History. Socialist
Cosmetology under the Magnifying Glass 238

Online Supplement

- Lajos Varga*: The Trade Unionist Government of
Gyula Peidl (1–6 August 1919)

Tartalom

Személyiségek a történelemben

<i>Kund Attila</i> : „a faj uralmi akaratának útja”. Keltz Sándor és fajelmélete	4
<i>Engelberth István</i> : Egy arisztokrata hölgy küzdelmei a Horthy-kori választásokon. Orosdy Fülöpné a szécsényi választókerületben (1931–1935)	49
<i>Dénes Iván Zoltán</i> : Névválasztás és szerepfelfogás	82
<i>Agárdi Péter</i> : Egy marxista irodalmár az államszocializmusban. Részlet Pándi Pál pályaképéből	120

Tanulmányok

<i>Miklós Ágnes Kata</i> : A nemzetiségek óvodai magyarosításának koncepciói a 19. században ..	164
<i>Kimmel Máté</i> : Tanyakérdés és tanyapolitika. Az alföldi tanyavilág modernizációjáról folytatott diskurzusok a 20. században	185
<i>Sipos Nikoletta</i> : Nagyvárosi női bűnözés Budapesten az 1930-as években	215

Szemle

- Tömő Ákos*: Trendi nő a történettudományban.
Nagyító alatt a szocialista szépségápolás 238

Online melléklet

- Varga Lajos*: Peidl Gyula szakszervezeti kormánya
(1919. augusztus 1–6.)

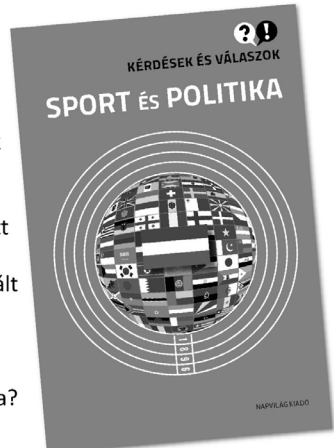
Fortepan / 18068
Magyar Rendőr
1954

ANGLIA - MAGYARORSZAG
1:7 LANTOS PUSKAS KOCSIS
BROADIS PUSKAS



NAPVILÁG
KIADÓ
BUDAPEST

Mióta futballoz(hat)nak a nők? Sportok a technikai sportok? Kik, mikor, mit bojkottáltak? Mitől és mióta sport a sport? Miért sport a vadászat és az e-sport, és miért ne lenne az a tánc vagy a sakk? Vannak-e sporthungarikumok és hungarikumsportok? Milyen sportok voltak nőkhoz illők, és miért elleneztek sokan a női versenysportot? A szovjeteknek mindig le kellett feködni? Három évtizedig tényleg nem lehetett leírni Puskás nevét? Melyik sportolónk nem talált soha legyőzőre az olimpiákon, mégis aranyérme? Kik lőhettek kapitális bakot? Mióta veszteséges az olimpia? Mióta vannak sportközvetítések, és kihatott-e ez a szabályokra?



SPORT ÉS POLITIKA

A kötet – a KÉRDÉSEK ÉS VÁLASZOK sorozat többi darabjához híven – mintegy száz kérdésben járja körbe a magyar és nemzetközi sport számos kérdését, a hangsúlyt a sport és a politika – sokszor ellentmondásos – viszonyára irányítva.

A kötet szerzői:

Baráth Katalin, Bolgár Dániel, Gál Andrea,
Feitl István, Kiss László, Kormány Ákos,
Szegedi Péter, Szikora Katalin, Takács Róbert

A szócikkeket folyamatosan vagy véletlen sorrendben is olvashatjuk – ahogy a sportcsatornákat változtatjuk, úgy kerülnek elő a lapokon a sporttörténet, a női sport és a nősportolók, a nagy sportsemélyiségek, az élsport és a tömegsport viszonya, a futball, a sportpolitika és a sport mint üzlet, a sport és korrupció összefonódásai, illetve a sportdiplómácia kérdései.

WWW.NAPVILAGKIADO.EU > RENDELJE MEG KEDVEZMÉNNYEL!



VARGA LAJOS

Peidl Gyula szakszervezeti kormánya (1919. augusztus 1–6.)

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.9>

A Forradalmi Kormányzótanács lemondásának előzményei 1919. július végén

A kormányzótanács 1919. július 10-én jóváhagyta a hadsereg-főparancsnokság tervét a román haderő által megszállt Tiszántúl felszabadításáról. Ez az elvi politikai döntés a főparancsnokság számára biztosította és meggyorsította a hadműveletekre való közvetlen felkészülést, és annak megkezdését július 20-án a hajnali órákban. A súlyos és felelőtlen politikai döntés elfogadása utáni napokban sűrű diplomáciai jegyzékváltás folyt Budapest és Párizs között. Kun Béla külügyi népbiztosként mindemellett Moszkvát is a románok elleni támadás meggyorsítására kérte, illetve szólította fel, azonban érdemleges válasz nem érkezett. A külügyi népbiztosság által elkészített, Párizsnak szóló jegyzékek, táviratok kemény hangja az ígéretek be nem tartásáról, megszegéséről szóltak. A jegyzékek különös nyomatékkal kérték számon a román csapatok visszavonására vonatkozó határozatok elmulasztását. A komoly és valós kritika jogosságát egymás között az antant politikusai is elismerték, ellenben a július 20-a előtt Párizsból érkezett cinikus hangú válaszok már megtagadták a tárgyalást olyan kormánnyal, amely nem tartja be a fegyverszüneti megállapodást (a belgrádi katonai konvenció a hadsereg létszámáról).

A történeti szakirodalom a magyarkérdésről 1919 júliusától Bécsben folytatott tárgyalásokat részleteiben is feltárta.¹ A kiváló és sokoldalú elemzések, értékelések összefoglalásától eltekintve a szociáldemokrata politikusok e tevékenységének áttekintését helyezném előtérbe. A Vörös Hadsereg visszavonulásával a Tanácsköztársaság helyzete válságosra fordult, és további fennmaradása kétségesse vált. A kommunista vezetők egy része a diktatúra megőrzését rendkívüli állapot bevezetésével, katonai eszközök széles körű alkalmazásával kívánta biztosítani. Ezzel szemben a szakszervezeti vezetők határozottan visszautasították a nagyobb politikai szerepvállalásra történő felszólítást, de nem idegenkedtek attól, hogy a felfegyverzett munkásszázlójak a kormányzótanács esetleges leváltásában részt vegyenek. A fegyveres erőkkal rendelkező egyes szociáldemokrata vezetők július első napjaiban lehetségesnek tartották a kormányzótanácsnak nem a békés megállapodásra épülő, hanem a lemondást kikényszerítő eltávolítását. E terv végrehajtása ellen határozottan tiltakozott Weltner Jakab, aki nemcsak a munkásság véres összeütközésétől tartott, hanem a megerősödő ellenforradalmi erők felülkerekedésétől is. Ezt az álláspontját ismételte meg a Peidl Gyula kormányának erőszakos, államcsínnyel történt eltávolítása utáni napokban.² (Weltner augusztus 1-jétől Bécsben tartózkodott.) Ugyanakkor a kormányzótanács távozását és a rendszerváltást szükségesnek és elodázhatatlannak vélte, de megvalósítását békés, „törvényes” eszközökkel és diplomáciai tárgyalásokkal javasolta végrehajtani. A legfonto-

¹ KIRSCHNER Béla: *A „szakszervezeti kormány” hat napja: 1919.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1968; GÁBOR Sándorné: *Ausztria és a Magyarországi Tanácsköztársaság.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969. 177–209.; HAJDU Tibor: *A Magyarországi Tanácsköztársaság.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1969. 336–343.; ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 300–328.; EVA S. BALOGH: A Böhm–Cuningham tárgyalások 1919 júliusában. *Történelmi Szemle*, 1979/1. 88–100.; PRITZ Pál: Kun Béla után – Horthy Miklós előtt. Magyarország és az antant 1919 nyarán. *Múltunk*, 2010/3. 25–45.; VARGA Lajos: *Kényszerpályáról tévútra. Szociáldemokraták a Tanácsköztársaságban.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2019. 466–483.; HATOS Pál: *Roszzfiúk világforradalma. Az 1919-es Magyarországi Tanácsköztársaság története.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 423–459.

² Jakab WELTNER: *Wie es ward? Arbeiter Zeitung*, 1919. augusztus 10.

sabbnak a háború okozta forradalmi események idején a munkásság testvérháborújának meggátolását vallotta. 1919 márciusában a teljes anarchia elkerülése érdekében a kiutat nem a Magyarországi Szociáldemokrata Párt (MSZDP) visszavonulásában, passzív rezisztenciájában jelölte meg, hanem a kétségbeesítő helyzetnek engedve, a demokrácia elveit tagadó kommunistákkal való megrendítő egyesülésben. A létrejött új hatalmat rövid ideig tartó átmenetnek tekintette, hisz kezdettől fogva nem hitte, hogy a szocializmus eszméi a proletárdiktatúra eszközeivel megvalósíthatók. A Tanácsköztársaság idején mindvégig azon munkálkodott, hogy a diktatúra elkerülhetetlen összeomlását követő időszakra átmentse a szervezett munkásság intézményeit, szervezeteit, megőrizze politikai, szociális vívmányait az uralmát visszaszerző ellenforradalmi rendszerrel szemben. Cikkében nem foglalkozott a bűnbakkereséssel, a diktatúra vezérkarában állandósuló belső harcokkal, hanem mondandójának lényege a diktatúra bukása után a tragikus helyzetbe került magyarországi munkásság mindenoldalú segítése volt.

A jogtalan és terrorista eszközöket alkalmazó diktatúra bukása nem a szocializmus veresége, s még ne triumfáljanak a fehér gárda győztesei, bár a megfáradt munkásságra nehéz, keserves harcok várnak – írta Weltner megrendítő visszapillantásában, augusztus 10-én.³ Mi is történt Magyarországon 1919 forró nyarán?

A Bécsben megforduló néhány szociáldemokrata politikus a júliusban kialakult és elmélyült válság diplomáciai megoldásának lehetőségeiről tárgyalt annak a kétségbevonhatatlan ténynek a tudatában, hogy a tanácskormány további fenntartása lehetetlen. A júniusi tanácskongresszus után felelős politikai szerepet nem vállaló Kunfi Zsigmond hosszabb időt töltött Bécsben és többször találkozott Otto Bauer osztrák külügyminiszterrel, régebbi barátjával, s kérte, hogy tájékoztassa az antant megbízottjait a valós magyar helyzetről. Bauer osztotta a magyar szociáldemokraták felfogását a Tanácsköztársaság utáni politikai megoldásról. Ágoston Péter, miután a csehszlovák

³ Uo.

megbízottakkal a határvonal megállapításáról szóló pozsonyi tárgyalásait befejezte, Bécsbe távozott, s néhány napig az ottani magyar követség irányítását is átvette. Mint a külügyekben igen jártas népbiztos azonnal felújította korábbi kapcsolatait Livio Borghese olasz herceggel, annál is inkább, mert Ágoston is az olasz orientáció híve volt. Ezek után Ágoston találkozott a bécsi antantmisszió vezetőjével, Thomas Cuninghame ezredessel. Böhm Vilmos mielőtt hivatalosan is elfoglalta volna a bécsi követség vezetését, Bauer közvetítésével megbeszélést folytatott az angol ezredessel a magyar helyzetről, és a megoldás lehetőségeit is ismertette. Böhm a követség vezetését július 21-én vette át, az osztrák kormány által hivatalosan is elismert követ tárgyalásai nagyobb lendületet kaptak.

A Bécsben tárgyaló szociáldemokrata politikusok sajátos feladat előtt álltak: ez a saját kormányuk leváltásának diplomáciai előkészítése volt. A tanácskormány leváltását mindenképpen békés eszközökkel, míg az ország román megszállásának elkerülését antantcsapatok közvetlen bevonásával akarták megoldani. Böhm, a magyar Vörös Hadsereg volt főparancsnoka, immár követi minőségben, de még a hadseregre támaszkodva, első megbeszélésein egy hónapra szóló türelmi időt kért az átmenet, a várható rendkívüli helyzet kezelésére és a közbiztonság fenntartására. Ez az elképzelés még összefüggött a tiszai offenzíva kedvező kimenetelével. A Kun Béla vezette kommunista népbiztosok is fogyatkozó hittel tekintettek a hatalom enyhébb gyakorlásának lehetőségére, míg néhányan már a távozásban látták a megoldást. Ezzel szemben a szociáldemokraták határozottan és egységesen vallották, hogy a tanácskormánynak sürgősen le kell mondenia. (Ugyanakkor a szociáldemokrata vezetők – Böhm, Weltner – már ekkor hathatós szerepet vállaltak a népbiztosok számára a politikai menedékjog biztosításának lebonyolításában.)

A szociáldemokraták a békés hatalomváltás végrehajtását, a kormány zökkenőmentes lemondását csak a munkásság intézményeinek bevonásával, nyilvános jóváhagyásával tartották lehetségesnek. A szociáldemokraták határozottan elzárkóztak pusztán és kizárólagosan a kormányzat személyi összetételé-

nek gyakran alkalmazott változtatásától, vagyis egyértelműen ragaszkodtak a kommunistáknak a kormányzótanácsból való önkéntes, kollektív távozásához. A konkrét helyzetben ez a lépés már önmagában is sokkal többet jelentett gyakori kormányátalakításoknál vagy kormányváltásnál. A zökkenőmentes megvalósítás érdekében, s nem elvi-politikai okok miatt, egyelőre nem merült fel valamely demokratikus polgári párt részvétele, noha a szociáldemokraták koalíciós kormány közeli létesítésében gondolkodtak. Az adott pillanatban ez azonban nem volt keresztülvihető, nemcsak más politikai tényezőkkel való tárgyalás hiánya miatt, hanem a még létező hatalom jellegének értelmezése miatt sem. A fennálló hatalom – a proletárdiktatúrát megtestesítő Budapesti Munkás- és Katonatanács – döntően a munkásságot képviselte, de más társadalmi osztályok, csoportok nevében nem volt döntési helyzetben. A szociáldemokraták szerint a bizalmat a szociáldemokratákból és kommunistákból álló kormányzótanácstól az egyetlen létező főhatalom, a munkástanács vonhatja meg, miután a megbízatást ettől az intézménytől kapta. Ez a diktatúra békés lebontásának első lépése. A második lépés a szociáldemokrata, szakszervezeti munkásság képviselőiből álló új kormány azonnali felállítása. A békés megoldásnak ezt a módozatát vázolták fel Böhm és társai az antant bécsi képviselői előtt, akik ezt tudomásul vették. Ezzel szemben Párizsban a hatalmváltásnak a tanácsrendszer átmeneti fenntartására épülő változatát nem rendszerváltásként, hanem – türelmetlenül és elhamarkodottan – a diktatúra enyhébb, mérsékeltebb „kiadá-saként” értelmezték.

Ez utóbbi felfogással szemben a munkástanács döntése már éreztette, hogy nem pusztán kormányváltásról, hanem a diktatórikus rendszertől való elszakadásról van szó. A kormány lemondásának keresztülvitele a fővárosban a májusi szavazáskor csaknem félmillió szavazó által megválasztott ötszázak tanácsából létesített nyolcvan tagú intézőbizottságra hárult. A lebonyolításra akkor a központi államhatalmat helyettesítő intézmény, a budapesti munkástanács – „az alkotmányosság” formáját is követve – rendkívüli ülésének összehívása és annak döntése tűnt a legalkalmasabbnak. A budapesti munkástanács vagy a

Tanácsok Országos Gyűlése mint osztályszervezet természetesen az általános választójogon alapuló demokratikus parlamentarizmus kritériumainak nem felelt meg, mégis az 1919. március 21-én alakult budapesti munkástanács – miután más ilyen szervezet nem létezett – testesítette meg a törvényhozói hatalmat. Már az 1919-es májusi válság idején a budapesti munkástanácsra hárult volna az új kormány, a végrehajtói hatalom kijelölése, hisz e testület a munkásság nevében megvonhatta a bizalmat a korábban kinevezett tagjaitól vagy elfogadhatta a kormány testületi lemondását. A szociáldemokraták, a szakszervezeti vezetők a munkástanács működésének erre az elvi alapjára hivatkoztak, amikor konstatálták, hogy a kormány megbízás joga visszaszáll a munkásságra, s a kormányzótanácsnak nyújtott korábbi bizalmat tőle megvonja. Ehhez hozzáteendő, hogy a júniusi visszavonulás után az osztályküzdelmekben nem kis politikai tapasztalatot szerzett munkásság nemcsak belefáradt a bolsevik módszerek meghonosítóinak tevékenységébe, hanem egyre inkább kihátrált a kormányzótanács mögül. A bizalom megvonása folyamatként értelmezendő, mert a munkásság politikai téren a demokratikus irányba történő változást támogatta, de a régi világ restaurációját s annak kísérletét határozottan elutasította. A munkástanácsnak ilyen döntésével a diktatúrához görcsösen ragaszkodó néhány kommunista népbiztos aligha fordulhatott volna szembe.

A Bécsben tartózkodó antantmegbízottak az átmenetnek e formája elé akadályt nem gördítettek, s mint szükségszerűt, a kommunisták nélküli, egyelőre csak szociáldemokrata és szakszervezeti vezetők által álló kormány felállítását sem kifogásolták. Sőt, határozottan ragaszkodtak az új kormányban a két népbiztos, Ágoston Péter és Haubrich József, illetve Garami Ernő részvételéhez, vagyis tudomásul vették, hogy koalíciós kormány alapítása azonnal nem lehetséges. Az átmenet zavartalan lebonyolításához kérdésesnek tűnt a főváros megfelelő fegyveres erőinek biztosítása a tiszai offenzíva körülményei között. A tiszai offenzíva kezdeti sikerei reményt jelenthettek Böhm Vilmosnak, de megrendítő volt számára, amikor Cuninghame az íróasztalán „felejtette” a Vörös Hadsereg hadrendjéről szóló titkos okmányt,

melyhez egyébként a Budapesten tartózkodó Guido Romanelli olasz alezredes is hozzájutott. Cuninghame közölte Böhmnel, hogy volt hadseregének kezdeti lendülete elakadt a román tülerő fölényén. Július 26-a után megkezdődött a Vörös Hadsereg visszavonulása és megállíthatatlan bomlása. A katonai vereség várható politikai következményeit Balfour brit külügyminiszter fogalmazta meg július 26-án: sokat számítana, ha a magyar támadás nem járna sikerrel. „Mennyivel jobb lenne, ha Kun Béla saját hibájából bukna meg, és nem a szövetségeseknek kellene hatalmát megbuktatni.”⁴ Hasonlóan nyilatkozott Brătianu román miniszterelnök augusztus 4-én Temesváron: „Nagyon szerencsés, hogy a vörösök a Tiszánál támadtak ránk”, így alkalmat adtak arra, hogy a román lovasság 15 kilométerre álljon Pesttől.⁵ A Tiszánál állomásozó román haderő ugyanis csak a magyar részről elrendelt támadás megkezdésére várt, s a védekezés álarcában vonultatta fel hadseregét az eredményes ellencsapásra a harcra már képtelen Vörös Hadsereggel szemben. A románok elleni támadásról szóló július 10-i és 20-i döntések meggyorsították a katonai vereséget és a politikai bukást.

A bécsi diplomáciai tárgyalásokról, az antant feltételeiről készült összegző jelentés megtárgyalására július 24-én került sor. Az angol és olasz delegációk által kidolgozott, s a franciák által is jól ismert, ám kétségekkel fogadott, nyolc pontból álló javaslatot Böhm és társai különösebb nehézség nélkül elfogadták, mert az előterjesztés nagyjából megegyezett a szociáldemokraták álláspontjával.⁶ Lényege: a kommunista kormány eltávolítását egy diktatórikus, de átmeneti kormány váltja fel Ágoston, Haubrich, Garami részvételével, amely előkészíti a valamennyi osztály képviselőiből álló kormány felállítását. Az átmeneti kormány megszünteti a bolsevik propagandát, a terrorcselekményeket. Az antant a blokád feloldja, elősegíti a főváros élelmezését, míg a szocializálásról a majdani kormány dönt. A megállapodás

⁴ VARGA Lajos: I. m. 483.

⁵ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1919–1920*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 9.

⁶ BÖHM Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990 (reprint; eredeti: 1923). 445–446.; GÁBOR Sándorné: I. m. 192.

szövegezésének óráiban hivatalos küldetésben Bécsbe érkezett Weltner Jakab és Peyer Károly.⁷ Ekkor még Ágoston Péter is ott volt, míg a Svájcban tartózkodó Garami Ernő a bécsi hívásra várt. (Utóbbi Böhm táviratát csak többnapos késés után kapta meg. Böhm július 31-i, újabb táviratában érdeklődött, vajon megkapta-e korábbi üzeneteit, s kérte, hogy azonnal válaszoljon az érkezéséről.⁸) Július 25-én Cuninghame találkozott a Bécsbe érkezett szociáldemokrata megbízottakkal, akik elfogadták az antant feltételeit, de jelezték, hogy Kun Béla még tesz egy kísérletet a lemondás elodázására. Kérték annak megértését, hogy a békés kormányváltást a Kun-kormányzat tudtával, nyilvános visszavonulásával, nem megkerülésével, valamint a munkástanács döntésével célszerű megvalósítani. A szociáldemokraták szerint a munkásság körében megütközést, tiltakozást, szervezett fellépést keltene, ha azonnal koalíciós kormány alakulna. Így nem volt véletlen, hogy a szociáldemokrata delegáció időszerűtlennek tartotta a még meg sem alakult kormány bármiféle kibővítését. Az antant egyik bécsi képviselője, Borghese herceg közölte, hogy Bethlen István szívesen találkozna Weltner Jakabbal. Ezt a konkrét megkeresést a szociáldemokraták visszautasították (nem kívánták, hogy nyilvánosságra kerüljön), noha az antantmisszió tagjai támogatták ezeket a lépéseket. (Garami Svájcban találkozott néhány ismert demokrata és konzervatív politikus-sal.) Kedvező esetben a Párizsnak szóló jelentés is megemlítette volna a szociáldemokraták nyitási szándékát a liberális-konzervatív pártok felé. Az erőviszonyokat kiválóan mérlegelő, más esetben az ideológiai kötöttségeken könnyen átlépő Weltner érdekes megbeszélést folytathatott volna „a már nem olyan reakciós álláspontot képviselő” Bethlen Istvánnal. (Böhm azonban emlékiratában nem utal erre a lehetőségre tanulságként.)

A párizsi konferencia magas rangú politikusai július 25–26-án hosszasan tárgyalták a magyarkérdést a beérkezett jelen-

⁷ Korábban, többszöri próbálkozás után, július 17-én Buchinger Manó is útlevelet kapott, majd Bécsbe távozott.

⁸ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 508. f. 2. cs. 46. ó. e. Külföldi levéltárakból származó magyar vonatkozású iratmásolatok. Ausztria.

tések, táviratok és egyéb információk alapján.⁹ A július 25-i Clemenceau, Balfour, White, Coolidge és Hoover részvételével megtartott ülésen, az európai élelmezési segélyakciót irányító Herbert Hoover kedvezően vélekedett, és támogatandónak tartotta Böhm tervét, aki a blokád feloldását, a közélelmezés segítését kérte, s vállalta, hogy Kun kormányát erőszak igénybevétele nélkül, negyvennyolc órán belül lemondhatja, megszünteti a terrorcselekményeket, az országban rendet teremt. Az átmenet biztosításához egy hónapos időt kér, és a szövetséges hatalmak megértő támogatását. Hasonlóan vélekedett az amerikai Archibald Coolidge professzor, aki kiemelte, hogy Böhm politikailag megbízható szocialista. Ezen az ülésen Arthur Balfour brit külügyminiszter, aki előzőleg katonai szakértőktől is kért véleményt, Böhm tervét nem tartotta támogatandónak, elsősorban katonai szempontból. Felvetette a kérdést: nem lenne-e jobb, ha a Tiszán átkelt magyar csapatokat délről a szerb és a francia erők oldalba támadnák. (Miközben tudnia kellett, hogy a szerbek nem vonhatók be semmiféle katonai akcióba, éppen a románokkal támadt ellentétük – a Bánság hovatarozásának ügye – miatt. A Szeged–Arad térségében állomásozó két francia hadosztály pedig inkább a hazaindulásra készült, s Clemenceau irtózott a franciák „újabb” harci cselekményétől.) Természetesen jobb lenne, ha a Kun-kormány eltávolításában magyarok is részt vennének – folytatta a gondolatmenetét Balfour –, de lehetséges-e Böhmben bizni? Előbb váltsa be Böhm az ígérését: állítsa fel átmeneti diktatúráját, és teremtsen meg az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásának feltételeit – szölte a brit külügyminiszter lehetetlen érvelése. Ebben az esetben erkölcsileg támogatná Böhm tervét. Balfour jogi szempontból is a magyarokra kívánta hárítani a fegyverszünet megsértését, hiszen szerinte a magyarok kezdték a támadást, s ezzel megújították a háborút. (A külügyminiszter mintha „megfeledkezett” volna Bliss amerikai tábornok július 17-i, a románokat elítélő felszólalásáról.) Az amerikai politikusok a románok érdekeit védő Balfourral

⁹ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999. 342–356.

szemben még a legrosszabb esetben is támogatandónak tartották Böhm tervét.

Clemenceau a döntést a következő napra halasztotta, s javasolta, miután katonai kérdésről van szó, Ferdinand Foch marsall meghallgatását, aki a július 26-i ülésen megismételte a július 17-én, az utódállamok első számú vezetőinek jelenlétében elhangzott nyilatkozatát, miszerint Magyarországot egy hét alatt fel lehet szabadítani a kommunizmus uralma alól. A főparancsnok szerint Böhm javaslata tisztán politikai természetű, s a magyarok támadásával a katonai helyzet előnyösen megváltozott. Foch sürgős politikai döntés meghozatalára szólított fel, mert akárki van Magyarországon hatalmon – vélte –, a szomszédos országok nem fogják tűrni a magyarok támadásait. (Edvard Beneš csehszlovák külügyminiszter július 31-én levélben jelentkezett a marsallnál a cseh haderő beavatkozása ügyében.) Foch ultimátumra emlékeztetően követelte a fegyverletételt, Budapest megszállását és a magyar haderő kíméletlen leszerelését. Tommasso Tittoni olasz külügyminiszter nem vonta kétségbe Foch katonai érveit, de nem zárta ki a politikai megoldást, amennyiben a felállítandó, tábornokokból álló bizottság tárgyalna Böhmmel. Balfour valamelyest módosított egy nappal korábban elhangzott véleményén, amikor igen kockázatosnak tartotta a szövetséges hatalmak katonai részvételét. Ezért jobb lenne, ha a magyarok maguk számolnák fel Kun rendszerét. Ebben valamennyien egyetértettek, és az erkölcsi támogatás mellett elsősorban meggyőző lépéseket követeltek.

A tárgyalás végén Hoovert és Balfourt bízták meg a nyilatkozat elkészítésével. A magyarok ügyeit a bolsevizmus kérdéseivel összefüggésben tárgyaló, s az új világrend megteremtését körvonalazó konferencia július 26-i nyilatkozata a magyar néppel való békét, Közép-Európa népeinek felemelkedését hangsúlyozta. (A nyilatkozatot a *Népszava* július 30-án közölte!) Ennek fő akadályozója Kun Béla kormánya. A blokádnak feloldása, az élelmiszer- és egyéb szállítmányok megindítása és a béke megkötése csak akkor lehetséges, ha Magyarországnak olyan kormánya lesz, amely nem a terrorra épül és majd az egész népet képviseli. A nyilatkozatnak ez a része nemcsak tartalmában, hanem megfogalmazásában is találkozott a Bécsben kidolgozott és a magyar

szociáldemokraták által is elfogadott elvekkel. A nyilatkozat záró mondata azonban leszögezte: Magyarország külföldi megszállása akkor szűnik meg, amikor a szövetségközi főparancsnokság biztosítottnak látja, hogy betartják a fegyverszüneti előírásokat. Ez a diplomáciai nyelven megfogalmazott kinyilatkoztatás a folyamatban levő román támadás meggyorsítását és a majdani megszállás tényét is bejelentette.

1919 nyarán az új világrend kialakításának politikusai a magyarkérdés gyors befejezését kívánták. (Közülük néhányan még a Vörös Hadsereg újabb sikerétől is tartottak.) Ezért kívánatosabbnak tartották ugyan a magyar bolsevizmus politikai eszközökkel való felszámolását, de a katonai leszámolás biztosabbnak tűnt. Párizs nem tartotta elegendőnek a bécsi nyolcpontos programot, s Foch marsall szellemében, különösebb aggályok nélkül a gyors megoldást a román haderőre bízta. Míg Párizsban már számoltak a megszállás súlyos következményeivel, a magyar szociáldemokraták – még bizonyos támogatásban bizakodva – megtették az utolsó lépéseket a Kun-kormány eltávolításához. Noha Párizs amolyan „bolsevik” színezetű, el nem ismert kormánnyal megállapodást természetesen nem köthetett, de a kibontakozást körvonalazó bécsi tárgyalásokat tudomásul vette, ugyanakkor az esetleges folytatásról nem nyilatkozott, míg a román támadást nem állította le, sőt inkább ösztönözte. Július utolsó hetében a román hadsereg katonai főlényje, összehangolt támadása a magyar csapatokat visszavonulásra kényszerítette. A Vörös Hadsereg főparancsnoksága a Tisza jobb partjára vezényelte a fogyatkozó és erejét veszítő magyar haderőt, amelynek bomlása visszafordíthatatlanná vált. A románok hamarosan átkeltek a Tiszán, s számukra megnyílt az út Budapest felé.

A kormányzótanács két utolsó üléséről fennmaradt jegyzőkönyv másod- vagy harmadrendű témákat rögzített, a súlyos politikai kérdések megtárgyalásáról nem maradt feljegyzés. Fennmaradt Kun Béla július 28-i, a világ munkásaihoz szóló drámai erejű felhívása,¹⁰ valamint a Rudnyánszkynek címzett,

¹⁰ *Népszava*, 1919. július 30.; GÁBOR Sándorné–HAJDU Tibor–SZABÓ Gizella (összeáll.): *A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai (MMTVD) 6/B*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1960. 538–539.

de Leninnek szóló elkeseredett hangú, vádaskodást is tartalmazó rádióüzenete.¹¹ Konkrét, fegyveres segítséget Moszkva ekkor sem ígért.

Ezekben a napokban elszaporodtak a tüntetések, kisebb zendülések, a vezetők elleni nyílt ellenszegülések. Ugyanakkor a szakszervezetek tevékenysége megélénkült. Jászai Samu fel szólította a szakszervezeteket tevékenységük újrakezdésére. Hosszabb passzivitás után, július 24-én felújította tevékenységét a Szakszervezeti Tanács.¹² (A megjelent százhuszonhat tag ötvenkét szervezetet képviselt.) Ekkor tizenegy tagú, már a századfordulótól ismert szakszervezeti vezetők közül intézőbizottságot választottak, melynek többek közt tagja lett Balogh József, Knittelhoffer Ferenc, Pósz Jenő, Propper Sándor, Reichel János, Vanczák János. Preusz Mór júliusban a VI. kerületi munkástanács ülésén a kormányzótanács lemondását sürgette.

Ilyen körülmények között találkozott Kun Béla Királyhidán, az osztrák–magyar határon július 30-án reggel Böhm Vilmostal és a több napja Bécsben tartózkodó Weltner Jakabbal és Peyer Károllyal. Miután a bécsi követség a külügyi népbiztosságtól napokig információt vagy parancsot nem kapott, a rövid megbeszélésen Böhm közölte, hogy a lavírozás helyett határozott választ kell adni a tarthatatlanná, kaotikussá vált helyzet megoldására, ami nem lehet más, mint a Kun-kormány távozása, hisz Párizsban e kormányról már hallani sem akarnak. Ellenben – Böhm előadása szerint – átmenetileg egy kizárólag mérsékelt szociáldemokratákból álló kormány felállítása a további tárgyalások felvételét jelenthetné. Kun, akárcsak a májusi válság idején, nem zárkózott el kormányának ilyen irányú átalakításától, de a lemondást, a távozást elutasította. Kun álláspontja a megbeszélésen részt vevő három szociáldemokrata politikus számára elfogadhatatlan volt, a tárgyalás további folytatása értelmetlenné vált. Böhm gondterhelten utazott vissza Bécsbe, jól sejtve, hogy Kun „harciasága” Foch marsall és támogatóinak háborús véleményét igazolja.

¹¹ MMTVD 6/B. I. m. 545–546., 552.

¹² *Népszava*, 1919. július 27.

A háború további folytatása teljesen értelmetlenné vált, s a fegyverzett vasas zászlóaljok frontra küldését a szakszervezetek meggátolták, annál is inkább, mert a visszaözönlő csapatok fegyvereiket eldobva menekültek az előrenyomuló románok elől. Az elrendelt visszavonulás megrendítette a csapatok erkölcsi erejét. A vezérkar július 31-i ceglédi értekezletén Julier Ferenc vezérkari főnök a Szolnok környéki ellentámadás elhalasztását javasolta a felesleges vérontás elkerülése érdekében. Ezzel egyetértett Bokányi Dezső, míg a jelen lévő Kun Béla és hívei a támadás mellett nyilatkoztak. A Vágó Béla parancsnoksága alatt elindított akció teljes kudarcra előre látható volt. A nap folyamán Kun Béla visszament a fővárosba.

A ceglédi parancsnoki értekezlettel egy időben ülésezett az újjáalakított Szakszervezeti Tanács.¹³ Meghallgatták Jászai Samunak az ország gazdasági, politikai, katonai helyzetéről szóló beszámolóját, amelyet kétségbeejtőnek, tarthatatlannak tartott. Weltner Jakab bécsi tárgyalásairól és a sikertelen királyhídei találkozóról tájékoztatta a Szaktanács megjelent tagjait. Ezek elhangzása után a Szaktanács a szervezett munkásság nevében kilencvenhárom szavazattal, három ellenében a kormányzótanács haladéktalan lemondásáról döntött. A határozatról tájékoztatták Kun Bélát, aki sürgős tanácskozásra szólította fel a Tanácsköztársaság vezetőit. Közöttük volt Weltner is. Emlékirata szerint¹⁴ az éjszakába nyúló tanácskozáson Kun néhány órával korábbi ceglédi harciassága mintha elszállt volna, a front helyzetét reménytelennek tartotta, de a főváros román megszállását a munkásság harci mozgósításával kívánta volna megakadályozni. Weltner elutasította ezt a frázisokkal terhelt, felelőtlen ajánlatot, s határozottan követelte a kormányzótanács lemondását, s az új kormány felállítását. Javaslatának elfogadását azonban Szamuely Tibor megakadályozta. Az egységes határozat meghozatalát Kun Béla a Budapesti Munkás- és Katonatanács augusztus 2-ára összehívandó, rendkívüli ülésére kívánta halasztani.

¹³ Der Rücktritt der Räteregierung. Der Verlauf des Umsturzes. *Arbeiter Zeitung*, 1919. augusztus 2.

¹⁴ WELTNER Jakab: *Forradalom, bolsevizmus, emigráció*. Budapest, 1929. 251–253.

1919. augusztus 1.: proletárdiktatúra után köztársaság. A Peidl-kormány megalakulása

A kormányzótanács és a pártvezetőség augusztus 1-jei, délelőtti üléséről jegyzőkönyv nem maradt fenn, de a történések főbb mozzanatait forrás értékűen rögzítette Ágoston Péter naplóberegyzése.¹⁵ (E fontos eseményt elemző számos feldolgozás erre a dokumentumra hivatkozik.)¹⁶ Ez az együttes ülés valójában az előző napi, éjszakába nyúló tárgyalás folytatása volt. Kun Béla vitaindítójában elismerte a hadsereg bomlását, a harckészség feladását, a túlerő felülkerekedését, de az ellenállás végső feladását még nem mondta ki, noha a hadvezetés ezekben az órákban felajánlotta a fegyverszünetet. Ő a végső döntés kimondását a munkástanácsra bízta. Weltner Jakab szerint a még lehetséges harc folytatása csak a fronton levő fogyatkozó csapatokkal megkísérelhető, de új erők kivezénylése képtelenség. Amennyiben a harc katonailag már nem folytatható, diplomáciai úton kell megkísérelni a főváros román megszállásának elkerülését. Erről Bécsben csak egy új kormány megbízottjai tárgyalhatnak. Nincs más megoldás, a kormánynak haladéktalanul le kell mondania, s a munkástanács nevezzen ki új kormányt. A felszólaló kommunista népbiztosok (Varga Jenő, Lengyel Gyula, még Rudas László is) a lemondás mellett nyilatkoztak. Varga Jenő mintha megismételte volna Dovcsák Antal szociáldemokrata népbiztos áprilisi szavait: a diktatúra az orosz segítségre és a világhorradalomra épült, de egyik sem jött be. A további harc felesleges, főleg,

¹⁵ PIL 689. f. 5. ó. e. Ágoston Péter naplója.

¹⁶ Lásd például KIRSCHNER Béla: I. m. 47–79. A szerző e munkája a Peidl-kormány működésének első összefoglalója volt. Az 1960-as években alapos, szerteágazó kutatást folytatott az országos, a megyei és városi levéltárakban, elmélyedt a korabeli szereplők memoárjaiban, a könyvészeti anyagokban és a sajtóban. A forrásokat aprólékosan feltáró tevékenysége művének maradandó teljesítménye. Az események értékelése azonban nem áll összhangban a feltárt adatokkal. Mindez összefüggött a valós történelmi helyzet ideologikus értelmezésével. Ez a megközelítés különösen a szociáldemokrácia bemutatására vonatkozik: mintha a Kommunisták Magyarországi Pártja (KMP) különböző frakcióinak a szociáldemokratákat lesújtó véleménye csengene vissza. Mindennek ellenére Kirschner feldolgozása jelentős hozzájárulás a súlyos ellentmondásokkal terhelt 1919-es év vizsgálatához, megértéséhez.

hogy az új hatalom is néhány hónapon belül összeomlik – szól az elismert közgazdász romantikus prognózisa. Milyen harc folytatásáról beszélhetnek, tette fel a kérdést Lengyel Gyula, amikor a munkásság a gyárakban „le a zsidókkal, le a proletárdiktatúrával” jelszavakkal dobálózik. A vereség elkerülhetetlen, az összeomlás mind katonailag, mind politikailag bekövetkezett. Rudas László elfogadta társainak érveit, de a bukást a munkásság áldozatvállalásának hiányában jelölte meg. A cikkeit forradalmi frázisokkal telítüzdelt, szélsőségesen balos szerkesztő kevesellte a proletárok fegyveres áldozatát a Vörös Hadseregben, vagy helytállásukat az új rendszer politikai és gazdasági posztjain, miközben már sejtette, hogy az agyonszidalmazott osztrák szociáldemokraták biztosítják számára is a menedékjogot. Szamuely Tibor azonban a lemondás ellen, a harc, az ellenállás, a barikádharc folytatása mellett nyilatkozott. Ezt már Szántó Béla is elutasította, s nem vállalva a felelősséget, a döntést a munkástanácsra bízta. Garbai Sándor ezúttal nem foglalt össze, feltűnően hallgatott, a szociáldemokrata Rónai Zoltán pedig közbeszólásaival igyekezett kétségbe vonni egyes kommunista népbiztos társainak szavait. A vitát megelégedő Haubrich József jelentette: a Vörös Hadsereg egyes létszámukban is megfogyatkozó hadosztályai visszavonulnak a főváros felé, a román lovaság elvágta a Budapest–Miskolc-vasútvonalat. Ezek után a vita további folytatása már elmaradt. Döntöttek a munkástanács azonnali összehívásáról: az időpont nem augusztus 2-a, hanem 1-je délután három óra lett.

A kormányülés folytatásán a kommunista népbiztosok már nem vettek részt. Ott Weltner Jakab megismételte az éjszakai ülésen elmondottakat: a kormány azonnal lemond, s elsősorban szakszervezeti vezetőkől állítanak fel átmeneti kormányt. Azonnal hozzá is fogtak az új kormány névsorának összeállításához. (Az előterjesztőről, az esetleges javaslatokról írásos dokumentum – Ágoston naplóját nem számítva – nem maradt fenn. Az ő listája nagyjából azonos a véglegessel, a tárcák elosztásánál volt némi bizonytalanság.) A kormánylistát az ülésen részt vevő néhány szociáldemokrata népbiztos és Weltner egyeztette, más szakszervezeti vezető ezen a tárgyaláson aligha vett részt,

de Peidl Gyula miniszterelnökké való jelölése egyértelmű volt. A felkérés lebonyolítását Garbai Sándorra bízták, aki őt azon nyomban felkereste a lakásán. A feladatot Peidl nem háritotta el, de különösebb lelkesedést sem mutatott. Kijelentette, hogy a munkástanács ülésére nem megy el, s majd a döntés után tekintsék át kormányának összetételét, mivel túlzottnak tartotta abban négy népbiztos részvételét. Nemcsak elvileg tartotta képtelenségnek a korábbi népbiztosok kormánytagságát, hanem a gyakorlatban is sürgős változtatást kívánt. Garbai üdvözölte Peidl beleegyezését, s Peidl rá is vonatkoztatható megjegyzését szó nélkül tudomásul vette.

A miniszterelnöki megbízás kérdése szerepelt később, a második nemzetgyűlés 1922. augusztus 2-i, heves indulatú közbeszólásoktól, gyalázkodó megjegyzésektől terhelt, a román megszállás körülményeit tárgyaló ülésén.¹⁷ Ott Peidl kijelentette, hogy vele e megbízatásról hivatalosan senki nem tárgyalt, de – helyesen – nem említette, hogy a szakszervezetek a kormányzótanácstól a bizalmat már megvonták, s új kormány felállításáról is elvileg döntöttek. Ezt a tényt jól ismerte, de a kormányzótanács utolsó, augusztus 1-jei üléséről és az azt követő tárgyalásról nem tudhatott. Nem volt elég idő, hogy a szakszervezetek vezetőivel a kormány személyi összetételét egyeztessék. Peidl jól emlékezett, hogy a késő délutáni órákban kereste fel a mozgalomból ismert barátja (Vincze Sándor nevét természetesen nem közölte), akivel a rendelkezésére álló autón az Andrássy úti pártklubba mentek, ahol Garbaival tárgyalt a kormány összetételéről.¹⁸ (Garbai felkérését természetesen elhallgatta.) Megemlítette, hogy Kun Bélával soha nem beszélt, s nem is óhajtott vele találkozni a munkástanács ülésén.

Visszatérve 1919. augusztus 1-jéhez, a Budapesti Munkás-és Katonatanács nem sokkal délután négy óra előtt kezdte meg

¹⁷ A nemzetgyűlés e vitájának teljes anyagát a Népszava Könyvkereskedés 1922-ben külön füzetben megjelentette: KALMÁR Jenő [összeáll.]: *Kik hozták be a románokat Budapestre. Vagy hogyan ütötték agyon Friedrich–Csilléry–Pekár úrék a Magyarországi Szociáldemokrata Pártot*. Budapest, 1922. (Az alábbiakban az 1922-es vitánál erre a kiadványra hivatkozom.)

¹⁸ Csakhogy Peidl a munkástanács ülésének kezdetét tévesen a kora esti órára, hat óra utánra tette.

tanácskozását az Újvárosháza üléstermében.¹⁹ A résztvevők lelkét fájdalmas komolyság ülte meg, jól tudva, hogy utoljára üléseznek. Az értekezletet Biermann István, a fővárosi munkástanács elnöke nyitotta meg, aki az ülés tárgyának fontosságát említve, nagy figyelmet kért a résztvevőktől és valamennyi felszólalótól, majd átadta a szót Rónai Zoltánnak, aki nem tartozott a Tanácsköztársaság szűkebb körű grémiumához. Garbai Sándor nem vállalkozott a diktatúra elparentálójának szerepére. A Tanácsköztársaság utolsó hónapjában a szociáldemokrata Rónai két népbiztosság, az igazság- és a belügy tevékeny szereplője, gyakorlatilag irányítója lett. Ezekben a hetekben Rónai a diktatúra bukását visszafordíthatatlannak tartotta, intézkedései számos szélsőséges rendelet megváltoztatására irányultak és közvetlenül a különféle terrorista cselekmények kivizsgálását, a felelősségre vonás elrendelését célozták.

Rónai csaknem háromnegyed órás szomorú beszédét – a feszült figyelem mellett – elkeseredett kifakadások is kísérték, s az előadó hangja is meg-megbicsaklott, elhalkult, jöllehet a feltétlen távozás, a lemondás elfogadása mellett a szigorú racionalitás érveit sorakoztatta fel. Ismertette a kormányzótanács lemondásáról szóló határozatot, s kérte az antant igényeinek is megfelelő kormány hivatalba lépésének jóváhagyását. A lemondás okait döntően a világforradalom, a szovjet-orsz katonai segítség elmaradásával magyarázta. Az 1919-es januári németországi véres osztályküzdelmek ellenére márciusban a remények nagyobbak voltak, mint amit a konkrét helyzet felkínált. Ugyanakkor az antant kérlelhetetlen, imperialista háborús politikájával szemben a megalázott Tanácsköztársaság hadai heroikus küzdelemben maradtak alul. A vereséget nem kis mértékben segítette elő Párizs megtévesztő, cinikus, hazug diplomáciája. A harc további folytatása reménytelenné, értelmetlenné vált, s a „hősiesnek” jelzett barikádharc folytatása valójában a puccsista taktika vérfürdőjéhez vezetett volna. A nagy áldozatokat vállaló szervezett munkásság erre már nem vállalkozhatott. A harc befejezé-

¹⁹ A munkástanács augusztus 1-jei ülésének jegyzőkönyve. Budapest Főváros Levéltára (BFL) XVI. 1g. 4 d.; A tanácskormány lemondása. *Vörös Újság*, 1919. augusztus 3.

sével, a fegyverszünet megteremtésével – vélekedett Rónai – megelőzhető az ellenforradalom felülkerekedése. Jóllehet beszédében tartózkodott a vádaskodásoktól, a bűnbakkereséstől, az elméleti-politikai viták felelevenítésétől, de megjegyezte: bizonyára lesznek, akik árulásról nyilatkoznak. Nem hallgatta el, hogy az országra nehéz idők következnek, s a munkásságra nagy megpróbáltatások várnak.

A Tanácsköztársaság megszűnését összegző Rónai-beszéd után, Bokányi Dezső határozott felszólítására lépett a nyilvánosság elé a megtört – Lengyel József, Kassák Lajos, Göndör Ferenc szerint igen szánalmas – Kun Béla, akit a tanács tagjai lelkes ünnepléssel fogadtak. Ő eredetileg nem kívánt megjelenni, felszólalni. (E beszédét az 1960-as és 1970-es években megjelent Kun-kötetekbe nem vették fel, de a szakirodalom bőségesen elemezte.)²⁰ Kun Béla beismerte, hogy az adott helyzetben – márciusban – időszerűtlen, irreális cél megvalósítására kierőszakolt módon vállalkoztak. Kijelentette: a proletárdiktatúra politikailag, gazdaságilag, katonailag egyaránt megbukott. Elismerte és elfogadta a lemondás szükségességét. Ez a valósággal szembenező beismerés ugyanakkor a felelősséget elhárítva a bukást egyoldalúan és igaztalanul a munkásság áldozatvállalásának hiányával magyarázta. Beismerte, ilyen körülmények között a kommunistáknak félre kell állniuk. Jól sejtette, hogy a vereség, a hibák, a törvénytelenések következményeinek elviselése („szép örökség” az adott helyzetben) a szociáldemokratákra hárul. Kun bocsánatkérően jegyezte meg, hogy a fellépő fehérterror körülményei között a munkát jól aligha, csak becsülettel lehet folytatni. A könnyekkel küszködő Kun Béla a jelenlevők együttérző szomorúságával távozott az ülésről.

A két beszéd elhangzása után az elnöklő Biermann István az eredeti bejelentésétől eltérően a vitát berekesztette. Senkinek nem állt érdekében a döntés feletti vita megnyitása, a tanácskormány lemondását a jelenlevők elfogadták. Biermann a tárgyalást bezáró néhány szavas beszédében a munkástanácsokat és a

²⁰ BORSÁNYI György: *Kun Béla. Politikai életrajz*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1979. 195–196.; HAJDU Tibor: I. m. 353.

direktóriumokat munkájuk folytatására szólította fel. Mindenki maradjon a helyén ebben a keserves átmeneti helyzetben, mindent el kell követni a fehér ellenforradalom megakadályozására – buzdított. Kijelentése egyesek számára frázisnak is tűnhetett, noha a késő esti, éjszakai táviratok útján is közölt kormányzati utasítások a hivatali, közigazgatási munka haladéktalan és folyamatos teljesítését rendelték el. A kormányváltást sugalló nyilatkozatok, a munka folyamatosságát hangsúlyozó, jó szándékú utasítások a helyi vezetőket maradásra szólították fel, ám védelmezésükkel nem számoltak, így ők az augusztus eleji napokban nemcsak hivataluk elhagyására kényszerültek, hanem a különféle ellenforradalmi politikai szerveződések, fegyverrel rendelkező csoportok vagy a katonailag szervezett terrorista különítmények kezébe kerültek.

A Budapesti Munkás- és Katonatanács utolsó ülése a késő délutáni órákban fejeződött be. A jelenlevők szomorúan, de nem reményvesztetten távoztak otthonukba, a szakegyletbe, a szakszervezetek székházaiba vagy a még működő hivatalukba. A szociáldemokrata politikusok, a szakszervezeti vezetők a közeli pártklubba igyekeztek, a kommunista népbiztosok egy része néhány órát a csomagolással foglalatzkodott, mások fejvesztetten menekültek, egyesek elrejtőztek, míg többen közülük az illegálisba vonulást választották.

A kormányzótanács lemondásának, a hatalomváltás békés lebonyolításának meghatározó személye volt Weltner Jakab. A kormányzótanács lemondását követő, de még a munkástanács ülésének megnyitása előtti órákban sürgősen, talán csak egy mozdonyon Bécsbe robogott. Böhm követségi autóval a határon várta. Az antant bécsi megbízottjait azonnal tájékoztatták a kormányzótanács lemondásáról, és az antant július 25-i feltételeinek elfogadásáról. A bécsi megbízottaktól nyomatékosan kérték, hogy Párizs rendelje el a román hadsereg további támadásának leállítását, és tiltsa meg Budapest román katonai megszállását. Az antant akkor egyetlen budapesti képviselője, Romanelli alezredes is tájékoztatta Párizst a kormányzótanács lemondásáról, az új kormány megalakulásáról, a hadi cselekmények leállításá-

ról. Az új kormány fegyverszünetet és a román hadsereg támasztásának leállítását kéri – közölte táviratában.²¹

Az antant bécsi megbízottjai Böhm és Weltner beszámolóját tudomásul vették, és eleget téve a kérésnek, haladéktalanul tájékoztatták Párizst. Weltner másik feladata a menedékjogról folytatott, már korábban Böhm által megkezdett tárgyalások lezárása volt. Ezt a megállapodást augusztus 2-án az éjszakai órákban hivatalosan is megkötötték.²² Ágoston Péter közbenjárására Romanelli olasz menlevelet adott a népbiztosok családtagjainak, akiknek augusztus 1-jei kiutazását olasz csendőrök biztosították, míg egy másik szerelvény kocsjában Kun Béla, Landler Jenő, Pór Ernő utazott, a határig az osztrák követség egyik tisztviselőjének kíséretében. A késő esti órákban Haubrich és Peyer miniszterek táviratban szólították fel a királyhidai parancsnokot a szerelvények akadálytalan átengedésére. (A határon az utasításoknak megfelelően ellenőrizték a kiutazóknál levő engedélyezett pénz mennyiségét, de szabálytalanságot nem találtak.) A két szerelvény augusztus 2-án, a déli órákban érkezett a bécsi Keleti pályaudvarra. Az egyezményben név szerint felsoroltak (Vágó Béla, Pogány József, Varga Jenő, Lengyel Gyula, Hamburger Jenő kommunista népbiztosok) mellett Rákos Ferenc, Madarász Emil és a Varjas testvérek valamivel később érkeztek, akiket az egyezmény alapján, személyes biztonságuk érdekében, rögtön Karlsteinbe internáltak. A szociáldemokrata népbiztosok közül hamarosan Bécsbe távozott Rónai Zoltán. A Peidl-kormányba be nem került népbiztostársai közül Bokányi Dezső, Bajáki Ferenc, Erdélyi Mór, Kalmár Henrik és a kommunistákhoz közel álló, de a földmunkás szövetségtől el nem szakadó Nyisztor György letartóztatásukig Budapesten maradtak Kunfi Zsigmonddal együtt. Utóbbinak augusztus közepén, csónakon a Dunán átkelve sikerült Pozsonyba eljutnia, majd élete végéig Bécsben maradt.

A menedékjogról kötött egyezmény listáján nem szereplő kommunista vezetők maguk igyekeztek megoldani a menekülésüket. Ennek technikai lebonyolítása néhányuknak nem okozott ne-

²¹ Romanelli felhívását a *Népszava* 1919. augusztus 2-i száma kiemelt helyen közölte.

²² GÁBOR Sándorné: I. m. 199–204.; BÖHM Vilmos: I. m. 464–466.

hézséget, még rendelkeztek az autójukkal, a hivatalukból adódó összeköttetésekkel. Szamuely Tibor is így jutott el Savanyúkútig, ahol azonban elfogták. Számára az osztrák kormány megtagadta a menedékjogot. Önkezeivel vetett véget életének. Nála nagy mennyiségű, több mint százezer korona kék pénzt és jelentős mennyiségű más valutát találtak. Rákosi Máttyás mint a Vörös Őrség utolsó parancsnoka visszaemlékezésében beszámolt Ausztriába távozásáról: augusztus 5-én már Bécsben volt.²³

A menedékjog megadását az antant képviselői nem kifogásolták, úgy vélték, hogy ez a lépés megkönnyíti a békés átmenetet. Ezzel Bethlen István és hívei is egyetértettek. A Peidl-kormánynak is előnyösebb volt a kommunista népbiztosok távozása, mint esetleges személyes felelősségük elrendelése. Távozásuk azonban sokakban, a Tanácsköztársaság híveiben is a megfutamodás érzetét keltette. A Friedrich-kormány idején nem kevés köpönyeget váltó újságíró csatlakozott a hivatalos propaganda rágalmaihoz, amely a Peidl-kormányt vádolta a kommunista népbiztosok politikai menedékjogának biztosításáért. Peidl határozottan utasította vissza e vádakát.²⁴ A fentebb már említett, 1922. augusztusi nemzetgyűlési beszédében e vádakra válaszolva kijelentette, ha ő abban a helyzetben lett volna – ami- ben nem volt –, hogy Kunék békés távozásával megszűnik a diktatúra, gondolkodás nélkül fedezte volna a „szökésüket”.²⁵

A munkástanács augusztus 1-jei ülése után az Andrássy út elején, a Harkányi-bérpalotában létesített pártklubba kormányalakításra igyekvő személyek²⁶ nem kis megkönnyebbüléssel értesültek, hogy a volt kommunista népbiztosok, Kun Bélával az élen Ausztriába távoznak az esti órákban. Az egybegyűltek Peidl Gyula miniszterelnökre vártak. A néha nagyokat mondó Vincze Sándor visszaemlékezésében leírja, hogy Garbai Sándor felszólítására ő ment Peidl lakására, hogy a pártklubba kísérje. Vincze

²³ RÁKOSI Máttyás: *Visszaemlékezések, 1892–1925*. I. kötet. Szerk.: FEITL István–GELLÉRINÉ LÁZAR Márta–SIPOS Levente. Napvilág Kiadó, Budapest, 2002. 446–448.

²⁴ PEIDL Gyula: Megszöktettem-e Kun Béláékat? *Népszava*, 1919. szeptember 28.

²⁵ KALMÁR Jenő: I. m. 109–110.

²⁶ Jelenléti ív nem maradt fenn.

szerint Peidl nyugodtan, némi közönnyel szállt be a miniszterelnöki autóba.²⁷ Göndör Ferenc szerint Garamin kívül ő volt a legalkalmasabb e kormány vezetésére, hisz a kommün idején a közélettől teljesen visszavonult. Személye a polgárság meghatározó rétegére kibékítő hatást gyakorolhatott, míg a szervezett munkásság mögé állt. Peidl „a legnagyobb áldozatkészséggel, önzetlenül vállalta azt a nehéz feladatot, amelyet akkor elvégezni kellett, de amelyet jól elvégezni lehetetlenség volt”.²⁸ Az új kormány első, éjszakába nyúló ülését – praktikus okok miatt – nem a Sándor-palotában, hanem a pártklubban tartották meg, de ennek szimbolikus üzenete nem volt.

A kormányzótanácsot felváltó új kormány összetétele a nap végére – elhűzódó, heves vita után – véglegesen kialakult, noha az a miniszterelnöki posztra kijelölt Peidlnak maradéktalanul nem nyerte el a tetszését. A kormány a nagyobb szakszervezetek, vagyis a szervezett munkásság (vas- és fémmunkásság, építőmunkások, fások, nyomdászok, földmunkások) vezetőinek képviselőire épült. A nyomdász Peidl kormányában tíz miniszter, azaz már nem népbiztos foglalt helyet. Közülük korábban Garbai a kormányzótanács elnöke, míg hárman – Ágoston, Dovcsák, Haubrich – népbiztosok voltak. Az új kormányban a vasesztergályos Dovcsák Antal az ipar- és kereskedelemügyi, a vasöntő Haubrich József a hadügyi, a géplakatos, de a bányászokat képviselő Peyer Károly a belügyi, a lakatos Miákits Ferenc a pénzügyi, a kőműves Garbai Sándor a közoktatásügyi, az asztalos Szabó Imre (a Famunkások Országos Szervezetének titkára) a munkaügyi és népjóléti, a földmunkás Takács József a földművelésügyi, az építőmunkás Knittelhoffer Ferenc a közlekedésügyi tárcát kapta. A sütőmunkás, német ajkú Knaller Győző a nemzetiségi ügyek minisztere lett. A jogtudós Ágoston Péter lett a külügyminiszter, míg Rónai Zoltán a belügyi államtitkár, de ő már augusztus 4-én lemondott, és napokon belül Bécsbe távozott (valószínűleg nem csak egészségi okok miatt). A tíz kinevezett államtitkár közül négyen – Ascher István, Balázs Ernő, Méhely

²⁷ PIL 965. f. 1. ö. e. 517–520. Vincze Sándor visszaemlékezése.

²⁸ GÖNDÖR Ferenc: *Vallomások könyve*. Wien, 1922. 146.

Kálmán, Rácz Gyula (e két utóbbi az 1918–1919-es demokratikus forradalomban is már voltak államtitkárok) – nem tartoztak a szociáldemokrata párthoz, a munkásmozgalomhoz, míg öten szakszervezeti vezetők, szociáldemokrata politikusok voltak: Czikora János, Erdélyi Mór, Horovitz Jenő, Kalmár Henrik, Rónai Zoltán (három napig). A már ekkor ismert szociálpolitikus, Propper Sándor viszont elhárította Szabó Imrének az államtitkári poszt elfogadására szóló felkérését az egyre gyakoribb antiszemita jelenségek miatt, egyben figyelmeztette a kormányt az ebből fakadó súlyos problémákra.²⁹ Propper e megjegyzése nem utólagos magyarázkodás a visszaemlékezésében, hanem az akkori politikai légkör felidézése. Bár a Peidl-kormány minisztereit nehéz lett volna az izraelita vallás követőiként beállítani, a kinevezett szociáldemokrata államtitkárok antiszemita hangulatkeltés célpontjává válhattak. Ugyanakkor Erdélyi Mór és Kalmár Henrik volt népbiztosok szakértelmét a Peidl-kormány nem nélkülözhetette.

A felsoroltak zöme hosszabb-rövidebb ideig az MSZDP vezetőségének is tagja volt, s valamennyien jelentős politikai tapasztalattal rendelkeztek, noha parlamenti, kormányzati jártasságra a dualista Magyarországon nem tehetek szert. A hatalom- és kormányváltás keresztülvitelére órák álltak rendelkezésre, hiszen a kommunista népbiztosok húzták az időt az antant július 28-i ultimátuma után is. A váltást már korábban, július 29–30-án meg kellett volna valósítani. A cél a lemondás, a távozás békés lebonyolítása, a kommunista népbiztosok erőszakos eltávolításának, letartóztatásának megelőzése, a bármelyik – akár anarchista, ultraradikális, kommunista – oldalról jövő fegyveres fellépés, zendülés elkerülése volt. A békés kormány- és hatalomváltás szükségességét és elkerülhetetlenségét a munkástanács döntésével sikerült megvalósítani, jóllehet a korabeli politikai gondolkodás ezt a váltást – meglehetősen egyoldalúan – csak a diktatúra mérsékelt kiadásaként fogta fel. A kormányzati megbízatást vállalók jól tudták, hogy lépésük csak átmeneti jellegű. A célt

²⁹ PIL 747. f. 1–2. ó. e. PROPPER Sándor: *Bolyongásom az élet országútján* című emlékirata.

a nagyobb társadalmi, politikai összetűzések megelőzésében és a demokratikus Magyarország megteremtésében jelölték meg. Ezzel szemben a szerveződő ellenforradalmi erők már 1918 októberét tudatosan 1919 márciusával mosták egybe.

Külön kérdés volt a külföldön tartózkodó Garami Ernő részvétele az átmenetben és az új kormányban. A műszerész Garami soha nem irányított szakszervezetet, de az MSZDP tényleges vezetőjeként politikusi kvalitásait ellenfelei sem vonták kétségbe. Igazságügyi miniszteri kinevezéséről csak később értesült, s részvétele a Peidl-kormányban névleges volt, hiszen csak augusztus 8-án érkezett Bécsbe. Hiánya az első perctől érezhető volt. Garami 1919. április 1-jén távozott Budapestről, s néhány hetes bécsi tartózkodás után családjával Svájcba, Vevey városba emigrált. Június közepétől igazoltnak látta a Tanácsköztársaság elkerülhetetlen bukásáról szóló prognózisát. Megújította korábbi kiterjedt kapcsolatait, s memorandumot is készített a kibontakozásról (ezt Clemenceau-hoz is eljuttatta). Böhm bécsi követként július utolsó napjaiban, több táviratban is kérte Garamit, hogy közölje Bécsbe való érkezésének időpontját. Emlékiratában Garami megjegyzi, hogy akkor még a svájci hatóságok visszatartották e táviratokat, és a kiutazási engedély megadásának kérdésében is húzták az időt. Bő egy hétig tartott ez a huzavona. Augusztus 1-je után a svájci külügyi hivatal magatartása gyökeresen megváltozott: a szükséges okmányok szinte azonnal elkészültek, sőt a politikai eseményekről közvetlenül tőlük is tájékoztatást kapott Garami. Augusztus 2-án Peidl táviratot küldött Garaminak Vevey-be: „A kormányzótanács tegnap lemondott. A munkástanács új kormányt alapított, engem miniszterelnökké, Önt igazságügyi miniszterré választotta. Állásának elfoglalása végett, sürgősen utazzék Budapestre.”³⁰

Hazautazásának politikai okai tehát elhárultak, ám Svájc és Ausztria között a vonatközlekedés igencsak korlátozott volt. Így merült fel, hogy a párizsi béketárgyalásokról Bécsbe visszatérő

³⁰ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K-26 1919-I. 3777. Garami válaszában visszaigazolta a táviratokat. Üdvözölte a munkásság döntését, Peidlnek gratulált. „Pénteken (aug. 8.) Bécsbe érkezem.” Táviratát augusztus 4-én iktatták.

Karl Renner osztrák kancellár különvonatára szálljon fel Garami Zürichben augusztus 6-án. Ezt a különleges utazást Böhm és Benedikt Kautsky, az osztrák külügyi tárcáról éppen akkor lemondott Otto Bauer helyettese készítette elő.

Ehhez még hozzátartozik, hogy augusztus 4-én a késő esti órákban – amikor Budapest román megszállása nagyjából befejeződött – Bécsben, Cuninghame hivatalában Böhm Vilmos találkozott Bethlen Istvánnal, Gorton tábornok jelenlétében. Bethlen javasolta a polgári és a szociáldemokrata párt megegyezését egy koalíciós, átmeneti kormány felállításáról, amely egyharmad-egyharmad részben a polgárság, a parasztság és a munkásság képviselőiből állna. Böhm ezt a javaslatot ebben a formában nem fogadta el, de nem zárkózott el az újabb tárgyalásoktól. Gorton javasolta, hogy a szegedi kormány két tagja lépjen be a Peidl-kormányba. Böhm augusztus 5-i jelentése szerint Bethlen ezért az ötletért különösebben nem lelkesedett, de megfontolandónak tartotta, míg Böhm elfogadhatónak vélte, sőt felajánlotta, hogy a szegedi kormány vegye át a kormányzást, ami ellen Bethlen erőlesen tiltakozott. Az éjszakába nyúló tárgyalást felfüggesztve, amiben Gorton halaszthatatlan budapesti utazása is közrejátszott, kölcsönösen megállapodtak, hogy a közeli napokban Garamival és egy másik polgári párt képviselőjének bevonásával tovább folytatják a tanácskozást, amelyen az antant más képviselői is részt vesznek. Bethlen István a majdani közreműködésről nem nyilatkozott,³¹ és a következő napokban a Bécsben tartózkodó legitimista politikusokkal folytatott több megbeszélést. A Peidl-kormány lemondása után a további tárgyalást a szociáldemokratákkal feleslegesnek tartotta, és augusztus 10-e előtt Budapestre távozott.

Böhmnek augusztus 5-én az volt a véleménye, hogy az antant bécsi képviselőinek csak addig volt befolyásuk, amíg a kibontakozás (a kormányzótanács eltávolítása, a fegyveres ellenállás leállítás) sikeresen elkezdődött. Benyomása szerint a bécsi miszsió jóakarató vezetőinek a korábbi közvetlen, néha szívélyesnek

³¹ Böhm Vilmos jelentése Ágoston Péter külügyminiszterhez. Bécs, 1919. augusztus 5. BÖHM Vilmos: *Válogatott politikai levelei*. S. a. r. és jegyz.: SZABÓ Éva-SZÜCS László. Napvilág Kiadó, Budapest, 1997. 79–83.

tűnő magatartása tartózkodóbbá, kimértebbé vált, immár maradéktalanul követték Párizs utasításait, s kevesebb befolyásuk maradt. Véleményét arra alapozta, hogy minden szakadatlan fáradozás ellenére képtelenek voltak a román hadak előrenyomulását megállítani. Párizs ugyanis az erélyes, határozott tiltó parancs helyett beérte a lagymatag figyelmeztető felszólítással, egyben elismerve a román haderő szerepét a bolsevizmus veszélyének közép-európai elhárításában. Böhm nem utalt arra, hogy Párizs sem a Peidl-féle, sem a szegedi kormányt nem ismerte el.

Romsics Ignác több kiadást megért Bethlen monográfiájában elemzi Bethlen István június 28-i bécsi sajtónyilatkozatát.³² Az Antibolsevista Comité (ABC) vezetője a szegedi kormány nevében kijelentette, hogy Magyarországon nincs ellenforradalmi mozgalom és kormány, hanem csak a bolsevizmus ellen irányuló, széles társadalmi bázisra épülő, az agrármozgalmakig terjedő demokratikus áramlat, melynek célja a demokratikus viszonyok megteremtése – érvelt félrevezetően. Érzékelve a júniusi tanácskongresszus hangulatát, a konzervatív politikus szerint Kun rendszere nemcsak a középosztály ellen lépett fel, hanem az októberi forradalmat győzelemre vezető szociáldemokrata tömegek ellen is. A szegedi kormány szerinte bizalommal tekint a szociáldemokrata párthoz tartozó igen értékes, neves személyiségek egész sorára. Egyben hangsúlyozta, hogy Magyarországon lehetetlen a csak szociáldemokratákból álló kormány, amelyet a szociáldemokraták sem követelhetnek, hisz jól tudják, hogy csak a lakosság kisebb részét képviselik. Az erőviszonyok változását érzékelő nyilatkozata szerint a népképviselőket a parasztság, a polgárság és a munkásság összefogására épülő kormány teremtheti meg.

Ehhez képest a diktatúra utáni politikai helyzetet a szociáldemokrata vezetés nagyjából 1918 októberének szellemiségében vizionálta, jóllehet 1919. június közepétől-végétől körükben is nagyobb megértésre talált a Károlyi-párt mérsékeltjeinek fellépése, s hajlottak e párt 1918. decemberi kettéhasadásának

³² ROMSICS Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Helikon Kiadó, Budapest, 2019. 156–157., 163.; A szegedi kormány bécsi követe a helyzetről. *Szegedi Friss Újság*, 1919. július 11.

újraértelmezésére. (Szegeden például 1919 nyarán Békeműhely néven amolyan Garami-kör alakult.)³³ A polgári pártokkal, konzervatív politikusokkal szembeni korábbi merev elzárkózás oldódott, noha június második felében még főleg informatív keretekben maradt, s a kapcsolatteremtés szintjére sem emelkedhetett. Nem véletlen, hogy a Bethlen-féle június végi nyilatkozatnak nem lett hivatalos visszhangja. A kül- és belpolitikai erőviszonyok alakulásában bekövetkezett változások nyomán a szociáldemokraták egyre intenzívebben keresték a kiutat júliusban, jóllehet az elzárkózás, a befelé fordulás, a kivárás politikai magatartása fennmaradt annak ellenére, hogy gyakoribbá és határozottabbá vált a diktatúra szélsőségeivel szembeni fellépés. Mindez még a diktatúra megőrzésének keretein belül. Ilyen körülmények között a majdani lehetséges politikai partnerek megkeresése mindkét oldalról elmaradt, sőt a kapcsolatok a Károlyi–Jászi-szárnnyal igencsak meglazultak.

Visszatérve Böhm Vilmosnak a Bethlen Istvánnal folytatott eredménytelen tárgyalásához, augusztus 5-én Böhm beszámolt Benedikt Kautskynak az éjszakába nyúló tanácskozásról, aki erről bizalmas táviratban tájékoztatta a Saint-Germainben tartózkodó Renner kancellárt.³⁴ A koalíciós kormány tehát az egyharmad paritás (polgárság, parasztság, munkásság) elvére épülne, de azzal a Bethlen és Garami által képviselt feltétellel, hogy a szovjet politikában kompromittálódott személyek nem vehetnek benne részt. Böhm – közli Kautsky – keserűen panaszkolta Garami ezen álláspontját. Kautsky szerint vitathatatlan Garami nagy szerepe a továbbiakban, s ezért a közös utazáskor Rennernek érdemes lenne felhívni Garami figyelmét ezen álláspontjának esetleges majdani veszélyeire. Annál is inkább, mert a jelentősebb vezetők – mint Böhm, Weltner és Kunfi – elhagyják Magyarországot, és ez a tendencia csak tovább fog erősödni. Nem

³³ Szociális Békeműhely. *Délmagyarország*, 1919. július 22.

³⁴ Österreichisches Staatsarchiv. Praesidiale 2275/res. B. Kautsky K. Rennerhez, 1919. augusztus 5. Th. Ippen, a Külügyminisztérium tisztviselője augusztus 4-én kérte a berni osztrák követet, hogy tájékoztassa Garamit utazásának idejéről és különlegességéről. *Az Arbeiter Zeitung* augusztus 5-i száma közölte: Garami a héten Bécsbe érkezik. Garami táviratban közölte, hogy pénteken (augusztus 8-án) érkezik.

valószínű, hogy végül ez a téma így szóba került, hisz Garami a kancellári vonatba való zürichi beszállásakor, nagy lárma közepette értesült az augusztus 6-ai budapesti Friedrich-puccsról. Első reakciója az volt, hogy visszafordul, de Renner maradásra bírta, így augusztus 8-án Bécsbe érkezett.³⁵

Elkésett. A körülmények szerencsétlen összejátszása nem tette lehetővé, hogy politikusi rátermettségét e katasztrofális helyzetben az ország javára fordítsa. A személye iránti várakozás nem volt alaptalan. Ha július utolsó másfél hetében sikerül Bécsbe eljutnia, ahogyan ezt Böhm is kérte, s a kül- és belpolitikai események közvetlen közelébe kerül, nem lehetetlen, hogy személye nagyobb garanciát (Párizsban Böhmmel szemben minden bizonnyal) jelentett volna az átmeneti helyzet egészének megoldásában. Garami távolmaradása már a Peidl-kormány alakulásának pillanataiban érezhető volt. Az osztrák kormány is szívesen látta volna, ha Magyarországon demokratikus erőkből álló kormány alakul.

A proletárdiktatúra felváltásán serényen munkálkodó Weltner Jakabnak egyértelmű elzárkózása a Bethlen Istvánnal való bizalmas tárgyalástól aligha segítette elő a kibontakozást. A folytonos gazdasági harcban felnőtt szakszervezeti munkásság életmódját, mentalitását kiválóan ismerő, fáradhatatlan lapszerkesztő korainak és abban a pillanatban megmagyarázhatatlannak tartotta az ilyenfajta tárgyalást. A vereség ellenére is a kockázatokkal járó elzárkózást, de a munkásság szervezeteinek megőrzését helyezte előtérbe. Böhm Vilmos augusztus 5-én már jól ismerhette az erőviszonyok kedvezőtlen alakulását, s tudomására jutott, hogy az ő kibontakozási tervét Párizs elutasította. Ennek ellenére Böhm jól tudta, hogy egyes antantpolitikuskok a szociáldemokratákban látták a demokratikus viszonyok magyarországi megteremtésének egyik garanciáját. De nem érzékelte, hogy az országban ehhez az átalakuláshoz csak korlátozott mértékben számíthat más társadalmi osztályokra, pártokra.

³⁵ GARAMI Ernő: *Forrongó Magyarország*. Primusz Kiadó, Budapest, é. n. [1989] (reprint; eredeti: 1922). 151–155.

A miniszteri tárcát vállaló négy volt szociáldemokrata népbiztos miatt a Peidl-kormányt szűnni nem akaró támadás érte, jöllehet például Haubrich a polgárságot és a tényleges tisztteket minden zaklatástól, túlkapásoktól (például lakáslefoglalástól) megvédte. Ágoston Péter szakértelmét, munkabírását a budapesti városháza tisztviselő-testülete nem vonta kétségbe, s méltányolta, hogy a személyi változtatásokra irányuló különféle, szélsőséges törekvéseket megakadályozta, de számontartotta, hogy a hivatalnokokból álló, önálló fegyveres osztagok felállítását elutasította. Ágoston nem alaptalanul számolt a felsőbb hivatalnoki kar esetleges kormányellenes fellépésével, passzív rezisztenciájával. Dovcsák tevékenységét kevésbé ismerték. Nagyobb kifogás Garbai személyét érintette, hisz ő mégis a tanácskormány elnöke volt. Garbai eleve elutasította, hogy a kommunista népbiztosokkal emigráljon. Ő mindvégig szociáldemokrata maradt, de képtelen volt távozni a kormányból. A minisztériumban nem titkolt ellenszenvvel fogadták, noha a hatalomváltásban jelentős szerepet játszott, de a miniszteri megbízatása nem tűnt szerencsésnek. Nem véletlen, hogy memoárjában a Peidl-kormány napjairól alig emlékezett meg.

A Peidl-kormány a demokratikus államrend megteremtéséért

A Magyar Népköztársaság Kormányának első intézkedése – amint ez rendszerváltáskor elkerülhetetlen lépés – az ország népehez szóló felhívása volt,³⁶ amelyet valamennyien aláírtak. Így közölték Peidl Gyula miniszterelnök mellett a tíz tárcát vezető miniszter névsorát. A kormányzat a Károlyi–Berinkey-kormányok működési struktúráját követte, de csak egy nemzetiségügyi minisztere volt. A felhívás közölte, hogy a tanácsrendszer alapján álló kormányzótanács, eleget téve az antant ultimátumának és a vérontás elkerülése érdekében letette megbízatását, s a budapesti munkástanács megbízásából az ország ideiglenes kormányzását a szakszervezetek vezetőiből álló kormány vette át,

³⁶ *Népszava*, 1919. augusztus 2.

amely a szervezett munkásság erejére támaszkodik. A kormány elsődleges célja a közrend biztosítása és az antant megbízottjaival a tárgyalások megkezdése. (A béketárgyalások megkezdésének egyik feltétele volt a tanácskormány távozása.) A kormány az ország népét meg akarja óvni a fehérterror pusztításaitól és a csőcselék rombolásától. Ennek és az államgépezet zavartalan működésének érdekében felszólította a vármegyei, városi, járási és helyi tanácsokat a munka folytatására, és a vezetőket kötelezte megbízatásuk maradéktalan teljesítésére. A felhívás igyekezett eloszlatni a változás okozta aggályokat, a kishitűséget, s bízott a szervezett munkásság erejében és határozottságában.

A kormány nem rendelt el országos statáriumot, de Haubrich minisztert teljhatalommal ruházta fel a főváros rendjének és nyugalmanak biztosítására. Ezzel egy időben rendeletben közölte – elsősorban a vidéki tanácsoknak szólóan, a zavargások megelőzése érdekében –, hogy a tanácskormány rendeletei és jogszabályai érvényesek mindaddig, amíg a kormány azokat hatályon kívül nem helyezi. A helyi tanácsok a zavargások megelőzése és visszاسzorítása érdekében a határozott fellépést is elrendelheték. Ugyanakkor a harctéri események következtében a vidéki magyar városok egész sora román megszállás alá került augusztus első napjaiban, ahol a tanácsrendszer automatikusan megszűnt. A dunántúli és a Duna–Tisza közti városokat, községeket a hatalomváltás ugyan váratlanul érte, de a vármegyei és járási tanácsok megismételve a kormány felhívását a feladatok ellátására szólítottak fel, hangsúlyozva a munkásság fontos szerepét a nyugalom, a rend biztosítása érdekében. E felhívások kizárólag a kormányváltásra helyezték a hangsúlyt, s nem említették a más politikai erőkkel való együttműködés lehetőségét. Az új körülmények között a helyükön maradt tanácsok, direktóriumok áldozatkész vezetői számoltak az ellenforradalmi szerveződések fokozott, akár fegyveres fellépésével, jóllehet általában nem rendelkeztek elegendő és megfelelő fegyveres erővel. Számos városban és községben nemcsak zavargások, hanem fegyveres összecsapások voltak, melyeket a karhatalmi erők helyenként ugyan ideiglenesen visszavertek, de a tanácsok helyzete, főleg a

román megszállás, valamint a különítmények megjelenésének következtében, kilátástalanná vált.³⁷

A Peidl-kormány kinevezésével az addig formálisan a legfelsőbb államhatalmat, a Tanácsok Országos Gyűlését megtestesítő Budapesti Munkás- és Katonatanács befejezte tevékenységét és feloszlott. Ezzel a döntéssel a proletárdiktatúra tanácsrendszerének legfelsőbb szintje megszűnt, és megnyílt az út a demokratikus választójogon alapuló helyi és országos képviseleti rendszer megteremtéséhez. A konkrét, fonák helyzet ellentmondása az volt, hogy a kormány az ügyek intézése, a közigazgatás működtetése, a rend biztosítása érdekében nem oszthatta fel a tanácsokat és a direktóriumokat, jóllehet nem is állt szándékában a jegyzők, szolgabírók, al- és főispánok uralmának visszaállítása. A sűrűsödő és halaszthatatlan feladatok légkörében mindenképpen megkésett a vármegyék élére teljhatalommal rendelkező kormánybiztosság kinevezése. A kormánytagok a hadműveletek leállítására kapcsán nem számoltak kiterjedt és tartós román megszállással, ezért úgy vélték, hogy a vármegyei tanácsok fölé helyezett kormánybiztosok – tájegységektől függően – nagyobb karhatalmi és politikai eszközökkel rendelkezhetnek, mint a tanácsok. A Peidl-kormány megalakulásakor, amint ezt felhívásai is tükrözik, nem számolt a főváros román megszállásával, s a még számottevő karhatalmi erőinek – például a munkásezredeknek – erőszakos megszüntetésével. A tanácsokat és direktóriumokat a hivatali munka kötelező folytatására felszólító felhívás nem számolt azal, hogy e helyi vezetők védtelenné, kiszolgáltatottá váltak az ellenforradalmi erők bosszúhadjáratának, valamint a román megszállók megtorlásainak.

A hatalom- és kormányváltás nem puccsal vagy összeesküvéssel történt. Az új kormány hivatalba lépését, főleg a tanácskormányval szembenálló politikai körök csak kormány- és nem rendszerváltásként, a kommunisták helyett szocialisták uralmaként értékelték. Ez a felfogás nem vette figyelembe, hogy a kormányzati váltás békésen zajlott le, és a diktatúra rendszerének elutasítására épült, noha a kormány felhívása a

³⁷ Részletesen tárgyalja: KIRSCHNER Béla: I. m. 101–161.

közigazgatásban a tanácsok átmeneti fenntartására szólított fel. A Peidl-kormány tagjai kezdettől fogva a hatalom gyakorlását igencsak ideiglenesnek tartották, s más politikai pártok képviselőinek a kormányba való belépését szorgalmazták. A kormány nem folytatása volt március 21-ének, hanem visszakanyarodás 1918. október 31-éhez, de nem az október előtti állapotokhoz.

A kormány tagjai a magyar köztársaság államiségének, függetlenségének megőrzésére fogadalmat tettek, formálisan a hajdani munkástanácsot képviselő Bogár Ignác előtt. (Ez az alkotmányosdi közjáték meglehetősen groteszk helyzetben történt.) Peidl a későbbi, 1922. augusztus 2-i nemzetgyűlési beszédében elismerte, hogy kormányának valamennyi tagja valamilyen fogadalmat tett a munkástanács előtt, mert az adott pillanatban nem volt más intézmény, testület, amelyre ez a lényeges átalakításra szoruló ideiglenes kormány támaszkodhatott volna. A békés átmenetnek ezt a furcsa helyzetét tudomásul kellett venni – jegyezte meg Peidl. (A parlamenti képviselők némi derűvel fogadták ezt az érvelést.)

1919. augusztus elején az ország államformája újra népköztársaság, az ország hivatalos elnevezése: Magyar Népköztársaság, a kormányé: A Magyar Népköztársaság Kormánya lett.³⁸ Ugyanakkor az államfőről, a Népköztársaság ideiglenes elnökének posztjáról nem történt említés. Evidenciának tartották a királyság helyett a köztársasági államformát, de megválaszolatlanul maradt, az elnök személyéről majd népszavazás vagy az országgyűlés dönt.

A megmaradt Magyarországon 1919 nyarán a budapesti munkástanácson kívül más államhatalmi szerv nem volt. 1918 őszén, a forradalmas időben létrejött munkástanács fennállását 1919 augusztusáig megőrizte, míg a helyi nemzeti tanácsok és egyéb hasonló intézmények még a diktatúra felállítása előtt beszüntették tevékenységüket. 1919. március 21-én a fővárosi munkástanács az ideiglenes köztársasági elnök és a Berinkey-kormány lemondása után vette át az államhatalmat és hívta életre a kor-

³⁸ *Hivatalos Közlöny*, 1919. augusztus 3. 1. sz. rendelet. (A kormány felhívásában a Magyar Köztársaság szerepelt.)

mányzótanácsot. Az egypártrendszerre épülő államhatalom ugyan óriási arányban, elsősorban a termelőmunkát végzők körében, kiterjesztette a szavazók körét, ám az általános választójog elvét alapjaiban utasította el. A tíz kerületből álló fővárosban 1919 áprilisában csaknem félmillió választó szavazott, és választotta meg az ötszázak tanácsát, amelynek tagjaiból alakult meg a nyolcvantagú intézőbizottság. Ez a döntően a szervezett munkásság képviselőiből álló testület jelenítette meg 1919. augusztus 1-jén a legfőbb államhatalmat, fogadta el a kormányzótanács lemondását, és szólított fel az új, a kommunisták részvétele nélküli kormány létesítésére. A munkástanács már jellegéből következően sem nyilatkozhatott más társadalmi osztályok képviselőinek az új kormányba való meghívásáról. Ez a helyzet eltért a kormányváltás bevett gyakorlatától, ezért az új kormány teljes felhatalmazást kapott saját összetételének átalakítására.

Az 1918 ősze és 1919 nyara közötti háromnegyed évben az országot megdöbbentő veszteségek, a társadalmat elképesztő megrázkódtatások érték, mégis az ekkor lezajlott hatalom- és kormányváltások viszonylag békés eszközökkel valósultak meg. A dualista rendszer 1918-as őszi összeomlása után Magyarország demokratikus átalakulása a lakosság tömegei előtt kézenfekvő volt, hisz az ez irányú lépéseket a társadalom legszélesebb politikai erői, különböző mértékben ugyan, de a lényegét illetően támogatták. Az ország demokratikus átalakulásának esélyei azonban kül- és belpolitikai okok miatt már 1918–1919 fordulóján napról napra érezhetően gyengültek. Az antant 1919. márciusi diktátumát visszautasító, döntően a szervezett munkásság támogatottságára épülő, hamarosan a kommunista párt túlsúlyát megtestesítő kormányzótanács képtelen volt összekapcsolni az elmaradhatatlan társadalmi, szociális változtatásokat a nemzeti érdekek védelmével. Mindezt tetézte, hogy a szélsőséges intézkedések, önkényuralomra emlékeztető döntések, intézkedések lépésről lépésre apasztották a Tanácsköztársaság kezdeti mérsékelt, de számottevő társadalmi támogatottságát. 1919 nyarán ezek a jelenségek és a körülmények mérhetetlenül kedveztek az 1918 októbere előtti hatalmi rendszer restaurációjára törekvő

erők burkolt vagy nyílt, erőszakos és fegyveres fellépésének, összeesküvések szervezésének.

A Peidl-kormány ilyen rendkívüli, kilátástalannak tűnő helyzetben kezdte meg tevékenységét. Az ország népéhez intézett felhívásában is elsődleges feladatának a közrend biztosítását tartotta, különös tekintettel a fővárosra, amelynek lakossága a munkástanács ülésének befejezése után hamarosan értesült a hatalomváltás eseményeiről. A katonai főparancsnokká is kinevezett Haubrich hadügyminiszter, egyben Budapest teljhatalmú diktátora a IV. hadtest területére elrendelte a „legszigorúbb statáriumot”. Ennek értelmében „[m]inden rendbontó, fosztogató, valamint aki a parancsaimat nem teljesíti a helyszínen agyonlövetik”. Este „8 óra után a karhatalmon kívül senki nem tartózkodhatik az utcán”.³⁹ A fontosabb középületeket gépfegyveres katonák foglalták el. A Vörös Őrség, valamint a munkászászlóaljak valamennyi tagját berendelték laktanyáikba. A Dorottya utcai szálloda épületében lévő hadtestparancsnokságot hármaskordon őrizte. Haubrich és Stromfeld Aurél elégedettek voltak a rend biztosításával. A politikai és a katonai vezetés nem zárta ki olyan szervezett politikai fellépés lehetőségét, amely akár fegyveres megmozdulásba is fordulhat. Érkeztek hírek ellenforradalmi tisztek szervezkedéséről, de a korábbi diktatúra egyes szélsőséges csoportjainak megnyilvánulásait sem lehetett eleve kizárni. Minden kisebb vagy népesebb csoportosulást erőlyesen megtiltottak. Az augusztus 3-i vasárnapra minden sport- és egyéb rendezvény megtartását betiltották, a színházi előadásokat este fél nyolcra be kellett fejezni.

A tiszteket felszólították, hogy csillagjaikat zubbonyaikra ne varrják fel, s tartózkodjanak a fehér zászló, szalag használatától. (A vasas ezredek kerékpáros egységei ezt provokációnak minősítették.) Egy rendelet megtiltotta a zászlók, beleértve a nemzeti színűt is, valamint a jelvények használatát.⁴⁰ (Három napig volt érvényben.) Peidl későbbi parlamenti beszédében ezt azzal magyarázta, hogy a nyílt összeütközést kívánták megelőzni, hisz

³⁹ Mindenkihez! *Népszava*, 1919. augusztus 2.

⁴⁰ *Népszava*, 1919. augusztus 2.

két nappal a Tanácsköztársaság után a szervezett munkásság ragaszkodott az évtizedek óta megszokott zászlójához. A trikolor utcai megjelenítésének átmeneti betiltása szerinte így nem a hazafiatlanság megnyilvánulása volt, hanem a közrend megőrzését szolgálta. A nemzeti érzés megsértésének ez a betarthatatlan rendelkezése ugyanakkor általános elégedetlenséget, tiltakozást keltett a lakosság széles rétegeiben. Az intézkedésben a nemzeti szimbólumok tanácsköztársaság alatti tagadásának folytatását látták. Ez a lépés nem kedvezett a Peidl-kormányt várakozással fogadó demokratikus erőknek, míg az ellenforradalmi szerveződések újabb erősítést kaptak.

A hivatalába lépő miniszterelnök a lelkiismeretes munka folytatására szólította a főbb tisztségviselőket. Hangsúlyozta a kormány átmeneti jellegét, az antant képviselőivel való tárgyalások sürgős megkezdésének fontosságát. Úgy látta, hogy a kormányváltás nagyobb zökkenők nélkül megtörtént, noha a királyság visszaállításának követeléséről is érkeztek jelentések. Peidl kijelentette, hogy a fővárosban a közrend biztosított. Hasonlóan nyilatkozott Peyer Károly belügyminiszter is, hozzátéve, hogy a kormányváltást a vidékről beérkezett jelentések is megnyugvással vették tudomásul. Kiemelte, hogy a tanácsi közigazgatási rendszer további intézkedésig fennmarad, a legfontosabb a társadalmi összeütközések, a vérontás elkerülése. Ágoston Péter külügyminiszter közölte, hogy 1919. augusztus 2-án délben az antant megbízottja megállapodott a román parancsnoksággal a fegyveres harcok leállításáról, s a tüzszünet életbe lépett. (Pillanatnyilag többet nem mondhatott.) E fontos bejelentéskor Ágoston közölte, hogy a békekötéshez nélkülözhetetlen a tanácsrendszerrel a demokratikus berendezkedésre való áttérés előfeltételeinek megteremtése, az általános választójog alapján az alkotmányozó nemzetgyűlés összehívása, a politikai bűncselekmények felülvizsgálata, az amnesztia meghirdetése. Az Igazságügyi Minisztérium vezetését is ellátva megismételte, hogy a kormány elvileg a szocializált üzemek fenntartásának, megőrzésének híve,

de annak mértékéről az alkotmányozó nemzetgyűlés kell hogy döntsön.⁴¹

A politikai helyzet megtárgyalása és nem utolsósorban a kormány támogatása érdekében a kormányváltás után szinte azonnal összehívták a főváros és környéke szakszervezeteinek vezetőit, az üzemi, munkahelyi bizalmiakat és más tisztségviselőket. A népesebb szakszervezetek saját szervezetükben tanácskoztak, s az előadóról is a vezetőség döntött.

Augusztus 2-án délután a vasas szakszervezet székházának nagyterme zsúfolásig megtelt a főváros és környékének küldöttjeivel. A rendkívül szűkszavú összefoglaló szerint a politikai helyzetről másfél órás beszédet tartott Kunfi Zsigmond. Megállapította, hogy a diktatúra feladása a szociális forradalom súlyos veresége, de még nagyobb lenne a munkásság teljes lejtőre, mozgalmának vérbe fojtása. A kormány lemondása, távozása elkerülhetetlen volt, mert a nemzetközi munkásmozgalomnak nem volt elég ereje, fegyvere, hogy a külföldi háborús beavatkozást megakadályozza, vagy akár a blokádnak feloldását elérje. Szovjet-Oroszországtól konkrét segítség nem érkezett. A vidék parasztsága igyekezett távol tartani magát az eseményektől, az élelmiszerek nem jutottak el a fővárosba. (Elvi és taktikai nézeteltérésekről, így a parasztpolitikáról jobbnak látta ekkor hallgatni, hisz e megrázó, válságos helyzetben az egyetlen cél valamilyen összetartás, együvé tartozás megteremtése volt.) A Tanácsköztársaság legfanatikusabb vezetőinek (célzás Kun Béla szűkebb köreire) is be kellett látniuk, hogy a diktatúra fenntarthatatlan, a további erőlködés végzetes katasztrófa lenne. Kunfi beszéde további részében igyekezett a csüggedés hangulatát valamelyest enyhíteni, a jelen levő bizalmiaktól, a sok harcot megvívó szervezett munkásságtól a kormány egységes támogatását kérte. Ha a munkásság egységes marad – aggályokkal teli bizakodással –, akkor sikerül visszaszorítani, legyőzni a nacionalista jelszavakkal operáló ellenforradalmat. Minden hozzátapadó szenny és a velejáró tévedések ellenére a szociális forradalomnak

⁴¹ *Népszava*, 1919. augusztus 2.

jelentős vívmányai voltak, amelyek kitörölhetetlen nyomot hagytak – zárta beszédét a vereségtől megtörtén Kunfi Zsigmond.⁴²

A tudósítás a többi szakszervezet értekezletéről néhány mondatban számolt be. A közalkalmazottak szövetségénél Preusz Mór és Lévai Oszkár az összetartást, a kormánytámogatást hangsúlyozták, a magántisztviselőknél Gál Benő és Brandstein (Mónus) Illés beszélt. Schiff Rezső a kereskedelmi alkalmazottak előtt a munkáltatókkal való megegyezést, az ő kifejezésével a fegyverszünet fontosságát említette. A nyomdászok értekezletén az elnöklő Gyürey Rudolf és a felszólaló Wiesenburger Vilmos nem hallgatták el, hogy a nyomdászok vezetősége már korábban azon a véleményen volt, mint a Peidl-kormány, de a többség akkor nem értette meg, hogy a szocializmus megvalósításának kísérlete korai és teljesen időszerűtlen volt. Különösen a munkásságra nagy nyomor és megpróbáltatás vár. Az elszaporodó provokációk ellen a higgadság megőrzésével, a szolidaritás erősítésével kell fellépni – figyelmeztettek a felszólalók.

A néhány napig megjelenő *Népszava* vezércikkei,⁴³ a szakszervezeti értekezletek hangulatát tükrözve, a diktatúra bukásának okát a nemzetközi munkásság összefogásának gyengeségében jelölték meg. A cikkek szerzői (kilétüket nehéz meghatározni) méltatták, hogy a munkásság a rendkívül nehéz körülmények között képes volt a termelés folyamatának biztosítására, de a megváltozott körülmények között már nem vállalhatja a szocialista termelés megőrzését, míg a régi rend híveinek meg kell várniuk a nemzetgyűlés döntését a szocializálásról. A *Vörös Újság* helyébe lépő *Esti Népszava* cikkírója⁴⁴ szerint a társadalmi tulajdonba vett termelőeszközökről nem lehet lemondani. A kormánynak olyan intézkedéseket kell hoznia, amely osztálykülönbség nélkül, valamennyi dolgozónak lehetővé teszi az állami életbe való beilleszkedést. A társadalmi és a politikai életnek a jövőben

⁴² A szakmák értekezletei. *Népszava*, 1919. augusztus 3.

⁴³ *Népszava*, 1919. augusztus 3., 5. és 6.

⁴⁴ *Esti Népszava*, 1919. augusztus 4. Ennek az 1. számnak a fejlécén, ahogy a *Népszaváén* is, az szerepelt: A Magyarországi Szocialista Párt tulajdona. A *Népszava* augusztus 5-i számában még szerepelt a „Világ proletárjai egyesüljetek!” jelszó.

a munkára kell épülnie. A megerősödő polgársággal szemben a munkásságnak a régi kipróbált eszközökkel kell harcolnia. Az augusztus 6-i számban megjelent cikk már arról szólt, hogy a végletekig kiterjesztett, az egyéni tevékenységet feleslegesen korlátozó intézkedéseket, a szocializáló rendeleteket meg kell szüntetni. Az állam feladata a kisemberek segítése. A termelés folyamatosságának fenntartása érdekében ugyanakkor hangsúlyozta az állami beavatkozás szükségességét. Félreérthetetlenül leszögezte, hogy a proletárállam megszűnésével, az új, demokratikus államban a munkásság legfőbb tennivalója érdekeinek, kivívott jogainak védelme. A szociáldemokrata párt szervezetei, intézményei, sajtója, valamint a szakszervezetek központjai, országosan működő szervezetei biztosítják az ország újjáépítésébe való bekapcsolódást. A politikai működés feltétele az általános választójogon alapuló nemzetgyűlési választásokig, feltehetően a nyolc-tíz hétig tartó átmeneti időszakban a demokrácia jogrendjének érvényesítése. A munkásság gazdasági és politikai érdekeinek védelme mellett az ország talpra állítása megköveteli a demokratikus pártokkal és produktív osztályokkal való sokoldalú együttműködést. Ez a cikk nem kevés bizakodással összegezte a kormánynak a diktatúrából a demokráciába való átmenetről szóló fontosabb intézkedéseit, s körvonalazta a politikai együttműködés lehetőségeit, de nem számolt a kormányellenes erők szembetűnő megerősödésével, a megszállás tényével, a külpolitikai bonyodalmakkal. A szerkesztőségben aligha gondolták, hogy a szabad sajtó fenntartása augusztus 7-étől ismét falakba ütközik.

Megalakulásakor a Peidl-kormány nem készült hosszú távú kormányzásra, s nem győzte hangsúlyozni ideiglenes, átmeneti jellegét: kedvező körülmények között is csak néhány hetes fennállásra számított. Különösen sürgős megoldásra várt a kormány összetételének átalakítása, más politikai erők képviselőinek meghívása. Augusztus 1-jén ez a feladat járhatóbbnak tűnt, mint néhány nappal később, a megszállás előidézte helyzet után. A megalakulásakor a kormány azzal számolt, hogy a diktatúrának rendeleti úton történő, fokozatos, de gyors lebontásával, a minisztériumok szakmai munkájának megőrzésével, a különféle

pártok tevékenységének biztosításával elnyerheti a legitimitációt, és belátható időn belül lebonyolíthatja az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokat.

Rövid fennállása alatt a Magyar Népköztársaság Kormánya tizenhárom, törvénynek is mondható rendeletet alkotott, amelyek az 1918-as köztársaság szellemiségét követték.⁴⁵ Jóllehet a 2. számú rendelet az anarchia elkerülése és a jogfolytonosság biztosítása érdekében érvényesnek tekintette a tanácskormány rendeleteit mindaddig, amíg azokat a kormány meg nem szünteti. A kormányzótanács rendeleteinek érvénytelenítése már augusztus 2-án elkezdődött, s formálisan az utolsó a csendőrségről szólt, augusztus 7-i dátummal, de annak kihirdetése már a Friedrich-kormányra maradt. A tizenhárom rendeletből öt szorosán az igazságszolgáltatáshoz kötődik. Nem véletlen, hogy az Igazságügyi Minisztérium irányítását ideiglenesen ellátó Ágoston Péter külügyminiszter a miniszterelnök mellett a másik aláíró.

A 3. számú rendelet alapján amnesztiában részesültek mindazok a személyek, akik ellen március 21-e után politikai természetű cselekmény miatt bűnvádi eljárás indult: a kiszabott büntetések elengedendők, a letartóztatottak minden bűnvádi eljárás nélkül szabadon bocsátandók. A forradalmi törvényszékek elkerülhetetlen megszüntetésével azonban köztörvényes bűnözők is lehetőséget kaptak a szabadulásra. Az 5. számú rendelet a bíróságok és államügyészségek korábbi, 1919. március 21. előtti szerkezetükben és személyzetükkel történő működésének megkezdését írta elő. A 12. számú rendelet az ügyvédi kamarák autonómiájának visszaállításáról rendelkezett. A sajtó működését korlátozó, minden március 21-e után hozott intézkedés hatályát veszti, és az 1918:II. néptörvény az irányadó – szólt a kormány 6. számú rendelete a sajtószabadságról. Augusztus 3-án Peidl és belügyminiszterként Peyrer írta alá az államrendőrség felállításáról szóló, 4. számú rendeletet. Annak feladata „kizárólag a közrend és a közbiztonság megóvása”. A rendőrség a Belügyminisztérium alá tartozik, és nem része a hadseregnek.

⁴⁵ MNL OL K-26 1919-I. 3777.; *Magyarországi Rendeletek Tára*, 1919. Budapest, 1919; *Hivatalos Közlöny*, 1919. augusztus 2–7. számai.

Személyzete a korábbi Vörös Őrségből áll – ehhez hozzátehetjük, hogy a Tanácsköztársaság a fontosabb vezetők kivételével nagyjából átvette a rendőrség régi állományát. A rendőrség élére, korábbi munkatársaival együtt, a szociáldemokráciához közeli Dietz Károlyt állították, akinek azonban nem sikerült a rendőrség vezetését, irányítását a kormány rendelkezéseinek megnyernie. A vidéki települések közrendjének biztosítása érdekében kidolgozásra került a csendőrség felállítására vonatkozó rendelet is, amelynek állományába bevonandók a szolgálatot teljesítő volt vörös őrök is. Az augusztus 2-i vita során Peyer fontosnak tartotta a csendőrségen is a politikai osztály felállítását.

A munkástanácsokra épülő közigazgatás átszervezése magában foglalta a vármegyei és városi törvényhatóságok visszaállítását, de azok korábbi egyoldalú összetételének megváltoztatásával, a demokratikus képviselet felállításával. Ezt a kérdést a kormány augusztus 3-i ülésén tárgyalták meg. A miniszterelnök javasolta a közigazgatásban a hivatalnokok hierarchikus rendjének, valamint a korábbi címeknek és rangoknak a visszaállítását. Elfoglalhatták hivatali helyüket a március 21-e után rendelkezési állományba helyezett magasabb beosztású személyek. A hadseregben a tisztek, altisztek zubbonyaikon már megjelölhették rendfokozatukat.

A vármegyei, járási és települési munkástanácsok egyoldalú, osztály jellegű összetétele, számos szakszerűtlen intézkedése és a parancsnoki módszerek alkalmazása a hivatalnoki kar részéről már a Tanácsköztársaság idején is passzív rezisztenciához, fokozódó elégedetlenséghez, spontán vagy szervezett tüntetésekhez vezetett. A kormány érzékelte a tanácsrendszerben fennálló ellentmondásokat, de nem kívánva a korábbi képviselő-testületi, közgyűlési rendszer egyoldalú visszaállítását. A helyi választásokig tartó átmeneti megoldást a különböző társadalmi osztályok képviseletét biztosító, paritásos alapon működő „intézőbizottságok” felállításában vélelmezte. Ennek végrehajtására az augusztus 3-i kormányülésen, Rónai államtitkár előterjesztésére tizenhét, főleg a szakszervezeti mozgalomból ismert személyt teljhatalmú biztosoknak nevezett ki a vármegyék élére, akik – köztük Dick György, Kiss Roland, Kittel Ferenc, Saly

Endre, Tamássy Károly – távirati úton értesültek megbízatásukról. Gyakorlati tevékenységükre azonban már nem kerülhetett sor.

Ezekben a napokban a fővárosi városháza hivatalnokai tiltakozásokat szerveztek, amelyek összefüggtek a város román megszállásával. A megszállók parancsnoksága nemcsak a kormány megbízottjaival, hanem a város polgármesterével is tárgyalni akart. Bódy Tivadar korábbi polgármestert a főváros direktóriuma március 24-én rendelkezési állományba helyezte, s kisebb megbízatásokat kapott.⁴⁶ A kormánynak a polgármester személyéről gyorsan kellett döntenie. Az augusztus 3-i minisztertanácson Peyer bejelentette, hogy Harrer Ferenc ideiglenesen a polgármesterséget – és nem a kormánybiztosságot – elvállalta, noha az idő rövidsége miatt Bódy polgármesterrel tárgyalni nem tudtak.⁴⁷ Augusztus 4-én reggel (néhány órával a megszálló román csapatok bevonulása előtt) Bódy a városházán több tisztségviselő körében hevesen tiltakozott Harrer kinevezése ellen, az eljárást törvénytelennek minősítve. Az így keletkezett vita tiltakozással folytatódott. Érzékelve a városházán emiatt keletkezett nyugtalanságot, Peyer mérséklést és megértést kért, mert szerinte a munkásság, különösen a kerületekben, keményen fellépne a visszarendezés ellen. Ezért ragaszkodott az áprilisban megválasztott intézőbizottság munkájának folytatásához, különösen két tagjának, Barna Jenőnek és Bogár Ignácnak, valamint a pillanatnyilag Bécsben tartózkodó Weltner Jakabnak a hivatali tevékenységéhez, amit a fővárosi közgyűlés összehívásáig folytatnának. E döntések ellen a hivatalnoki kar vezető beosztású személyei tiltakozó akciókat szerveztek. Memorandumukban, mivel a törvényes rend biztosítva nincs, a munka felfüggesztésére és Bódy Tivadar visszahelyezésére szólítottak fel. A *Népszava* cikkírőja szerint ezzel a városházán megjelent a reakció.⁴⁸ A rend helyreál-

⁴⁶ VARSÁNYI Erika: Bódy Tivadar, 1918–1920. In: FEITL István (szerk.): *A főváros élén. Budapest főpolgármesterei és polgármesterei, 1873–1950.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2008. 179–184.

⁴⁷ HARRER Ferenc: *Egy polgár élete. I.* Gondolat Kiadó, Budapest, 1968. 418–421.

⁴⁸ *Népszava*, 1919. augusztus 4. és 5.

lítása, a folyamatos munka biztosítása érdekében Peyer augusztus 5-én a városházán tanácskozott Bódyval, Harrerrel és több magas beosztású vezetővel. Peyer kérte, hogy a rendkívül nehéz körülmények között a különféle személyi sérelmeket tegyék félre a folytatandó munka érdekében. Közölte, hogy a diktatúra idején a hivatalukból elbocsátott vagy felfüggesztett személyeket állásukba, rangjukba visszahelyezték, de a régi polgármester viszszevételéről később döntenek.

A nyugalmat azonban nem sikerült helyreállítani. A tisztviselői kar határozatban utasította vissza Peyer javaslatait, megtagadták az engedelmességet, s követelték a március 21-e után a városházára kinevezett személyek munkakörének megszüntetését. Mindez a román megszállás utáni első napon történt. Harrer Ferenc meglepődött, hogy a polgármester előszobájában a jobboldali Pekár Gyulával találkozott. Délután egyetemisták, román katonák kíséretében a városháza egyes tisztviselőit tettelegesen inzultálták, néhányat őrizetbe is vettek. Ezek után, augusztus 5-én a délutáni órákban Harrer lemondott az ideiglenes polgármesteri megbízatásáról. Ettől függetlenül a tisztviselők tüntetése hevesebbé vált, Peyert megfenyegették, a tárgyalások megszakadtak.

Augusztus 5-én az igazságszolgáltatás visszaállított intézményeinek (Kúria, Államügyészség, Budapesti Ítéltábla stb.) és a minisztériumok vezető tisztviselőinek küldöttsége a miniszterelnöknek átadott memorandumában kijelentette, hogy olyan személyekkel, akik a kormány felügyelete alatt álló intézményekben a proletárdiktatúra kormányzásában részt vettek, nem hajlandók együttműködni. (Hasonló lista a rendőr-főkapitányságon is készült.) A miniszterelnök a követelésre adott válaszában kijelentette, hogy ő is a kormány és a hivatalnoki kar kibővítésén dolgozik, de azonnal nem dönthet, s néhány napos haladékot kért. A beadványt ultimátumként értelmező küldöttség Peidl válaszát, az ellenforradalmi Fehér Ház politikusainak álláspontját követve nem fogadta el, s eltávozott. Mindez már az előkészítés alatt álló puccs forgatókönyvének egyik epizódja volt.

Visszatérve a kormány tevékenységéhez, a miniszterelnök munkája kezdetén lépéseket tett a kormány átszervezése, kibő-

vítése érdekében. Kézénfekvő volt az októbrista politikusok irányába történő tájékozódás. Ebbe a körbe tartozott Harrer Ferenc megkeresése, Méhely Kálmán, Rácz Gyula és mások államtitkári kinevezése. Fáber Oszkár távozása után augusztus 2-től Persián Ádám keresztényszocialista politikus vette át, illetve folytatta a Vallásügyi Hivatal vezetését.⁴⁹

Peidl hivatalba lépésének első napjától a kormány kibővítésére készült. A polgári demokratikus viszonyok létrehozására irányuló intézkedések a demokratikusan gondolkodó körökben meghallgatásra találtak. A politikailag homogén összetételű Peidl-kormány helyzetét azonban nehezítette, hogy parlamenti gyakorlattal, személyes politikai kapcsolatokkal nem rendelkeztek. Magyarországon – szemben az európai országok berendezkedésével – 1922-ig a parlamentnek nem volt szociáldemokrata frakciója. Ennek hiányában a Peidl-kormány nem kezdeményezhetett más pártok korábbi frakcióival félhivatalos találkozásokat. Így maradt a szűk mederben folyó tájékozódás, informatív kapcsolatkeresés. A munkásságot ért súlyos politikai vereség ellenére a diktatúrától határozottan elhatárolódó szociáldemokraták politikai szerepét aligha vonták kétségbe a liberálisok, keresztényszocialisták, a demokratikusan vélekedő függetlenségiek, sőt a nagy politikai tapasztalatokkal rendelkező konzervatív alkotmánypártiak sem. A kormány ebbe az irányba is próbált lépni, de az első kéznyújtást – helyesen – a parasztságnak ajánlotta. Augusztus 3-án a miniszterelnök táviratban kérte fel Nagyatádi Szabó Istvánt a kormányba való belépésre. Válaszában a nagy tekintélyű parasztpolitikus a belépéstől nem zárkózott el, s kilátásba helyezte a közeli személyes tárgyalást, amire augusztus 5-én került sor. Ő szükségesnek tartotta a kormány kibővítését más demokratikusan gondolkodó politikusokkal. E véleményével a kormányban mindenki egyetértett, s válaszát biztatónak tartották, sőt, a sajtó már a koalíciós kormányról vizionált.

Később, a nemzetgyűlés már említett 1922. augusztusi ülésén Peidl Gyula megemlítette, hogy kormányja működésének másnap-

⁴⁹ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon, 1903–1923.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 136.

ján Huszár Károllyal kívánt volna tárgyalni, de ő éppen Bécsben volt. A kibővítésnél számoltak Giesswein Sándor részvételével, Peidl kapcsolatot keresett Popovics Sándor volt pénzügyminiszterrel (átmenetileg Peidl vezette e minisztériumot is), és Lovászy Mártonnal is tárgyalt. 1922-ben nem említette, de a szegedi kormány akkori vezetője, P. Ábrahám Dezső függetlenségi-demokrata politikus neve is felmerült, és Peidl nem ragaszkodott a miniszterelnöki poszthoz sem. Konkrét eredmények azonban nem születtek, a politika porondjára lépő antidemokratikus, fajvédő, keresztény tábor egyre inkább meghatározó szerepet játszott.

A kormány augusztus 6-án tette közzé az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokról szóló rendeletet, amely az 1918-as néptörvény megismérlése volt, annak fogyatékoságával együtt. Ezzel a törvény nemi szempontból egyenlőtlen jellege megmaradt, hisz a 21. évüket betöltött, akár analfabéta férfiak választópolgárok lehettek, míg csak a 24. életévüket betöltő, írni-olvasni tudó nők szavazhattak. (Friedrich ezt a hibát kihasználta.) A választás időpontját nem tudták meghatározni.

Megkezdődött a magántulajdon sérelmére elkövetett szocializációs intézkedések felülvizsgálata is. Rendeletileg felfüggesztették a lakásrekvirálásokat, és hatályon kívül helyezték a házak köztulajdonba vételéről szóló rendelkezéseket. A bérházak visszakerültek eredeti tulajdonosaikhoz, szeptember 1-jétől a lakbért a tulajdonos állapította meg. A kormány kötelezte azokat a szakszervezeteket, amelyek a Tanácsköztársaság idején ingatlant, házat vettek igénybe, hogy a tulajdonosuknak haladéktalanul adják vissza. Megszüntették elsősorban a munkásság fontos szervezetének, az Általános Fogasztási Szövetkezetnek a Tanácsköztársaság idején végrehajtott államosítását, amely ezzel visszakarta az autonómiáját, s jól működő hálózatán keresztül folytathatta a beszerzési és elosztási tevékenységét. Ezzel is összefüggött az ipari, kereskedelmi üzemek köztulajdonba vételéről szóló rendelet érvénytelenítése, és a boltok, üzletek kötelező nyitvatartásának kihirdetése. Vonatkozott ez az ipari üzemek termelői tevékenységének megkezdésére, folytatására anélkül, hogy a rendelet megjelölte volna az üzem típusát, jellegét. Miután a kormány és a miniszterek nyilatkozatai a szocializálás

kérdésének eldöntését – a száz munkásnál többet foglalkoztató vállalatok esetében – a nemzetgyűlésre bízták, a rendelet alkotói elsősorban a kisipari vállalkozókra, a tizenöt-husz főt foglalkoztató munkáltatókra gondoltak. Ez az intézkedés a kisipar és a kereskedelem szabad működése elé emelt gátak felszámolását, az alkalmazottak munkába állítását, a közellátás súlyos problémáinak szerény javítását szolgálták.

A kormány a földkérdésről nem alkotott rendeletet, annak megoldását a szocializálás, a tulajdonviszonyok problémájával egyetemben a nemzetgyűléshez utalta, hisz a nagybirtokrendszer további változatlan fenntartását 1918 októbere sem vállalta.

A földmunkásokhoz és a kisgazdákhoz szóló felhívásában a tanácskormány bukását örömmel konstatáló, „a politikailag is becsületes, megbízható emberekből álló kormány” támogatását kérő Csizmadia Sándor szerint a termelőeszközök (a föld, a gyár) a munkások, a termelők kezében meghagyandók, sőt a termelésnek ez a rendszere a többség akaratának megfelelően még tovább szélesítendő. A gazdálkodás módszerét a termelők állapítják meg, az állam erőszakos beavatkozása nélkül, utóbbi legfeljebb különböző eszközökkel segítheti a gazdaságok fejlődését.⁵⁰

Az utópikus elemeket és populista kiszólásokat tartalmazó felhívásra reflektáló, ekkor a földmunkásszövetségben Csizmadiát támogató Takács József miniszter szintén nem nyilatkozott a földosztás elmaradásának okairól. Kijelentette, hogy a földtulajdon kérdése és a termelés kezelésének rendje a korábbi keretekben marad. A szocializálásban nem érintett, legfeljebb 100 holdas birtokos parasztság zavartalanul folytathatja gazdálkodását. Ugyanakkor veszélyes lenne – folytatta nyilatkozatát – a termelés rendjét a legnagyobb dologidőben megzavarni. Az aratás, cséplés és betakarítás után a kormány azokat az intézkedéseket, amelyek a parasztságot leginkább sújtották, haladéktalanul meg fogja szüntetni. Takács a parasztság politikai szerepének nélkülözhetetlenségét is említette. Kijelentette, hogy a szocializált nagybirtokokat és a termelőszövetkezeteket át fogják szervezni.⁵¹

⁵⁰ *Világszabadság*, 1919. augusztus 3.

⁵¹ *Világszabadság*, 1919. augusztus 5.

Ekkor a földosztás, netán a korábbi birtokviszonyok visszaállítása szóba sem kerülhetett.

A Peidl-kormánynak a proletárdiktatúra politikai és gazdasági rendjének lebontását szolgáló intézkedései egyben a polgári demokratikus államrendszerbe való átmenetet is jelentették. Ennek időhatárait néhány hétre tették, amely az alkotmányozó nemzetgyűlési választásokkal zárulna. Időközben számoltak a kormány kibővülésével is.

E kormányzati politika folytatása azonban megrekedt a nélkülözhetetlen társadalmi támogatottság hiánya miatt. A közvélemény előtt a kormány élére került szakszervezeti vezetők ismeretlenek voltak. A diktatúrától határozottan elhatárolódó kormány békés, jó szándékú intézkedéseit a porondra lépő ellenforradalmi szerveződések a gyávaság, a határozatlanság jelként értékelték, s gyors cselekvésre készültek. A front összeomlása, a hadsereg felbomlása előrevetítette a román megszállást. Az óráról órára növekvő nehézségek mind nehezebbé tették a demokratikus átmenet megoldására vállalkozó kormány munkáját.

Budapest román megszállása

A Peidl-kormány nyomasztó, kilátástalannak tűnő külpolitikai körülmények között működött. A tanácskormány lemondásáról szóló hírt Romanelli alezredes az antant budapesti képviselőjeként táviratban közölte a párizsi konferencia elnökével. A magyar kormány hasonló tartalmú táviratot küldött Paul de Lobit francia tábornoknak Nagykikindára, míg Böhm Vilmos és Weltner Jakab szóbeli beszámolóban tájékoztatta az antant bécsi missziójának vezetőit, akiket felkértek e fontos változás hírének Párizsba való eljuttatására.⁵² A Párizsban szóló kormányközleményeket augusztus 1-jén az esti órákban fogalmazták meg vagy szóban ismertették.

⁵² KIRSCHNER Béla: I. m. 172–179.; FOGARASSY László: A Magyarországi Tanácsköztársaság katonai összeomlása. *Történelmi Szemle*, 1981/1. 20–50.; ORMOS Mária: I. m. 331–339.; PRITZ Pál: I. m.

A békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa és Foch marsall augusztus 2-án tárgyalta a magyarkérdést.⁵³ A heves vita alapja Romanellinek a Clemenceau-hoz intézett augusztus 1-jei távirata volt. Úgy tűnik, hogy a külügyminiszterek sietve igyekeztek a magyarkérdést lezárni, egyes táviratokat félremagyarázva, néhány nappal korábbi álláspontjukra már nem emlékezve, a Tanácsköztársaság okozta korábbi sokktól megszabadulva. Az antant budapesti misszió olasz vezetőjének közleménye – bizonyára a sürgős híradás miatt – magyarázatra, pontosításra szorult. A távirat pontatlanul a szövetséges hatalmak javaslataként jegyezte a Cunighame által véglegesített, a kibontakozást elősegítő július 25-i, nyolc pontból álló, Böhm elgondolásaival megegyező előterjesztést. A Legfelsőbb Tanács a magyarkérdésről a Hoover és Balfour által kidolgozott, július 26-i nyilatkozatot tekintette hivatalosnak, noha a két dokumentum alapvető mondanivalója azonos volt, bár az utóbbi részletekbe nem bocsátkozott. Balfour nem emelt kifogást a bécsi misszió javaslataival szemben, miután a Tanács azt korábban behatóan megtárgyalta. De figyelmeztetett a felelősség kérdésére, s arra, hogy Magyarország belső kormányzásának ügye nem tartozik a Tanácsra, s ilyen javaslatuk nem volt. Tittoni olasz külügyminiszter szerint a távirat feleslegesen hivatkozik a bécsi misszió előterjesztésére, s kijelentette, hogy Böhm és Peidl (helyesen Weltner) a szocialista munkáspárt nevében hajlandók a kormányt kibővíteni, ha a románokat megállítják. Peidl természetesen nem találkozhatott a bécsi misszió tagjaival, s a névcsere sem róható fel az olasz külügyminiszternek, de a kormány kibővítésének kérdését „újabb magyar zsarolásnak” beállító kijelentése valótlan volt. Hamar megfeledezett arról, hogy a július 26-i nyilatkozat többek között a Kun-kormány eltávolításához kötötte a blokád feloldását, ami napokon belül békésen teljesült. Tittoni Clemenceau kérdésére válaszolva közölte, hogy a kormányra vonatkozó kijelentés Böhm-től származik, aki nem kérte a románok visszavonulását, hanem csak a megállításukat. A Legfelsőbb Tanács francia elnöke ekkor kijelentette: „Ezt a

⁵³ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok... 1919–1920.* I. m. 3–8.

Böhmöt én semmire sem tartom.”⁵⁴ Clemenceau július 26-án még úgy vélte, ha Böhm tábornoknak sikerül Kun kormányát eltávolítania, akkor „megadnánk a kért egy hónapos haladékat”.⁵⁵

Franchet D. Esperey francia tábornok az augusztus 4-én, Konstantinápolyból a miniszterelnökének küldött táviratában az olasz segítséggel létrejött szocialista (álbolsevik) kormány veszéyleire, „cselszövésekre” figyelmeztetett. Ugyanakkor ezen a napon az amerikai Hoover a blokád feloldását latolgatva megjegyezte a Legfelsőbb Tanács tagjainak: noha ez a kormány kissé radikális, de képviseli a munkásszakszervezeteket, ezért bátorítani kellene. Ha képes lesz a parasztság egy részét maga mellé állítani, valódi képviseleti kormány alakulhatna. E kormány a számára kedvező döntés esetében sem erősödhetne meg annyira, hogy függetlenül magától a Legfelsőbb Tanács feltételeitől – csillapította a Peidl-kormánnyal szembeni fenntartásokat –, bár e nagy tekintélyű politikusok mindvégig hangsúlyozták a magyar belügyekbe való be nem avatkozást.⁵⁶

A feszült vitát tovább mélyítette a fegyverszünet és a román megszállás kérdése. Romanelli tolmácsolta az új magyar kormány kérését, hogy a szembenálló hadsereg parancsnokának fegyverszüneti javaslatot nyújtson át, amely a Legfelsőbb Tanács döntéséig tartalmazná a legrövidebb időn belül az ellenségeskedés megszüntetését, a szövetséges csapatok mindennemű előrenyomulásának leállítását, az ideiglenes megszállás határainak kijelölését. A kormány a fegyverszüneti vonal kijelölését a román hadsereg számára a Tiszánál javasolta megállapítani. Clemenceau azonban kategorikusan kijelentette: semmi nem indokolja az újabb fegyverszüneti tárgyalást. A Romanellihez intézett augusztus

⁵⁴ Uo. 6.

⁵⁵ Ádám Magda–Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok... 1918–1919*. I. m. 350–352.

⁵⁶ Ádám Magda–Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok... 1919–1920*. I. m. 13–16. – Pritz Pál nemcsak a tárgyalásokat alaposan bemutató, hanem a nagyhatalmak közvetlen érdekeit is elemző tanulmányában úgy írja le Hoover álláspontját, hogy „a bolsevizmust ugyan – tévesen – nem látja megbukottnak”, de az új kormány eszköz lehet annak megbuktatására, ezért Peidlék támogatása mellett érvel. (I. m. 37.) Véleményünk szerint Hoover úgy látta, hogy e kormány megszilárdulása a demokratikus kibontakozást segítené.

2-i válaszában leszögezte, hogy a Legfelsőbb Tanácsnak egyrészt nem feladata, hogy a bécsi misszió javaslatát értékelje, másrészt a Magyarországgal való kapcsolat alapja az 1918. november 13-án aláírt fegyverszünet és a békekonferencia 1919. június 13-án kelt, Magyarország új határaitól szóló jegyzéke, amelyet a magyar csapatok csehszlovák és román irányban nem léphetnek át.

Ez a tömör összefoglalás egyben lezárta a fegyverszünetről szóló vitát, és megnyitotta a hadműveletekről szóló eszmecsserét. Az augusztus 2-i párizsi megbeszélésen Clemenceau a román hadsereg tartózkodási helyéről kért felvilágosítást Foch marsalltól. Az antanthaderő főparancsnoka szerint a román fegyveres csapatok távol esnek a fegyverszüneti vonaltól, ugyanis „e pillanatban a Tiszánál állnak”. Foch közben jól tudta, hogy a románok már több helyen átkeltek a Tiszán, s a magyar fővároshoz közeledtek. Balfour brit külügyminiszter nem alaptalanul követelte a román csapatok visszaparancsolását. E szavak hallatán az olasz és a francia külügyek irányítói nyomban a valótlan adatot közlő főparancsnok segítségére siettek. Nem azonos hófokon, de megegyező tartalommal a magyarokat okolták a román támadásokért. Tittoni szerint parancs elrendelése helyett csak fel kellene a románokat szólítani, hogy maradjanak elfoglalt állásaikban. A harciasabb Stephen Pichon francia külügyminiszter igazságtalan lépésnek tartotta a románok parancsokban történő megleckéztetését, hisz a magyarok nem szerelték le hadseregüket. Balfour ezzel szemben meg volt győződve, hogy a románok visszavágás ürügyén katonai támadást hajtottak végre, megszegve a Legfelsőbb Tanács korábbi parancsát. A vita nyomán azonban finomította álláspontját: „A magyarok vereséget szenvedtek, és Kun Béla kormánya megbukott. [...] a Legfelsőbb Tanácsnak nem szabad még egyszer ugyanabba a hibába beleesnie, ám mielőtt parancsot adnánk a románoknak a visszavonulásra, lássuk, valóban leteszik-e a fegyvert a magyarok”, függetlenül a kormány összetételétől.⁵⁷

Párizsban augusztus 2-án tehát arról vitatkoztak a Legfelsőbb Tanácsban, hogy a románok megsértették-e a Tiszánál kijelölt

⁵⁷ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok... 1919–1920*. I. m. 4–6.

tartózkodási helyüket, amikor a Peidl-kormány ezt a vonalat kérte a megszállás határának. A magas rangú döntéshozók nagyjából tudták, hogy a román csapatok már Budapest közelében vannak, ám hivatalosan nem kívántak a magyar főváros lehetséges megszállásáról nyilatkozni. A Legfelsőbb Tanács román kormányhoz intézett üzenete csapataik elfoglalt hadállásokban tartásáról szólt. Ennek az enyhe felszólításnak a híre Bukarestbe csak augusztus 3-án a késő esti órákban jutott el, s az ekkor már Szolnok térségében állomásozó román haderő főparancsnoksága a miniszterelnökük parancsának megfelelően Budapest küszöbön álló megszállásáról döntött. Augusztus 1-jétől a román csapatok mozgása – a főváros elfoglalására irányítottan – megállíthatatlanul felgyorsult. E gyors hadműveletekről az éppen csak kinevezett Haubrich hadügyminiszter augusztus 1-jén, éjszakába nyúlóan tájékoztatta Romanellit, aki 2-án egyik tisztjét küldte az előrenyomuló román dandárparancsnokhoz. Hosszas várakozás után sikerült közölni a kormányzótanács lemondásáról szóló hírt és a csapatmozgások leállításáról szóló felhívást. Ez a közbenjárás különösebb eredmény nélkül más szinten is megismétlődött. Az antant budapesti megbízottja augusztus 2-án tájékoztatta a román főparancsnokságot a csapatmozgások leállításáról szóló párizsi parancsról. A románok azonban ilyen parancsról nem tudtak, a bukaresti kormány hallgatott, így Romanelli akciói válasz nélkül maradtak.

Ezek után a magyar kormány augusztus 3-án a román parancsnoksággal való közvetlen kapcsolatok felvétele mellett döntött. A feladat végrehajtására Nagyiványi Zoltán akkori követségi tanácsost, majdani szépirót és Schiller András vezérkari századost jelölték ki.⁵⁸ A megfelelő okmányokat Ágoston Péter és Stromfeld Aurél írták alá. A kormány megbízottjai fehér zászlóval ellátott autón Monor irányába indultak, de Pestszentlőrincnél Gheorghe Ruscescu tábornok lovashadosztályának előőrsébe ütköztek. Mindeközben a román csapatok erőteljesen folytatták hadműveleteiket, napokon belül a fővárost teljesen körülférték,

⁵⁸ NAGYIVÁNYI Zoltán: *Idegenlégiótól a Szovjetunióig*. Révai, Budapest, 1934; FOGARASSY László: I. m. 46.; *Népszava*, 1919. augusztus 4.

egyes csapatok elérték a Dunát, míg más csapattestek Kecskemét irányába vonultak. Ellenállásba nem ütköztek, a megfogyatkozott magyar hadsereg katonái a frontvonalat elhagyták, a hadifogságot elkerülendő szétszéledtek, a kaszárnyák kiürültek.

A kormány megbízottjai Pestszentlőrincen találkoztak a lovasdandár parancsnokával, aki közölte, hogy katonáit a főváros határáig vezényelhetette, és nincs tudomása olyan parancsról, amely Budapest megszállását rendelné el. Rusescu tábornok azonnal biztosította a két magyar kormány megbízott továbbutazását a Gheorghe Mărdărescu tábornok vezette főparancsnokságra. A megbízottak átadták a Legfelsőbb Tanács felhívását a hadműveletek leállításáról, illetve a magyar kormány elrendelését a tűzszünetről. A főparancsnok a bejelentést tudomásul vette, s Nagyiványinak átadta a fegyverszünet megkötéséről szóló feltételeket, melyeket egészében elfogadni vagy elutasítani lehet. Választ augusztus 5-én este tíz óráig vártak.

Mindeközben a kormány egyes tagjai tárgyaltak az egyes román hadosztályok parancsnokaival. Úgy tűnhet, hogy nem volt egységes eligazításuk, parancsuk Budapest megszállásának kérdésében, vagy éppen a magyar kormányhatóságok megtévesztésének manőveréről volt szó. Augusztus 3-án Rusescu tábornok a Dorottya utcai főhadiszálláson találkozott Ágoston Péter külügyminiszterrel. A vele folytatott tárgyaláson megerősítette korábbi kijelentését, hogy a csapatok az előnyomulást csak a város határáig folytatják, annak megszállása parancsban nem szerepel. A rend biztosítása a kormány feladata. A vendégjog alapján két kaszárnyát biztosítottak a lovasság számára. A *Népszava* így rendkívüli kiadásban közölte: a románok nem szállják meg a fővárost.⁵⁹ Haubrich hadügyminiszter a lakossághoz szóló hirdetményben nyugalomra szólított fel, s „a vendégjog alapján a Budapesten tartózkodó vagy ott megforduló román katonákat ne fogadja ellenséges érzülettel, velük szemben a nemzetközi jognak és az adott helyzetnek megfelelő magatartást tanúsítson”. Ez a falragaszokon közzétett felhívás a fővárosi lakosság félelmét, aggodalmát aligha

⁵⁹ *Népszava*, 1919. augusztus 4.

oszlatta el, hisz augusztus 4-ére virradóra nyilvánvalóvá vált a román csapatok egyre nagyobb arányú megjelenése.

Csakhogy a Rusescu tábornokkal történő, a magyar fél számára is előnyös tárgyalást a Constantiu ezredes által vezetett hadosztály parancsnoka nem ismerte el. Augusztus 3-án a Külső Jászberényi útnál tartózkodó csapatok vezetője követelte a főváros polgármesterének megjelenését, aki hivatalosan átadja a várost a román hadseregnek. A dühös és cinikus ezredeshez Harrer Ferenc és Haubrich József mentek, de nem voltak hajlandók aláírni egy eléjük tett papírt a város átadásáról, és mindketten visszatértek a magyar főparancsnokságra. Másnap, 4-én délelőtt a jelenet megismétlődött, azzal az újabb utasítással, hogy Harrer vigye magával a város hivatalos pecsétjét is. Az ideiglenes polgármesternek ezúttal is sikerült távoznia a gúnyoló román tisztek fojtogató gyűrűjéből.

Aznap délelőtt Ágoston Péter román tisztekkel tárgyalt a hadtestparancsnokságon. A kora délutáni órákban román vezérkari tiszt érkezett azzal az üzenettel, hogy négy órakor a hadügyminiszter és a polgármester jelenjenek meg az Üllői út és Kispest határánál, és adják át a várost a városparancsnoknak kinevezett Ștefan Holban tábornoknak. Ő Haubrich és Harrer előtt kijelentette, hogy a várost haladéktalanul megszállják. Haubrich tiltakozott, és a Legfelsőbb Tanács döntésére hivatkozott, amit a román főparancsnokság már jól ismert. Holban mintha meg sem hallotta volna a tiltakozást, közölte a magyar fegyveres erők (a rendőrséget is beleértve) teljes leszerelésének azonnali és maradéktalan végrehajtását, a román csapatok elleni fellépések statáriális megtorlását (tűzszedés, kivégzések), végül követelte a bevonuló román csapatok elhelyezését. További tárgyalásnak már nem volt helye, augusztus 4-én délután négy órakor a román hadsereg – száztizenkilenc zászlóalj, kilencvennyolc üteg, hatvan lovasszázad – megkezdte Budapest megszállását, amely az esti órákban befejeződött.⁶⁰ Budától nyugatra hídfőt létesítettek, és megkezdték Észak-Dunántúl megszállását.

⁶⁰ KIRSCHNER Béla: I. m. 180–182.; FOGARASSY László: I. m.; L. NAGY Zsuzsa: A főváros román megszállás alatt. *Budapest Negyed*, 1994/2. 105–124.

A román bevonuláskor éppen Cinkotán tartózkodó Ritoók Emma feljegyzése szerint a portájuk előtt állókat megdöbbenetetté és megbénította a negyven-ötven főből álló bocskoros, piszkos, nyúzott katonák (kizárólag „oláhokat” említ) szakaszainak, majd az őket követő szekereknek a Kerepesi úton óriási porfelhőt keltő látványa. Az írónő megszégyenülve érezte magát az előtte lovon elvonuló román tiszt hetyke, magabiztos tekintetétől.⁶¹ Itt csend, némaság, fájdalom a válasz. Másutt a fővárosban nem maradt el az üdvözlés, a „felszabadítóknak” a virágcsokor, a pazarul berendezett többszobás lakások ablakaiból a matyó vagy a kalocsai mintákkal himzett kendők lobogtatása. Stromfeld e látványra megrendülten emlékezett. A bércaszárnyák ablakai zárva maradtak.

A román megszálló hadsereget nem fogadta hivatalos küldöttség, a város kulcsait nem adták át a parancsnokló tábornoknak, de ellenállás sem volt. A csapatok kijelölt őrhelyeikre, kaszárnyákba vonultak. A főváros megszállásáról az ellenforradalmár Csilléry András már augusztus 1-jén tárgyalt a román főparancsnokságon, még Törökszentmiklóson.⁶² Augusztus 3-án a kormány eltávolítására készülő Fehér Ház néhány tagja, amolyan nem hivatalos küldöttsége is kérte a főváros megszállását a románoktól.

A bécsi ABC-központ szegedi kormányai

Az 1919 májusában Aradon alakult, majd Szegedre került, Károlyi Gyula vezette kormányt 1919. július 12-én P. Ábrahám

⁶¹ RITOÓK Emma: *Évek és emberek*. BTK TTI-MTT-NMT, Budapest, 2022. A kötetet szerkesztette és önálló tanulmányának beillő jegyzetekkel PRITZ Pál látta el.

⁶² Andrásy Gyuláné naplója. MNL OL P 4. 1919. november; P. Károlyi Erzsébet 1919 őszén írt levelei fivéréhez. In: *Károlyi Mihály levelezése. I. kötet, 1905–1920*. Szerk.: LITVÁN György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978; VARJASSY Lajos: *Károlyi Mihály, Kun Béla, Horthy Miklós*. Timișoara, 1929. 91. – E szerzők társadalmi helyzetüktől, politikai meggyőződésüktől függetlenül egy pillanatra sem kérdőjelezték meg a román hadsereg részvételét, támogatását az augusztusi ellenforradalmi puccs lebonyolításában.

Dezső függetlenségi párti politikus elnökletével egy újabb testület váltotta fel: ez lett a kormányzótanáccsal szemben álló (második) szegedi ellenkormány. E kabinet szinte azonnal, még augusztus 1-jén éjszaka vagy másnap hajnalban értesült a kormányzótanács lemondásáról, majd augusztus 2-án és 3-án eszmecszerét tartott a Peidl-kormányról. 4-én pedig egy Teleki Pál külügyminiszter által összeállított jegyzéket küldött a békekonferenciára, valamint a prágai, bukaresti, belgrádi kormányoknak.⁶³ Az üléseken a kormánytagokon kívül részt vett: Horthy Miklós, Soós Károly és Zichy Aladár. A vitaindítón Ábrahám miniszterelnök közölte: a francia képviselőt támogatja, ha egy küldöttség felveszi a kapcsolatot a budapesti új kormánnyal. Ezt a véleményt Belitska Sándor honvédelmi miniszter is elfogadta, abban bízva, hogy a franciák ebben az esetben nem gátolják tovább a magyar csapatok elindulását az országba, hozzátette, hogy a kiküldendő delegáció ne csak Peidlékkal, hanem a fővárosi ellenforradalmi szervezetekkel is tárgyaljon. Teleki Pál szerint a budapesti kormányváltás nem egyéb olasz puccsnál, a kormány ugyanolyan, mint Kun Béláé volt, ezért nem szabad velük tárgyalni, mert ez megkönnyíthetné diplomáciai (angol, amerikai) elismerésüket. Horthy és Soós legfeljebb a tájékozódást, de nem a tárgyalást tartották lehetségesnek, hisz a fővárosi kormánynak nincs hatalma, hadserege felbomlott. A kereskedelmi miniszter, Varjassy Lajos megjegyezte, hogy napokkal korábban Cunighame köréből érkeztek hírek a Kun-kormány küszöbön álló leváltásáról. A Peidl-kormány iránt nagyobb a nemzetközi érdeklődés, mint gondolnák. Szerinte szükséges, hogy megfelelő személyeket küldjenek a kapcsolatok felvételére. Ezzel szemben Dömötör Mihály népjóléti miniszter a szakszervezeti vezetőkől álló kormányt pusztán kommunistákból álló társaságnak minősítette. Balla Aladár belügyminiszter már úgy „pontosított”, hogy a félig kommunistákból álló kormánnyal kizárólag a legsürgősebb távozásukról lehet tárgyalni. E véleményeket összegezte a különböző államokhoz címzett jegyzék,

⁶³ KELEMEN Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919)*. Szeged, 1923. 426–446.

valamint a lakossághoz intézett kiáltvány. Az összegzés szerint a Peidl-féle alakulat nem más, mint a bolsevizmusnak lepel alatt való fennmaradása. Ez a kormányváltás csak formális, rendszerváltást nem jelent. A kormányban csak két (!) miniszter nem volt korábban népbiztos. Céljuk a kommunizmus, az előző kormány valamennyi rendelkezésének fenntartása. Tovább él a terror, nincs egyéni és lelkiismereti szabadság. A fenti, propagandacélokat szolgáló valótlan állítások részletes cáfolata helyett elég csupán annyit rögzíteni, hogy ezek szerint a néphez szóló kiáltvány szerkesztői szerint a Peidl-kormány tizenegy tagjából kilenc népbiztos lett volna. Az új kormány tizenhárom rendeletéből pedig egyet sem említettek meg.

A már több hónapja Szegeden tartózkodó politikusok, valamint az ott nagy számban gyülekező katonatisztek különösen július közepétől fokozták aktivitásukat. A város francia megszállása nem gátolta a politikai tevékenységet, a többsirányú sajtó megjelenését. A liberális szellemű városvezetés számított a szociáldemokraták demokratikus együttműködésére. De május elején ötvenhat tartalékos tiszt megalakította a szegedi tiszti századot. Ez a katonai egység fondorlatos módon május 7-én elfoglalta a vöröskatonák által még biztosított laktanyát, a katonákat lefegyverezték és elhurcolták. A francia parancsnokság avatkozott be szabadon bocsátásuk érdekében. A szegedi tiszti század a későbbiekben beolvadt a nemzeti hadseregbe.⁶⁴

A Károlyi Gyula-féle kormányban, Bethlen István ötletére a hadügyminiszteri posztot júniusban vállalta el a szárazföldi hadviselésben járatlan Horthy Miklós mint legmagasabb katonai rangot viselő ellentengernagy. Ő legfőbb céljának a bolsevizmus letörésére irányuló, önálló, a kormánytól független nemzeti hadsereg felállítását tartotta.⁶⁵ A hadsereg szervezését államtitkára, Gömbös Gyula irányította tiszttársaival – többek között Soós Károllyal, Hunyadi Ferencsel, Kozma Miklóssal, Magasházy Lászlóval, Prónay Pállal és másokkal – egyetemben. A Károlyi-kormány június végi, július eleji ülésein a francia

⁶⁴ PAÁL Jób: *A száz napos szegedi kormány. Az ellenforradalom története.* Budapest, 1919.

⁶⁵ TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 68–72.

városparancsnoksággal való nézeteltérés elmélyülése, a hadsereg akciójának megkezdése és a kormány átalakításának kérdése szerepelt. A miniszterelnök közölte, hogy a franciák a kormányát reakciónak, germanofilnek, habsburgianusnak tartják, és nagyobb létszámú hadsereg felállítását nem engedik. Károlyi Gyula elhatározta lemondását. Július elején vele szemben már olyan kormánylistát is köröztek politikusi körökben, amelynek elnöke Lovászy Márton, belügyminisztere Varjassy Lajos (Horthy a franciák informátorának tartotta) lenne, a földművelésügyi tárcát pedig Nagyatádi Szabó István kapná. Horthy helyett Soós Károly vagy Belitska Sándor lenne a hadügyminiszter. A szociáldemokraták két tárcára számíthatnának. Ezzel összefüggésben július 3-án Teleki Pál levélben szólította fel Malcomes Gyula volt első osztályú követségi tanácsost, hogy sürgősen lépjen kapcsolatba a Svájcban tartózkodó Garami Ernővel, s bírja rá a hamarosan átalakítandó kormányban való részvételre, valamelyik fenntartott tárcát fogadja el, s a másik tárca vezetőjére tegyen javaslatot. Vagy ha ő maga mégse vállalna miniszterséget, akkor ajánljon két szocialistát, de úgy, hogy egyik keresztény legyen, mert a leendő kormány nem bírna el „két zsidó származású szocialista minisztert”. És amennyiben a részvételtől Garami elzárkózna, kérik, hogy tegyen a bolsevik kormányt nyilvánosan elítélő nyilatkozatot.⁶⁶

Mindez összefüggött az Antibolsevista Comité (ABC) bécsi vezetőinek az antant bécsi képviselőivel folytatott tárgyalásaival, valamint a Szegeden tartózkodó, különböző politikai irányzatokat képviselő politikusok fentebb említett nézeteivel, kezdeményezéseivel, amelyek még július 20-a, azaz a Vörös Hadsereg támadásának kezdete előtt születtek. A második szegedi kormányban mérvadó politikusok ekkor úgy vélték, hogy a Vörös Hadsereg ellen sikeresen fellépő román hadsereg a kormányzótanácsot elzavarja, s helyébe a polgárság, parasztság, a józan munkásság képviselőiből, de a dualizmus korában leszerepelt konzervatív irányzatok kizárásával a nemzeti eszmét követő kormány alakul. Így a konzervatív grófok vonuljanak hátra, de

⁶⁶ KELEMEN Béla: I. m. 314–329.

akik az októberi forradalom idején időben megálltak (Lovászy és társai) az új kormányból nem hagyhatók ki. Azok a szociáldemokraták, akik a vörösök hatalmában részt vettek, minden kormányalakításból kizárandók. A leendő kormányban biztosítani kell a polgárság fölényét a parasztság, a munkásság képviselőivel szemben. Mindebből megállapítható, hogy a második szegedi kormány egyes tagjai és külső támogatói ezekben a júliusi hetekben az átalakítandó kormányra mint a mérsékelt nemzeti, konzervatív-liberális politika követőire tekintettek. Ezt a törekvést azonban nemcsak az ókonzervatív politikusok csoportja, hanem a militarista, minden demokratikus-liberális politikai ártrendéssel szemben álló, a katonai diktatúrától sem idegenkedő tisztek új generációja is elutasította.

Az első szegedi kormányból Károlyi Gyula mellett többen távoztak, például a „házigazda” Kelemen Béla, az Arad vármegyei nagybirtokosok és Horthy Miklós is. Utóbbi a hadügyministerségtől s egyben a kormányzati politikától megszabadulva a szerveződő Nemzeti Hadsereg fővezére lett. Ez a poszt számára hamarosan a valóságos hatalom birtoklását jelentette. Július 13-án elfoglalta a város Mars téri laktanyáját, s első parancsában közölte, hogy az Ábrahám-kormány bizalmából átvette a magyar nemzeti haderő fővezérlését. Csapataihoz intézett felhívásában pedig így buzdított: „Ne feledjétek, hogy egy ezeréves nemzet utolsó hatalmas reménysége, imája, sóhaja ti vagytok. De lesújtó kardja is, ha kell.”⁶⁷ Nem hagyott kétséget, hogy ez a kard a bolsevizmusra irányul. Néhány nappal később zászlószenteléssel egybekötött szemlét tartott gyalog- és huszárezrede felett. A toborzás ekkoriban vontatottan haladt, a legénység száma csekély volt, a tisztek voltak többségben. A várost előzőlő tisztekből június végén megalakult az első tiszti század, amely rövid idő alatt zászlóaljja duzzadt.⁶⁸ Az ő körükben nyugtalanságot,

⁶⁷ Uo. 368.

⁶⁸ KOZMA Miklós: *Az összeomlás 1918–19*. Athenaeum Kiadó, Budapest, 1933. 266–367.; PIL 721/1. f. Révész Mihály iratgyűjtemény. 283. ó. e. Magasházy László, Horthy szárnysegédjének feljegyzése a hadseregszervezés kérdéseiről. Feljegyzését valószínűleg Kozma Miklós könyvéhez készítette az 1920-as évek végén.

némi elbizonytalanodást észleltek, mivel a megszálló franciák csak legfeljebb ezerháromszáz fegyveres tartózkodását engedélyezték. A folyamatosan érkező tisztek így a környező falvakban, tanyákon húzták meg magukat. Horthy és Teleki júniusi belgrádi tárgyalásain a délszláv kormány nem járult hozzá, hogy a magyar csapatok a demarkációs vonalat átlépve vonuljanak át a Dunántúlra, bár Horthy és közvetlen munkatársai, teljesen megalapozatlanul, bíztak a franciák és a szerbek részvételében a vörösök elleni harcban. Belitska tábornok szerint harmincezer felfegyverzett katona, százötven ágyú nélkül még csak elindulni sem érdemes a Vörös Hadsereg ellen.

A Vörös Hadsereg július végi végzetes veresége nyomán a szerveződő Nemzeti Hadsereg fővezére előtt igen kedvező lehetőség nyílt. A kormányzótanács lemondásával, hadseregének felbomlásával a fővezér irányítása alatt Szegeden szerveződő hadseregnek már nem kellett a Belitska hadügyminiszter által megjelölt haderőt felállítania, hisz a Vörös Hadsereget a románok szétverték. Így keserves polgárháborúra, katonai ellenféllel szemben nagy csaták megvívására sem kellett készülni, csak a további toborzásra és a „tisztoztatásra”, számonkérésre és megtorlásra. A problémát a román megszállás kezelése jelentette. Magasházy László említett feljegyzésében felidézte, hogy amikor a románok átkeltek a Tiszán és Pest felé indultak, a demarkációs vonalat átlépve egy román tiszt Szegedre érkezett és kihallgatást kért Horthytól. A román főparancsnokság tartott a szegedi hadsereg románok elleni hátbatámadásától, s ezt megakadályozandó együttműködést javasolt, de az antant szegedi parancsnoksága közbelépett. Ettől függetlenül a román hadvezetés, amely természetesnek gondolta a szerveződő magyar nemzeti haderő esetleges támadását, elégedetten vette tudomásul, hogy a szegedi hadsereg az ország védelmében egy pillanatra sem kívánt együttműködni a Vörös Hadsereggel.

A második szegedi kormány augusztus 6-i, Horthy Miklós és Soós Károly részvételével megtartott ülésén Teleki Pál a románok rövid, átmeneti időre szóló tartózkodásáról értekezett, s szerinte a főváros közrendjét a négy antanttábornok teljhatalma biztosítja. (Az éppen alakuló Tábornokok Tanácsa nem adhatott

parancsot a románoknak, Holban városparancsnok rendeletét még nem ismerték.) Közölte, hogy a francia front megszűnt, a francia haderő az országból távozik, ennek megfelelően már nem akadályozzák a magyar hadsereg mozgását, átvonulását a Dunántúlra. Horthy közölte, hogy bizonyos katonai alakulatok el is indultak (Prónay Pál különítménye augusztus 5-én hajnalban), amelyeket továbbiak követnek. A Kikindáról érkező megbízott román tiszttel fogják megállapítani a román és magyar csapatok közötti demarkációs vonalat. A terv az, hogy a magyar haderő felvonulása a Duna mindkét oldalán történjen. Néhányan javasolták a szegedi kormánynak Székesfehérvárra költözését, de ezt Teleki korainak tartotta, megvalósulását a románokkal való tárgyalás eredményétől tette függővé. A hadsereg belpolitikai szerepének növelését szorgalmazó, sőt követelő tiszti kar véleményét közvetítette Soós Károly vezérkari főnök a katonai közigazgatás felállításáról. Ezt a javaslatot a kormány tagjai nem fogadták el, hanem a polgári közigazgatás helyreállítása mellett csak a fővezérség által kinevezett, karhatalmi parancsnok működésére számítottak.

A szegedi kormány augusztus 7-i keltezéssel (amikor a fővárosi puccs híre még nem jutott el hozzá) Párizshoz címzett jegyzékben megismételte véleményét, hogy a Peidl-kormány ugyanaz, mint Kun Béláé volt. Emellett közölte: a magyar csapatok a Duna–Tisza között, Szegedtől északnyugati irányban haladnak, és megkezdték „a rend és közigazgatás helyreállítását”. Ismételten kérte a szegedi kormány elismerését, illetve az antant támogatását, hogy Budapestre küldhessék a külügyminisztert egy tizenöt tagú kísérettel.

Erre azonban már nem került sor, ugyanis augusztus 7-én az esti órákban egy szűk körű tanácskozásról kihívták Belitska minisztert, aki visszatérve közölte: Siófokról futárrepülő érkezett a Peidl-kormány leváltásáról szóló, még meg nem erősített hírrel. Az új kormány felállításában József főherceg is benne van – olvasta egy céduláról az üzenetet. (Pogány József ekkor már Karlsteinben volt.) Teleki másnap reggel a visszatérő repülővel Siófokra ment. A tisztikar lelkesen vette tudomásul a József főherceg régenssége alatt létesült új fővárosi kormányt,

ezért képtelenségnek tartották az októbrista szellemű Ábrahám-kormány további fennállását, s követelték sürgős távozását. Horthy a tisztikar megnyugtatására – nagy áldomások közepette – kijelentette, hogy az ország sorsa a hadseregen áll vagy bukik. Ő marad a hadsereg élén, és felveszi a kapcsolatot József főherceg öfenségével, „a sok kormány pedig tegyen, amit akar”. Néhány nap múlva az Ábrahám-kormány beszüntette működését Szegeden.⁶⁹

Összességében a zömmel konzervatív politikusokból álló Károlyi Gyula vezette kormánynál liberálisabb második szegedi kormány teljes mértékben elutasította az augusztus 1-jén békésen megvalósított demokratikus rendszerváltást, és ezzel a Peidl-kormány mozgásterét tovább szűkítette, míg az ellenforradalmi szervezetek önbizalmát növelte.

A megszállás és a békekonferencia

Mindközben a békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa augusztus 4-én és az azt követő napokban tovább folytatta a magyarkérdés megvitatását, amely e magas rangú politikusok számára is váratlanul román üggyé bővült. A beérkezett jelentések alapján a 4-e délutáni órákra kiderült, hogy a román megszálló haderő a Legfelsőbb Tanács felszólítását figyelmen kívül hagyva megkezdte Budapest fontosabb bevezető, például a Bécsbe irányuló útjainak az elfoglalását.⁷⁰ A tanácskozásról készített feljegyzés is feltűnően érzékelteti a tárgyalók zavarodottságát. A megszállókat kipurancsolni képtelenek, hisz néhány nappal korábban őket bízták meg a végrehajtásra. Az antantfőparancsnok szerint a megszállásnak szövetséges jelleget lehetne adni, ha szövetséges csapatokat küldenének, amint azt a magyar kormány kéri, de ez jelenleg nem lehetséges. Így a megoldás az lehet, hogy miközben a fővárost kizárólag a román haderő szállja meg, egy antantmissziót neveznek ki (ez lesz a Tábornokok Tanácsa). De

⁶⁹ KELEMEN Béla: I. m. 443–451.

⁷⁰ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok... 1919–1920*. I. m. 17.; PRITZ Pál: I. m. 38–40.

Foch szerint inkább az lehetséges, hogy „a román kormány önállóan kívánja a helyzetet megoldani”. Clemenceau azonnal kiállításba helyezte: ebben az esetben a Tanács a románok egyéb ügyeiről nélkülük fog dönteni. E tanácskozáson döntöttek végül a négy tábornokból álló budapesti szövetséges bizottság felállításáról. Közülük a brit Gorton tábornok még az éjszaka folyamán Bécsből Budapestre utazott. A bizottság tagjait feladataikról részletes utasítással látták el, jóllehet katonai felügyeletet a román hadsereg felett nem gyakorolhattak. A bizottság felállításáról tájékoztatták a bukaresti, prágai, belgrádi és a budapesti kormányt.

A román megszállás politikai, társadalmi következményeit latolgatva a Legfelsőbb Tanács tagjai a helyzetet aggasztónak látták. A Peidl-kormánnyal szembeni korábbi fenntartásaik mintha háttérbe szorultak volna, s nyugtázták a kormánynak a hadműveletek befejezésére, a hadsereg leszerelésére, a román támadás leállítására, a demokratikus államrend létrehozására irányuló lépéseit. Balfour külügyminiszter augusztus 4-én úgy látta, hogy a román előrenyomulás és Budapest megszállása a Legfelsőbb Tanács feltételeit teljesíteni kész magyar kormány bukásával jár, és a nacionalista mozgalmak elszabadulásához vezethet, ezért a Tanácsnak nem lehet érdeke a megszállók lépéseinek támogatása. Hasonlóan vélekedett az amerikai Polk tábornok is, hozzátéve: nem valószínű, hogy a románok a hadijog szerint bánnak a magyarokkal. Ugyanakkor Foch marsallnak a magyarokkal szembeni ellenszenvé csak tovább erősödött: a megszállást, a teljes leszerelést minden rendelkezésre álló erővel (azaz a románok által) végre kell hajtani – nyilatkozott hajthatatlanul, hozzátéve, hogy a fennálló körülmények között szükségtelen Magyarországnak bármilyen haderőt fegyverben tartania. A Legfelsőbb Tanács számára a bonyodalmak és a feszültségek enyhítésére a Tábornokok Tanácsának felállítása tűnt leginkább súrlódásmentes megoldásnak, valamint a megszállás tudomásul vétele.

Egy nap elteltével Polk tábornok aggálya beigazolódott. Augusztus 5-én délután hat órakor a román főparancsnokság átnyújtotta a magyar kormánynak az ellenségeskedés megszüntetéséről szóló

feltételeit, amelyeket csak teljes egészükben lehet elfogadni vagy visszautasítani – a válaszra aznap este tíz óráig adott határidőt. Az ultimátum szövegét Gorton tábornok, Romanelli és Causey alezredek azonnal közölték a Legfelsőbb Tanáccsal. Az ország kifosztásáról szóló ultimátum szövegének összefoglalása helyett célszerűbb a Legfelsőbb Tanács tagjainak reakcióját és a vita néhány mozzanatát felidézni.

A Tanács elnöke, Clemenceau a román kormánynak küldött augusztus 6-i táviratában megállapította, hogy a példátlan lépésért a román kormány a felelős, egyben leszögezte, hogy a Legfelsőbb Tanács „nem ismeri el a román főparancsnok azon jogát, hogy a szövetséges és társult hatalmak hozzájárulása nélkül bárkire bármilyen fegyverszünetet kényszerítsen”.⁷¹ A románok fegyverszüneti feltételeiről készített augusztus 7-i emlékirat megállapította, hogy Románia Magyarországgal szemben rosszhiszeműen járt el, mert jóvátételi követelései sokszor súlyosabbak, mint amit valaha is terveztek, és ellentmond azoknak az elveknek, amelyek a Németországgal kötött, Románia (Antonescu) által is aláírt békeszerződésben szerepelnek.

A Tanács tagjai több napig (augusztus 7–11.) tartó heves vitát folytattak a folyamatosan érkező jelentések és beszámolók alapján a román hódítók példátlan eljárásáról, a román kormány feltűnő, szándékos hallgatásáról. (Utóbbi ugyanis Párizs többszöri felszólítására csak augusztus 12-én, és nem közvetlenül, hanem a bukaresti francia ügyvivőn keresztül válaszolt.) A tiltakozásokba foglalt fenyegetések a diplomáciai kapcsolatok felfüggesztéséről és az amerikai hitelek megszüntetéséről szóltak, annak minden következményével együtt, beleértve a korábban ígért területek megszerzésének elutasítását is. Clemenceau a románok által előidézett helyzetet (utalva az augusztus 6-i ellenforradalmi puccsra is) elviselhetetlennek tartotta, s egyértelműen felszólította a román kormányt, hogy tetteikkel bizonyítsa hajlandóságát a békekonferencia politikájának végrehajtásáról. Ellenkező esetben Romániának távoznia kell a konferenciáról.

⁷¹ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok... 1919–1920.* I. m. 30.

Balfour a helyzetet rendkívül aggasztónak tartotta. A románok példátlan magatartásának következtében a szövetségi rendszerben megjelent az első komoly repedés, annak minden feszültségével és következményével. A Tábornokok Tanácsa nevében Gorton tábornok a Párizsba küldött augusztus 7-i táviratában közölte, ha nem történik haladéktalan intézkedés a románok garázdálkodásának megszüntetésére, „úgy a magyaroknak az antant jóakarátába vetett bizalma minden bizonynyal szertefoszlik”.⁷²

A Peidl-kormány értesülve a román főparancsnokság ultimátumáról, hivatalos nyilatkozatot tett augusztus 5-én az esti órákban. Az Ágoston Péter által aláírt nyilatkozat megállapítja, hogy a kormány az antanthatalmak egyikétől a fegyverszünetre vonatkozóan újabb követelést kapott, amely az országot létfeltételében semmisítené meg, így teljesítését lehetetlenné teszi. A Magyar Népköztársaság kormánya kéri az antant budapesti képviselőit a román főhadiszállás nevében érkezett felszólítás érdemleges elintézésére. A kormány nyilatkozata a román ultimátum kérdését lezárta, s a tárgyban a továbbiakban csak az antant hivatalos képviselőivel folytatott megbeszéléseket.⁷³

A városparancsnokká kinevezett Holban tábornok Budapest lakosságához szóló felhívásában – amelyet Romanelli antant megbízott jegyzékben juttatott el a magyar kormányhoz – közölte, hogy a kormány mentesül az alól a felelősség alól, hogy saját fegyveres erejével biztosítsa a közrendet és a város nyugalmát. A parancs szerint a magyar hadsereg létszámát az 1918. november 13-i egyezmény szintjére kell leszállítani. (Az augusztus 5-i ultimátum, a hivatásos tiszteket is beleértve, tizenötezer főben állapította meg a magyar hadsereg létszámát.) A Vörös Hadsereget haladéktalanul le kell fegyverezni, valamennyi fegyvert be kell szolgáltatni, a fegyverrejtegetés szigorúan büntetendő. Eközben elkezdődött, illetve folytatódott magyar részről a

⁷² Uo. 35.

⁷³ L. Nagy Zsuzsa említett tanulmányában (I. m.) tévesen állította, hogy Párizs a Peidl-kormányt megtiltotta (!) a román feltételek elfogadását. A kormány egy pillanatig sem gondolt az elfogadásra, ellenkezőleg, csak az antant képviselőitén keresztül érintkezett a román megszállókkal.

fegyveres erők teljes leszerelése, a munkásezredeket és a Vörös Őrséget is beleértve. Az antant egyes értesülései szerint a fővárosban mindössze négyszáz-hatszáz fegyveres rendőr volt. A kormány Gorton tábornoknak felajánlotta a visszaállítandó rendőrség feletti parancsnokságot, amit ő először elfogadott, de a Holbannel való tárgyalás után visszalépett, mert az átadásról nem született parancs.⁷⁴

A főváros megszállását irányító főparancsnok azonnali hatállyal megtiltotta a gyűlések, nagyobb összejövetelek, rendezvények megtartását, és elrendelték a kijárási tilalmat. A román csapatok megszállták a fontosabb intézményeket: a telefonközpontokat, hidakat, pályaudvarokat. Ellenőrzésük alá kerültek a gyárak, a nagykereskedelem és a város közlekedése is. Hozzáfogtak a MÁV mozdonyainak, vagonjainak és különféle berendezéseinek elszállításához. A megszállás első napjaiban megkezdődtek a lakosságot is közvetlenül érintő rekvirálások. Causey alezredes augusztus 8-i jelentése szerint „a városon túl rengeteg különféle mezőgazdasági gépet gyűjtöttek össze, hogy Romániába szállítsák őket. Továbbra is nagyszámú állatot vesznek el a lakosságtól.” A Tábornokok Tanácsába csaknem egyhetes késéssel érkező francia Jean César Graziani tábornok augusztus 18-i összefoglaló jellegű jelentésében leszögezte: „Kétségtelen, hogy a román csapatok minden mozdíthatót elhurcoltak, mióta betették lábukat Magyarországra.” Hozzátette: a bizottság kötelessége, hogy megakadályozza az ország kifosztását, „a magyar javak tömeges elszállítását Romániába”.⁷⁵

Az augusztus 6-i puccs

Budapest román megszállása egyben a Peidl-kormány sorsát is megpecsételte. A köztársasági kormány fogyatkozó fegyveres erőinek lefegyverzése, felszámolása, majd a megszállás feltételeinek ultimátuma visszavonhatatlanul kilátástalanná

⁷⁴ PIL 689. f. 5. ó. e. 28. Ágoston Péter naplója.

⁷⁵ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok... 1919–1920.* I. m. 41., 57.

tette a demokratikus rendszerváltást békés eszközökkel megvalósítani szándékozó átmeneti kormány fennmaradását. Nem véletlen, hogy a különféle ellenforradalmi fegyveres erők katonai egységei, illetve illegálisan működő kisebb vagy nagyobb csoportjai augusztus 1-je után fokozták a kormány elleni s a hatalom megszerzésére irányuló tevékenységüket. Helyzetüket megkönnyítette, hogy a román haderő is a bolsevizmus letörésének jelszavát hirdette az antant hatalmasságainak egyetértésével. A román megszállók nem fukarkodtak a megszállt Tiszántúl településein a Tanácsköztársaság helyi vezetői és egyszerű támogatói ellen elkövetett atrocitásokkal. Ahogy azt is tudták, hogy a budapesti Városházán nem Harrer Ferencet és Peyer Károlyt, hanem Bódy Tivadart és Pekár Gyulát kell védelmezni.

A katonai ellenforradalmi erők fő bázisa ugyan a kormányoktól függetlenedő Horthy Miklós fővezér irányítása alatt működő és egyre bővülő Nemzeti Hadsereg volt, de számottevő csapattal rendelkezett Lehár Antal töretlenül királyhű gyalogezredes nyugat-magyarországi zászlóalja is.

Az augusztus eleji napokban Bethlen István az ABC vezetőjeként intenzív tárgyalásokat folytatott Bécsben, ahogy korábban már volt szó róla, az antant bécsi képviselőivel, valamint Böhm Vilmoossal. Ezekhez kapcsolódtak a Bécsben tartózkodó, zömmel legitimista politikusokkal történő tárgyalásai is. Bethlen augusztus 4-én vagy 5-én (Lehár Antal állítólag 5-én már Szombathelyen volt) Bécsbe kérte a grazi komité tagjait – Szmrecsányi György, Pallavicini György, Beniczky Ödön, Lehár Antal, Sigray Antal –, és feltette a kérdést: a jelenlevők elfogadják-e a szakszervezeti kormányt, vagy hajlandók a rendelkezésre álló erőkkel Nyugat-Magyarországról elindulva konzervatív kormányt alakítani. A legitimisták utóbbira egyértelmű igennel válaszoltak, míg a már több napja Bécsben tartózkodó, a koalíciós kormánynak politikai eszközökkel történő felállításán munkálkodó Lovászy Márton, illetve Héderváry Lehel erősen tiltakoztak. Bethlen még kivárt. Mielőtt eltávoztak volna a tanácskozásról, az ott megjelent Gömbös Gyula százados ismertette Horthy Miklós üzenetét a magyarországi fegyveres erők feletti parancsnokság átvételéről. Lehár, meglehetősen indulatosan,

azonnal közölte e parancs megtagadását, s több mint kétezer fős csapatához távozott.⁷⁶ Gömbös nemcsak Horthy fővezérségét közölte, hanem Lehár tervezett akciója – a Peidl-kormány erőszakos eltávolítása – megkezdésének elhalasztását is. Ezzel a ravasz húzással néhány nap múlva Lehár már tudomásul vette a Nemzeti Hadsereg fővezérének parancsait, és Szombathelyről irányította létszámában és fegyverzetben gyarapodó csapatainak szervezését és hadrendbe állítását. (Gömbös Gyula elsietettnek, sürgősen tartotta az augusztus 6-i fővárosi akciót. Friedrich Istvánék pedig Lehár csapataira számítottak.) Nem véletlen, hogy Károlyi Mihály kormányának volt minisztere, Lovászy éppen ekkor táviratban szólította fel Friedrichet, a volt hadügyi államtitkárt a tervbe vett erőszakos akciójának néhány napos elhalasztására. (Lovászy nem tudhatott a megszálló román csapatok parancsnokságának hallgatólagos támogatásáról.) Az ismételt felszólítás már elkészült.

Az 1918 decemberében főleg huszár- és tüzérszettek, rendőrségi főtisztekből, fontosabb állami hivatalok tisztviselőiből, birtokukat vesztő földbirtokosok jogászaiból, orvosaiból, összességében a középosztályhoz, a feltétlen a párbajképesek népes társadalmi csoportjához tartozókból alakult Fehér Ház csoport állt a fővárosi ellenforradalmi szervezkedés élén.⁷⁷ Harmincketten-harminchárman voltak. Forradalomellenességük nemcsak a júniusi, ludovikás lázadásban nyilvánult meg, hanem már a tiszti századok 1918-as szervezésekor. A sikertelen júniusi lázadás után az illegális összejövetelek gyakoribbá és körültekintőbbé váltak, de Fery Oszkár csendőr altábornagy és két társának júliusi, bestiális kivégzése gyors cselekvésre készítette őket. A (fog)orvosi rendelők kiváló álcázásnak tűntek, például Wein Dezsőé Budán Géher Antal, Farkas Tivadar, Nagy

⁷⁶ KOZMA Miklós: I. m.; GÖMBÖS Gyula: *Egy magyar vezérkari tiszt bíráló feljegyzései a forradalomról és ellenforradalomról*. Budapest, 1920; KELEMEN Béla: I. m.

⁷⁷ KÁDÁR Lehel: Az 1919. augusztusi puccs. *Új Magyar Szemle*, 1920/1.; Pekár Gyula 1922. augusztus 2-i parlamenti beszéde. KALMÁR Jenő: I. m. 26–27., 158–165. 1922-ben a propagandista Pekár a Cserny-különítmény borzalmaait és Surek János tanácskongresszusi, Kun Béla által is elítélt, örültségeket tartalmazó beszédét a szociáldemokrata képviselők nyakába kívánta szólni.

Lajos századosok, Garay Károly, Iványos Lajos rendőrtisztek, Berentás László postahivatalnok számára. Itt és másutt találkoztak Csilléry Andrással és Bleyer Jakabbal. Jóllehet a Szegeden szerveződő Nemzeti Hadsereggel szervezeti kapcsolatuk nem volt, de Schnetzer Ferenc vezérőrnagy, a székesfehérvári katonai kerület parancsnoka az akcióhoz szükséges fegyveres erőt biztosította. Pekár Gyula a Fehér Ház vezetőjeként különféle politikai szerveződések vezetőivel és a hivatalnoki karral tartotta a kapcsolatot. Az orvos-őrnagy Csilléry Andrásra különféle akciók irányítását, szervezését és végrehajtását bízta a puccs vezetője, Friedrich István, aki politikai programadásával és a gyors tettek tervével és végrehajtásával jelentkezett. A programjuk lényege a kibontakozást gátló Peidl-kormány, Friedrich szavaival a hatalmat bitorló, hazaáruló társaság eltávolítása. Ezután József főherceg kormányzósága alatt a nemzetgyűlés összehívásáig a polgárság, a földmunkások és a munkásság kormánya irányítja majd az ügyeket. Valamennyi egyletet fel kell oszlatni, és csak az új hatalom engedélyezheti ilyenek alakulását. A hivatalnokkormány mellett a hadügyminisztériumtól független, önálló rendőrmisztérium felállítása is nélkülözhetetlen.

A puccs szervezői veszélyesnek gondolták, ha a Peidl-kormánynak sikerül az egyoldalú összetételét megváltoztatnia, más pártok politikusait a kormányban való részvételre megnyernie. Saját akciójuk támogatása érdekében Friedrich és Schnetzer felkereste a román városparancsnokságot. A megszállók közölték, hogy belügyekbe nem avatkoznak, és feladatuk a közbiztonság védelme, a véres összetűzések elkerülése. Ellenkező esetben a szervezők a legsúlyosabb büntetésre számítsanak. Vagyis a román parancsnokság a bejelentést – az elrendelt kijárási tilalom, a fegyverbeszolgáltatás általa hozott rendelete ellenére – tudomásul vette.

Csilléry András 1922. augusztus 2-i nemzetgyűlési beszédében azt mondta, hogy két személy: Papp Géza és Illovszky János századosok 1919. augusztus 2-án éjjel a Ritz Szállóban felkeresték Romanelli alezredest, s bejelentették, hogy negyvenezzer fegyveresre támaszkodva és a város román megszállását megakadályozva eltávolítják a gazemberekből álló Peidl-kormányt,

amihez kéri az antant támogatását. Csilléry közlése szerint Romanelli elég mélyrehatóan elmagyarázta az uraknak az elutasítás okait. A képtelen eset megemlítése csupán azért érdekes, mert az 1922-es parlamenti vitában Friedrich negyvenezer fegyveres azonnali mozgósításáról értekezett. A figyelmes és nyugodt Peidl ekkor megjegyezte, néhány héttel korábban ezek az osztagok nem akarták a hazát védeni, miközben Friedrich a hazaárulókról szónokolt. Akárcsak Csilléry, aki a Vörös Hadseregben folyó bomlasztást érdemnek tartotta. Nekik válaszolt 1922-ben Peidl: a Vörös Hadseregbe „akár önként, szabad elhatározásukból mentek oda be az emberek, akár nem, a mi fiaink voltak benne, magyarok voltak [...] a magyar földet védték, a magyar földről verték ki az ellenséget”.⁷⁸ Friedrich szerint Peidl kormányának eltávolítása a fegyverszüneti tárgyalások miatt is szükségessé vált. A románok – így Friedrich – mint az antant rendőrei jöttek, hogy a nemzetet terrorizáló rablóbandát elzavarják. De győzelmi mámorukban ők is rablókká váltak, ilyenekkel kötöttek fegyverszünetet – folytatta vádaskodását Friedrich. Peidl ezt a vádat is visszautasította, megjegyezve, hogy a tűzszünet elkerülhetetlen volt. A magyarokra támadó románok nem tartották be az antant felszólítását a hadműveletek leállítására, s mint győztesek tekintettek a meghódított tartományra. A kormány – hangsúlyozta Peidl – fegyverszünetet nem kötött, hanem tűzszünetet, mert a vérontás folytatását le kellett állítani. Peidl elismerte, hogy kormánya a zászlóhasználat, a tiszti disztinkciók és más hasonló esetekben hozott elsietett, félreérthető döntéseket, amelyeket demagóg módon felnagyítottak. Hozzátette: de a rossz döntések is az összetűzések elkerülését szolgálták. 1922-ben Peidl emlékeztette ellenfeleit kormányának azonnali átalakítását, kibővítését célzó terveire, és arra, hogy az ilyenfajta, több oldalról érkező felszólításokat egyetértően fogadta.

Visszatérve 1919-hez, augusztus 5-én Ágoston Péter találkozott a Tábornokok Tanácsa felállítására érdekében Budapestre érkezett Gorton tábornokkal, akinek – szokatlanul módon – felajánlotta a fővárosi rendőrség parancsnoki posztját. A tábornok,

⁷⁸ KALMÁR Jenő: I. m. 120–121.

ismerve a helyzet súlyosságát, elfogadta ezt a főváros lakosságának kedvező ajánlatot. (A megszállást követő első napokban gyakran érkeztek hírek egyes személyek letartóztatásáról.) A kinevezett román városparancsnok, Holban tábornok ezt a megoldást durván visszautasította, megnyitva a Tábornokok Tanácsával a konfliktusok sorát. Ennek ellenére Friedrichék továbbra is szívesen és készségesen informálták terveikről a román parancsnokságot. A küszöbön álló puccsról tájékoztatták Romanellit is, aki igyekezett őket tervükről lebeszélni. Nem sok sikerrel, de az antant megbízottja a hivatalban levő kormány tájékoztatásáról megfélekedett.

Mindeközben augusztus 5-én a késő esti órákban megfelelő biztosítás mellett Csilléry és Bleyer Alcsútra mentek, és József főherceget, aki a felajánlott kormányzói címet előzetesen elfogadta, Budapestre hozták, ahol a Bristol Szálló egyik fegyveresen őrzött szalonjában találkozott Friedrich Istvánnal. Másnap, augusztus 6-án szerdán, a délelőtti főpróba után a késő délutáni órákban megkezdődött az előadás.

A fegyveres puccs részletes kidolgozása Garai Károly rendőrkapitányra, Dietz főkapitány közvetlen beosztottjára hárult, aki a Fehér Ház prominenseivel való kapcsolatát eredményesen álcázta. Garai rendőr- és katonatisztekéből, altisztekből, a legénység megbízható tagjaiból és egyetemi hallgatókból húsz-húsz főből álló egységeket állított fel. Feladatuk a minisztériumok összehangolt megszállása, a miniszterek őrizetbe vétele volt a fegyverhasználat elkerülésével. (Csak később derült ki, hogy valamennyi miniszter kormányülésen vesz részt. Ez a körülmény az akció végrehajtását leegyszerűsítette.) Augusztus 6-án a rendőrkapitányságon mintegy kétszázötven felfegyverzett személy állt rendelkezésre. A kormány lemondásának szövegét Bleyer Jakab fogalmazta meg.

Augusztus 6-án délután öt óra körül teljesen váratlanul gépfegyverekkel megerősített román zászlóalj nyomult be a várba, és elfoglalta a Sándor-palota előtti teret. Az okát senki nem ismerte, csak Friedrich, aki szemrebbenés nélkül említette már többször idézett 1922-es parlamenti beszédében, hogy e lépésre a Peidl-kormány védelmének céljából került sor. A volt miniszterelnök

akkor megfélekedezett Csilléry és Schnetzer 1920. januári nyilatkozatáról, melyben elismerték, hogy a román tiszteknek köszönhető az egész 1919-es akciójuk sikeres végrehajtása.⁷⁹ A román városparancsnokság által kivezényelt zászlóalj csak az éjszakába nyúlóan hagyta el a teret.

Még a Minisztertanács ülésének megkezdése előtt, a délutáni órákban – meglehetősen megkésve – Dietz Károly tudomására jutott, hogy Garai hatvan lovas rendőrt parancsolt a főkapitányságra. A kormány által kinevezett főkapitány azonnal felkereste alárendeltjét, s a letartóztatásokról is tájékoztatót kért.⁸⁰ A főkapitány meglepődött, amikor Garait nyolc-tíz, számára ismeretlen tiszt körében találta. Garai meglehetősen zavartan és izgatottan közölte volt főnökével, hogy őt József főherceg főkapitánynak nevezte ki. Megkérte Dietzet, hogy vonuljon a szobájába, de ne tekintse magát fogolynak. Hat óra tájban, amint ezt Csilléry említett parlamenti beszédében részletesen felelevenítette, a kormánnyal való telefonösszeköttetés megszakadt. A fővárosi telefonközpontok, akárcsak 1918. október 31-én, nem működtek, csak a rendőrség vonala, de 1919-ben az már a puccsisták kezén volt. Ennek tisztázására Peyer belügyminiszter Harrer Ferenc kíséretében ment a főkapitányságra. Ott egy százados, két rendőr kíséretében, miniszterségéről történő lemondására és egy papír aláírására szólította fel, amit Peyer határozottan visszautasított.⁸¹ Peyert letartóztatták, így a későbbi kormányülésen nem vett részt.

A zaklatott és feszült légkörben megkezdett délutáni kormányülésen a folyó ügyek megtárgyalása mellett nagyobb hangsúlyt a kormány kibővítésének lehetősége és a megszállás következtében előállt kedvezőtlen helyzet kapott. A kormány ekkor már semmilyen fegyveres erővel nem rendelkezett, a tanácskozás helyszínéül szolgáló épület már nem állt fegyveres védelem alatt. Bő egyórás tárgyalást követően a kormány üléstermében váratlanul megjelent Balla miniszterelnökségi osztálytanácsos, aki elcsukló hangon jelentette, hogy a nagy létszámban kivezényelt rendőrség

⁷⁹ *Virradat*, 1920. január 18.; *Új Barázda*, 1920. január 7.

⁸⁰ *Friss Újság*, 1919. október 3.

⁸¹ HARRER Ferenc: I. m.

megszállta a miniszterelnökség épületét, a kapukat bezárták, az épületet senki nem hagyhatja el. A puccs zavartalan végrehajtására kijelölt osztag várba vezető útját a román haderő biztosította. Az osztálytanácsos bejelentése után, amint ezt a kormánytag szemtanú Garbai Sándor megörökítette,⁸² negyven-ötven rendőr, köztük több főrendőr és detektívfőnök, illetve katonatiszt csőre töltött pisztollyal, ordítva és hadonászva hatolt be az ülésterembe. Minden miniszter mögé egy-egy fegyveres tiszt állt.

A zsakettbe öltözött Csilléry András – bőrrel bevont, ölmebetés bottal a kezében – határozott, kemény hangon felszólította Peidl Gyulát kormányának lemondására, felsőbb parancsra hivatkozva. Hozzátette, hogy ezt Peyer már megtette, amely valólan állítás volt. Figyelmeztette a minisztereket, hogy az épületből nem távozhatnak, de a lemondás esetén garantálják személyi biztonságukat. Csilléry kijelentette, hogy a szökés vagy eltávozás „hiába való volna, mert a román katonaság, amely éppen ebből a célból a délután folyamán megszállotta a várat [...] teljesen felkészítve a rendelkezésünkre áll”.⁸³ A nyugodtságáról híres Peidl megjegyezte, hogy március 21-én sem fogadta el a diktatúrát, így most sem fogja magát ilyen eljárásnak alárendelni. Hozzátette, hogy a kormány kibővítése napirenden van. Külön tanácskozássra kért lehetőséget, amit Csilléry először elutasított, majd egy telefonhívás után mégis lehetővé tett. Mindeközben éles szópárbaj volt Garbai és Schnetzer között, míg Dovcsák keményen visszaszólt az öt ócsárló rendőrtiszteknek. Időközben a főkapitányságról visszaérkezett Peyer, aki a továbbiakban reménytelennek találta a kormány fennmaradását. A kormánytagok rövid tanácskozása után Peidl kijelentette, hogy „lemondásunkat csupán az erőszaknak engedve, kényszerhelyzetben adjuk be”.⁸⁴ A részletes jegyzőkönyvnek ez volt a lényeges mondanivalója. Az erőszakkal eltávolított minisztereket az éjszaka folyamán otthonukba szállították, háromnapos házi őrizetbe kerültek. Csilléry és Schnetzer diadallal tették meg jelentésüket József főhercegnek és Friedrichnek.

⁸² PIL 810. f. 36. ó. e. 588–595. Garbai Sándor visszaemlékezése.

⁸³ KALMÁR Jenő: I. m. 159.

⁸⁴ Uo.

Az osztrák szociáldemokrata párt központi lapja egy nappal a puccs után szerkesztőségi vezércikkben tájékoztatta olvasóit a budapesti eseményekről.⁸⁵ Az alapos ismeretekkel rendelkező szerző megállapította, hogy József főherceg román szuronyok és bajonettek védelme alatt a Habsburg-dinasztia magyarországi részén az ország urának deklarálta magát. Az államcsíny végrehajtásában a román csapatok közvetlenül ugyan nem vettek részt, de az akció zavartalan lebonyolításában a fedezetet ők biztosították. E megszállás nélkül – állapítja meg – ilyen fordulatot még a zátonyra futott Tanácsköztársaság veresége után sem lehetett volna végrehajtani a munkásság ellenében. A magyar ellenforradalom már nem a kommunista uralom, hanem a köztársasági alkotmányosság ellen lépett fel, amit a munkásság képes lett volna megvédeni, de a román szoldateszka jelenléte az ellenállást lehetetlenné tette. Vajon a legfelsőbb úr valóban a köztársaság elnöke lesz, vagy csak egy másik magasabb méltóság (célzás a román királyra) szálláscsinálója – tette fel a kérdést. A várost és az országot a románoknak nem adták át, akik így nincsenek kormányzati helyzetben, de a katonai hatalom az ő kezükben van. A puccs utáni órák zűrzavarában a munkásság nemcsak a román haderőtől, a főherceg színre lépésétől, hanem a társadalom különböző rétegeinek, különösen a parasztságnak ellene irányuló fellépésétől, gyűlöletétől szenved, amiben a kommunisták könnyelmű, értelmetlen politikája meghatározó szerepet játszott. Ugyanakkor az antant 1919. márciusi jegyzéke, amely valójában az új államhatárok megállapításáról szólt, a legszélesebb felháborodást és tiltakozást váltotta ki, amely végül a paraszti túlsúlyú agrárországban a proletárdiktatúra kihirdetéséhez vezetett. A négy hónapos áldozatkész háború azonban a túlerő miatt nem hozhatott eredményt, s kiderült a diktatúra gyenge gyökérzete.

Az osztrák újság cikke szerint az ellenforradalom fellépése, a főherceg kísérlete a múltba, a világháború előtti állapotba való visszatérés veszélyét jelenti. A megszállással előidézett zűrzavart ügyesen kihasználó fővárosi politikai szerencselovagok kardokra

⁸⁵ Rein Triumph der Reaktion. *Arbeiter Zeitung*, 1919. augusztus 8.

épülő uralma a parasztságot megtévesztő szólamai mellett sem lehet hosszú életű. Ilyen körülmények között Magyarországon a szociáldemokrata munkásságnak vissza kell térnie az európai munkásság családjához, és el kell utasítania a kommunisták elvakultságát és kísérleteit. Nehéz és nagy megpróbáltatások várnak a magyarországi munkásságra, de számíthat az európai munkásság segítségére és szolidaritására.

*

Peidl Gyula kormányja rendszerváltó kormány volt, amely a Tanácsköztársaság államiságával szemben 1918 októberének céljait, a demokratikus Magyarország megteremtését vallotta és hirdette. Hatnapos fennállása során valamennyi intézkedése és fáradhatatlan munkája az ország rendjének megőrzésére, működőképességének fenntartására irányult. A kormány a diktatúrából a demokráciába, a nemzetgyűlési választásokig tartó átmeneti, egy-másfél hónaposra tervezett időszakot a zendülések, összetűzések elkerülésére, megelőzésére, továbbá a kormánynak más politikusokkal való átalakítására kívánta fordítani. A megkezdett koalíciós tárgyalások folytatását azonban meggátolta a főváros, majd az ország korábban hadműveletekkel nem érintett egyes területeinek román megszállása – az antant hallgatólagos tudomásulvételével – és a katonai kormányzás egyes elemeinek alkalmazása. A hadsereg és más fegyveres erőknek a kormány által túl gyorsan és kiterjedten végrehajtott leszerelése a kormány fennmaradását kétségessé tette, miközben más, kormányellenes szervezetek a megszállók támogatására számíthattak. Nem véletlen, hogy a szegedi Nemzeti Hadsereg szervezése a Vörös Hadsereg katonai veresége után gyorsult fel, s különítményes előőrsei augusztus elején hagyták el őrhelyeiket. A fővárosi ellenforradalmi, hagyományos politikai pártra nem emlékeztető szerveződések, élén a Fehér Házzal, csak a román megszállás után, majd annak hathatós támogatásával kezdték meg akciójukat. Friedrich Istvánék csak ennek birtokában számíthattak sikerre.

Peidl Gyula és társai a megmaradt ország tragikus helyzetében kerültek a kormányzás kétségbeejtő, hálátlan szerepébe. Vállalkozásuk, egyes kirívó atrocitások ellenére, polgárháborúra emlékeztető, különböző oldalról kiinduló zűrzavart vagy vérzivataros bosszúhadjáratot átmenetileg megelőzött. E veszély elhárítása érdekében nem törődtek a különböző rágalmakkal, szidalmakkal, igyekeztek a mindennapok ritmusának rendjét, folyamatát elviselhetővé tenni. Mindezt a szervezett munkásság erejének megroppanásával egy időben. Az ellenforradalmi erők szerencsésen tudták kihasználni 1918 forradalmának egybemosását 1919 diktatúrájával. A kormány összetétele a szükséges társadalmi támogatottság hiánya és az elmaradt politikai tárgyalások miatt nem bővíthetett. A politikai hatalom megszerzésére törő keresztény-nemzeti úri középosztály által kierőszakolt, és a Habsburg-ház közreműködésével végrehajtott – más hasonló célzatú szervezeteket és testületeket megelőző – legitimista, ellenforradalmi puccs azonban megsemmisítette az Ausztriához, Csehszlovákiához hasonló demokratikus átalakulás lehetőségét Magyarországon.

SZERZŐINK

AGÁRDI PÉTER

irodalomtörténész, professzor emeritus, Pécsi Tudományegyetem

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

DSc, történész, az Academia Europaea (London) tagja, a Marczali Henrik kutatócsoport vezetője

ENGELBERTH ISTVÁN

PhD, Budapesti Gazdasági Egyetem, Pénzügyi és Számviteli Kar, Üzleti Gazdaságtan Tanszék, egyetemi docens

KIMMEL MÁTÉ

PhD-hallgató, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészet- és Társadalomtudományi Kar
Történelemtudományi Doktori Iskola

KUND ATTILA

szociológus

MIKLÓS ÁGNES KATA

PhD, PPKÉ BTK Vitéz János Tanárképző Központ, Óvó- és Tanítóképző Tanszék, főiskolai tanár

SIPOS NIKOLETTA

PhD-hallgató, Debreceni Egyetem Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola

TÖMŐ ÁKOS

PhD-hallgató

VARGA LAJOS

DSc, történész, Politikatörténeti Intézet

Az irodalmár Kardosok három nemzedéke kultúrtörténeti szempontból is figyelemre méltó mintázat. A 21. századba át nyúló 20. század tehetséges triádja: a nyugatos ízlésvilágú és elsősorban az európai irodalommal foglalkozó, liberális-demokratikus szellemű, finom tollú és bölcs Kardos László; az önmagát marxistaként identifikáló, Lukács György értékrendjétől ihletett reformkorkutató, en garde irodalomkritikus és művelődéspolitikus Pándi Pál; valamint az apja politikai eszményei, ideológiája ellen lázadó, az ellenzékiiséget és a velejáró retorziókat vállaló Kardos András „posztmodern” ízlésvilága, esztétikai orientációja.

*(Agárdi Péter: Egy marxista irodalmár az államszocializmusban.
Részlet Pándi Pál pályaképéből)*

Orosdnyé legjelentősebb erőforrásait a kormánypárti erőfölénnyel szemben az országosan is közismert szociális érzékenységén és jótékonykodásain alapuló ismertsége, a katolikus vallása, illetve a női mivolta jelentették. Ehhez társult a családi háttéréből származó vagyon, amely lehetőséget biztosított a választási küzdelem finanszírozására. 1931-es győzelme – ezek mellett – országosan is nagy meglepetésnek számított. 1935-ös vereségében pedig valószínűleg szerepet játszottak a visszaélések, illetve általában a választás antidemokratikus jellege. Ugyanakkor figyelemre méltó, hogy a források szerint a (zsidó) származás később meghatározóvá váló kérdése sem 1931-ben, sem 1935-ben nem került elő nyíltan a szécsényi választási kampányban.

*[Engelberth István: Egy arisztokrata hölgy küzdelmei a Horthy-kori választásokon.
Orosdy Fülöpné a szécsényi választókerületben (1931–1935)]*



Bolti ára: 1600 Ft
Előfizetőknek: 1200 Ft